باروودۆخی ڕۆشنبیری و زانست

لە دەوڵەتی ساسانیدا

٢٢٤-٦٥١ز

کلثومة جميل عبدالواحد

بارودۆخی ڕۆشنبیری و زانست لە
دەوڵەتی ساسانیدا
٢٢٤- ٦٥١ ز

بارودۆخی ڕۆشنبیری و زانست
لە دەوڵەتی ساسانیدا ٢٢٤-٦٥١ ز

نووسینی: کلثومە جمیل عبدالواحد

چاپی یەکەم ٢٠٢٣ز-١٤٤٤ك

نوسینگەی تەفسیر
بۆچاپ و بڵاوکردنەوە
هەولێر- شەقامی 30 مەتری تەنیشت منارەی چۆلی
+964 750 818 08 66
www.al-tafseer.com
tafseeroffice@yahoo.com

 /TafseerOffice

ئامادەکردنی پێرست - نوسینگەی تەفسیر
عبدالواحد ، کلثومە جمیل
بارودۆخی ڕۆشنبیری و زانست لە دەوڵەتی ساسانیدا ٢٢٤-٦٥١ ز، کلثومە جمیل عبدالواحد
(نووسەر)
٣٤٨ لاپەڕە،
١٧* ٢٤ سم
بابەت، مێژوویی،
ISBN: 978-9922-690-04-9

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتیەکان
هەرێمی کوردستان ژمارە سپاردنی (٥٧١) ی ساڵی ٢٠٢١ پێدراوە.

"بیروبۆچونی ئەم کتێبە، مەرج نیە هەمان بیرو بۆچونی نوسینگەی تەفسیر بێ"

دیزاین: نوسینگەی تەفسیر

بارودۆخی ڕۆشنبیری و زانست
لە دەوڵەتی ساسانیدا
٢٢٤- ٦٥١ ز

کلثومە جمیل عبدالواحد

کورتکراوەکان

کوردی	
ز	ساڵی زایینی
پ.ز	پێش زایین
ل	لاپەرە
ب.س	بێ ساڵ
ب.ن	بێ نووسەر
د .خ	دروودی خوای لەسەر بێ
عەرەبی	
د. س :	دون السنه
د.م :	دون مكان الطبع
ت:	الترجمة
فارسی _	
ص	لاپەرە
شماره	ژمارە
مجلد	بەش
دیگران	ئەوانی تر
دوره	خول
هـ.. ش	هجری شمسی
ئینگلیزی	
: page	P
:and ahtars	etals

پێشەکی

پێشکەوتنی ڕۆشنبیری وزانست ڕەنگدانەوەی ئاستی پێشکەوتنی شارستانێتی هەر میللەتێك دەردەخەن، دەوڵەتی ساسانی ماوەی تەمەنی زیاتر لە چوارسەد ساڵ وەکو زلهێزی ڕۆژهەلات خاوەنی شارستانیەتێکی دیار بووە، ئەم تـوێژینەوەیە لە ڕەوشی ڕۆشنبیری و زانستی دەوڵەتی ساسانی (٢٢٤- ٦٥١ ز)دەکۆڵێتەوە.

بزاڤی ڕۆشنبیری و پێشکەوتنی زانستی لەو ماوەیەدا، گەیشتبووە ئاستێکی بەرز بەجۆرێ کاریگەری بۆ سەردەمەکانی دواتریش هەبووە، کەچی نەبۆتە جێگای بایەخی توێژەرانی کورد، بەڵکو گرینگی زیاتریان بە لایەنی سیاسی وسەربازی و ململانێیەکان داوە، بۆیە گرینگی ئەو توێژنەوەیە لەوەدایە بە تەواوی تاوتوێی ئەو بوارەی کردووە و ئەو لایەنە شاراوەی پێشکەوتنی ڕۆشنبیری و زانستی دەوڵەتی ساسانی دەخاتەڕوو، لەم ڕوانگەیەوە ئەم بەرهەمە دەبێتە سەرچاوەیەکی سەرەکی و گرینگ بۆ توێژەرانی بەشی مێژوو و شوێنەوار.

گرفتی توێژینەوەکە

نەبوونی توێژینەوە لەو لایەنەی دەوڵەتی ساسانی ئەویش هۆکاری ئایدۆلۆژیە، عەرەب نەیویستووە لایەنە شاراوەکانی دەوڵەتی ساسانی باس بکات، دیارە باکگراوەندی توێژەری کورد نووسینی عەرەبیە بۆیە ئەو پرسەش لای توێژەری کورد شاراوەیە.

لە ڕێگای ئەم توێژینەوەیە پاڵپشت بە سەرچاوەی فارسی و ئینگلیزی ئەوە دەردەخەین، کە چەندین شتی شاراوە لە دەوڵەتی ساسانی هەن، کە وەك یۆنانیەکان زۆر ناوەندی ڕۆشنبیری و زانستیان هەبووە، وەکو زانستگاکانی جوندی شاپوور، ریشهر، نوسەیبین، کە ڕۆڵی مەزنیان هەبووە لە پێشکەوتنی ڕۆشنبیری و زانستیدا.

ئامانجەکانی توێژینەوەکە

توێژینەوەکە چەند ئامانجێکی هەیە، لەوانە:

١. خستنەڕووی ڕووە شاراوەکانی دەوڵەتی ساسانی لە بواری ڕۆشنبیری و زانستی.

٢. چۆنیەتی جێکردنەوەی ئایین لە جومگەکانی دەوڵەت و لایەنی ڕۆشنبیری و زانستی.

٣. دەرخستنی پێگەی دامەزراوەی زانستیی وەك (جوندی شاپوور) و (نوسەیبین)، هەروەها ناوەندەکانی ئایینی زەردەشتی و جوو و مەسیحی و بودایی لە گەشەسەندنی ڕۆشنبیری و پێشخستنی زانست .

پرسیارەکانی توێژینەوەکە

ئەم توێژینەوەیە هەوڵ دەدات وەڵامی چەند پرسیارێك بداتەوە ، وەك:

١_ زمانی نووسین و ئەدەب لە دەوڵەتی ساسانیدا، لە چ ئاستێك دابووە؟ ئایا زمانێکی تایبەت بە دەوڵەت هەبووە بۆ نووسین کە دەربڕی واقعی ڕۆشنبیری و وانستی کۆمەڵگای سەردەمەکە بێت ؟

٢_ ئایا ئەدەب و مۆسیقا توانیانە وێنەنوێن و ڕەنگدانەوەی ژینگەی کۆمەلایەتی کۆمەڵگای ساسانی بن، وەك هونەری کۆمەڵگا و دەوڵەت ڕۆڵ ببین ؟

٣_ سیستەمی پەروەردەو فێرکردن لە خزمەتی دەوڵەت بوو یان بۆ چینی گشتی ؟

٤_ دامەزراوە زانستی وئایینییەکان چ ڕۆڵێکیان هەبووە لە پێشخستنی ئاستی زانستی و ڕۆشنبیری دەوڵەت؟

٥_ ئایا زانستەکانی پزیشکی و دەرمانسازی و بیرکاری و ئەستێرەناسی لەژێر کاریگەری دەوروبەر بووە؟

پێکهاتەی توێژینەوەکە

ئەم توێژینەوەیە جگە لە پێشەکی لە دەروازە و شەش بەش وپوختە بە زمانی ئینگلیزی و لسیتی سەرچاوەکان و پاشکۆ پێکهاتووە، لە دەروازە چەند سەرباسێك خراوەتەڕوو، وەك سنوور وجوگرافیای سیاسی و چۆنیەتی دامەزراندنی دەوڵەتی ساسانی .

لە بەشی یەکەم زمان و نووسین لە دەوڵەتی ساسانیدا تاوتوێ دەکات، ئەو بەشە لە چەند سەرباسێك پێکهاتووە، باسێکی تەرخان کراوە بۆ زمانی ئاڤێستایی، هەروەها زمانی پەهلەوی و بەهەردوو لقەکەی پەهلەوی (ئەشکانی و ساسانی) ئاماژە بەچەند نووسینی پاشماوەی پەهلەوی لە بەردەنووسەکانی ئەو سەردەمە کراوە، هەروەها ئاماژە بەهەندێ لەزمانە بە ناوبانگەکانی تر وەك(سوغدی و ئارامی ویۆنانی و زمانی مانی) دەکات .

بەشی دووەم تاوتوێی پرسی ئەدەب و مۆسیقا دەکات، سەرباسی ئەدەب دابەش کراوە بۆ ئەدەبی ئایینی و نائایینی (پەهلەوی)، لە ئەدەبی ئایینی زیاتر باسی ئەدەبی ئایینی زەردەشتی کراوە، لەبەر ئەوەی ئایینی ڕەسمی دەوڵەت بووە، گرینگی تایبەتی هەبووە، هەروەها ئاماژە بە بەرهەمی ئەدەبی ئایینی مانی کراوە، لە (ئەدەبی نا ئایینی) بۆ چەند بابەتێك دابەشکراوە، ئەوانیش ڕەوشی شیعر و چیرۆك و داستان و بەرهەمی مێژوویی و پەند و ئامۆژگاری، ئەو سەردەمە خراوەتە بەرباس لێکۆڵینەوە، بۆ هەر یەکێك لەو بابەتانە نموونەیەك هێنراوەتەوە، سەرباسێکی تر تەرخان کراوە بۆ هونەری مۆسیقا و ئاماژە بە مانا و واتای مۆسیقا و ڕۆڵی دەوڵەت لە پێشخستنی ئەو هونەرە کراوە، هەروەها ئاماژە بەو پاشایانە کراوە کە کاریگەریان لەسەر بەرەو پێشبردنی هونەری مۆسیقا هەبووە، دواتر ئاماژە بە بە ناوبانگترین میوزیکژەن و گۆرانیبێژان کراوە.

لەبەشی سێیەم وەکو بنەمایەکی ڕۆشنبیری و زانستی لە دەوڵەتی ساسانی باسی سیستەمی پەروەردە و فێرکردن کراوە، ئەویش لەچەند بابەتێك پێکهاتووە، وەکو هۆکارەکانی گرینگی دانی دەوڵەتی ساسانی بە کەرتی پەروەردە و فێرکردن وەکو

ئایینی و سیستەمی حوکمڕانی و سروشتی و جوگرافی، هەروەها چۆنیەتی پەروەردە و فێرکردنی منداڵان و قۆناغەکانی پەروەردە لە ناو خێزان و دەرەوەی خێزان باسکراوە، وپەروەردە وفێربوونی شازادەکان و توێژی گشتی و کچان، هەروەها ئاماژە بە ڕۆڵ و پێگەی مامۆستا لە دەوڵەتی ساسانی کراوە.

بەشی چوارەم تەرخان کراوە بۆ بزاڤی ڕۆشنبیری لە دەوڵەتی ساسانیدا، هەروەها هۆکارەکانی سەرهەڵدانی بزاڤەکە لەگەڵ گرینگترین ناوەندەکانی زانستی لەناو چوارچێوەی دەوڵەتی ساسانی وەك زانستگای (جوندی شاپوور) ڕۆڵی لە پێشکەوتنی زانست و ڕۆشنبیری، هەروەها زانستگای (ریشهر)باس کراوە، وێڕای زانستگای تر کە کاریگەریان هەبووە لەسەر ناوەندە زانستیەکانی دەوڵەتی ساسانی وەك (نوسەیبین، ورِوها، اربل)، لە سەرباسی کۆتاییدا ئاماژە بە یاساکانی ناوەندە زانستیەکان کراوە.

لە بەشی پێنجەم ڕۆڵی ناوەندە ئایینیەکان لە بواری رۆشنبیری و زانستی باس کراوە لەوانە، ئاتشگا وەکو ناوەندێکی ئایینی دەوڵەت (زەردەشتیەت) هەروەها پەیوەندی دەسەلات و ئاتشگا، سەرباسێکی تر بۆ ئایینی جووەکان و قۆناغەکانی خوێندنی جۆرەکان و ئاکادیمیا (یەشیڤا)ی زانستی ئایینی لە گەڵ سیستەم بەرنامەکانی باسکراوە، هەروەها ئاماژە کراوە بە ناوەندەکانی ئایینی مەسیحی (کلێسە) و (قوتابخانەکان) بە تایبەتی ئەپرەشیەتە دیارەکانی، وەك (ئەپرشیەی اربل) و(بیت گەرمای) هەروەها ئاماژە بە ڕۆڵی ئایینی بودایی.

بەشی شەشەمی توێژینەوەکە بۆ لایەنی زانستی تەرخانکراوە وەکو زانستی پزیشکی بەهەردوو جۆری پزیشکی جەستەیی (تن پزیشکی) دەروونی (روان) هەروەها ئاکار وپاداشتی پزیشك روون کراوەتەوە، باسێکی تر پزیشکی ئاژەڵان (دامپزیشکی)، هەروەها کیمیا وزانستەکانی تری وەك دەرمانسازی و کانزاکاری کە پەیوەندیان بەو زانستە هەیە باس کراوە، هەروەها تیشك خراوەتەسەر زانستەکانی ئەستێرەناسی و بیرکاری.

میتۆدی لێکۆڵینەوە

میتۆدی لێکۆڵینەوەکە شیکاری و راڤەکاری داتا و زانیارییە، لەم توێژینەوەدا هەوڵ دراوە بۆ شیکاری بەڵگەکان و کتێبەکان بکرێتە باشترین بۆچوونی ناڕوونەکانی بابەتەکە، هەواڵ و بۆچوونی مێژوونووسەکان بخرێتەڕوو پاشان لێکدانەوەی بۆ کراوە، وەکو ئەنجامی توێژینەوەکە بە مەبەستی وەڵامێکی شیاو بۆ پرسیارەکانی ئەم توێژنەوەیە بخرێتەروو، لەگەڵ ئەوەی لە سیستەمی بەکارهێنانی ژێدەر توێژینەوەکە پەیڕەوی سیستەمی هارڤارد کراوە .

شیکردنەوەی سەرچاوەی بەکارهاتووە

ئامادەکردنی هەر توێژینەوەیەکی ئەکادیمی هەبوونی سەرچاوە لە پێداویستە سەرەکیەکانە، بە تایبەتی بۆ توێژینەوەی مێژوویی سەرچاوە و شیکردنەوەی لە کارە هەرە گرینگەکانی توێژەری مێژووە، لەم روانگەوە بۆ ئەمادە کردنی ئەم توێژینەوەیە چەندەها سەرچاوە بە زمانەکان فارسی و عەرەبی و ئینگلیزی و کوردی بەکارهاتووە.

سەرچاوەی سەرەکی و بنەرەتی توێژینەوەکە ئاڤێستا و بەشەکانییەتی وەکو بەڵگە دەقەکانی ئاڤێستا بەکار هاتووە، پەرتووکی (ئاڤێستا و بەشەکانی) لە لایەن ابراهیم پور داوود(١٨٨٦-١٩٦٨ ز) نووسراوە، شارەزای مێژوو و زمانی ئاڤێستا بووە، رۆڵی هەبووە لە ناساندنی مێژوو و شوێنەواری ئێران بە جیهان، بۆ ماویەکی زۆر مامۆستای زمانی ئاڤێستا بووە لە زانکۆی تاران، کە ئاڤێستایی لە زمانی پەهلەوی وەرگێڕاوە بۆ زمانی فارسی، بەشەکانی ئاڤێستاوە بووە وەکو (یشتاها، ویسپرد، خرده اوستا، گاتها کهن ترین بخش اوستا).

هەروەها پەرتووکی (اوستا(بە زمانی پەهلەوی بووە ،جلیل دوستخواه (١٣١٢ش/ ١٩٣٣ز) وەریگێراوە بۆ زمانی فارسی، ئەم وەرگێردراوە سەرچاوەی سەرەکیە بۆ هەر توێژینەوەیەك لە بارەی مێژووی دەوڵەتی ساسانی ئەنجام بدریَ، بۆیە دەقەکانی وەکو سەرچاوەی رەسەن بۆ زۆربەی بەشەکانی توێژینەوەکە بەکارهاتوون هەروەها بەرهەمەکانی تری ئەدەبی ئاڤێستا بەتایبەتی (بندهش) و (دینکرد) لە نیو ئەویش دا بەشەکانی سێیەم و هەشتەمی دینکرد، سەرچاوەکی

سەرەکی زانستی پزیشکی بووە، لەگەڵ (الڤیندیداد) لە سەرچاوە گرینگەکانی ئەو بەشە بووە، بەتایبەتی بە زمانی عەرەبی کە داوود محمد سلیم محمد الچلبی (١٨٧٩-١٩٦٠ز) لە ساڵی ١٩٥٢ز، لە زمانی فەرەنسی وەریگێڕاوە بۆ زمانی عەربی، سەرچاوەیەکی گرینگی توێژینەوەکە بووە.

(کارنامەی ئەردەشێر بابکان) سەرچاوەیەکی گرینگی تری توێژینەوەکەیە، ناوەڕۆکی نووسینەکە بە زمانی پەهلەویە وەرگێڕدراوە بۆ زمانی فارسی، بە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی ئەو سەردەمە دادەنرێ، کە بە ژێدەری سەرەکی ژیان و بەسەرهاتی (ئەردەشێر کوڕی بابك) هەژمار دەکرێ، هەروەها چۆنیەتی لە ناوبردنی دەوڵەتی ئەشکانی و دامەزراندنی دەوڵەتی ساسانی وباسی ژیانی (شاپووری یەکەم) و کورەکەی (هورمزد) دەخاتەڕوو.

پەڕتووکەکەی (احمد تاج خش) بە ناوی (تاریخ تمدن و فرهنگ ایران قبل از اسلام) یەکێ لەسەرچاوە سەرەکیەکانی توێژینەوەکەیە، بەڕاستی توێژەری بواری مێژووی ئێرانی کۆن ناتوانی فەرامۆشی بکات، چونکە زیاتر لەسەر لایەنی شارستانێتی وەستاوە، وێڕای لایەنە مێژوویەکەشی، لایەنی پەروەردە و فێرکردن ومۆسیقا و پزیشکی و هونەری سەردەمەکانی میدی و ئەخمینی و ئەشکانی تا دەگاتە سەردەمی ساسانی دەخاتەڕوو، زانیاری زۆر باش و پوخت دەخاتە بەردەستی توێژەران.

سەرچاوەیەکی تری سەرەکی پەڕتووکەکەی (احمد تفضلی)یە، شارەزا لە زمانی پەهلەوی ئەشکانی، خاوەنی چەندین بەرهەمە، بە تایبەتی پەڕتووکی (تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، اسطوره زندگی زرتشت و زبان پهلوی ادبیات ودستور ان، شناخت اساطیر انسان نخستین دوو بەشە)، ئەوەی مەبەستە (تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام) ئەو ژێدەرە تایبەتە بە ئەدەبیاتی سەردەمی ساسانی زۆر بە سوود و گرینگ بووە، بۆ بەشەکانی ئەدەب و زمانی ساسانی و پەندو ئامۆژگاری، بەڕاستی ڕێنیشانەدەرێکی زۆر بە سوود بوو، لەسەر بابەتەکان بە کورت و پوخت دەخاتەروو .

هەروەها پەڕتووکی مەطران ادی شیر(١٨٦٧- ١٩١٥ز) لەدایك بووی شارۆچکەی شەقلاوەیە، لە ماوەی ژیانیدا کە چەندها پۆستی ئایینی مەسیحی

وەرگرتووە، لە کۆتا پۆستی سەرۆکی ئەساقیفەی کلدانی کاسۆلیك بووە لە شاری (سعرد) لە باکووری کوردستان، شارەزای زۆربەی زمانەکانی کوردی و عەرەبی وتورکی و عیبری و فارسی و لاتینی و فەرەنسی، وێرای شارەزای زمانەکانی کلدان بووە، دەستێکی بالای هەبووە لە ڕێکخستنی دەستنووس لە (سعرد) و(ئامەد)و (ماردین) و (موسڵ) و(القوش)، چەندەها بەرهەمی نووسراوی بە نرخی مێژووی ئایینی مەسیحی هەیە لەوانە (الالفاظ الفارسية المعربة) و (تاریخ کلدو واشور) دوو بەرگە و(تاریخ سعردی) و (شهداء المشرق القديسين)، ئەوەی مەبەستە ئاماژەی پێ بکرێ پەرتووکی (مدرسة نصيبين)ە لە ساڵی ١٩٠٥ لە بەیروت چاپ کراوە لە ٥٩ لاپەرە پێکهاتووە، کەتێیدا ئاماژە بە کورتەیەکی مێژووی شاری نوسەیبین و زانستگا بەناوبانگەکەی و یاساکانی دەکات، ئەو پەرتووکە یەکێکە لە سەرچاوەی تایبەت بەو زانستگایە، زانیاری زۆرباشی تێدایە و پاڵپشتێکی باشی توێژنەوەکە بووە لە باسی (زانستگای نوسەیبین).

سەرچاوەیەکی تری گرینگ بە ناوی (شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان) لە لایەن خانمە مێژوونووس و ڕۆژهەڵاتناسی روسی (نینا فیکتۆریا پیگولوفسکایا (١٨٩٤-١٩٧٠ز)نووسەر لەو پەرتووکەدا ئاماژە بە شارەکانی ڕۆژئاوای ئێران لە هەردوو سەردەمی ئەشکانیەکان و ساسانیەکان دەکات، ئەوەی بۆ توێژینەوەکە بە سوود بووە شاری نوسەیبین ویاساکانی زانستگاکە و (حەدیاب) و (بيت گەرمای) بووە، هاریکار بووە بۆ زیاتر ئاشنا بوون بە ڕەوشی شارەکان لەو سەردەمەدا

کۆمەڵێ سەرچاوەی ڕەسەنی عەرەبی هەنە، هەرچەندە لە دوای سەردەمی ساسانی نوسراوون، توێژەری مێژووی ساسانی ناتوانێت پشتگوێیان بخات، چونکە زانیاری باشی لەبارەی ئەو ماوەیە تێدایە، زیاتر لایەنی مێژوویی و پاشاکان و شەڕەکان دەخاتەڕوو، هەرچەندە زانیاری لەبارەی بابەتی توێژینەوەکە کەمە یاخود بە ڕاستەخۆ ئاماژەی پێ نەکراوە، هەرچەندە ئاماژەیەکی کەمیش بێت دەتوانرێ وەکو سەرچاوەی ڕەسەن پشتی بێ ببەسترێ، وەك مێژوونوس (ابو حنيفة

الـدینوری) مـردوو له (٢٨٢ ك /٨٩٥ز) له پەرتـوكی (اخبـار الطـوال) بابەتەکـانی دابەش كـردووه ناونیشـانی بـۆ دانـاوون لەبـارەی پاشـاكان هەر سەردەمی (ئەردەشـێر كوری بابك)تا سەردەمی (یەزدگوردی سێیەم،٦٣٢-٦٥١ز) دەخاتەڕوو .

پەرتـوكی بەناوبـانگی مێژوونوسـی موسـڵمان (الطبری)، مـردوو له (٣١٠ك/ ٩٢٢ز)، (تاریخ الرسل والملوك او الامـم والملوك) سـەرچاوەیەكی گرینگـی بـواری مێـژووه، بەشـی زۆری بەرگـی دووەمـی پەرتـووكەكه تەرخـان كـراوه بـۆ مێـژووی دەوڵەتی ساسانی، زۆر بە ووردی ئاماژە بە رووداوەكان دەكات، زیـاتر له بۆچوونێك دەخاتەروو بە تایبەتی بۆ مێژوو و ناوی شاری جوندی شاپوور زۆر سوودی هەبـوو، هەرەها چۆنیەتی پەروەردە وفێركردنـی شـازادەكان له دەوڵەتـی سـاسـانی، ئەویـش له ڕێـگەی پەروەردە كردنـی (بەهرامـی پێـنجەم)، هەروەهـا زانیـاری باشـی له بـارەی ئاتشگا و ڕۆڵی ئەردەشێر له دروستكردنی ئاتشـگا له شـارەكانی كەنداوی فـارس، وەك شاری ئەدەشێر خوڕ(گور) .

سـەرچاوەیەكی تـری سـەرەكی (الفهرسـت)ی مێژوونـوس و نووسـەری لیسـتی پەڕتـووكه نووسـراوەكان، ابــن النــدیم(مردوو٣٨٤ك /٩٩٤ز)، ئەو پەڕتـووكەی له ساڵی(٩٣٨ز) نووسیوه، بریتی بووه له ئەوەی كۆی كردۆنەوەی له كتێب و وتـار كه لەسەردەمی ئەو هەبوونه له پەڕتووكی ئایینەكـان و یاسایی و ژیاننـامەی پاشـاكان فارسی بە نـاوی (الفهرست) له پێشـەكیەكەیدا ئامـاژە بەوە دەكـات، ئەوە كۆكراوەی پەرتووكەكانه بە زمانی عـەرەبی و نا عـەرەبیی نوسراوە، پیشـەی (الوراق)بـووه، بۆیه ئاگاداری گشت سەرچاوەكانی ئەو سەردەمه بووە، فهرست سـەرچاوەیەكی سـەرەكی و گرینگـی زۆربەی بەشـەكانی تـوێژینەوەكه بـووه، وەكـو زمـان و نووسـین و ئەدەب، هەروەهـا ئامـاژەی بەو پەڕتووكـانه كـردووه تـایبەت بـووه بە ئەستێرەناسـی، ئەوەی پەڕتووكەكەی بە نرختر كرد هەواڵی مانی و بیروبـاوەڕەكەی تێدا بـاس كردووه، زۆر بە وردی ئامـاژە بە مـانی و بیروبـاوەرەكەی كـردووه، كه ژێـدەری سـەرەكی بـۆ بەشی بەرهەمی ئەدەبی مانی بووه.

سەرچاوەیەکی تری سەرەکی توێژینەوەکە پەڕتووکی نووسەری دانیمارکی (ارثـر کریستنسـن (١٨٧٥_ ١٩٤٥ز) وەرگێـڕاوە عەرەبـیەکەی لە لایەن (یحـی الخشـاب) ئەنجام دراوە بە ناوی (ایـران فـي عهـد الساسـانیین)، هـیچ توێژەرێـك ئەگەر لە بارەی مێژووە دەوڵەتـی ساسـانی تـوێژینەوە بکـات، ناتوانێـت خـۆی لە بەکارنەهێنانی بە دووربگرێت، چونکە تاکە سەرچاوەیە بە تەواوی لەبارەی مێژووی دەوڵەتی ساسانی نووسراوە، لە زۆربەی بەشەکانی توێژینەوەکە بەکارهاتووە .

چەندین سەرچاوەی تـر بە زمانەکـانی ئینگلیـزی بەکارهـاتووە، یەکـێ لەوانە پەڕتووکی گەشتیاری چینـی Hieun Tsiang)) لە نێوان سالاّکانی (٦٢٩ تا ٦٣٠ ز)، کورتەیەکی گرینگە لەبارەی ئێران لەو ماوەیەدا نووسراوە، صـمۆیل بیـل (١٨٢٥-١٨٨٩ز)کە شارەزای زمانی چینـی و مێژووی بـوودیەت بـووە، وەریگێڕاوە بۆ زمانی ئینگلیزی، سەرچاوەیەکی بە سوود بووە بۆ زانینـی هەندێ زانیاری لەو سـەردەمەدا، بە ڕاسـتەخۆ ئەو زانیـارانەی نەنووسـیوە بەڵکـو زیـاتر گـوێی لـێ بـووە نووسیتەوە، هەریەناوی (Buddhist Recods the Restern western wirld) .

هەروەها پەرتووکی تـوێژەری بە ڕەگەز ئێرانی (تـورج دەریـایی) ،مامۆسـتا لە زانسـتگای کالیفۆرنیـا، شـارەزا لە مێژووی دەوڵەتـی ساسـانی، خـاوەنی چەنـدەها پەڕتووکە بە زمـانی ئینـگلیـزی، بەتـایبەتی پەڕتـووکی(: SassanianPersia the Rise and Fall of an Empire)سـوودی زۆری هەبـووە بۆ دیـاری سنووری دەوڵەتی ساسانی .

هەروەهـا پەڕتـووکی ڕۆژهەلاّتناسـی ئەلمـانیErnest Herzfeld (١٨٧٩-١٩٤٨ز) ناونیشـانی paikuli : monument and Inscription of the Early History of the Sassanian Empire، کە تـایبەتە بە پاشـماوەی شوێنەواری ساسانی بەتایبەتی (پەیکۆلی) بە سـەرچاوەی سـەرەکی شـوێنەوارەکانی سـەردەمی ساسـانی دادەنرێت، خۆی شـارەزای زانسـتی ئەنـدازیاری و تەلارسـازی

بووە، شارەزای زمانە کۆنەکانی ڕۆژهەڵات بووە و سەردانی ئەو شوێنەی کردووە، بۆیە سەرچاوەیەکی گرینگی نووسینی پەهلەوی ئەشکانی و ساسانی سوو ودی زۆری هەبووە.

لە کۆتایی دا هەر کارێك ئەنجام بدرێت بەدەر نییە لە کەم وکوڕی، چونکە بێ خەوشی تەنها لە کارەکانی خودا بەدی دەکرێ، بۆیە ئێمەی مرۆڤ لەوانەیە بەهەر هۆکارێك بێت دووچاری هەڵە ببین، لەم ڕوانگەوە ئەم توێژینەوەیەش وەکو هەر کارێکی مرۆڤ کردە، لەگەڵ هەوڵ و ماندوبووی زۆر، بەڵام بەدەر نییە لە هەڵە، بۆیە داوا لە بەرێزتان دەکەین هەڵەکانمان بۆ ڕاست بکەنەوە و لە کەم وکوڕییەکان ببوورن.

دەروازە

جوگرافیا ومێژووی دامەزراندنی دەوڵەتی ساسانی

١. جوگرافیای دەوڵەتی ساسانی

دەوڵەتی ساسانی لە گەڵ ئەوەی سنوورێکی سروشتی بەرفراوانی هەبوو، بەشێکی کێشوەری ئاسیا و هەندێ جار ئەفریقیا و چەندین ناوچەی تری لە خۆ دەگرت (دیورانت،١٩٥١: ١٣٦)، لە گەڵ ئەوەشدا سنوورەکەی جێگیر نەبووە، بەهۆی جەنگەکانەوە زۆرجار گۆڕانکاری لە ڕووبەری سنوورەکەدا کراوە، بۆیە سەخت و دژوارە بە دروستی سنووری ئەو دەوڵەتە دیاری بکرێ، لەو ڕوانگەیەوە تەنها ئاماژە بە جوگرافیای سیاسی دەکرێ چونکە جوگرافیای سیاسی بەشێکی تەواوکەری جوگرافیای گشتییە، کە پەیوەندی نێوان(مرۆڤەکان) و(زەوی) دەخاتەڕوو، هەروەها باس لە پەیوەندی هۆکاری جوگرافی گۆڕانی سیاسی دەکات (الیوسف، ٢٠١٦: ١٦؛ سیلیریە، ١٩٨٨: ٩)

جیوگرافیای سیاسی پەیوەست بووە بە ڕەوشی سیاسی و سەربازی دەوڵەتەکان، بۆیە لە کاتی دیاری کردنی شوێنی جوگرافیای دەوڵەتی ساسانی پێویستە ڕەچاوی ڕەوشی سیاسی دەوڵەتەکە بکرێ، تەمەنی حوکمڕانیەکە زیاتر لە چوار سەدەی خایاندووە، دەوڵەتیش ئەو ماوەیە هەر یەك سنووری دیاری کراوی نەبووە، بەڵکو بەچەند قۆناغێکی سیاسی جیاواز گوزەری کردووە، یانی پانتایی دەوڵەت کەم و زۆری کردووە، ئەم قەڵەمڕەوییە وابەستەیی هۆکاری تریش بووە وەك بەهێزی و لاوازی شاهینشای دەوڵەت، بۆ نموونە لە بەرایی حوکمڕانی (ئەردەشێری کوڕی بابك، ٢٢٤-٢٤١ ز) تا کۆتایی سەردەمی (شاپووری یەکەم،٢٤١-٢٧٢ ز)، واتە لەو ماوەیەدا دەوڵەت بەهێز بووە، هەربۆیە بەردەوام بووە لە فراوانخوازی، تا لە ئاکامدا سنووری دەوڵەتی ساسانی زۆر بەرفراوان دەبێت(پاشکۆ،٢)، ئەو بەرفراوانیە زۆری نەخایاندووە، ڕووی کردۆتە لاوازی و سستی لە نێوان ماوەی سەردەمی (شاپووری یەکەم) تا سەردەمی (شاپووری دووەم

۳۰۹-۳۷۹ز) ڕەوشی ناوخۆ و دەرەوە ڕووبەڕووی کێشە بووەتەوە، بۆ نموونە لەسەردەمی (نەرسی،۲۹۳-۳۰۲ ز) کێشەی بنەماڵە لەسەر دەسەڵات دروست بوو، لەم ماوەیەدا واتا لە دوای مردنی (بەهرامی دووەم) لەساڵی (۲۹۳ز) کوڕەکەی (بەهرامی سێیەم) بوو بە پاشا، بەڵام لەبەر ئەوەی خانەدانەکان لە باوکی ناڕازی بوون، بۆیە مامی باوکی (نەرسی کوری شاپووری یەکەم) لە دژی هەڵگەڕایەوە، بووە شەڕ لەسەر دەسەڵات، بۆیە تەنها چوار مانگ حوکمی کردووە، دواتر هەڵگیرسانی جەنگ لە گەڵ دەوڵەتی ڕۆما، لە دەستدانی بەشێکی زۆری دەوڵەتی ساسانی لێکەوتەوە (زرین کوب،۱۳۷۷: ٤٤٦)، هەروەها لە ماوەی فەرمانڕەوایی شا (قوبادی یەکەم،٤٨٨-٥١٣ز) بەهۆی سەرهەڵدانی بیروباوەڕی مەزدەکی[1]،خراپی ڕەوشی ئابووری و وشکە ساڵی و ململانێی نێوان دەسەڵاتداران وشۆڕشی ناوخۆیی، شەڕی هۆزەکانی ڕۆژهەڵات، وەکو هەیاتیلەکان([2])کە ڕۆڵێکی زۆر کاریگەریان هەبووە، لە ناوەڕاستی ئاسیا لەماوەی دەسەڵاتی ساسانییەکاندا لە ڕووی سەربازییەوە زۆر بەتوانا بوونە بەوەش هەمیشە مەترسی بوونە بۆ بەشی ڕۆژهەڵاتی دەوڵەتی ساسانی، بەردەوام لە گەڵیاندا لە شەڕدابوونە، بۆ نموونە لەسەردەمی شا (فەیرۆزی یەکەم،٤٥٧-٤٨٤ز) لە بەرامبەریان شکستی هێنا شا(فەیرۆر) کوژراو خانەوادەکەی بە دیل گیران، بەشێکی زۆری هەرێمەکانی ڕۆژهەڵاتی لە دەست دا (باقر، ۱۹۸۰: ۱۳٦) ئەمانە هۆکار بوونە کە سنووری

---

[1]. مەزدەکی .ئەو بیروباوەڕە بوو کە (مەزدەکی کوڕی بامداد) دایهێنابوو، خۆی خەڵکی ئەستەخر بووە، دایکی خەڵکی نیشاپور بووە، لەسەردەمی (قوباد کوڕی فیرۆز) لە ساڵی (٤٨٧ز) بەدەرکەوتووە، بیروباوەڕی هەمان شێوەی بنەمای ئایینی زەردەشتیە، ئەویش هەبوونی هەردوو هێزی چاکە و خەراپە، لەو باوەڕە دابوو تاوەکو چاکە زاڵ بی بەسەر خراپە پێویستە غەریزەکان تێر بکرێ، هەروەها دەیووت هەموو کێشەکان دوو هۆکاری هەیە ئەوانیش، ئافرەت و سامانە، لەو بڕوایە کە خودا رزق و ڕۆزی لەسەر زەوی داناوە تاوەکو لە نێوان خەڵك بە یەکسانی دابەش بکرێ، بۆیە بڕیاری دا هەموو کەس لە موڵك و سامانی دەوڵەمەندەکان بەژدارین(المحل، ۱۹۸۱: ۹۳ ؛ عبدالواحد، ۲۰۰۷: ٦۰)

[2]. هەیاتلە یان هیپیالەکان، ناوەکەیان بۆ سەرکردەکەیان بەناوی (هەیتەل،هیپتال) دەگەڕێتەوە، نەوەکانی ئەو سەرکردەیە بەوناوە ناسراون، بنەچەیان بۆ(هۆزەکانی هون) دەگەڕێتەوە، کە خاوەنی ئیمپراتۆریەتێکی بەرفراوان بوونە لە باکووری چین، بەڵام دواتر بەهۆی لەناوچوونی شانشینەکەیان پەرتەوازە بوونە، بەشێکیان هەر بەو ناوە ناسران کە بەرەو ئەورووپا کۆچیان کردووە، کۆمەڵێکی تر بۆ ڕۆژهەڵات ڕۆیشتوون ڕۆڵێکی زۆر کاریگەریان هەبووە لە ناوەڕاستی ئاسیا لەماوەی دەسەڵاتی ساسانیەکان، ئەوان لە ڕووی سەربازیەوە زۆر بەتوانا بوونە بۆیە هەمیشە مەترسی بوونە بۆ بەشی ڕۆرهەڵاتی دەوڵەتی ساسانی (باقر،۱۹٥٦: ٤۹۷ ؛ زادە، ۱۳۸۹: ۱۲۰).

دەوڵەت گۆڕانکـاری بەسـەردا بێـت، لەم ڕوانـگەیەوە دەگەیـنە ئەنجامێـك کە (شاهینشا) و (خاك) زۆر پەیوەست بوون بە یەکەوە، هەرکاتێ شاهینشاهی بەهێز بوویێت، سنووری فەرمانڕەوایی ساسانی فراوانتر بووە، ئەگەر شاهینشا لاواز بوو بێت، ئەوا سنووری دەسەڵاتی ساسانی کەم بۆتەوە.

٢:١.دیاری کردنی سنووری سیاسی دەوڵەتی ساسانی .

لە سەرەتادا جوگرافیای قەڵەمڕەوی ساسانی لە هەرێمی فارس[1] تێپەڕی نـەدەکرد، ئەو هەرێمـە دەکەوێـتە بەشـی باشـوور و باشـووری ڕۆژئـاوای ئێـران کە ناوەنـــدی فەرمـــانڕەوای ئەخمینیەکـــان[2]بـــووە، کە ئـــاریی نەژادن[3]

---

[1] . هەرێمی فارس. ناوەکە لە وشـەی یۆنـانی (پێرشیا) هاتووە، بەشـی باشووری ڕۆژئـاوای ئێران خۆزستان دەگرێتەوە، ناوچەکانی عەرەبستان، یان پارێزگای خۆزستان لە ڕۆژگاری ئەمڕۆ سێزدەمین پارێزگـای ئێـرانە، چەنـد شـارێك لەخـۆ دەگـرێ وەك(عەبـادان، مەسـجد سـلیمان، بەهبهـان، حـوێزە، موحەمەڕە)هەنـدێ لە تـوێژەران نـاوچەکە لە ڕووی جـوگرافیەوە بە بەدرێژە پێدەری دەشـتە لیتیەکـانی میزوپۆتامیای دادەنێن (الاحمد والهاشمي،١٩٨٥ :٥١)

[2] .ئەخمینیەکـان (٥٥٠- ٣٣١ پ.ز)، نـاوەکەی بـۆ سـەرکردەکەیان ئەخمیـنس ،یـان هاخەمـانش دەگەڕێتەوە، لە نزیکەی سالێ (٧٠٠پ.ز) توانیان خۆیان ڕێکبخەن، سەرەتا لە ڕووی سیاسیەوە لە ژێر دەسـەڵاتی میـدیەکان بـوونە تـا سـەردەمی کۆرشـی مەزن نـزیکەی سـاڵێ (٥٥٠ پ.ز) کە تـوانی میـدیەکانی بخـاتە ژێـر دەسـەڵاتی خـۆی، ئەخمینیەکـان زۆربەی جیهـانی کۆنیـان داگیـر کـرد وەك لەڕۆژهەڵات لە دۆڵێ سند تا لیبا و لیدیا (ئەنادۆل) سوریا عێراق و میسر (عبودي، ١٩٩١ :٥٢ ؛ پیرنیا، ٢٠١٣ :١٥١-١٧٠)

[3] . .هۆزانی ئاری نەژاد یان هیندۆئەوروپی: ئەوانە لە کۆمەڵێ هۆز و تیرەی مرۆڤایەتی پێکهاتبوون، لە هەزارەی سێیەم یان چوارەم پێش زایین بەهۆی کۆمەڵێ فاکتەر، لە شوێنی خۆیان کۆچیان کردووە، هەرچەندە شوێنی ڕاستەقینەیان تەواو نازانرێ، بەڵام لەوانەیە باشووری دەشتەکانی ئۆراسیا و باشووری ڕوسـیا (قەفقـاس)لە نێـوان دەریـاچەی ئـۆرال و قەزویـن، بە نیشـتنگەی ئەوان دابنـرێ، لە کـاتی کۆچکردنیان دوو ڕێگایەیان گرتۆتەبەر کۆمەڵێکیـان بەرەو خۆرئاوا، دەریای ڕەش و بەلقان و بسفۆریان بڕیوە و بەرەو ئاسیای بچووك (تورکیا) مەملەکەتی میتانیـان دروست کردووە، گرووپی دووەم (ناسـراون بە هینـدۆ ئێرانـی)بەرەو خۆرهەڵات ڕۆیشـتوون بـۆ دەوروبەری دەریـای قەزویـن، لەوێـوە چەنـدین لقیـان لێبـۆوەتەوە وەك هەنـدێکیان بۆناوەڕاسـتی زنجیـرە چیاکـانی زاگـرۆس (نـاوچەی لورسـتان) ڕۆیشـتوون لەگەڵ(کاشیەکان) تێکەڵ بوون، کۆمەڵێکی تریان بەرەو خۆرئاوا ڕۆیشتوون چوونە ئاسیای ناوەڕاسـت، ئەوانە بە (ئاری نەژاد) ناسراون، ئەوان لە باشووری دەریای ئارال (لە نێوان هەردوو ڕووباری سیحۆن و جیحۆن) واتا(بلاد ماورا النهرين) ناوچەی(ئیرانویج)، لە نزیکەی سالّی (١٨٠٠پ.ز) بەشێکیان بۆ ←

(مصطفوی،١٣٤٣: ٢)، ئەو هەرێمە لەسەردەمی ساسانیدا هەرێمێکی ستراتیژی گرینگ بووە لە ڕووی ئایینی و سیاسی و ئیدارییەوە (غلامی ویگران، ١٣٩٢: ١٠٧)، کە شوێنی ماڵباتی بنەماڵەی ساسان، پایتەختی کۆنی ئەخمینیەکان بووە (الاحمد والهاشمي، ١٩٨٥: ١١) .

لە ڕووی ئایینیەوە پەرستگای مەزنی خانمە خوداوەندی ئاناهیتای[1] لێ بووە و لە ڕووی سیاسییەوە پەیوەندی بە ڕابردووی ئەخمینیەکانەوە هەبووە، ئەو هەرێمە لەو سەردەمە لە پێنج شاری سەرەکی پێکهاتبوو ئەوانیش (ئیستەخەر، ئەرجان، ئەردەشێرخوڕە، دارابەگرەد و شاپورخوڕ) (الاصطخري،١٩٧٧: ٤٣٠؛ معصومی، ١٣٨٣: ٣١٠،؛ خورنی، ١٣٧٣: ٦٣ ؛Sykes1951:7)، بەتایبەتی شاری (ئیستەخر-Estakhr)[2]،گرینگی ئایینی و سیاسی تایبەتی خۆی هەبووە، چونکە ئەم شارە پارێزگاری لە ڕابوردووی سەردەمی ئەخمینیەکان کردبوو، مەڵبەندی سەرەکی هەرێمەکە بووە، پاڵپشت بوو بۆ ئەردەشێر کە توانی دەسەڵاتی فارسی بگەڕێنێتەوە بۆ ئێران و ڕۆژهەڵات(خطاب، ١٩٦٥: ١٨)

(هیندکۆش)ڕۆیشتن وچوونە هیند (بنجاب) لە نزیکەی هەزارەی یەکەمی پێش زایین، گرووپێکی تر بەرو باشوورو ڕۆژئاوای ئێرانی ئەمڕۆ هاتوون بەناوبانگترینیان هەدوو هۆزی میدیەکان و ئەخمینیەکان بوونە(الاحمدو احمد ١٩٨٨: ٣٦١)

[1]. ئەناهیتا خانمە خوداوەندی گرینگی ئێران بووە، پێگەیەکی بەرزی بیروباوەڕی میسۆلۆجی(ئەفسانە) ئێرانی کۆنی هەبووە، لە لای زۆربەی نەتەوە کۆنەکان هاوشێوەی هەمان خوداوەندی مێینە هەبووە، وەك ئنانا، یان عەشتار لە عێراقی کۆن و (عنات و عەشتارت) لە لای کەنعانیەکان و (نون و ئیزیس) لەلای میسریە کۆنەکان، لە لای گریگ(ئەتەمیس و وفرۆدیت) و لە لای عەرەبە کۆنەکان بووە بە (لات و عوزا) (سمار، ٢٠١٨: ٢٨٨) لە ئاڤیستا بە شێوەی (ئەردوی سورەت اناهیتا) هاتووە بە واتای (ڕووباری بەهێز یان بە توانای پاك) دێ (گویری، ١٣٩٣ : ٣٦) ،یاخود بە واتای بێ غەوش، هەبوونی ئاو لە پەرستگاکان مەرجێك بووە بۆیە هەموو کات پەرستگاکان لەشوێنێك دا بونیاد دەنران کە سەرچاوەی ئاوی تێدابێت .

[2]. ئیستەخەر .ئەو شارە لە کۆندا ناوی(پەرسا) بووە ولە لای یۆنانیەکان بە (پەرسپۆلیس) (شاری فارسەکان) ناوبراوە، پایتەختی ئەخمینیەکان بووە، کۆنترین و بەناوبانگترین شاری فارسی ناوی هاتووە (یاقوت الحموي، ١٩٧٧: ١: ٢١١)، لەلایەن ئەسکەندەری مەکدۆنی(٣٣٣-٣٢٣ پ.ز) سوتێنراوە، دواتر لەسەرهەمان شوێن شارەکی تری دروست کرد بەناوی ئیستەخر بە مانای (قەڵا- الحصن) دێ (باقر، ١٩٥٦: ج٢ :٤٢٢-٤٢٣) لەسەردەمی ئەشکانیەکان پەرستگایەکی خوداوەندی (ئاناهیتا)ی لێبووە، ساسان باپیرە گەورەی(ئەردەشێر) لەوێ موبیدی مەزن بووە، لەسەردەمی ساسانیەکان بووە بە پایتەختی ئایینی کە پاشاکان بۆ تاج لەسەرنان دەڕۆیشتنە ئەوێ تا سەردەمی ئیسلامیش گرینگی هەرمابوو بەوەی چەندین مزگەوتی لێ دروست کرابوو(واندنبرگ، ١٣٤٥ :٢٣).

دەسەڵاتی ساسانی هەر لە هەرێمی فارس نەمایەوە، بەڵکو سنوورەکەی فراوان بوو، کە جوگرافیای ئێرانی ئەمڕۆ و هەندێ ناوچەی تری دەوروبەری دەگرتەوە، ساسانیەکان ناوی (ئیرانشەهر)یان وەکو ناوی دەوڵەت بەکار هێناوە[1] وشەی (ئیرانشەهر) دوو واتای جوگرافی و ئایدیۆلۆژی لە خۆدەگرێت، (ئیرانشەهر) بریتی بووە لە (عێراق) و (وڵاتی فارس) و(هەرێمی چیا) و (هەرێمی خۆراسان) (یاقوت الحموي،١٩٧٧: ١: ٢٨٩)، دیارە لە تێڕوانینی ئێرانیەکاندا(عێراق) ناوەڕاستی ئیرانشەهرە، بۆیە پێی دەڵێن (دل ايرانشهر) هەروەها پایتەختی سیاسی (مەدائین)[2]ی لێ بووە، هەروەها هەرێمەکانی ڕۆژهەڵات وەك سجستان وخوراسان، خوارزم کەوتنە ژێر دەسەڵاتی ساسانیەکان (باقر، ١٩٧٠: ١١٣؛ زادە، ١٣٨٩ :١٠٧)، ئەو ناوچانەی دەگرتەخۆ کە پێشتر ئاریان نیشین بووە، واتا ئەو شوێنەی کە هەر لە کۆنەوە بەوە ناسرابوو کە ئاریەکانی تێدا نیشتە جێ بووە (نفیسی، ١٣٨٨ :١٨)، وەك خوراسان و کەرمان و مەکران وئەصفەهان وجەیلان و سیدان و جورجان و ئەزەربیجان وئەرمێنیا (یاقوت الحموي،١٩٧٧: ١ :١٩٢)، لە لایەکی تر مێژوونوس الاصفهانی ئیرانشەهر تەنیا هەر لەو سنووره جیوگرافیە نابینێت، بەڵکو بە هەرێمی ناوەڕاستی هەموو دونیا دەبینێت بە ناوی وڵاتی ئاریان ناوی دەبات، لەسەر هەمان ئەم بۆچوونە سنوورەکەی دیاری دەکات، بەوەی وڵاتی ئاریان دەکەوێتە ناوەڕاستی جیهانی ئەو کات (١٩٦١: ٦)، بە پێی دیتنی

---

[1]. لە بارەی ناوی وڵاتی ئێران لە ئاڤێستا ئاماژە بەوە کراوە کە ئاریان، یان ئاریا یەکەم شوێن بووە، ئەهۆرامەزدا دروستی کردووە، ئاریان ڤیج، یان ویج، بە زمانی ئەشکانی بووە بە (ئاریان)، بە پەهلەوی ساسانی بووە بە (ئێران)خۆی ئەو شوێنە دەکرێ هەمان ئەو شوێنە بێ کە هۆزانی (هیندۆ ئاری) لەوێوە کۆچیان کردبێ، چونکە بەوەی لە ئاڤێستا هاتووە ئەو شوێنە زۆر خۆش ودڵگیربووە، بەڵام دواتر بەهۆی هێرشی ئەهریمەن و ساردیەوە و زستانی بووە بە دە مانگ، کە ئاو و زەوی و ڕووەکەکانی زۆر سارد بووە (الڤندیداد.١).

[2] .. المدائن: شێوازی کۆکراوەی شارە (مدینة /مدائین)،لەبەرئەوەی چەندین شار لە هەمان شوێن بونیادنراوە کە نزیکەی لە نێوان (٥-٧) شار بووە بۆیە شارەکە بە شێوەی کۆکردنەوەی زمانی عەرەبیە ،شوێنەکەی دەکەوێتە باشووری ڕۆژهەڵاتی شاری بەغداد، هەروەها بە ناوی سلوکیە هاتووە کە گەورە سەرکردەی ئەسکەندەر مەکدۆنی دروستی کردووە، لە سەدەی چوارەمی پ،ز لەبەشی لای ڕاستی رووباری دیجلە لەبەرامبەر تیسفون بووە، سلۆکس ئەو شارەی کردە پایتەختی خۆی لە جیاتی بابل، لە پاش هێرشی ئەشکانیەکان شاری سلوکیەیان ڕووخاند ولە شوێنی ئەو شارێکی تر بە ناوی (بهر سیر) دامەزرا کە لە سەردەمی ئیسلامی بە سەلمان پاك ناسراوە، بە ناوی سەلمانی فارسی هاوەڵی پێغەمبەر(د.خ) بووە بەوەی لە کاتی فتوحات دا بۆ شارەکە هاتووە (بکنغنهام ،١٩٦٨: ١ : ٣٠) .

ئایدۆلۆژیش بۆ (ئیرانشەهر) هەر لە سەردەمی ساسانیەکان دروست بوو، دوای ئەو هەموو سەرکەوتنانەی (ئەردەشێر) و (شاپووری یەکەم)، پاشا و میری ناوچەکانی تریان ناچارکرد بەبێ شەڕخۆیان بەدەستەوە بدەن وەك شانیشینەکانی کۆشان (کابل و بەنجاب)و مەکران و کەوتنە ژێر دەسەڵاتی (باقر، ١٩٨،: ١١٢)

بەم جۆرەش فراوانخوازی دەوڵەتی ساسانی لە وڵاتی ئاریانشین زۆر فراوانتر بوو، دوای کپکردن و لە ناوبردنی نەیارانی لە وڵاتی ئاریانشین، ڕووبەڕووی هەرەشەی دەرەکی بۆوە، ئەویش دەوڵەتی ڕۆم بوو، پاش چەند جەنگێك ساسانییەکان توانیان دەست بەسەر هەردوو شاری گرینگی (نوسەیبین[١] وحەران، یان ڕۆها)[٢] دابگرن (دریایی،١٣٨٣: ١٤؛ گریشمن،١٣٧٢: ٣٤٨)، دوای دەست گرتن بەسەر وڵاتی ئاریەکان، پانتایی دەسەڵاتی سیاسی بەهۆی فراوانخوازییەکان بەرفراوانتر بوو، هەندێ جار سنوورەکەی بە جۆرێك بووە، ئەو ناوچانەی دەگرتەخۆ کە لە بنەرەت دا نەژادی ئاری تێدا نەبووە پێیان دەوترا (ئەن ئیرانشەهر) (نفیسی، ١٣٨٨ :١٩)، مێژوونوسێکی ئێرانی وشەی (ئەن ئیرانشەهر) بە هەرێمی نا-ئیرانی دەزانێت هەروەها لە قسەکانی موبید (کارتیر) دەگوازێتەوە کە (سووریا) و (ئەرمینیا) و (جۆرجیا) و (ئەلبانیا) و(بەلەسگان)[٣] بە (ئەن ئیرانشەهر) دادەنران (Daryaaee , ٢٠٠٩ :٥)، دیارە ئەم ناوە لە یەشتەکانی ئاڤێستا لە (زامیاد

---

[١]. نوسەیبین .شارێکی کۆنی مێژوویيە، هەروەکو ادی شیر (٢٠٠٧: ٢٢) ئاماژە بەوە دەکات کە نوسەیبین شارێکی کۆنە لە کتێبی پیرۆز ناوی هاتووە ڕۆمەکان پێیان ووتوە (ئەنتاکیای مەکەدۆنیا) سریانەکان خۆیان ئەو ناوەیان لێناوە کە بە واتای زۆری سەوزایی دێ، سەرچاوەی ئاوی زۆرهەبووە خاوەنی دارو درەخت و باغ و گێلگەی زۆر بووە، لە رووی ئابوورییەوە شارێکی سەر ڕێگای کاروانە بازرگانەکان بووە وەکو ناوچەکی ترانزێتی بۆ گواستنەوەی بەرهەمی بازرگانی لە ڕۆژهەڵات بۆ ڕۆژئاوا، واتا ڕێگای بازرگانی بووە بۆ گەیاندنی موصل بە وڵاتی شام (یاقوت الحموی، ١٩٧٧: ٢٨٨).

[٢] ڕۆها: Ōrhāyشارێکی کۆنی مێژوویيە لە نووسراوە ئاشورییەکان بە شێوەی Adma,Admum هاتووە (Harrak 1992: 209)، دەکەوێتە جەزیرەی فورات، باکووری ڕۆژئاوای وڵاتی نێوان دوو ڕووبار(میزۆپۆتامیا) و ڕۆژهەڵاتی ڕووباری فورات باشووری تورکیای ئەمڕۆیە،(باقر، ١٩٥٦ :٤٧٠)

[٣]. ئەو شوێنانە دەکەونە کیشوەری ئاسیا وەك جۆرجیا لەباشووری قەوقازە لە ڕۆژئاوای ئاسیا، ئەرمێنیا دەکەوێتە ڕۆژئاوای ئاسیا و ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا، لە مێژوودا ڕۆڵێکی مەزنی هەبووە، بەهۆی شوێنە ستراتیژییەکەی زۆربەی هێزە کۆنەکان هێرشیان کردۆتە سەر، وەکو ئاشووریەکان و یۆنانیەکان و ڕۆمانەکان و بێزەنتیەکان و ساسانیەکان .

بەشت) دا هاتووە بە زەوی دوژمنان ناوی دەبات، و دەبێت بکەوێتە ژێر دەسەڵاتی ئێران هەروەکو تێیدا هاتووە :

(ئەی زەردەشتی ئەشەڤەن..هێندە فەڕی کیانیی هەیە، کە دەتوانێ هەر هەموو سەرزەمینی (ئەنیران)ەکان وێران بکات لە نێو خۆیاندا نوقمیان بکات، لەو کاتەوە ئیتر ئەنیران سەرگەردان دەبن و لە برسێتی و تێنوێتی و سەرما و گەرما تێدەگەن، فەڕی کیانیی(تیشکی ڕووناکی)، ئاوا پەنا و پشتیوانی هۆزە ئێرانییەکان و گیانداره پێنجیینەکان (ئاژەڵی ماڵی بە سوود) و هەرواش یاریدەدەری ئەشەڤەکان ودینی مەزداپەرستیە)

هەروەکو دیارە هەندێ ناوچە و هەرێم پاش ئەوەی کەوتنە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی ساسانی و سنووری دەوڵەتەکەیان فراوان کرد، بە ئەن ئیرانشەهر ناسراون، یەکەم هەوڵی فراوانخوازی ساسانی لە سەردەمی (شاپووری یەکەم) دەستی پێ کرد لە بەردەنوسی (بون خانە) لە نەخشی ڕەجەب(شاپوور) خۆی بە شاهینشای ئیران و ئەن ئیران وەسف کردووە، لە دوای ئەویش (نرسی، ٢٩٣-٣٠٢ز) تا (شاپووری سێیەم،٣٨٣-٣٨٨ز)،وشەی(ئەن ئیرانشەهر)ی بەکارهێنراوە.

ئەو ناوە زیاتر لە دەرئەنجامی شەڕەکانی دەرەوەی ئێران بە دەرکەوت، کە گوزارشتی لە فراوانخوازی (شاپووری یەکەم) دەکرد، لە دوای ئەو سەرکەوتنەی لە شەڕی(ڕۆها) لەساڵی(٢٦٠ز) لەدژی (ڤالیران) ئیمپراتۆری ڕۆم بەدەستی هێنا و ناسناوی (ئەن ئێرانشەهر) کەوتە ناو ئەدەبیاتی سیاسی ئێران(زرین کوب، ١٣٧٨ :١٩١؛ فیز هوفر،٢٠٠٩ : ١٨٨)، لە دوای ئەو ناسناوی شاهینشای (ئێران شەهر ئەن ئێران شەهر)بووە زاراوەیەکی جوگرافی و دیموگرافی ئەو شوێن و کەسانەی لە دەرەوەی سنووری (ئیرانشەهر) لە نووسینەکەی (شاپووری یەکەم) لە (بون خانە) دەردەکەوێ کە خۆی بە شاهینشای ئەو شوێنانەی سەرەوە و شوێنی تر زانیوە. و دەڵێت :من شاپوور شاهینشای وڵات و هەرێمەکانی (فارس) و پەهلو(پارتیا : دەڤەری ئەشکانییەکان) و خوزستان، یان (ئیگزۆستان) و میشان یان (میسان —میسینە) ونود ئەردەشێرگان یان (ئەدیابینە) و ئەرەبەمیستان (نیوە دورگەی عەرەبی) و ئازەربایجان (ئەترۆباتین)و وارمین، واتا (ئەرمەنستان) و فیروزان(لە نەهاوەند لە ڕۆژئاوای ئێران) و مەڕو و هەرێمەکانی ڕۆژهەڵات کەرمان و ساکستان و تورجستان، هیند و سند و کۆشان تا زنجیرە چیاکانی بورز،

کاشغرا، یان (سوغدیان) و تشاش (تاشەقەند) تاوەکو کەناری دەریایی (مازون شەهر)عومان (فریزهوفر، ٢٠٠٨ : ٢١٩؛ دیورانت، ١٩٥١ : ١٣٦؛ زرین کوب، ١٣٧٧: ٤٣١)، بە پشت بەستنیش بە ناوی ئەو شوێنانەی دەردەکەوێت کە ناوی (ئەن ئێران شەهر) لە ڕۆژگاری ئەمرۆدا بریتی بووە لە (عێراق) و(ئەرمینیا) و(ئەفغانستان) و بەشێك لە (ڕۆژهەڵاتی تورکیا) و بەشێك لە (سووریا) و(پاکستان) و (قەوقاز) و(ئاسیای ناوەڕاست) و (جەزیرەی عەرەبی) بووە (ئەبو زێد، ٢٠١٧: ٣٧). موسی خورنی[1]ئێرانی ئەو سەردەمەی بۆ چوار هەرێم دابەش کردبوو بە هەر چوار ئاراستەکانی باکوور و باشوور و ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا (١٣٧٣: ٤٣-٦١)، ئەو هەوڵە فراوانخوازییە سەرەتای دەرکەوتنی کێشە سیاسی و جوگرافی بوو لەگەڵ هێزی ڕۆژئاوای سنووری دەوڵەتی ساسانی ئەویش ڕۆمای ڕۆژهەڵات (بێزەنتی) بەم جۆرە سنووری ڕۆژئاوای پەیوەست بوو بە جۆری پەیوەندی و جەنگەکان، زۆرجار ساسانییەکان لەشەڕەکانی ئەوێدا دووچاری شکست بوونە، لەم ڕووەوە ئەمپراتۆریەتی ساسانی، بەمەبەستی ڕێککەوتن، سازشی لەسەر شارەکانی نێوان سنووری ڕۆمان کراوە، بۆ نموونە ناچاربووە لەسەردەمی شا(نرسی،٢٩٣-٣٠٢ز) هەندێ شوێنی وەك (ئەرمینیا) و باکووری وڵاتی دوو ڕووبار و ئیبیریا (جۆرجیا) لە دەست بدات بە پێی ڕێککەوتننامەی(نوسەیبین) لە ساڵی(٢٩٨ز) بەشی زۆری سنوورەکانی بەشی باکووری ڕۆژئاوا و ڕۆژئاوای دەوڵەتی ساسانی بەهۆی ئەو شکستەی نەرسی پاشا بەرتەسك بوونەوە(زرین کوب،١٣٧٧: ١/٤٤٧؛ مجید، ٢٠١٠: ١٧٨) .

ئەو سنوور بەرتەسکبوونەوەیە تایبەت بووە بە لاوازی پاشای ساسانی ،بۆ نموونە بە پێچەوانەی نرسی، لە سەردەمی کیسرای دووەم(خوسرەو پەروێز،٥٩٠_٦٢٨ز) (میسر) و (فەلەستین) و(ئەسیوپیا_ حەبەشە)ی دەگرتەوە (پاشکۆ،٣)

چارەنووسی ئەو شوێنانە (ئەن ئێرانشەهر) لە تەناهی نەبوون، بەڵکو لە زۆربەی کات گۆڕەپانی شەڕ بوون، بە تایبەتی بەشی ڕۆژئاوای بۆ نموونە هەر پاش

---

[1]. مێژوونوسی ئەرمەنی لەسەدەی پێنجەمی زایینی لەبارەی جوگرافیای ئێران پەڕتوکێکی لە کۆتاییەکانی سەردەمی ساسانی بە زمانی پەهلەوی بەناونیشانی (شهرستانهای ایران) نووسیوە .

مردنی (ئەردەشێر)، (گۆردیانی سێیەم، ٢٣٨_٢٤٤) پاشای ڕۆمانی لە ساڵی (٢٤٣ز) وڵاتی دوو ڕووباری داگیر کرد و بەرەو پایتەخت(مەدائین) کشا، بەڵام دواتر بەهۆی کوژرانی گۆردیان کشانەوە (مجید، ٢٠١٠: ٥٦).

وتراوە کە سنووری دەوڵەتی ساسانی لە ساڵانی کۆتاییدا بەهۆی هەبوونی کێشەی ناوخۆ و تیرۆر کردنی پاشاکان بەمەبەستی بەدەست هێنانی کورسی دەسەڵات، هەروەها هەندێ لە شارەکان، بەردەوام هەڕەشەیان لەسەر بووە، لە بارودۆخێکی زۆر خراپ دابوونە، بە تایبەتی ئەو بەشەی نزیك بووە لە سنووری دەوڵەتی ڕۆمانی، وەك شارەکانی وڵاتی نێوان دوو ڕووبار و ئەرمینیا، کەواتە دەوڵەتی ساسانی لەم ماوەیە دا بریتی بووە لە هەموو ئێرانی و عێراقی ڕۆژگاری نوێ و ئەرمینیا و ئەفغانستان، بەشێکی ڕۆژهەڵاتی تورکیا هەروەها بەشێك لە سووریا و پاکستان، قەوقاز و ئاسیای ناوەڕاست، کەنداوی عەرەبی بووە(Shayegan, 2012: 192-163).

١:٣. دامەزراندنی دەوڵەتی ساسانی

دامەزرانـدنی دەوڵەتـی ساسـانی بـۆ کەسـایەتی ئەردەشـێری کـوڕی بابـك دەگەڕێـتەوە. هەروەکـو سـەرچاوەکان ئامـاژەی پـێ دەکەن (طبـری، ١٩٩٨: ٦ ؛ الثعـالبي، ١٩٦٣: ٤٧٠٩؛ اليعقـوبي، ١٩٦٤: ١٣٨؛ البيرونـي، ٢٠٠١ : ١٣٦)، سـەرهەڵدانی ئەو دەوڵەتە لە هەرێمـی فـارس لە ئەنجـامی شۆڕشـی ئەردەشـێر لە دژی دەسـەڵاتی دەوڵەتـی ئەشکانی[1] لە نێوان ساڵی (٢١١- ٢١٢ز)دا بـووە، تـوانی بە مـاوەیەکی کەم دەسـت بەسـەر زۆریەی شـارەکانی هەرێمـی فارسـی دا بگرێـت (کارنامە، ١٣٣٩: بخش اول؛ زادە، ١٣٨٩: ١١٢؛ پيرنيا، ٢٠١٨: ٣٢٧).

بێگومـان ڕەوشـی نـاوخۆی دەوڵەتـی ئەشـکانی لەبـار نەبـووە، بەهـۆی دووبەرەکـی لە نێـوان دەسـەڵاتدارەکان، چـونکەدەوڵەتی ئەشـکانی لەو مـاوەیە لە کۆمەڵە ویلایەتێکـی نـیمچە سـەربەخۆ پێکهـاتبوو، سـەرۆکایەتی ئەم ویلایەتـانە لە ئەستۆی ماڵباتە پایەبەرز و خانەدانەکان بووە، ململانێ وکێشەی ناوخۆ لە لایەك و لە لایەکی تر شەڕی بەردەوامیان لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی ڕۆمـانی، هۆکـار بـووە کە ڕەوشـی سیاسـی نـاوخۆیی بەرەو شـپرزەیی و ناسـەقامگیری بـڕوات، ئەمـەش هەڵگەڕانەوە و جیابوونەوەی لێ کەوتەوە (کالێج، ٢٠١٠ :٤٢).

---

[1] . ئەشکانیەکان یان فورثیەکان(٢٤٧ پ.ز -٢٢٤ز) نەتەوەیەکی کۆنی ئاریایین، سەرەتا بە ناوی پارنی ناسراو بوون لە ناوچەی (پارثیە) لەبەشی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئێران (خۆراسان) ژیاون، نەژادیان بۆ هۆزی (داهی) دەگەڕێتەوە، کە بەشێك بوون لەئەسکیتیەکان کە ئەوانیش لە ڕەگەزی هیندۆئەورووپین، ئەوانە بە دەوارنیشین ناسراون هەروەکو هیرۆدۆت دەڵێ پارسەکان بۆ شەش تایفەی شارنشین و چوار تایفەی دەوارنشین دا دابەش ببوون: شەش تایفەکەی پێشەوە, کە بریتیبوون لە (پاسارگادیان، مرفیان،ماسپیان،پانتالیان،دژوسیان، گرمانیان)چوار تایفەکەی دیکەش بریتیبوون لە (داییها،مردە،دروپیەکان،ساگارتیەکان)پارسیەکان سەر بە تایفەی (پارسارگادیان) بوون، کە شار نشین بوون لە هەریمی فارس، بەڵام ئەشکانیەکان سەر بە تایفەی (داییها) بوون(سەرفرازو فەیرۆزمەندی،٢٠٠٩: ٢٢٣ ؛ گریشمن، ٢٠١٣: ٣٦٦)

بنەماڵەی بابک لە ماوەی نێوان ساڵانی (٢٠٨ - ٢٢٤ ز) ئەو ڕەوشە پڕ ناسەقامگیریەی قۆستەوە و زۆربەی شارەکانی وەك(ئیستەخر) و(دارابەگرد) و (هورمزگان)ی گرت، بەرەو پایتەختی ئەشکانییەکان مەدائین هەڵکشان (باقر و اخرون، ١٩٨٠ : ١١٢)، بە تایبەتی لە ساڵی (٢٢٤ز)، دوای ئەوەی ئەردەشێر لە شەڕی (هورمزگان)[1] بەسەر سوپای ئەشکانی دا سەرکەوت، ئەو جەنگە بە خاڵی وەچەرخان لە مێژوویی کۆنی ئێران دادەنرێ، چونکە دەسەڵاتی سیاسی لە بنەماڵەی باکوور(ئەشکانییەکان)گوازرایەوە وکەوتە ژێر دەسەڵاتی بنەماڵەی باشوور(فارسەکان)سەردەمێکی نوێ لە ئێران و ڕۆژهەڵات سەریهەڵدا و گۆڕانکاری لە سیستەمی سیاسی بەرپا بووە، دوای نەمانی هەرەشەی ئەشکانی دوو هەڕەشەی تر لە پێش ئەردەشێر هەبوون، ئەویش هەڕەشەی میدی و ئەرمەنی بوو (گریمشن،٢٠١٣: ٤٤٤)، ئەردەشێر بۆ نەهێشتنی ئەو مەترسیانە لەدژیان جەنگاوەو سەرکووتی کردوون بۆ نموونە بۆ نەهێشتنی هەڕەشەی میدییەکان، پاشاکەیان و هەزار میدی کوشتووە، هەروەکو لە (دینکرد) ئاماژە بەو ڕووداوە کراوە و تێدا هاتووە: پاش ئەوەی ئەردەشێر پاشای کوردانی کوشت و ژمارەیەکی زۆریشی بە دیل گرتووە و ڕەوانەی هەرێمی فارسی کردوون (دینکرد :بخش پنجم: ٥)، پاش ئەو دوو کوشتارەی ئەرمەنی و میدی ئەردەشێر توانی میدیا و ئەرمینیا و هەرێمی(کەرمان) و کەنارەکانی کەنداوی فارسی بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆی (طبری، ١٩٩٨: ٦-٧) .

ساسانیەکان خۆیان بە درێژە پێدەری ئیمپراتۆریەتی ئەخمینی دەزانی، دوای لەناوچوونی ئیمپراتۆریەتی ئەخمینی، فارسەکان لە دەرفەتێك دەگەڕان تاوەکو ئەو

---

[1]. بەسەر سوپای ئەشکانی سەرکەوت . هەرچەندە شوێنی شەڕەکە شاری (هورمزگانە) بەوە ناسراوە کە دەکەوێتە باشووری خۆزستان، بەڵام توێژینەوەی نوێ ئەوە دەردەخەن هورمزگان ئەو لەو شوێنە نییە، بەڵکو لەبەشی باکووری ڕۆژئاوای ئێران بووە کە دەکاتە سەرزەمینی هەرێمی چیا / ماد بووە، بۆ زانیاری زیاتر بنواڕە جلیلیان، شهرام(١٣٩٤) موقعیت جغرافیایی جنگ هرمزدگان ؛جنوب یا شمال؟.تاریخ ایران .شمارە ١٩،ص ٢٨_ص٤٨.

شکۆیە بۆ خۆیان بگەڕێننەوە(سلیمان و الفتیان،١٩٧٨: ٢١٨)، لەم ماوەیەدا دوو دەسەڵاتی سیاسی بە دەرکەوتن ئەوانیش دەسەڵاتی (سلوکی،٣١١پ.ز-٢٤٧پ.ز)و دواتر ئەشکانی، بەڵام ساسانیەکان بنەچەی خۆیان بۆ بنەماڵەی ئەخمینەکان دەگەڕاندەوە، هەروەها خۆیان بە میراتگری ئەوان دادەنا (Sledan,2015:2)، شانازیان بە ڕابردووی باپیرانیان دەکرد، نەخشەکانی شاخی بێستوون و وێنەکانی سەر ڕووی نەخشەکانی پەرسیپۆلیسیان هەردەم لەبەرچاو بووە(فیزهوف،٢٠٠٩ :١٦٧)، لەماوەی فەرمانڕەوایی خۆیان بەردەوام کاریان بۆ زیندووکردنەوەی فەرهەنگ و شارستانێتی ئەخمینیەکان دەکرد، هەر لەو ڕوانگەوە ئایینی زەردشتیان وەك ئایینی فەرمی دەوڵەت ناساند(پیرنیا، ٢٠١٣ :١٨٤)، لە لایەکی تر وا باوەڕ دەکرێ پاش ئەو هەموو دابڕانەی زەردەشتی لە دەوڵەت، ئایینی زەردەشتی لە نێو فارسەکاندا هەر مابوو، بەڵام نەکرابوو بە ئایینی فەرمی دەوڵەت، تاوەکو ئەو سەردەمە (ساسان) باپیرە گەورەی (ئەردەشێر)، کە پێگەیەکی ئایینیی مەزنی هەبووە، گەورە و بەرپرسی ئاتشگای (ئەناهیتا) بووە لە هەرێمی فارس (٨٨٦: Javadi and Nikoei ,٢٠١٦)(ئەردەشێرکوڕی بابك) لەسەر ئەم ئایینە پەروەردە ببوو، بۆیە کاریگەری هەبووە لەسەر ئەوەی ئایینی زەردەشتی بکاتە ئایینی فەرمی دەوڵەتەکەی وەك وەفایەك بۆبیروباوەڕی ماڵباتی خۆی، دەرکەوتنی (ئەردەشێر) هەر بە هۆی پێگەی ئایینی باپیری بووە، بەوەی باپیری توانیویەتی ئەشکانییەکان قەناعەت پێبهێنێت پۆستێکی سەربازی لە دەوڵەت بە (ئەردەشێر) بدەن (طبری، ١٩٩٨: ٢: ٦) .

(ئەردەشێر) بەو پۆست و پاڵپشتە ئایینییە توانی بە ماوەیەکی کەم دەست بگرێت بەسەر زۆربەی هەرێمەکانی ژێردەستی دەوڵەتی ئەشکانی، شۆرشە سەربازیەکەشی بە تیرۆر کردنی فەرمانڕەوای شاری(ئیستەخر) لە هەرێمی فارس دەستی پێکرد (الثعالبي، ١٩٦٣: ٤٧٠)، ئەو کەسانەی لەو ناوچەیە دەسەڵاتی خۆجێیان وەرگرت بوو، پێدەچێت پاشماوەی خانەدانی ئەخمینی بووبن، کە بەردەوام

پارێزگاریان لە داب و نەریتی خۆیان کردووە (باقرواخرون،١٩٨٠: ١١١)، بەوەی لە هەمبەر کاریگەری یۆنانی و ئەشکانی وەستانەوە و پارێزیان لە کولتووری خۆیان کرد، تا لە ئاکام ئەو کولتوورە بوو بە شارستانێتی دەوڵەتی ساسانی، دامەزراندنی دەوڵەتی ساسانی لە هەرێمی فارس بەرە بەرە کاریگەری کولتووری و ئایینی یۆنانی و ئەشکانی کەمکردەوە، چونکە ستراتیژیەتی دەوڵەتی ساسانی بریتی بوو لە ژیاندنەوەی کولتووری نەتەوەیی و ئایینی ڕەسەنی ئێرانی (بیات، ١٣٤٥: ١٥٠)، (ئەردەشێر کوڕی بابك) وەك (کۆرشی مەزن) و(داریوشی سێیەم) بیری دەکردەوە (Olmstead ,1963: ٥٦) ، بۆیە ڕازی نەبووهەر بە هەرێمی فارس ڕاوەستێت ، بۆیە دەستی بەسەر شارەکانی(کەرمان [1](و (ئەسفەهان)[2]و (ئەهواز) داگرت (باقر،١٩٨٠: ١١٢)، لە دوای شەڕی (هورمزگان)، دەسەڵاتی سیاسی لەسەر هەمان بنەما و سیستەمی حووکمڕانی ئەخمینیەکان بونیاد نایەوە، ئەوەش بە گەڕاندنەوەی سیستەمی مەرکەزی لە فەرمانڕەوایی بە تایبەتی لەسەردەمی (دارای یەکەم) (یحیی، ٢٠١٥: ١٥٦)، هەروەها نوێ کردنەوەی ئایینی زەردەشتی(بویس،٢٠١٠: ١١؛شاکر،٢٠٠٨: ١٥)، پەیڕەو کردنی سیستەمی مەرکەزیەت هەروەها دروستکردنی کۆمەڵگایەکی چینایەتی، ئەو گۆڕانکارییەی ئەردەشێر تەواو بە پێچەوانەی فەرمانڕەوای ئەشکانی بوو، لەسەردەمی ئەشکانیەکاندا دەسەڵاتی حوکم کردن خۆجێی بوو، کە بەهەمان شێوەی سیستەمی

---

[1]. هەرێمی (کەرمان) ئەو هەرێمە دەکەوێتە ناوەڕاستی ئێران لەبەشی ڕۆژهەڵاتی هەرێمی (مەکرانە) لەبەشی ڕۆژئاوای هەرێمی فارسە لە لە بەشی باکووری هەرێمی خوراسان و بەشێك لە هەرێمی سجستانە لە بەشی باشووریشی کەنداوی عەرەبیە، هەرێمیکی بێ پیت بووە بە هۆی ئەوەی ڕووباری پێدا نارِوات و بیابانی (دەشتی لووت) بەشێکی زۆری ئەو هەرێمە پێکدەهێنێ، بۆیە سوودیان لە ئاوی بیرەکان وەرگرتووە، حاکمی ئەو شارە لەسەردەمی ساسانیدا بە (کەرمان شاە) ناسراو بووە، ئەو هەرێمە چەند شارێك لەخۆ دەگرێ وەك سیرجان، جیرفت ،بم، هورمز(ابن حوقل ١٩٩٢: ٢٦٦؛ نهچری، ١٣٧٠، ١؛ ولبر،١٩٨٥: ١٧ .(

[2] ٠ ئەسفەهان (ئەسبەهان) یەکێ بووە لەو هەرێمە ناودارانەی سەردەمی ساسانی کە دەکەوێتە ناوەڕاستی ئێران، بەڵام زیاتر بەرەو ڕۆژئاوای لە گەڵ هەرێمی چیا هەژمار کراوە،(یاقوت الحموی،١٩٧٧: ١: ٢٠٦)

دەسەڵاتی میدیەکان بووە، بەوەی هەر هەرێمێك پاشا و میرێکی لە خەڵکی خۆی بۆی دانرا بوو، ئایینی زەردەشتی بوو بە ئایینی فەرمی دەوڵەت، چۆن (کۆرش) توانی لە ساڵی (٥٥٠پ.ز) کۆتایی بە دەسەڵاتی میدیەکان بهێنێ، بە هەمان شێوە (ئەردەشێر) کۆتایی بە فەرمانڕەوایی ئەشکانی هێنا و هەموو ویلایەت و شارەکانی بەپایتەخت بەستەوە وبناغەی دەوڵەتێکی نوێی دانا .

بەشی یەکەم
زمان و نووسین لە دەوڵەتی ساسانیدا

زمان ئامرازێکی گرینگی پەیوەندی کردنە لە نێوان مرۆڤەکان، بۆ تۆمارکردنی زانست و پێشکەوتنی ڕۆشنبیری ڕۆڵی مەزنی هەیە، زانایانی زمان چەندین پێناسەیان بۆ زمان کردووە وەك: زمان گوتەیەکە لە تاك دەردەچێت بەمەبەستی گەیاندنی واتایەکە (الضامن، ٢٠٠٦: ١٢٩)، یان ئامرازێکی پەیوەندی کردنە لە نێوان مرۆڤەکان لە شێوەی دەنگی ڕێکخراو، ئەدگارێکی دەگمەنە تەنها تایبەتە بە ئادەمیزاد (العتابي، ٢٠١٣: ٨٤)، هەروەها کۆمەڵێ زانای زمانناس پێناسەی تریان بۆ زمان کردووە وەکو ابن جنی لە (الخصائص) ئاماژە بەوە دەکات کە زمان ئەو دەنگانەن کە نەتەوەکان گوزارشتر پێ لە مەبەستەکانیان پێ دەکەن(٢٠٠٦: ١٥).

زمان لای ئیدوارد ساپیر: بریتیە لە ئامرازێکی تەنها مرۆکردە و نارمەکە(ناغەریزی) بۆ گەیاندنی بیرو ئەندێشەکان و سۆزەکان و ویستەکانە، کە بە هۆی سیستەمی خۆویستی هێماکان بەرهەم دێت (سمیث،٢٠٠٩: ٣٢٩)، دی سوسیر لەبارەی پێناسەی زمان دەنووسێت : زمان لە بنەڕەتدا سیستەمێکی هێمای دەنگییە، یاخود کۆمەڵێ وێنەی دەنگییە لە بیرەوەری ئەندامانی کۆمەڵێکی زمانەوانی خەزن دەکرێ و بەکاردەهێندرێت بۆ تێگەیشتنی ئەندامانی کۆمەڵگایەکی دیاریکراو، هەر تاکێك لەو کۆمەڵەیە دەژیت لە ڕێگەی بیستنەوە وەریدەگرێت (١٩٨٥: ٢٧).

لە ناساندنی زمانی ئەوەی هەموو تێیدا هاوبەشن بریتییە لەوەی کە زمان سیستەمی پەیوەندیکردنە لە کۆمەڵگادا، زۆر گرینگە بۆ مرۆڤەکان، چونکە پەیام دەگوازێتەوە سەخت و دژوارە هزر بکەین چۆن دەبێت بەبێ زمان، چونکە بەهۆی زمان لەبارەی ئەمڕۆ و بەیانی دوێنێ لەگەڵ یەك لە هەموو کاتێکدا گفتوگۆ دەکەین، لە دوای دروستبوونی کۆمەڵگا هۆکاری جوگرافی و سیاسی بووەتە هۆی پەرشبوونی زمان و زاراوەی خێزانە –زمان دروست بوو)٢٠٠٢: ٤٧ Horsey)، زمانی وەك (سانسکریتی) و(یۆنانی کە ژیان کۆن) و (لاتینی) لە

زمـانێکی کـۆنتر پەیـدابوون(West, 1982: ٤٥)، لە گشـت لایەکـی جیهـان بڵاوبوونەتەوە و زمانی جیاواز و زاری جیاواز دروست بووە .

١:١.کۆمەڵگای فرەزمان

کەم کۆمەڵگا هەن تاك زمان بن، کۆمەڵگاکان زۆریـان جووت زمـان و سێزمانن، لە بارەی کۆمەڵگای چەند زمان: بریتییە لەو کۆمەڵگایەی کە زیـاتر لە زمـانێکی هەیە، کۆمەڵگای ساسانی کۆمەڵگایەکی چەند-زمانی بوو، ئەو دیاردەیە زیـاتر لە دەقـی ئەدەبـی و نووسـینی نەخشـەکان و قەواڵەکـان دەردەکەوێت(کریستنسـن،١٩٥٧: ٣١)، ئیمپراتۆریەتی ساسانی بەشێك لە زمانە ئێرانیەکان لە خۆ دەگریێ، هەروەکو لە سـەرچاوەیەك ئامـاژە بەوە کراوە کە زمانـانی ئێرانـی بەشـێك لە خێزانە زمـانی هیندۆ-ئاریایی پێکدێنن، ئەو زمانانە خزم و هاوڕەسەنن، بۆیە لە بنج وبناوانەوە بـۆ یەك سـەرچاوە دەگەڕێـنەوە، کە ئەوانـیش هۆزەکانی (هینـدی) و (ئاریـایی) بـوونە (صفا،١٣٤٧ :٩٧)، چەندین هۆکار لە پشت بەرفراوانبوونی سنووری زمـانی ئـاری هەبووە، وەکو کۆچ کردنی ئاری نەژادەکان بەهۆی گۆڕانی کەش وهەوا (الڤندیـداد :١)، گەڕان بە دوای لەوەڕگـا و دۆزیـنەوەی ژێـدەری دی ئـابووری بـۆ مـانەوە، یـاخود زۆربـوونی ژمـارەی دانیشتوان، ئەمـانە وای وایکردووە ئارییەکـان لە شـوێنی جوگرافیـای بەرفراوانـی ئێـران و ئاسـیای ناوەڕاسـتی ئەمـڕۆ نیشـتەجێ بـبن (المزوری، ٢٠٠٠: ٨).

لە سەردەمی ساسانیەکاندا کۆمەڵێ زمانی جیاواز هەبوونە، بێگومـان ئەوانـیش بۆبوونی پێکهاتەی دەوڵەتەکە دەگەڕێتەوە، کە لە نەتەوەی جیـاواز پێکهـاتبوون، هەر لەسـەر ئەو بنەمـایە وێـڕای زمـانی (پەهلەوی ساسـانی) وهەر یەکە لە زمانەکـانی یۆنـانی کۆن و ئـارامی و سـوغدی هەروەهـا زمـانی نەتەوە جیاوازەکـانی تـری نێـو چوارچێـوەی دەوڵەتـی ساسـانی وەکـو کـوردو عەرەب و ڕۆمـانی ئەرمەنـی هەبوونە(عبدالواحـــد، ٢٠٠٧: ١٠٤)، ئەوەش لەبەر ئەوە بـــووو هەر نەتەوەیەك لە زێدی خۆی بەزمـانی تـایبەتی خۆیـان دواون، بـۆ نمـونە تـوێژەرێکیش ئامـاژە بەو حـاڵەتە دەکـات کە لە نـاو چوارچێـوەی لە دەوڵەتـی ساسـانیدا، هەر نەتەوەیەك لە زێدی خۆیـان بە زمـانی تـایبەتی خۆیـان بەکارهێنـاوە، وەك کوردەکـان هەر لە دێـر زەمـانەوە لەو بەشـەی ئێـران کە بـاکووری ڕۆژئـاوای ئێرانە نیشـتەجێ بـوونە و بە

زمانی کوردی دواون (دریایی،١٣٨٣: ١٨٦).

هەروەها یاقوت الحموي ئاماژە بەوە دەکات کە فارسەکان لە کۆندا بە پێنج زمان دەدوان، ئەوانیش پەهلەوی و دەری و فارسی و خۆزی و سریانی بوونە(١٩٧٧ :٤: ٢٨١)، هەر لەم بارەیەوە کاتێ توێژەران لە بارەی مێژووی زمانی ئێرانی کۆن دەدوێن بەهۆی گۆڕانکاری و مێژوویەوە بۆ سێ قۆناغی سەرەکی پۆلێنی دەکەن:

: زمانی فارسی کۆن (زبان پارسی باستان) دابەشی دەکەن بۆدوو بەشی سەرەکی، وەك زمانی زمانی ئاڤێستایی وفارسی کۆن، پەروێز خانلەری ناوی دیالێکت یان لەهجەی لێ دەنێ (١٣٦٥: ١٥٨).

: فارسی ناوەڕاست(پارسی میانە یان پەهلەوی ناوەڕاست) ئەویش بۆ دوو بەشی سەرەکی پۆلێن دەکرێ (پەهلەوی ئەشکانی و پەهلەوی ساسانی) دیارە مەبەستیان پەهلەوی ئەشکانی دەکاتە زمانی ئەشکانیەکان بووە، کە نیشتەجێی بەشی ڕۆژهەڵاتی ئێران بوون، فارسی ناوەڕاست یان پەهلەوی ساسانیش کە زمانی بەشی باشوور و باشووری ڕۆژهەڵاتی ئێران، واتا هەرێمی فارس بووە.

. پارسی نوو(نوێ)، یان فارسی (دەری) کە لەسەردەمی ئیسلام دەست پێ دەکات تاوەکو ڕۆژگاری ئەمڕۆ بەردەوامە (مجهول، ٢٠٠٤: ٧؛ تفضلی، ١٣٧٥: ١١؛ اشمیت، ١٣٨٢ :٥٩).

٢:١. زمانی ئاڤێستایی

زمانی ئاڤێستایی[1] ئەو زمانەیە کە ئاڤێستای پێ نووسراوەتەوە و بەشێکە لە زمانی ئێرانی کۆن (Karl, ١٩٨٧ :٤٧)، زمانی ئاڤێستا هەروەکو زمانی سەنسکریتی و زمانی ڕێك-ڤیدا کە دوو دەقی ئایینی بوون، هەردووکیان یەك ڕیشەیان هەیە ئەویش هیندۆ ئارین (تاراچند، ١٣٧٢ :٢١؛ حسین، ٢٠١٠ :٣١)، زمانی ئاڤێستا لە نێوان زمانی نەتەوە و دەقی ئایینی مشتومڕی لەسەرە، دیارە ئەویش پەیوەندی بە زێدی (زەردەشت) ەوە هەیە، بۆیە لەبارەی زمانی ئاڤێستاوە سێ بۆچوونی جیاوازی خراوەتەڕوو، ئەوانیش: ڕۆژئاوای ئێران، یان- ڕۆژهەڵاتی ئێران_ بۆچوونی سێیەم ئەوانەی پێیان وایە ڕۆژئاوای ئێران زێدی زەردەشتە، بەڵام لە ڕۆژهەڵاتی ئێران ئایینەکەی بڵاوکردۆتەوە (کریستنسن، ١٣٤٥ :١٨)، هەیە زمانی ئاڤێستا بۆ بەشی ڕۆژهەڵاتی ئێران دەگەڕێننەوە(بویس، ٢٠١٠ :١١٣) توێژەرانی ئێرانی زیاتر پێداگری لەسەر ئەوە ڕایە دەکەن، کە زمانی ئاڤێستا بۆ بەشی ڕۆژهەڵات ببەنەوە وەك؛ اشتیانی لەو بڕوایە دایە زێدی زەردەشت و زمانی ئاڤێستا بەشی باکووری ڕۆژهەڵات لە ڕۆژهەڵاتی تورکستان نزیك دەریاچەی ئارال[2] بووە(١٣٩٤ :٥٥)، لەسەرچاوەیەکی تریش دا هاتووە، کە زمانناسان لەسەر ئەو ڕایەن کە زمانی ئاڤێستا دەگەڕێتەوە بۆ بەشی ئاسیای ناوەڕاست، بەتایبەتی ناوچەی خوارزم[3] کە هەرێمی (ئیرانڤیج)نیشتمانی سەرەتای ئارییەکان بووە

---

[1] . لەسەر ئەو بنەمایەی کتێبی دینی زەردەشتیان ناوی ئاڤێستایە، بۆیە ئەو زمانەی ئەو کتێبانەی پێ نووسراوە ئەو ناوەی لێ نراوە، هەرچەندە هیچ بەڵگە و سەنەدێکی تایبەت بەو زمانە لەبەر دەستدا نییە، هەتا خودی کتێبەکەش ئاماژەی بەو زمانە نەکردووە، تەنانەت ناوی ئاڤێستاش نەهاتووە، لە سەردەمی ساسانیدا وشەکە بە شێوەی پەهلەوی (ابستاگ)بووە، دواتر شێوەی گۆکردنی جیاوازی وەرگرتووە بە عەرەبی وەك ابستا، ابستاق بە فارسی بە شێوەی ابستاء، اوستا (ئاڤێستا) ،ڤستا، واتاکەی ڕۆشن نییە تەنها لەوە دەچێ بە مانای (ستایش) بێت.(تفضلی، ١٣٧٥ :٣٥)

[2] . دەریاچەی ئارال، دەریاچەیەکی داخراوە لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا دەکەوێتە نێوان ئۆزباکستان وکازاخستان، پێشتر سەرچاوەیەکی گرینگی ڕاوە ماسی بووە، بەڵام لە ئێستا دا دووچاری وشکی بووە و بووە بە وشکایی.

[3] . خوارزم، دەکەوێتە مێرگێکی بەرفراوان سەر کەناری ڕووباری جیحۆن(جیحون رود) لە ڕۆژئاوای ئاسیای ناوەڕاست، لەبەشی باکووری دەریای ئارال لە ڕۆژهەڵاتی بیابانی (قیزل کوم) لە باشووری ←

(تفضلی، ١٣٧٥: ٣٥)، بەڵام لە ڕۆژگاری ئەمرۆدا وامەزندە دەکرێ کە سیستان و باکووری خۆراسان(مەرو- هیرات-بەڵخ)شوێنی هەڵقولاوی زمانی ئاڤێستا بێ(Witzel, ٢٠١٥ :١٠)، بەڵام لە بەرامبەردا ئەو بۆچوونێکی تر هەیە، کە زمانەکە دەبەنەوە بۆ بەشی باکووری ڕۆژئاوای ئێران واتا (میدیا و ئازەربایجان) کوردستان (شاهرخ، ١٣٨٨: ١٥)، پێیان وایە زێدی زەردەشت و زمانی ئاڤێستا ئازەربێجان بووە، هەروەکو الاصفهانی و البیرونی ئاماژە بەوە دەکەن کاتێ زەردەشت لە ئازەربێجانەوە چۆتە لای(گشتاسپ)[1] ئایینەکەی خۆی پێ ئاشنا کردووە و ئەویش پەسندی کردووە (الاصفانی،١٩٦١ :٣١؛ البیرونی، ٢٠٠١: ٢٤٦)، ئەو بۆچوونە جیاوازانە لەوەوە سەرچاوەی گرتووە کە ئاڤێستا لە یەك کات و شوێن دا تۆمار نەکراوە بۆیە جیاوازی هەیەو کە تا ئێستاش یەکلایی نەکراوەتەوە کە ئاڤێستا بە چ زمانێك نووسراوەتەوە، ئەوەی دەگوترێت تەنها گریمانەن[2]، بەڵام لەوە دەچێ گریمانەی ئەوەی زمانی ئاڤێستا بۆ بەشی ڕۆژهەڵاتی ئێران بەڵخ بگەڕێتەوە لە ڕاستی نزیك بێت چونکە کاتێ زەردەشت دەچێتە لای (گشتاسپ) کتێبەکەی پێ بووە(الدینوری، ١٩٦٠ : ٢٦)، ئەوان لە مەبەستی ناوەڕۆکەکەی نەدەگەیشتن بۆیە زەردەشت ڕاڤەی بۆ کردوون، تەنها ڕاڤەکە ماوەتەوە، دیارە زمانی ئاڤێستا جیاواز بووە لە گەڵ زمانی ئاخافتن، وەك دەقێکی پیرۆز بووە، دەکرێ بوترێت زمانی ئاڤێستایی تەنها زەردەشت تێی گەیشتووە، بەڵام خودی زەردەشت زمانی

بیابانی قەرەقوم، لە ڕۆژگاری ئەمرۆ پێ دەگوترێ (خێوە) دەکەوێتە ڕۆژئاوای ئۆزباکستان.

[1]. ئەو ناوە بە شێوەی گشتاسپ، ویشتاسپ، ڤشتاسپ هاتووە، ناوی ئەو پاشایە کە لەسەردەمی زەردەشت ژیاوە ناوەکەی بە واتای خاوەنی ئەسپی ئامادەکراو دێ، هەروەها بەشێوەی کەی گشتاسپ هاتووە (کەی) بە زمانی ڕۆژهەڵاتی ئێران مانای (شاە)دەگەیەنێ ، چوار جار ناوی لە ئاڤێستا هاتووە چونکە بە پارێزەری زەردەشت دادەنرێ، جاماسپ ی وەزیر ڕۆڵێکی زۆری هەبووە کە پشتوانی زۆری زەردەشتی کردووە، ئەویش کچەکە خۆی دایە بە ئەو، هاوسەرگیری لە گەڵ کردووە (ستاری ودیگران،١٣٨٨ :١٣٠)

[2]. بەڵام گریمانەی پرۆفسیۆر جاکسۆن لە زانکۆی کۆلۆمبیا لە نیۆرۆك، لە کتێبەکەی دا (زەردشت پێغەمبەری ئێرانی) لە ساڵی(١٨٩٩ز) نووسیوەتی تا ئێستا زۆربەی توێژەران پشتی پێ دەبەستن، وتویەتی زەردەشت کەسایەتیەکی مێژوویی بووە سەر بە هۆزێکی میدی بە ناوی (موگ) یان (مەگوس) بووە، لە نزیکەی ناوەڕاستی سەدەی هەفتەم ،لەماوەی فەرمانڕەوایی میدیەکان ژیاوە، بەڵام سەرکەوتنی بیروباوەڕەکەی لە ڕۆژهەڵات لە بەڵخ بووە، پاش ئەوەی پاشا گشتاسپ بیروباوەڕەکەی پەسند کردووە و بووە بە پشتیوانی ولە نزیکەی ساڵی (٥٨٣ پ.ز) لە تەمەنی (٧٧) ساڵی مردووە (.براون، ٢٠٠٥: ٧٤؛ عبدالرحمن ،٢٠٠٨: ؛ حسین، ٢٠٢٠: ٨٣).

خەڵکەکەی زانیووە، چونکە ئەگەر وا نەبووایە زەردەشت چۆن دەیتوانی بانگەواز بۆ ئایینەکەی بکات، بۆیە بۆ تێگەیشتن لە ئایینەکە پێویستی بە روون کردنەوە هەبووە، ئەویش بۆ چەند جارێك ڕاڤەی بۆ ئاڤێستا کردووە، دواتر پەیڕەوانی ڕاڤە و تێبینی تریان خستۆتەسەر، هەروەکو زۆربەی سەرچاوەکان ئاماژەی پێ دەکەن کە ئاڤێستا ئەوەندە زۆر بووە لەسەر دوازدە هەزار پێستی گا نووسراوەتەوە و کە زانیاری زۆری لەبارەی پەرستن و فەرمان و پاداشت و سزا تێدابووە (المسعودي، ١٩٣: ٨٠؛ وابن النديم،١٩٩٧: ١٩).هەرچەندە لەوانەیە ئەمە زێدەڕۆیی تێدا کرابێ.

لەسەردەمی ئەخمینیەکان ئاڤێستا بە زمانی ئاڤێستایی، هەر بەو شێوەیەی لەوە پێشتر لەبەرکرابوو نووسرابۆوە، دوو دانەی هەبووە یەکێکیان لە (ئیستەخری) هەرێمی فارس لە ئەرشیفی شاهانەدا (گەنج نبشت)، یانی کتێبخانەی دەوڵەتیدا دانرابوو، ئەودانەیە(ئەسکەندەری مەکدۆنی) لەگەڵ زۆر دەقی تر سووتاندوویەتی(Sledan ,2015: ٢)، دانەکەی تر لە (ئاتشگای ازرکشنسب) لە (گەنج شاپیگان) بوو بە فەرمانی ئەسکەندەر ڕەوانەی یۆنان کراوە، دواتر وەرگێڕدراوە بۆ زمانی یۆنانی(الاصفهاني،١٩٦١ : ٢٢؛ تفضلی، ١٣٧٥: ٦٥)، ڕایەکی تر هەیە بەوەی لە سەردەمی ئەخمینیەکاندا، تەنها یەك نوسخەی ئاڤێستا هەبووە، ئەویش ئەسکەندەری مەکدونی سوتاندویەتی لەگەڵ بەڵگەنامەو کتێبە نووسراوەکانی تری زەردەشتی لە ناوچووە(بندهش،١٣٩٥: ١٤:٣٣)، لەسەر ئەم بنەمایە بە درێژایی چەند سەدەیەك ئاڤێستا تەنها بەشێوەی لەبەرکردن مابۆوە واتا تەنها بە زارەکی(زەمزەمە)[1] یا سینە بە سینە پارێزگاری لێ کراوە، موبیدەکان بۆ لێکدانەوەی ئەحکامەکانی خۆیان هەرگیز پشتیان بە کتێبی پیرۆز نەدەبەست، لە سەرەتاوە بە هێواشی لە ژێر لیوەوە دەیانخوێندەوە، هەر لەبەر ئەمەش بووە عەرەبەکان ئاڤێستایان ناونابوو (زەزەمە) (المسعودي،١٩٧٣ :١: ٢٤٢)

---

[1] . زەردەشتیەکان بە وێردی زارەکی، یان وتنەوەی سەر زارەکی، یان خوێندنی دوعا و پاڕانەوە بە زارەکی بەناوبانگ بوون، کە پێ دەڵێن زەمزەمە واتا وێردی زارەکی هەروەکو المسعودي ئاماژە بەوە دەکات و دەنووسێت : کاتێ (ساسان کوڕی بابك) باپیری ئەردەشێر چووە بۆ مەکەی پیرۆز و تەوافی کردووە ولە (بیری ئیسماعیل) ئاوی خواردۆتەوە زەمزەمەی کردووە، دواتر ئاوەکە بە زەمزەم ناسراوە(١٩٧٣ :١: ٢٤٢). هەرچەندە ئەو بۆچوونە دروست نیە ،چونکە هەبوونی ئاوی زەمزەم لەو مێژووە کۆنترە .

لە ڕۆژگاری ساسانیەکاندا ئاڤێستا فۆرمێکی تری وەرگرت بەوەی ئایینی زەردەشتی بوو بە ئایینی فەرمی و لە لایەن دەسەڵاتەوە پشتگیری لێ دەکرا (ئەردەشێر) فەرمانی کرد، کە ئاڤێستا بنووسرێتەوە و ڕێکبخرێتەوە، بە شێوەیەکی یەکگرتوو و یەکدەستی دانبرێت، سامانێکی زۆری بۆ ئەم مەبەستە خەرج کرد (الثعالبي،١٩٦٣ : ٤٨٥)، نێردەی نارد بۆ وڵاتی دوو ڕووبار و یۆنان و شوێنی تر، ئەوەی تایبەت بوو بە ئاڤێستا بیگەڕێننەوە، (شاپووری یەکەم) لەم بوارەدا هەوڵێکی زۆری دا تا لەسەردەمی (شاپووری دووەم) ئەم کتێبە ئامادەکرا، بەسەر بیست ویەك نەسك(بەش) دابەشکرا (بهزادی،٢٠١١: ١٢٥)، بابەتی تریش لەگەڵی تێدا نووسرایەوە، بەتایبەتی بابەتی زانستە جۆربەجۆرەکانی ئەو سەردەمە وەکو ئەستێرەناسی وپزیشکی، فەلسەفە، مێژوویی، جوگرافی، لەو بارەیەشەوە سەرچاوەیەکدا هاتووە کە شاهینشاه(شاپووری کوڕی ئەردەشێر) بڕیاری دا بە کۆکردنەوەی گشت ئەو کتێبانەی لە هیند و ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی و وڵاتانی تر هەبوونە وەك پزیشکی و ئەستێرەناسی وکارو پیشە و زانستەکانی تر، لە گەڵ ئاڤێستا بەراوورد بکرێ دواتر ئەوانەی ڕاست بن بنووسرێتەوە و لە گەنجینەی شاهانە بپارێزرێ، دواتر کە نووسراوەتەوە ئەمانەشی بۆ زیادکراوە (بویس، ٢٠١٠: ١٣١)، بۆیە شارەزایەکی فەلسەفە و ئایین باوەڕی وایە کۆکردنەوەی بەشەکانی ئاڤێستا تەنها لە سەدەی سێیەمی زایینی کۆکراونەتەوە و لە سەدەی چوارەمی زایینیدا بە ناوی کتێبی (شەریعەتی زەردەشتی) ڕاگەیندراوە، هەرچی (گاتاکان)ن پەیوەندیان بە سەردەمێکی زۆر پێشترەوە هەیە، دانراوی خودی زەردەشتە (شالە، ١٣٤٦: ٢٠٨)، کۆکردنەوە و نووسینەوەی ئاڤیستا بە هاوکاری موبد موبیدان(تنسر) بووە، کە گەورە بەرپرس و دەستەڕاست و هاریکاری (ئەردەشێر) بووە (میرزایی، ١٣٩١: ١٤٤) هەرچەندە پێشتر سەردەمی ئەشکانیەکان بە تایبەتی پاشا (بلاشی یەکەم) (٥١-٧٨ز) بۆ ڕێکخستنەوە و نوسینەوەی ئاڤێستا هیمەتی نواد، بەڵام بە تەواوی سەرنەکەوت هەروەکو پێشتر ئاماژەی پێ کرا (مطهری،١٣٨٥ :١٨١؛ نبیرگ ١٣٨٣: ٣) .

شێوازی نووسینی (دین دبیرە)واتا نووسینی ئایینی بۆ نووسینی ئاڤێستا بەکارهاتووە زەردەشت خۆی ئەو نووسینەی داهێناوە سەرچاوەکان باسی ئەو جۆرە نووسینە دەکەن کە ئاڤێستا و سرودەکان پێ نوسراوەتەوە (المسعودي، ١٩٣٨: ٨٠؛

ابن الندیم، ١٩٩٧ :١٩)، بەڵام هەندێکی تر ئاماژە بەوە دەکەن ئەو جۆرە نووسینە لەسەردەمی ساسانیەکان داهێنراوە، تایبەت بووە بە نوسینەوەی ئاڤێستای ئەو سەردەمە، بەڵکو هەر لە سەردەمی ساسانی دەرکەوتووە بەتایبەتی لە ماوەی نێوان حوکمڕانی هەریەك لە (شاپووری دووەم،٣٠٩-٣٧٩ ز) و(کیسرا ئەنۆشیروان، ٥٣١-٥٧٩ز) (تفضلی، ١٣٧٥ : ٧٠-٧١؛ گریشمن،٢٠١٣: ٤١٠)، ئەو دەرکەوتنەش سیاسی بووە نەك ئایینی، بۆ نموونە لە سەردەمی (شاپووری دووەم) لە ناوەخۆی دەوڵەتی ساسانی ناکۆکی مەزهەبی (مانەوی) دروست بوو ناوخۆی ڕۆمانیەکانیش کاریگەری هەبوو، لە لایەك ڕۆمەکان ئایینی مەسیحیان کردە ئایینی ڕەسمي، لە لایەکی تریش پەیڕەوکارانی هەمان ئایین وەك کەمایەتیەکی ئایینی لە دەوڵەتی ساسانی هەبوون، ئەمانە هۆکار بوون تا (شاپووری دووەم) بڕیار بدات سەرلەنوێ چاوێك بە نوێکردنەوەی ئاڤێستا دا بخشێننەوە، موبیدی بەناوبانگی ئەو سەردەمە (ازرپاد مهر اسپندان)ی[1] ڕاسپارد پرۆسەی ئەو نوێکردنەوە جێ بەجێ بکات (ایمان پور، ١٣٦٩ : ٢٢٥)، کیسرا (ئەنۆشیروان) گرینگی زۆری بە فەلسەفە و زانست و ئایین داوە، هەروەها بایەخی بە دووبارە دارشتنەوەی دەقە پیرۆزەکان داوە (ئیدولجی، ٢٠١٣ : ٦)، ئەو جۆرە نووسینەی ئاڤێستایی پێ نووسراوەتەوە جارێکی تر سادەتر کرا و کورتکرایەوە لە ڕاستەوە بۆ چەپ دەنووسرا (یارشاطر، ١٣٣٦ :١٣؛ پورداود، ١٣٧٧ :٤٩)، وەك نووسینی پیرۆز ناسراوە و تەنها بۆ نووسینی ئایینی بی کارهاتووە بە (دین دبیره) ناوبراوە .

---

[1]. ازرپاد مهر اسپندان بە زیندوو کەرەوەی ئایینی زەردەشتی دادەنرێ و لەسەردەمی(شاپووری دووەم) پلەی موبیدان موبیدی وەرگرتووە، کەسایەتیەکی ئایینی بەناوبانگی زەردەشتی بووە، لە بەرەی باوکی دەگەڕێتەوە بۆ زەردەشت، لە بنەچەی دایکی بۆ پاشای (گشتاسپ) دەگەڕێتەوە، نەسەبی بە هەشت نەوە دەگەڕێتەوە بۆ زەردەشت پێغەمبەر، بۆماوەی چوار سەدە و نیو بنەماڵەی ئەو پێشەوایەتی ئایینیان کردووە (ایمان پور، ١٣٦٩: ٢٢٥).

١:٣. زمانی په‌هله‌وی (ئه‌شکانی و ساسانی)

زمانی په‌هله‌وی، یان په‌هله‌ڤی له‌ بنه‌ڕه‌تدا زمانی ئه‌شکانییه‌کان بووه‌، له‌ ماوه‌ی فه‌رمانڕه‌وایی ئه‌شکانیه‌کان به‌کار هاتووه‌، له‌سه‌ده‌ی سێیه‌م تا سه‌ده‌ی دووه‌می زایینی (سه‌رفراز وفه‌یروزمه‌ندی، ٢٠٠٩: ٨٨)، ناوه‌که‌ له‌ سه‌ره‌تادا له‌ وشه‌ی (په‌رثو یان په‌لهو، په‌هلو) هاتووه‌ (خانلری، ١٣٦٥ :٢٠٦)، په‌رتو ناوی شوێن و نه‌ته‌وه‌یه‌ك بووه‌ له‌ سه‌رده‌می ئه‌خمینیه‌کان ناسراو بوونه‌ له‌ به‌شی باکووری رۆژهه‌ڵاتی ئێران(له‌ رۆژگاری ئه‌مڕۆدا خۆراسانه‌)، وشه‌که‌ به‌ هۆی (یاساکانی فۆنیتێکس)[١] گۆڕاوه‌ بۆ په‌هله‌ڤی (حکمت، ١٣٥٠: ١٦)، واتا له‌ ڕووی گۆکردنی زمان وبه‌ تێپه‌ربوونی کات وشه‌کان گۆڕانکاری به‌سه‌ر دا هاتووه‌، بۆ نمونه‌ پاڵه‌وان یا په‌هله‌ڤان که‌ به‌ واتای ئازایه‌تی هاتووه‌، له‌ لای به‌شێك له‌ نووسه‌رانی عه‌ره‌ب بووه‌ به‌ فه‌هلو(یاقوت الحموی،١٩٧٧: ٤ : ٢٨١؛ و ابن الندیم، ١٩٩٧: ٩) .

ابن الندیم ناوی په‌هله‌وی ده‌به‌ستێته‌وه‌ به‌ ئاخاوتن که‌رانی به‌وه‌ی فهلویه‌ شاکان له‌ دانیشتن و کۆبوونه‌وه‌ تایبه‌ته‌کانیان قسه‌یان پێ کردووه‌، ئه‌و زمانه‌ بۆ پێنج شار وه‌ك (ئه‌صفه‌هان، ڕه‌ی، هه‌مه‌دان، ماه‌ نه‌هاوه‌ند، ئازه‌ربێجان) ئاخاوتنی پێ کراوه‌ (١٩٩٧: ٩)، بۆ نووسینی زمانی په‌هله‌وی ئه‌لف و بێی ئارامی به‌کارهاتوو (اشمیت،١٣٨٢ : ٤٣٧)، زمانی ئێران به‌ پێی شوێنی جوگرافییه‌وه‌ ده‌کرێ به‌ دوو به‌ش زمانی ئێرانی ڕۆژهه‌ڵات و زمانی ئێرانی ڕۆژئاوا، به‌شی ڕۆژئاوا دابه‌ش ده‌بێ بۆ دوو لقی باکووری ڕۆژئاوا (میدی) ولقی باشووری ڕۆژئاوا (فارسی)، زمانی باشووری ڕۆژئاوا ناسراو بوو به‌ زمانی (فارسی کۆن) زمانی ناوه‌راست بۆ سه‌رده‌می ئه‌شکانی ده‌گه‌ڕێته‌وه‌ به‌ ناوی په‌هله‌وی ئه‌شکانی بوو، له‌ سه‌رده‌می ساسانی ناسرا به‌ یان په‌هله‌وی ساسانی ئه‌وه‌ش بۆ ئه‌و کاته‌ ده‌گه‌ڕێته‌وه‌ کاتێ له‌ ته‌نیشت زمانی ساسانی زمانێکی تر ده‌بینرا دواتر ناوی لێندرا (په‌هله‌وی ئه‌شکانی) (صفا، ١٣٤٧ : ١٠٠).

---

[١] . یاساکانی فۆنێتکس بریتییه‌ له‌ گۆڕانی شێوازی گۆ کردنی پیته‌کان .

زمانی فارسی ناوەراست بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە زمانی فارسی کۆن زمانی ئەخمینیەکان بووە، دوای ئەوان ناوی ناوەراست بەکارهاتووە، کە زمانی ئەشکانیەکان بووە، هەمان زمان لەسەردەمی ساسانی بوو بە زمانی ڕەسمی دەوڵەت و پێی دەوترا (پارسیك) واتا ئەو زمانەی کە تایبەت بووە بە هەرێمی فارس (تاوادیا،١٣٤٧: ٢)، لەسەر ئەو بنەمایەش زمانی پەهلەوی دەکرێ دوو دایەلێکت بوو بێ بەشێکیان لە باکوور، بەشەکەی تر لە باشوور، کە ناسراون بە پەهلەوی ئەشکانی و پەهلەوی ساسانی .

شێوازی نووسینی پەهلەوی زۆر ئاڵۆز و دژوارە بووە، بۆ خوێندنەوەی پێویست بە زانینی هەزار هێما هەبووە، دژواری نووسین و خوێندنەوەی زمانی پەهلەوی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی نووسینی پەهلەوی لە نووسینی ئارامی وەرگیراوە، لەبەر ئەوەی لە زمانی پەهلەوی هێمایەکی تایبەتی نەبووە بۆ هەر دەنگێك، بۆیە هێمایەك بۆ چەندەها دەنگ دانراوە، بەوەی لە شێوەزاری ئارامیدا چووەتە ناو نووسراوەکانی زمانی پەهلەوییەوە ئەم زاراوانە دەنووسران بەڵام نەدەخوێندرانەوە، خوێنەر لە کاتی خوێندنەوەی ئەو زاراوانەدا مانا ئیرانیەکانی دەخوێندەوە، زۆرجار ئەمە دەبووە هۆی هەڵە تێگەیشتن لە دەقەکان بە وشەی پەهلەوی لە جیاتی ئارامی دەخوێنرایەوە، بۆ نموونە وشەی (مەلیك، شا)، بە ئارامی دەنوسرا (مەلکا) بەڵام لەکاتی خوێندنەوە وشەکە بە (شا) دەخوێنرایەوە، کاتێ کە بیان نووسی بووایە (گۆشت) بە وشەی ئارامی (پسیرا) دەنووسرا، بە گۆشت دەخوێندرایەوە، یاخود وشەی نان دەنووسرا (لەهما) بە نان دەخوێنرایەوە، ئەم شێوازە نووسینە پێی دەگوترا (زوارشن)[١] یان (هزوارش) (ابن الندیم، ١٩٩٧: ٢١؛ براون، ٢٠٠٥: ١٢٥)، یان ئایدۆگراما[٢].

---

[١]. ئەم جۆرە نووسینە لە لای عێراقیە کۆنەکانیش بەتایبەتی کاتی نووسینی مێخی بۆ بابلی و ئاشووری بەکارهاتووە، قاموسیان هەبووە بۆ نووسینی وشەکان بەکاریان هێناوە، چونکە هێماکان بە زمانی سۆمەری بووە، کاتێ زمانی نووسینەکە گۆڕا بۆ زمانی بابلی و ئاشووری هەندێ وشە هەبووە هەر بەسۆمەری دەنوسرا، بەڵام لە کاتی خوێندنەوە مەبەستەکی تری هەبووە.

[٢]. ئایدیۆگراما زاراوەیەکی زمانەوانی یۆنانیە، وشەیەکە لە دوو بەش پێکهاتووە ئایدیۆ واتا زانست یان تێگەیشتن، گراما واتا نیشانەی نووسین .ئەو نیشانانەی نووسین بە واتای دەنگ هیچ پیتێك نایەت، لەمەوە جیاوازی هەیە لە گەڵ پیت بەڵکو واتایەکی گشتی دەگەیەنێ، بۆ نموونە وەکو ژمارە گۆناکرێ بەڵکو بە دیتنی تێگەیشتنی گشتی دەگەیەنێ (بویس، ٢٠١٠: ١١٥) .

تەنها ئەو جۆرە نووسینە لە دەوڵەتی ساسانی نەبووە بەڵکو چەندین جۆری تری نووسین هەبووە،ابن الندیم حەوت جۆر لەو نووسینانە دیاری دەکات ئەوانیش بریتی بوون لە :

١- (دین دەفتەریە)،بۆ نووسینی بابەتە ئاینییەکان بووە، بەتایبەتی بۆ شیکردنەوەکانی ئاڤێستای سەردەمی ساسانی.

٢-(ویش دەبیریە)، لە (٣٦٥ پیت) پێکهاتووە ، بۆ نووسینی دەنگدانەوە و دەنگی ئاو و دەنگی گوێ و ئیشارەتی چاو و چاونوقاندن و پێشبێنیکردن بەکاردێت.

٣-(الگشتنج)، لە (٢٨ پیت) پێکهاتووە بۆ نووسینی پەیماننامە و بەڵگەنامە و موڵکی شاکان هەروەها بۆ نەخشی سەر ئەنگوستیلە ونەخش و نەخشاندن (تەتریز)ی سەر جل و بەرگ و ڕایەخ و دراو و دینار و درهەم بووە .

٤_(نیم کستجە)، لە (٢٨ پیت) پێکهاتووە بۆ نووسینی بابەتی پزیشکی و فەلسەفە بووە.

٥_(شا دەبیریە)، ئەو نووسینە تایبەت بووە بە پاشاکان لە نێوان خۆیاندا بەکاریان هێناوە تەنها خۆیان دەیانزانی، خەڵکی ئاسایی بۆیان نەبووە شارەزا بن ئەوەش بۆ پاراستنی نەهێنیەکانی پاشاکان بووە.

٦_(راز سەهریە)، لە (٤٠ پیت) پێکهاتووە ئەویش دیسان تایبەت بووە بە پاشاکان بۆ نووسینی وتارەکانی پاشا و نووسینی نامە دەرەکیەکان بووە.

٧_ (راس سەهریە)، لە (٢٤) پیت پێکهاتووە. تایبەت بووە بۆ نووسینی پەرتووکی زانستەکانی فەلسەفە و مەنتق(لۆژیك-منطق) بووە(ابن الندیم،١٩٩٧: ١٠-١١).

هەروەکو دیارە ئەو جۆرە نووسینانە تایبەت بوونە بە چینی تایبەت و بابەتەکانی دیاریکراو بووە، بەڵام ئەو نووسینەی کە باوبووە لە دەوڵەتی ساسانی (نووسینی پەهلەوی) بووە بۆ نووسینی نەخشەکان و پەرتوکەکان و (کاروباری دەوڵەت) و (قەواڵە)، هەروەها دەقی (ئاڤێستا)ی پێ نووسرایەوە، ناسراو بوویە (ئاڤێستای گەنج).

بەرهەمی زمانی پەهلەوی ساسانی کە ماونەتەوە دوو جۆرن:

جۆری یەکەم : ئەوانەی لەسەر پێست و کاغەز(پەڕاوی بەردی)[1] ڕووی دروستکراوی کانزایی وەکو کاسەی لە زیو دروست کراو و دراوەکانن، بە تایبەتی نووسینی سەر دراوەکان کە ناو و نازناو و ساڵی حوکم کردنی شاکانی تێدا نوسراوە (نفیسی، ١٣٨٨: ٤٨).

جۆری دووەم : بریتین لە بەردەنووسەکان

پاشماوەی نووسراوی پەهلەوی زۆر کەمە، بەڵام لەم دواییەدا تێکستێکی پەهلەوی هەروەکو پیرنیا بانگەشەی بۆ دەکات لە شاری (فەیوم) لە میسر تێکستێکی نووسراو بە زمانی پەهلەوی لەسەر (پەڕاوی بوردی) دۆزراوەتەوە، هەروەها ئەو نووسەرە ئاماژە بەوە دەکات و دەڵێت: لەوانەیە ئەو تێکستە لەسەردەمی ساسانی نەنوسرابێتەوە، بەڵکو مێژووی نووسینی بۆ سەدەی هەشتی زایینی بگەڕێتەوە (٢٠١٣: ٤٢٩)، هەرچەندە ئەو دەقە مێژووی لەسەر نەنووسراوە، بەڵام تفضلي و دەریایی مێژووی نووسینەکە بۆ کۆتاییەکانی دەوڵەتی ساسانی بە دیاری کراوی سەردەمی(خوسرەو پەروێز) دەگەڕێننەوە، کاتێ خوسرەو پەروێز میسری داگیر کردووە نووسراوە، نووسراوەکە بریتی بووە لە لیستی خۆراك بۆ سەربازەکان نێردراوە (١٣٧٥: ١٠٧؛ ١٣٨٣: ١٩٤)، لەبەر ئەوەی مێژووی لەسەر تۆمار نەکراوە و هیچ ئاماژەیەکی تێدا نییە، بۆیە ناتوانرێ یەکلایی بکرێتەوە، بەڵام نووسینی سەر نەخشەکان کە بە بەردەنووسەکان یان (کتیبە) ناوی دەبردرێ بەڵگەی بەهێزن بە پاشماوەی نوسین لە دەوڵەتی ساسانی، بۆیە هەوڵدراوە ئاماژە بە هەندێکیان بکرێ.

[1]. وەرقەی بەردی لە گەڵای ڕووکێکی سروشتی ئاوییە لە میسر، بەرهەم هاتووە و بۆ دروست کردنی پەڕاو بەکارهاتووە، کاغەزەکەشی بە(papyrus) ناسراوە.

١:٤. بەردە نووسراوەکانی سەردەمی دەوڵەتی ساسانی

نەخشەکان یان هونەری هەڵکۆڵین (النحت) لەسەر بەرد جۆرێکە لە جۆرەکانی هونەری بینراو لەو هونەرانەیە لە لای زۆربەی نەتەوە کۆنەکان بەرجەستە کراوە، کە گوزارشت لە بۆنەیەك یان ڕووداوێکی گرینگ دەکات. ئەگەر نووسینشی لەگەڵ بێ ئەوا بابەتەکە زیاتر جێ متمانە دەبێ و دەبێتە یەکێ لە سەرچاوە ڕاستەوخۆکانی ئەو سەردەمە، هەروەکو لە وڵاتی دوو ڕووبار ئەو هونەرە زۆر پێشکەوتوو بووە هەر لەسەردەمی سۆمەرییەکانەوە تا سەردەمی ئەکەدییەکان، بە تایبەتی لە سەردەمی ئاشوورییەکان گەیشتە ئەوپەڕی پێشکەوتن کە پاشاکان وێنەی شانازییەکانیان بەشێوەی هەڵکۆڵینی دیار وبەرجەستە لە ڕووی چیا بەرز و سەختەکان کێشاوە .

. ئەو هونەرە لە دەوڵەتی ساسانی زۆر پێشکەوتوو بووە، کە لەسەر ڕووی شاخەکان بەتایبەتی لەشاری ئیستەخر(الزیات، ٢٠٠٠ :٦٨)، واتا ئەو نەخشانەی کە نووسینیان لەسەرە یەکێ لەبەڵگە و پاشماوە دیارەکانی ئەو سەردەمەن(:١٢٠٠٨, Kokkinia (بەردەنووسەکانی سەردەمی ساسانی هەڵکۆڵینی شاهانەن، ئەو هەڵکۆڵینانە بریتین لە کاری شاهانە وەك هەڵکۆڵینی وێنەی پاشاکان، جا چ لە حالاتی سەرکەوتن بەسەر دوژمنەکانیاندا، یان بەخشینی دەسەلات لە لایەن ئەهوورامەزدا یان ڕێوڕەسمی تاج لەسەرنان بێ، ئەم نەخشانە تەواوکەری بابەتی نوسراوون، ڕووناکی دەخەنە سەر لایەنی شاراوەی مێژووی دەوڵەتی ساسانی و وێنای ڕاستەقینەی ئەو سەردەمە دەخەنەڕوو، پاشماوە و وێنەی بەردەنووسەکانی سەردەمی ساسانی پێشکەوتنی هونەری هەلکۆڵین دەردەخا و سەرچاوەیەکی گرینگی زانیاریە بۆ ڕەوشی سیاسی، ئایینی، ڕۆشنبیری، مێژوویی، جیوگرافی (لوکونین، ١٣٥٠: ٢٨)، هەروەها زانیاری لە بارەی زمانەکانی ئەو سەردەمە دەخاتەڕوو(کرستنسن،١٩٥٧ :٣٨)، لۆکونین ئاماژەش بە سەرەتاکانی لێکۆڵینەوە لەسەر ئەو بەردەنوسانەی سەردەمی ساسانی دەکات، بەوەی ئەو بەردە نووسراوانەی سەردەمی ساسانی لە بیستەکانی سەدەی بیستەوە، بوونەتە جێگای بایەخ و توێژینەوەی ڕۆژهەلاتناس و شوێنەوارناسانەوە(١٣٥٠: ١٣)،

وتـراوە لە دوای سـاڵی (١٩٢٤ز) ڕۆژهەڵاتناسـی ئەڵمـانی Herzfeld (١٨٧٩-١٩٤٨ز) پسـپۆڕ لە زانسـتی شـوێنەواری تـوێژنەوەی لەسـەر بەردەنووسینەکانی سەرەتای سەردەمی ساسانی کرد بە تایبەتی ئەوانەی تا ئەو سەردەمە خوێندنەوەیان بۆ کرابوو، لە دوو بەرگی مەزن بە ناوی (پایکۆلی) تۆماری کردوون، هەڵکۆڵین یا نوسین لەسەر بەرد زۆربەی مەملەکەتی ساسانی گرتبۆوە ژمارەیەکی زۆر لە پاشماوەی نەخش و بەردەنووسەکانی ئەو سەردەمە لەزۆربەی بەشەکانی ئێران ماونەتەوە لە ڕۆژئاوای ئێران، ڕۆژهەڵاتی کوردستان وهەرێمی کوردستان و لە باکوور تا هەرێمی فارس لە باشوور بڵاوبوونەتەوە(اژند، ١٣٨٥: ١٣٩)، بەڵام بەشی زۆری شوێنەوارەکانی نەخشەکان ڕووبەرێکی زۆر گەورەیان لە هەریمی فارسی داگیرکردووە، کە زێدی ساسانیەکانە، هەروەکو بهزادی ئاماژە بەمە دەکات و کە زۆربەی بەردەنوسەکانی فەرمانڕەوایەتی دەوڵەتی ساسانی کەوتۆتە ناوچەکانی (حاجی ئابادی) پارێزگای فارس، لە باکوری ڕۆژهەڵاتی(تەختی جەمشید)، (نەخشی ڕەجەب)-ە، لە باکوری ڕۆژئاوای تەختی جەمشید(نەخشی ڕۆستەم)-ە(٢٠١١: ١٣٥) هەروەها توێژەرێکی تر لەم بارەیەوە ئاماژە بە زۆری ئەو پاشماوانە دەکات کە (٣٧) نەخشی سەردەمی ساسانی دۆزرایەتەوە (٢٩) نەخشیان لە هەرێمی فارسە، (٦) نەخشیش لە تاق بوستان، کەرمانشایە (رضایی نیا، ١٣٨٧: ٣٧).

بەڵام ئەوەی کە زۆر گرینگن بۆ زانینی ڕەوشی زمان و پەرەسەندن و گۆڕانکاری لە زمانی ئەو سەردەمە ،بریتین لە شوینەوارەکانی (نەخشی ڕۆستەم) و(نەخشی رەجەب) و(تاق بوستان) و(پایکۆلی)یە-لە بەشەکانی پێشوو ئاماژ بەوە کرا، کە ئەو بەردەنووسانەی لە هەرێمی فارس بوون بە زمانی (پەهلەوی) بوون بە هەردووە بەشی باکوور (ئەشکانی) و باشوور(پارسی یان ساسانی)و یۆنانی بەتایبەتی ئەوانەی لە سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەت بوونە، هەندێکیان دەخینەڕوو وەك: نەخشی ڕۆستەم ئەردەشێری کوڕی بابك، شاپووری یەکەم ، موبید کارتیر .

١:٤:١. نەخشی ڕۆستەم و نەخشی ڕەجەب

نەخشی ڕۆستەم دەکەوێتە دۆڵێك لە هەرێمی فارس بە دووری دوازدە کیلۆمەتر لە شاری (بەرسیپۆلیس) نزیك(ئیستەخر) و(شیراز)، (پاشکۆ،٤) شوێنەکە و ناوی نەخشەکە هەڵگری کۆدی گەورەن، ناوەکە لەوانەیە پەیوەندی بە پاڵەوانی مەزنی ئەفسانەیی (ڕۆستەمی زاڵ _ پاڵەوان) هەبوو بێ، کە لە شانامەدا ناوی هاتووە(کخ ،١٣٨٩: ٣٣٨)، نەخشی ڕۆستەم شەش تا حەوت کیلۆمەتر لە (تەخت جەمشید)ەوە دوورە (بهنام، ١٣٤٦ :٢٠) بە شێوەی (سێ بەردی گەورە) دەردەکەوێ، بۆیە هەندێ جار بە (سێ گومبد-گومبەت) ناوی دەبەن، بەڵام دانیشتوانی ناوچەکە بە (چیای حاجی ئاباد) ناوی دەهێنن (شهبازی،١٣٥٧ :١٦)، هەرچی شوێنەکەیە لە لای زەردەشتیەکان زۆر پیرۆزە، چونکە دەکەوێتە (هەرێمی فارس)، زێدی ڕەسەنی ئەخمینیەکان کە ئارامگای پاشایانی بووە،

بۆیە هەندێکیان بە تایبەتی پاشایانی سەرەتایی ڕێوڕەسمی تاج لەسەرنانیان و یادگارییەکانیان لەو شوێنەدا ئەنجام داوە (بهنام، ١٣٤٦: ١٥)، هەروەها لەو چیایەدا شوێنەواری پاشماوەی ئەخمینیەکانی تێدا پارێزراوە، شوێنی گۆڕی چوار لە پاشایانی ئەخمینی (دارای یەکەم،٥٢١-٤٨٦ پ.ز) و (خەشایەرشا، ٥١٨-٤٦٥ پ.ز) و (دارای دووەم ،٤٢٤-٤٠٤ پ.ز) و (ئەرتحششتای سێیەم، ٣٥٩-٣٣٨ پ.ز)ی لێ بووە (حکمت،١٣٥٠: ٤١)، لە لایەکی تر ئەم شوێنە بۆ ساسانیەکانیش گرینگ بووە، چونکە هەر لەوێ شۆڕشی بونیاتنانی دەوڵەتی ساسانی سەری هەڵداوە، (ئەردەشێری) نەژادی خانەوادەی خۆی بۆ(دارای کوڕی دارا)، واتا دارای سێیەم دەبردەوە(وادنبرگ، ١٣٨٣ :٤٣٣)، وێڕای ئەوەش شوێنەکە کۆمەڵێ پاشماوەی شوێنەواری تێدا وێنە کراوە، هەندێکیان بۆ سەردەمی ئیلامیەکان دەگەڕێنەوە، نەخش وێنەی یادگاری پاشاکانیان لەو شوێنە هەڵکەندووە، بەتایبەتی شوێنی نەخشی (بهرامی دووەم ،٢٧٣-٢٧٦ز) لەسەر ئەو شوێنەی پێشتر پاشماوەی ئیلامی بووە نەخشی خۆی لەو شوێنە کێشاوە هەروەکو شهبازی ئاماژەی پێ دەکات کە لەوشوێنە (بەهرامی دووەم) وێنەی خۆی تێدا هەڵکەندووە،

لەبەر ئەوەی ئارامگای پاشای ئەخمینی بووە (١٣٥٧ :٢٣)، پیرۆزیەکی دی ئەو شوێنە دەگەڕێتەوە بۆ هەبوونی (بون خانە)[1] یان کەعبەی زەردەشت، ئەمانە هۆکار بوونە تاوەکو ساسانیەکان بە چاوێکی پیرۆز تەماشای بکەن، بەڵکو بشیکەن بە شوێنی تاج لەسەرنانی پاشای نوێ (لوسکی، ١٩٨٦: ٣٧٧) .

نەخشـــی ڕەجەب شـــوێنەوارێکی تـــری ســـەردەمی ســـانیە بە دووری (٥٦)کیلۆمەتر دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەڵاتی شیرازە، لەباکووری تەخت جەمشیدە، وێنەی هەڵکەنراوی تاج لەسەنانی (ئەردەشێری کوڕی بابك)و وێنەی مۆبیدی گەورە (کارتیر) و وێنەی تاج لەسەرنانی (شاپووری یەکەم)ی تێدا هەڵکەنراوە .

یەکەم نەخش و بەردەنووسی هی (ئەردەشێری کوڕی بابك)ە لە کاتی ڕێوڕەسمی وەرگرتنی دەسەڵات لە خوداوەند (ئەهۆرامەزدا) لە پاڵ وێنە و نووسینە یادەوەرییەکانی پاشایانی ئەخمینی نەخشاندووە، نەخش و بەردەنووسەکەی ئەردەشێر لە هەموو پاشماوەکانی تر سەلامەتتر و تەواوترە وێنەی (ئەردەشێر) لەسەر ئەسپێکە و ڕووبەڕووی خوداوەند ئەهۆرامەزدایە،لە ژێر پێی ئەسپەکەی ئەردەشیر لاشەی کوژراوی (ئەردەوان) پاشای ئەشکانیەکان هەڵکۆڵێنراوە، هەروەها لە ژێر پێی ئەسپی ئەهۆرامەزدا لاشەی ئەهریمەن هەیە، ئەهۆرامەزدا بە دەستی ڕاستی ئەڵقەی دەسەڵاتی سەروەری دەبەخشیتە ئەردەشێر (پاشکۆ،٥).

ئەوەی لێرەدا گرینگە زمانی سەر نەخشەکەیە، لەسەرچاوەیەکدا، بەم شێوەیە باسی ئامادەیی زمانەکان لەسەر نەخشەکە کراوە: لەسەرسنگی ئەسپی ئەردەشێر نووسینێك بە سێ زمانی (پەهلەوی ساسانی) و (ئەشکانی) و (یۆنانی) نووسراوە (واننبرگ، ١٣٤٥ : ٢٥)، بەهەمان شێوە لەسەر سینگی ئەسپەکەی ئەهۆرامەزدا

---

[1]. بە شێوەی چوارگۆشەییە (٤٦) مەتر لە چیاکەوە دوورە ڕاستەخۆ بەرامبەر گۆڕی پاشا (دارا)یە ئەم شوێنە لە فەرهەنگی نوێی ئێران بە کەعبەی زەردەشت ناسراوە، لە سەدەی چواردەمی زاینی ئەو ناوەی لێنراوە وەکی موسڵمانان هاوشێوەی کەعبەی پیرۆز (عیسی، ١٣٤٦ :٢١)، کە هەندێ توێژەر بە هەڵە و ئەنقەست بە ناوی (کەعبەی زەردەشتی) ناوی دەبەن، چونکە لای ئەوان شوێنێکی پیرۆزی زەردەشتیەکان بووە (اذرانداز، ١٣٩٧: ٢) هەیە دەڵێ ئەم ناوە ناوێکی نوێ و زانستی نیە (شهبازی، ١٣٥٧: ٢٧)، چونکە ئەم شوێنە لەسەردەمی ساسانیەکان پێی وتراوە (بون خانە) کە لەوانەیە تایبەت بوویێت بۆ پاراستنی کەلوپەل و شتی گرانبەهای دەسەڵاتداران (بهنام، ١٣٤٦ : ١٥) .

نووسینەکە بەو سێ زمانە نووسراوە، ئەوەی سەر سینگی ئەسپەکەی ئەردەشێر بریتیە لە :

ئەمە پەیکەری مەزداپەرست

ئەردەشێری خوداوەندگار شاهی شاهان

ئێران کە ڕەگەزی دەگەڕێتەوە بۆ خواکان، کوڕی شا بابەکی خوداوەندگار.

ئەمە پەیکەری مەزدا پەرست، ئەردەشێری خوداوەندگار

شاهی شاهان نەوەی خوداوەندەکان، کوڕی بابك .(شهبازی، ١٣٥٧. ٩٣-٩٤).

ئەوەی لەو نەخشە بەدی دەکرێ جگە لە زمانی پەهلەوی ساسانی، هەردوو زمانەکانی پەهلەوی ئەشکانی و یۆنانیش بەکارهاتووە، دیارە ئەمە لەسەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی ساسانی بووە، کە لەم ماوەیەدا، هەردوو زمانی پەهلەویی ئەشکانی و ساسانی و یۆنانی ئاخاوتنی پێ کراوە، چونکە لەسەرەتای دامەزراندنی لە دەوڵەتدا بەشی زۆری خانەدانانی ئەشکانی لە دەسەلاتدارانی دەوڵەت بوونە، ناکرێ زمانەکەیان فەرامۆش بکرێ، هەروەها زمانی یۆنانی زمانی زانست و پێشکەوتن بووە، بۆیە لە پاڵ هەردوو زمانەکە بەکارهاتووە.

٢:٤:١. بەردەنوسەکەی شاپووری یەکەم لە بون خانە.

بون خانە یا کەعبەی زەردەشت (پاشکۆ،٦) بەردەنووسێکی گرینگی دەوڵەتی ساسانیە، یەکێکە لە شاکارەکانی (شاپووری یەکەم) لە سێ لای دیواری(بون خانە)نەخشێنراوە، لەسەرهەر لایەکی دیوارەکە بە زمانێك تۆمار کراوە، ئەوانیش بریتین لە (یۆنانی، پەهلەوی ئەشکانی، ساسانی) (واندنبرگ، ١٣٤٥: ٢٧).

نووسینەکە هاوسەنگ نیە لە نێوان هەرسێ زماندا :

١- ئەو لا دیوارەی لەبەشی باشووردا بە زمانی یونانیە (٧٠ دێر) بووە.

٢- ئەو لا دیوارەی بە ئاراستەی ڕۆژئاوایە، بە زمانی پەهلەوی ئەشکانیە تەنیا (٣٠دێر) بووە.

٣_ هەرچی لادیواری ڕۆژهەلاتە، بە زمانی پەهلەوی(ساسانی)ە (٣٥ دێر) بووە(شهبازی، ١٣٧٥: ٩٦).

نەخشەکە پێکهاتووە لە(پێشەکی)-ەك و(ناوەڕۆك) و(کۆتایی)، لە پێشەکیەکەدا (شاپوور) بە درێژی باسی خۆی دەکات و خۆی دەناسێنێ واتا بنەچەی خۆی باوك و دایکی و کوڕ و کچ و تا ناوی هاوسەرەکەی دەخاتەڕوو،(لوکونین، ١٣٥٠ : ٤٨)

لە ناوەڕۆك دا ئاماژە بە چەند بابەتێك دەکات وەك: ناوی هەرێمانە دەبات کە دەستی بەسەرداگرتوون، دواتر باسی شەڕەکانی لە دژی دەوڵەتی ڕۆما دەکات، لە دوای کوژرانی (گوردیانی سێیەم،٢٣٨- ٢٤٤ز) و (فیلبی عەرەبی،٢٤٤-٢٤٩)[1] بەستنی پەیمان نامەی ئاشتی لەگەڵی، دواتر باسی شەڕی دووەمی لە ساڵی (٢٦٠ز) لە دژی ئیمپراتۆر (فالیران) وچۆنیەتی بە دیل گرتنی دەکات، هەروەها باسی دروست کردنی چەندین ئاتشگا لە شوێنی جیاواز بۆ ڕەوان شادی خۆی خانەوادەکەی دەکات، هەروەها لە کۆتایی نووسینەکە ئەوە دەخاتەڕوو کە هەموو ئەو سەرزەمین و شوێنە جیاوازانەی دەستی بەسەردا گرتوون، بە یارمەتی ئاهۆرامەزداوە بووە، جەخت لەوە دەکاتەوە کە بۆ یەزدان وکاری چاکە تێ بکۆشیت، لە کۆتاییدا نووسەری تێکستی ئەشکانیەکە ناوی خۆی نوسیووە، بەڵام نووسەری تێکستەکانی تر ناویان نەهاتووە(تفضلی، ١٣٧٥: ٨٦)، لەوانەیە هەمان نوسەری دەقەکانی تریێت، نووسینەکەی (شاپووری یەکەم) لە هەر سێ لا دیوارەکەی (بون خانە) لە ڕووی زمانناسییەوە زۆر گرینگە و بە سەرچاوەی ڕەسەن دادەنرێ بۆ دیراسە کردنی پێکهاتەی زمانی پەهلەوی(ساسانی) و(ئەشکانی).

---

[1] گۆردیانی سێیەم، ٢٣٨-٢٤٤ز)بچووکترین ئیمپراتۆر بووە تەمەنی (١٤)ساڵ بووە دەسەڵاتی وەرگرتووە، لە ڕێگەی دایکی بووە بە ئیمپراتۆر لە دوای خاڵی گۆردیانی دووەم، ڕۆڵی هەبووە لە شەڕ لە دژی ساسانیەکان،دواتر بە شێوەیەکی نادیار دەکوژری (فیلبی عەرەبی) یان مارکوس یۆلیۆس فیلبس(٢٤٤ — ٢٤٩ز) دەبێتە ئیمپراتۆر ،نازناوی عەرەبی بۆ شوێنی لە دایك بوونی دەگەڕێتەوە کە لە شاری (شەبها) نزیك شاری (بوصرا) لە سوریا بووە هەرێمێکی عەرەبی سەر بە ڕۆمان بووە(122: 1994: Bowersock)، یەکەم کاری کە ئەنجامی داوە مۆر کردنی پەیمانی ڕێککەوتن بووە لە گەڵ (شاپووری یەکەم) بە پێ ڕێککەوتنەکە دەبوو (شاپوور) واز لە هەرێمەکانی نێوان دوو ڕووبار و ئەرمینیای بچوك بهێنێ، بەڵام فیلیپ نەیتوانی ڕووبەرووی مەترسی ناوەوە و دەرەوە ببێتەوە، بۆیە دواتر بە دەستی سەرکردەکانی سوپا دەکوژرێ(الناصری، ١٩٩١: ٣٦٣) .

١:٤:٣. نەخشی کارتیرCartier

بون خانە هەر تەنیا نووسینەکەی شاپووری یەکەمی لەسەر نیە ، بەڵکو لە پاڵ نەخشی شاپووری یەکەم، نەخشی موبید (کارتیر) تێدا هەڵکۆنراوە (٣٤: Schmidt ,١٩٧٠) ،(پاشکۆ، ٧) کارتیر لە پاش موبید (تەنسەر) بووە بە گەورە بەرپرسی ئایینی زەردەشتی لە دەوڵەتی ساسانی، لە کۆتاییەکانی سەردەمی (ئەردەشێر) تا سەردەمی (نەرسی) بەردەوام بوو، واتا لەسەردەمی پێنج پاشای ساسانیدا خزمەتی کردووە ئەوانیش(ئەردەشێری بابك) و(شاپووری یەکەم،٢٤١-٢٧٢ ز)و (هـــــورمزی یەکەم،٢٧٢ -٢٧٣ز) و (بەهرامـــــی یەکەم،٢٧٣ -٢٧٥ ز) و (بەهرامی دووەم، ٢٧٦-٢٩٣ز) بوونە (ایمان پور، ١٣٦٩ : ٢٢٠)، کارتیر بە کەسێکی پارێزکار و داکۆکیکاری ئایینی زەردەشتی دادەنرێ.

ئەو پێگە ئایین و سیاسیەی هەیبوو وەیکردبوو کە لە زۆر شوێن وتەی هەبێت، بۆ نموونە لە چوار نەخشی بەناوبانگی ساسانیدا (نەخشی ڕۆستم) و (نەخشی ڕەجەب) و(سەرمەشهد) و (بون خانە) نووسین و وێنەی تایبەتی هەبووە (تفضلي، ١٣٧٨: ٩٠-٩٢)، چیرۆکی ژیانی (کارتیر) بەشێکی گرینگی مێژووی ئیمپراتۆریەتی ساسانی پێك دێنێت، هەروەکو توێژەرێکی مێژووی ئێران لەبارەی (کارتیر) ئاماژە بەوە دەکات کە موبید (کارتیر) یەکێك بووە لە کاهینە دیارەکانی سەدەی سێیەم، بە درێژایی ژیانی نازناو و پۆستی زۆری وەرگرتووە، بەڵام زانیاری لەبارەی ڕەچەڵەکی نییە(دریایی، ١٣٨٣:٢٦).

دیارە لە ڕێگەی پیگە ئاینیەکەی ڕۆڵ و کاریگەری هەبووە بەشێوەیەك دەست ڕۆیشتوو بووە تا ئەو ڕادەی، کە دەوترێت ئەو نەخشەی سیاسی دەوڵەتی ساسانی دارشتووە و لە پاڵ وێنەی پاشاکاندا وێنە و نووسینی تایبەت بەخۆی هەبووە، ئەو کەسایەتیەکی توقێنەر و ترسێنەری هەبووە، بە جۆرێك لە هەندێ پاشای ساسانی توندتر بووە بەرانبەر پەیڕەوانی هەر ئاینێکی تر، لە دەوڵەت وەك مانی و بودی و یەهودی و مەسیحی، ئەو باوەڕی بە چەسپاندنی یەك ئایین واتە (زەردەشتی)هەبووە، بۆیە لە هەر شارێك پەرستگای ئاینەکانی تری ڕووخاندووە و (ئاتشگا) لە شوێنیان دروست کردووە(ایمان پور، ١٣٦٩ :٢٢٢).

دەکرێ موبید (کارتیر) به بزوێنەری ناسیونالیزمی ساسانی دابنرێت، چونکه بەردە نووسینەکانی تەنها به زمانی پەهلەوی ساسانی (فارسی ناوەراست) نووسراوە (رجبی، ١٣٤٢: ٣٤؛ دریایی، ١٣٨٣: ١٨٤؛ دهقی، ١٣٩٢: ٦٠)، هەیە هۆکاری ئەوەی نووسینەکەی (کارتیر) به یەك زمان بۆ بەرتەسکی ڕووبەری بەردەنووسەکە دەگەڕێنێتەوە، بەوەی ڕووی شوێنی نووسینەکە ئەوەندە فراوان نەبووە تا جێگای نووسین به زمانەکانی تر ببێتەوە(دریایی، ١٣٨٣: ١٨٤)، بەڵام ئەو بۆچوونە لاوازە، چونکه ناوبراو له زۆر بەردەنووس قسەی هەبووە، وەکو کەسایەتیەکی ئایینی بیری کردۆتەوە، بۆیە دەشێ بەمەبەست تەنها زمانی پەهلەوی ساسانی بەکارهێنابێت، چونکه زمانی پەهلەوی زمانی ئایینی زەردەشتی بووە، ئەو بیرۆکە ناسیونالیستیەی (کارتیر) له قۆناغی دواتر دەرکەوتووە، به جۆرێك له سەدەی چوارەمی زاینیدا زمانی یۆنانی و زمانی پەهلەوی ئەشکانی به یەکجاری له بەردەنووسی پاشاکانیشدا بەکارنەهاتووە، تەنها پەهلەوی ساسانی وەك زمانێکی تایبەتی دەوڵەت بەکارهاتووە.

٤:١:٤. تاق بستان (تاق وەسان) :

ئەم شوێنەوارە دەکەوێتە ڕۆژئاوای ئێران و بەشی باکووری ڕۆژهەڵاتی شاری کەرمانشا (قرماسین)[١] له ناوچەیەکی سروشتی دڵڕفێن وناوازەیە، شوێنی ڕاو کردنی شاهانە بووە، هونەرمەندان و پەیکەرسازان چەندەها تابلۆی هڵکەنراوی شاهانەیان به ناوی جیاواز تێدا هەڵکەندووە وەکو تابلۆی ڕاوکردن و ئاهەنگی میوزیك و وێنەی تاج لەسەرنانی شاکانی ساسانی (خندقی، ١٣٩٥ :٧٣١)،(پاشکۆ:٨) هەروەکو مێژوونوسانی موسڵمان به ناوی جیاواز ناویان بردووە، وەك ابن فقیه به (شەبدیز) ناوی دەبا، که ناوی ئەسپەکەی (خوسرەو پەروێزە، ٥٩٠-

---

[١]. کەرمانشا ئەو شارە دەکەوێتە هەرێمی چیا له نێوان شارەکانی هەمەدان و حەلوان، ئەو شوێنە شوێنێکی مێژویی گرینگی هۆزەکانی زاگرۆس بووە وەك (لولویی و گوتی و منایی و نایری و میدی) له دامێنی چیای وەسان شارێك هەبووە، بەناوی (گومبادە) لەبەرئەوەی نزیك بووە له تیسەفون پاشاکانی ساسانی ڕوویان تێکردووە و کۆشك و شوێنی حەوانەوەی ئەوان بووە وەك پاشایان (قوبادی یەکەم و خوسرەوی یەکەم و خوسرەوی دووەم) لەبەر ئەوەی (بەهرامی چوارەم) نازناوی (کەرمانشا) بووە که له کەرمان حاکم بووە، ناوەکەی گۆڕا بۆ کەرمانشا (پاکزاد وعزیزی پور، ١٣٩٧ : ٤).

٦٢٨ز) (ابن الفقيه، ١٩٩٦: ٤٢٣)، شێوەی وێنەی ئەسپەکەی شەبدیز هەڵکەندراوە لە لایەکی شوێنەوارەکە، یاخود بەو شوێنەوارە وتراوە قصر شیرین (یاقوت الحموي،١٩٧٧ :٤ :٣٣١)، هەروەها (حمدلله المستوفی)بە ناوی (بسطام) ناوی دەبات(١٣٦٢ :١٠٩)، لە دوای تەخت جەمشید ئەو شوێنە گرینگترین شوێنی بەردەنووسی شاهانەیی بووە،(پیرنیا، ٢٠١٣: ٤٣٨) وێڕای وێنەی تاج لەسەرنانی چوار پاشایانی ساسانی تێدا کێشراوە (شاپووری دووەم، ٣٠٩-٣٧٩ز) و (ئەردەشێری دووەم، ٣٧٩-٣٨٣ز) کورەکەی بە ناوی (شاپووری سێیەم، ٣٨٣-٣٨٨ز) و (خوسرەو پەروێز) و لەگەڵ چەند تێکستێکی نووسین لە لای هەر شایەك ناساندنی خۆی ناو نازناوی نووسیوە (ابادانی، ١٣٩٠: ٧؛ بیات، ١٣٦٥: ٢٤٧؛ دریایی، ١٣٨٣: ٣٦)، دیارە (ئەردەشێری دووەم) و دوای ئەویش شاکانی تر شوێنی تاج لەسەرنانی لە هەرێمی فارس لە (ئیستەخر) زێدی ساسانیان گواستۆتەوە بۆ تاق بستان سەرزەمینی میدیا، لەوانەیە ئەم کارە بەمەبەستی دوورکەوتنەوە بوو بێ لە هەژموونی ئایینی و مەڵبەندی ئایینی لە هەرێمی فارس .

وتراوە، کە (شاپووری دووەم) ناوی خۆی و باب و باپیری و نازناوەکانی بە نووسینی پەهلەوی ساسانی تێدا تۆمار کردووە(پیرنیا، ٢٠١٣: ٤٣٨)، لەلای چەپی ئەو نەخشەیە (شاپووری سێیەم) بەهەمان شێوەی(شاپووری دووەم) ناوونازناوی خۆی بە زمانی پەهلەوی ساسانی تۆمارکردووە(کریستنسن، ١٩٥٧: ٣٩)، نووسینەکەی (شاپووری دووەم) (نۆ دێر) بووە بە پەهلەوی ساسانی تۆمار کراوە کە تێیدا هاتووە:

ئەوە پەیکەری خوداوەندکار مەزدا پەرست (پەیڕەوی ئایینی مەزدیسنا) خوداوەنگار شاپوور

شاهینشای ئێران و نائێران نەژادی یەزدان

کوڕی مەزدا پەرست خوداوەندگار هورمز

شاهینشای ئێران نا ئێران کە نەژادی یەزدان

نەوەی خوداوەندگار نەرسە شاهی شایان.

نووسینەکەی شاپووری سێەمیش بەهەمان شێوەی شاپووری دووەمە تەنها لە(سێزدە دێر) پێکهاتووە تێیدا هاتووە:

ئەو پەیکەری خوداوەندکار مەزدا پەرست(پەیڕەوی ئاییني مەزدیسنا) خوداوەنگار شاپور

شاهینشای ئێران و نائێران نەژادی یەزدان

کوڕی مەزدا پەرست خوداوەندگار شاپوور

شاهینشای ئێران نا ئێران کە نەژادی یەزدان

نەوەی خوداوەندگار هورمز شاهی شایان.(شهبازی:همان)

هەرچەندە تێکستی نووسینەکە کەمە، بەڵام دیارە لە دەوڵەتی ساسانی بۆ نووسینی یادگاری و نووسینە شاهانەکانیان، لەم ماوەیەدا تەنها زمانی پەهلەوی ساسانی بەکارهاتووە، ئەمەش بۆ سیاسەتی دەوڵەت دەگەڕێتەوە، کە بە تێپەربوونی ماوە زمانی پەهلەوی ساسانی بووە بە زمانی فەرمی دەوڵەت، دەسەڵاتداران ئەو زمانەیان بەکارهێناوە .

‎0:4:1.بەردەنوسی پەیکۆلی

پەیکۆلی یەکێکە لە شوێنەوارە بە بەها و گرینگەکانی ساسانی لە وڵاتی کوردان، بە سەرچاوەیەکی گرینگی مێژووی ساسانی دادەنرێت، سەرچاوەیەکیش ئاماژە دەکات بەوەی یەکێکە لە شوێنەوارە بە بەها و گرینگەکان، نەك هەر تەنها لە کوردستان بەڵکو لە رۆژهەڵاتی ناوەراستیش(ئەحمەد،٢٠١١: ١١)،(پاشکۆ،٩)لەبەرئەوەی بەردەنووسەکە یەکێکە لە درێژترین نووسی سەردەمی ساسانی (کریستنسن، ١٩٥٧: ٣٧)، نەخشەکە شوێنێکی لە سەر ڕیزە شاخەکانی رۆژئاوای شارۆچکەی قەرەداغە لە قەزای دەربەندیخان بە دووری (٨) کیلۆمەتر لە بەشی ڕاستی ڕووباری دیالە هەڵکەوتووە (الاحمد والهاشمي، ١٩٨٥ : ١٥٨؛ الكعبي ،٢٠١٨ : ٤).

ستراتیژیەتی ئەو شوێنە لەوەو بووە سەرەڕێی سەرەکی بەغدا-سلێمانی-تەوریزە، (بابان، ١٩٨٩: ٧٧)، لە ڕووی مێژوییەوە هۆکاری گەیاندنی وڵاتی بابل بە شارەزوور بووە هەروەکو Herzfeldئاماژەی پێ دەکات بەوەی لەوانەیە کە ئەو شوێنە ڕێگای کۆنی نێوان (تەیسەفون) و (ئەزەربێجان)بێت (١٩٢٤٠: ٨)، واتا ڕێگایەکی سەرەکی بوویێت بۆ گەیشتن بە مەدائین(تیسەفون)ی تەخت جەمشید وشاری شیز کە گەورەترین و ،گرینگترین ئاتشگای ئایینی زەردەشتیەتی لێ بووە (ئەحمەد، ٢٠١١: ١٢)، دیارە ئەمانە پاڵنەر بوونە کە (نەرسی) لەو شوێنە لەگەڵ پیاو ماقوڵ و خانەدانان و بەرپرسانی هەرێمەکان کۆببێتەوە بەمەبەستی پاڵپشتی کردنی و لاینگیری کردنی بۆ ئەوەی دەسەڵاتی شاهینشا بەدەست بێنێتەوە (دریایی، ١٣٨٣: ٢٩)، شا (نەرسی) خۆی بە مافدار دەزانی بۆ ئەوەی ببێت بە شا، بەڵام کاتی (بەهرامی دووەم) دەمرێ، بە بێ ئاگاداری ئەو (بەهرامی سێیەم) دەکرێتە شا، لە کاتێدا (نەرسی) کە لوکاتەدا حاکمی ئەرمەنستان بووە، شەرعیەتی وەرگرتنی دەسەڵاتی لە پاش مردنی باوکی (شاپووری یەکەم) هەبووە ،لەبەر ئەوەی باوکی ناوی ئەوی وەکو جێنشین چەندین جار پاش ناوی خۆی هێنا بوو، بەڵام براکەی (هورمزد) بە پشتیوانی (کارتیر)

گەورە موبیدی زەردەشتی ولایەنگیرانی، کرایە شاە، دواتریش کوڕەکانی (هورمزد) (بەهرامی یەکەم) و تا (بەهرامی دووەمی کوڕی بەهرامی یەکەم) و (بەهرامی سێیەم) بوون بە شاە ، بۆیە لە دژی (بەهرامی سێیەم) شۆڕشی کردووە بە پشتیوانی زۆربەی خانەدانان توانی ببێت بە پاشا .

تا ئەو سەردەمە دژایەتی گشت ئایینەکانی تر دەکرا بە هاندانی کارتیر، بەڵام دووبارە سەردەمی لێبوردەیی ئایینی وەکو سەردەمی شاپووری یەکەم گەڕایەوە، بۆیە (نەرسی) جگە لە (ئاهۆرامەزدا) ڕاستەوخۆ ناوی (ئاناهیتا) خانمە خوداوەندش دەهێنێ و لە دراوی تایبەت بەخۆی وێنەکەی لە پشت خۆی کێشاوە، دیارە ئەمەش وەکو دژایەتی کردنی دەسەڵاتی کارتیر وخانەدانەکانە نەیارەکانی بووە (حیدر پور ودیگران، ۱۳۹۸: ۸۹).

نووسینەکەی پایکۆلی هەروەکو نووسینەکانی تر لە سێ بەش پێکهاتووە پێشەکی وناوەڕۆك وکۆتایی، لە پێشەکیەکەی (نەرسی) ناو نازناو باب و باپیرانی دەخاتەڕوو و دواتر بابەتە سەرەکیەکە دیاری دەکات، کە شۆڕشەکەی دژی (بەهرامی سێیەم)و کۆبوونەوە و پشتیوانی خانەدانان و گەورە بەرپرسانی هەرێمەکان بووە بۆی (Cereti&Teribili ,2014: 347)، پاشماوەکە لە ڕووی مێژوویی و جوگرافیاو زمانەوانی گرینگە ، لە ڕووی مێژوویی ئەوناوچانە لەو ماوەیە سەر بە دەسەڵاتی دەوڵەتی ساسانی بووە، چونکە حاکمی هەرێمەکان ناویان هاتووە و پشتیوانی خۆیان بۆ پاشا (نەرسی) دەربڕیوە، هەروەها لە کاتێکدا کە ئاماژە بە حاکمی ئەو شوێنانە دەکات، کە بەشداریان کردووە لە شۆڕشەکەی لە دژی (بەهرامی سێیەم)ە ناوی هەرێمەکان دەهێنێت، وەك ئاشورستان و گەرمای، یان گەرمکان (گەرمیان) سیارزوور، واتا (شارەزوور) کە هەروەها (نەرسی) دەڵێ: هەموو خانەدانان و کۆبوونەوە و بەرەو لای من هاتن و لەبەردەم مۆنیمێتەکە پشتیوانی خۆیان بۆ من دەبڕی، (Skjarve۱۹۸۳: ۲۲,)، پایکۆلی زۆر گرینگە بۆ شیکاری زمانەکانی سەردەمی ساسانی، بەوەی زمانی دەوڵەت تا ئەو کاتەدا بە هەردوو زمانی پەهلەوی ئەشکانی ساسانی بووە، بەڵام لە دوایی سەردەمی ئەم بەردەنووسە تەنها زمانی ساسانی بەکارهاتووە، هەروەکو) ماری بویس) خانمە توێژەری بەریتانی، شارەزا لە بواری زمانەکانی ئێرانی کۆن، پێ

وایه ساسانیەکان له دوای دانانی پەیکەری پایکۆلی، زمانی پەهلەوی ساسانی بـوو بە تـاکە زمـانی دەوڵەت و بە زمـانی پەهـلەوی ئەشـکانی بەیەکجـاری لە نووسینی کاروباری دەوڵەت دوورخرایەوە (٢٠١٠: ١٣٥).

1:0. زمانەکانی تری دەوڵەتی ساسانیدا

جـگە لە زمانەکـانی پەهـلەوی ساسـانی و ئەشـکانی و ئاڤێسـتایی، چەنـدین زمـانی تـر لە دەوڵەتـی ساسـانی هەبـوون، چـونکە دەوڵەتەکە لە نەتەوە و زمـان و ئایینی جیاواز پێکهاتبوو، لەوانە زمانەکانی سوغدی وئارامی ویۆنـانی، کە بەڵگە و پاشماوەی نوسراویان هەیە، بۆیە ئاماژەیان پێ دەکەین .

1:0:1. زمانی سوغدی

زمانی سوغدی (سۆگدی)[1] یەکێکە لە کۆمەڵی زمانەکانی ئێرانی بەشی ڕۆژهەڵاتـی ئێـران، بـۆ یەکەم جـار (البيروني) لە (سـاڵنامەی سـوغدیانی) ئامـاژەی پـێ کـردووە و بە زمـانێکی سـەربەخۆ نـاوی هێنـاوە، بە یەکـێ لە زمانەکـانی ڕۆژهەڵاتـی ئێرانـی دانـاوە (٢٠٠١: ٢٩١)، گرینگـی زمـانی سـۆگدی پەیوەسـت بووە بە نیشتیمانی سوغدیا (سوگدیا) وڵاتـی سـوغدی، خاوەنی مێژوویەکـی کۆنە لەسـەردەمی ئەخمینیەکانـدا، هەرێمێکـی ئـاوەدان و بەرفـراوان بـووە بە پـلەی هەژدەمینـی ئەو هەرێمـانە دێـت کە دارای یەکەم لە (نەخشـی بێسـتوون) ئامـاژەی پێ کردوون (باقر، ١٩٨٠: ٥٨)، هەروەهـا لە (ئاڤێسـتا) بە دووەم شـوێنی پیـرۆز دێ لە دوای (ئیـرانڤیج)، کە ئەهـۆرامەزدا دروسـتی کـردووە (الڤینديـداد، الفصـل ١: ٤٠).

ئەو شوێنە لە (ئاسیای ناوەڕاست) دەکەوێتە نێوان هەردوو ڕووبـاری (ئامۆدریـا)

---

[1] وڵاتـی سـوغد لە ڕۆژگـاری ئەمـڕۆدا وڵاتـانی تاجیکسـتان و ڕۆژئـاوای ئۆزبەکسـتان و ڕۆژئاوای قیرقیزستان وباشووری کازاخستان دەگرێتەوە.

و(سیردریا)[١]لە ڕووی بازرگانیش زۆر گرینگ بووە، زمانەکەی بووەتە زمانی ئاخاوتنی بەشی ڕۆژهەڵاتی ئێران (تفضلی، ١٣٧٥: ٣٥٧)، جیوپۆلیتیکی وڵاتەکە هۆکاری ناسراوی بووە، بەتایبەت کە لە سەر (ڕێگای بازرگانی ئاوریشم)[٢] هەڵکەوتبوو، بازرگانانی سوغدی نێوانگیر بوون، لە نێوان (چین) و (ڕۆژئاوا)، لەو ڕوانگەوە(lumbwar) لەو بڕوایە دایە زمانی سوگدی ببووە بە (زمانی هاوبەش) لە نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا (٢٠١٣: ١).

گرینگی ئەو زمانە لەوەدایە، کە دەقی ئایینەکانی بوزی و مانی و مەسیحی پێ نووسرابۆوە، (ابو القاسمی،١٣٦٧ :٨)، ئاشنا بوونی زانایان بەو زمانە کۆن و دەوڵەمەندە بۆ سەرەتای سەدەی بیستەم دەگەڕێتەوە، کاتێ شاندێکی ئەڵمانی لە ئاسیای ناوەڕاست چەند نموونەیەکی ئەو زمانەیان دۆزییەوە لە گەنجینەی تورفان لە تورکستانی چینی (دهقی، ١٣٩٢ :٣٨)، پاش توێژینەوەی زمانناسان ناوی لێندرا زمانی سوغدی (کریسینسن، ١٩٥٧: ٣٣) .

ئەم زمانە یەکێك بووە لە زمانە زیندووەکانی بەشی ڕۆژهەڵاتی دەوڵەتی ساسانی بەهۆی ئەوەی چەندین تێکستی مانی و بوزی پێ نوسراوەتەوە، هەروەها هەڵکەوتەی ناوچەکە کە شوێنێکی بازرگانی سەرەکی نێوان ڕۆژهەڵاتی دوور و ڕۆژئاوا بووە، بۆیە زمانەکە گرینگ بووە، بە تایبەتی لە نێوان بازرگانەکان، کەئاشنا بوونە بەو زمانە، وێرای پشتیوانی دەوڵەتی ساسانی و پێشکەوتنی

---

[١] .لە لای عەرەبەکان بە ڕووبارەکانی سیحۆن و جیحۆن ناسراوون (جیحۆن) ئۆکسس و (سیحۆن) جکزرنس بووە ،لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا پێێ دەڵێن ئامۆدەریا و سردەریا، ئەو وڵاتانەی دەکەونە دوای ئەو دوو ڕووبارە پێیان دەووتن(بلاد ما وراء النهر) خەڵکەکەی بە هەردوو بە زمانی فارسی و تورکی دەدووان واتا (ئێران و توران) (السترنج، ١٩٥٤ :٤٧٩).

[٢]. ڕێگای ئاوریشم Silk Road،کۆمەڵێ ڕێگای پێچاو پێچە لە (چین)ەوەلە باشووری ئاسیا دەست پێ دەکات, تاوەکو تورکیا (ئەنطاکیا)، کە ئاوریشم لە چین بەرهەم دەهات، هەر لە کۆنەوە چین پیشەی بەرهەم هێنانی ئاوریشمیان زانیوە و لە لای زۆربەی نەتەوەکان خواستی زۆری لەسەر بووە بە تایبەتی لە لای ڕۆمەکان، جگە لە ئاوریشم کەلوپەلی تریش دەگوازرایەوە ئەو ناوە لەسەدەی نۆزدە جوگرافیناسی ئەلمانی (فردیناد فون ریچهۆفن) ئەو ناوەی لەو ڕێگە بازرگانییە نێو دەوڵەتیە ناوە بە ئەلمانی (زایدنشتراسە (Seidenstraßeبەواتای ڕێگای ئاوریشم دێ، ڕێگایەکی دوور و درێژ بووە مەترسی زۆری تێدا بووە، هەروەها کەش و هەوای سەخت لە زستانی سارد و گەرمای زۆر، جاری وا هەبووە کاروانە بازرگانیەکان نزیکەی دوو ساڵی دەخایاند .(Grousset,1970: 36-48)، ئەو ڕێگایە بە ناوجەرگەی دەوڵەتی ساسانیدا تێدەپەڕی (عبدالواحد، ٢٠٠٧: ١٦١) ؛ (شمس،٢٠١٧: ١)

زمانی پەهلەوی ساسانی، لە ئەنجام دا بووە هۆیەك لە هۆكارەكانی گواستنەوەی شارستانێتی ڕۆژهەڵات بۆ ڕۆژئاوا و پێچەوانەوەشەوە (زرشناس، ١٣٧٦: ٩٨) .

٢:٥:١. زمانی ئارامی

ئارامیەكان یەكێكن لە هۆزانی سامی نەژاد[١] شوێنی بڵاوبوونەوەیان ناوەڕاست وباكووری سوریا و باكوور و ڕۆژئاوای وڵاتی دوور ڕووبار بووە (باقر، ١٩٧٣: ٤٩١) ئارامیەكان لەڕووی ڕامیاریەوە بە درێژایی مێژوو نەیانتوانی دەوڵەتێكی یەگكرتوو و بەهێز دابمەزرێنن، بەڵكو لە شێوەی چەندەها شانشین دابەش ببوون، وەكو شانشینی ئارام نهارین و ئارام صوبا و شانشینی دیمەشق (ابونا، ٢٠١٠: ٢٣)، بەڵام لە ڕووی بازرگانیەوە دەستێكی باڵایان هەبووە، زۆربەی ڕێگاكانی وشكانی و دەریاییان لە ژێر دەست دابوو، ئەمە هۆكار بووە بۆ بڵاوبوونەوەی زمانەكەیان، كە ئەلف و بای تایبەتیان بۆ نووسین هەبووە، لە بە ئەبجەدیەی فینیقی وەرگیراوە، بە تێپەڕ بوونی ماوە شێوەیەكی تایبەتی و وەرگرت و گەشەی كرد، زۆر بەربڵاوو بوو لەوە دەرچوو هەر تەنها زمانی گروپێك یان دەڤەرێك بێت، بەڵكو ببوو بە زمانێكی هاوبەش لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، ببوو بە زمانی ڕەسمی دەوڵەتی ئاشووری و بابلی و ئەخمینی (قزنجی، ٢٠١٠ : ١٤)، زمانی هاوبەش بووە لە ڕۆژهەڵات، بەهۆی ئەوەی زمانەكە ئاسان بووە، شێوازی نووسینەكەی زۆر سادە بووە بە بەراوورد بە نووسینی مێخی (Bae, 2017:20).

زمانی ئارامی لە ڕۆژهەڵات هەر لە وڵاتی دوو ڕووبار تا وڵاتی سند بڵاوببووە، بەهۆی نەرمی زمانی ئارامی لە گۆكردن و ئاسانی بۆ گوزارشت كردن و سەرەرای هەبوونی (ئەبجدیەت)ی نووسی ئاسان بوو، بە بەراوورد بە نووسینی

---

[١] . سامیەكان بۆ نەوەكانی سامی كوڕی نوح دەگەڕێتەوە زۆرجار ناوی جەزیریان پێ دەڵێن كە نیشتەجێ جەزیرەی عەرەبین، یەكێك لەو هۆزانە(ئارامیەكانن)لە نوسراوەكانی ئاشووریەكان ناویان هاتووە، لەكاتی هەڵمەتە سەربازییەكان بۆ ناوچەكە ئاماژەیان پێ كردوون، بە تایبەتی پاشای ئاشووری (تجلاتبلێزەری یەكەم، ١١٠٠پ.ز) لە نامەكانی تەل عەمارنە بە تایبەتی ئەوانەی بۆ سەردەمی پاشا (ئەخناتون) دەگەڕێنەوە، ناویان بە (ئەخلامۆ)هاتووە، ئەوان لە سەرەتادا هۆزانی گەڕۆك و دەوارنشین بوونە، لەبەشی باشوری نیوە دوورگەی عەرەبی، دواتر بۆ بەشی باكوور و ڕۆژهەڵات كۆچیان كردووە(باقر، ١٩٧٣: ٤٩١)

مێخی هەروەکو پێشتر ئاماژەی پێ کرا، بۆیە ئەو زمانە لە گشت رۆژهەڵات و دەوروبەری دەریای ناوەراست بوو بە زمانی نووسین و قسە کردن (متی و روکان، ٢٠٠٦ : ١٦)، لە دەوڵەتی ئەخمینی زمانی نووسین بووە (بیات، ١٣٦٥: ٨٨ ؛ Sharp, 2018 ٢٢-٨:)

هەرچەندە لە دوای هەڵمەتەکەی ئەسکەندەری مەکدۆنی زمانی یۆنانی بوو بە زمانی زۆربەی رۆژهەڵات بەتایبەتی لە ئێران، بەڵام زمانی ئارامی پێگەی خۆی لە دەست نەدا، بەڵکو توانی تاوەکو سەردەمی رۆمانی پارێزگاری لە مانەوەی بکات، بە تایبەتی ئارامی رۆژهەڵاتی بوو بە زمانی ئایینی مەسیحی، پاش بڵاوبوونەوەی ناوی گۆڕا بۆ سریانی، کە زمانی ئایین و زانست بووە و رۆڵێکی گرینگی هەبووە لە پێشکەوتنی زانست و رۆشنبیری دەڵەتی ساسانی، یەکێ لەو زمانانە بووە لە زانستگای جوندی شاپور بابەتی زانستی و ئەدەبی پێ دەخوێنرا.

٣:٥:١. زمانی یۆنانی [١]

زمانی یۆنانی لقێکی زمانی هیندۆ-ئەورووپیە، لە سەدەی پێنجەم و چوارەمی پێش زایین ببوو بە زمانی فەلسەفە و مێژوو و ئەدەبی یۆنانی کۆن([٢](Lockwood ,2018: 6) بەرهەمە زانستیەکان بە تایبەتی پزیشکی و ئەستێرەناسی فەلسەفە و ئەدەب، بۆیە پێگەیەکی بەهێزی هەبوو بەهۆی دەوڵەمەندی کولتووری یۆنانی بوو بە زمانێکی جیهانی، هەروەها هەڵمەتەکەی

---

[١]. شارستانێی یۆنانیەکان ناسراوە بە Greek civilization)) بە کۆنترین شارستانێی ئەورووپا هەژمار دەکرێ، لە هەزارەی سێیەمی پێش زایین لە دورگەیی (کریت) ناوی بە شارستانێتی مینەوی ناسراوە، تا سەردەمی ئەسکەندەر مەکدۆنی بەردەوام بووە، شارستانێی یۆنان خاوەنی دەستکەوتێکی مەزن بووە لە بوارەکانی زانستی و فەلسەفە و ئەدەب و هونەر (٤: McGinnis, 2004).

[٢]. زمانی یۆنانی دابەش دەبێت بۆ سێ بەش ئەوانیش یۆنانی کۆن لە نێوان سەدەی نۆ تا شەش پێش زایینی دەخایەنێت، یۆنانی کلاسیکی لە نێوان سەدەی پێنج بۆ چوار پێش زایین، یۆنانی سەردەمی هێللینی لە سەدەی سێ پێش زاینن تا سەدەی چوارەمی زایینی بەردەوام بووە(مصطفى والسايح، ١٩٩٩ :٩).

ئەسکەندەر مەکدۆنی بۆ ڕۆژهەڵات ڕۆڵی هەبووه لە زیاتر بڵاوبوونەوەی زمانەکە (باقر، ١٩٨٠: ٨٧)، ئەم کاریگەرییەی زمانی یۆنانی بەردەوام بوو، لەسەردەمی سلوکیەکان(بیات، ١٣٦٥ : ٢٤٠)، تا سەردەمی ئەشکانی زمانی یۆنانی بوو بەزمانی دەوڵەت لە پاڵ زمانی پەهلەوی ئەشکانی، پاشاکان ئاشنا بوونە بە زمان و ئەدەبی یۆنانی(مهرین، ١٣٣٨: ٣٦)،لە سەردەمی دەوڵەتی ساسانی بەتایبەتی لە سەرەتاییەکانی ئەو زمانە زمانێکی سەرەکی بووە، چونکە فەرهەنگی یۆنانی یەکێ لە سەرچاوە سەرەکیەکانی زانستی ساسانی بووە، کە بەشی زۆری زانستەکان بەو زمانە بووە، دواتر هەڵمەتی وەرگێران و دووبارە نووسینەوەی بەرهەمە زانستیەکان بە زمانی پەهلەوی ساسانی دەستی پێکرد، لەگەڵ ئەوەش زمانی یۆنانی تا کۆتایی ئیمپراتۆریەتی ساسانی کاریگەری هەر مابوو، بۆ نموونە سێ قەواڵە لە ساڵی(١٩٠٩ز) لە (هەورەمان) لە هەرێمی کوردستان دۆزراوتەوە، دوو دانە نووسراوەکەی سەر پێستی ئاسك بە یۆنانی بووە و سێیەمیان بە زمانی ئەشکانی خەتی ئارامی بووە (بیات، ١٣٦٥: ١٣٧).

٤:٥:١. زمانی مانی

لەو سەردەمەدا وێرایی ئەو زمانانەی ئاماژەیان پێ کرا لە دەوڵەتی ساسانی زمانی مانیش هەبووە، کە ئەو زمانە لە داهێنانی خودی مانی بووە بۆ نووسین، لە سریانی و پەهلەوی پێکهاتبوو، هەروەکولە سەرچاوەیەکیش دا هاتووە کە زمانی مانی بۆ نووسین لە نووسینی فارسی و سریانی پێکهاتووە(حاجی خلیفە، ١٩٤١: ٧٠٩)، چونکە ئایینەکەی تێکەڵەیەك بوو لە بیروباوەری زەردەشتی و بودی و مەسیحی، زمانی سریانیش زمانی ئایینی مەسیحی بووە، کە هەمان زمانی ئارامی بووە، بەڵام بەهۆی ئەوەی پیاوانی ئاینیی مەسیحی وا هەستیان دەکرد، کە ئارامی ئاماژەی بێ بیروباوەرییە، بۆیە ناوەکەیان گۆڕی بۆ زمانی سریانی (ولفنسون، ١٩٢٩ :١٤٧)، کە ابن الندیم بە ناوی زمانی سوریانی ناوی دەبات بەوەی لە نووسینی فارسی وسریانی پێکهاتبوو(١٩٧٧ :١٤)، بەهەمان شێوە نووسەرێکی تر ئاماژەی بەوە کردووە کە مانی توانی گونجاندن لە نێوان نووسینی سریانی و پەهلەوی بکات، نەك هەزوارشی لادا، بەڵکو دەنگە بزوێنەرەکانی لەگەڵ پەهلەوی ساسانی ڕێکخست بوو(حکمت، ١٣٥٠: ٣٥)، ئەمەش بۆ

لێهاتووی مانی دەگەڕێتەوە، کە دیارە شارەزایی تەواوی لە زمانی ئارامیدا هەبووە، چونکە لەو دەڤەرەی (بابل) لە وڵاتی دوو ڕووبار لەو ماوەیەدا، ئەو تێیدا پەروەردە ببوو، زمان و نووسینی سریانی باوی هەبووە، هەروەها ابن النديم دەنووسێت: ئەو نووسینەی مانی لە سریانی و فارسی دەرهاتبوو و لە (٢٢) پیت پێکهاتبوو (١٩٩٧: ٣٢٥).

زمانی یۆنانی و پەهلەوی ئەشکانی لە پاڵ زمانی پەهلەوی ساسانی دا بەکارهاتووە، بە تایبەتی زمانی یۆنانی تا ئەو کاتەی واتا سەرەتای سەدەمی ساسانی کاریگەری لە کۆمەڵگای ئێران هەبووە، هەروەکو ئاماژەی پێ کرا کە زمانی زانست و فەلسەفە بووە، بەهەمان شێوە زمانی ئەشکانی فەرامۆش نەکراوە، چونکە حکومەتی ساسانی بەشی زۆری لە خانەدانانی ئەشکانی پێکهاتبوون، ئەوانیش تا ئەوکات لە ژێر هەژموونی زمان و کولتووری یۆنانی بوون، دەوڵەت ناچاربووە نەتەوەکانی تر فەرامۆش نەکات، بەڵام ئەوەی تێبینی دەکرێ لە نووسینەکەی موبید کارتیر تەنها زمانی پەهلەوی ساسانی بەکار هاتووە، دیارە زمانی پەهلەوی ساسانی لەو سەردەمەدا زمانی ئایین بووە، دەشێ ناوبراویش ویستیەتی لە ڕێگەی هێز و توانای پێگە ئایینەکەی فەرهەنگ و زمانی ئایینی بسەپێنێت .

بەڵام دواتر بەهۆی چالاکی و هەوڵی زۆری پیاوانی زەردەشتی توانرا زمانی یۆنانی لە ناو دەوڵەتی ساسانی کاڵ بکەنەوە و بەکاری نەهێنن، هەروەکو لە نووسینەکەی (نەرسی) دەبینرێ، زمانی یۆنانی لە نووسینەکەی پەیکوڵی بەکارنەهێنراوە، تەنها پەهلەوی ئەشکانی و ساسانی بووە، بەڵام بە تێپەربوونی ماوە لە ناو جەرگەی دەوڵەتی ساسانی زمانی پەهلەوی ساسانی بوو بە زمانی زانست و فەرهەنگ هەروەکو لە نووسینی تاق بستان دەبینرێ، کە تەنها زمانی پەهلەوی ساسانی بەکارهاتووە، واتا ئەو زمانە بوو بە زمانی دەوڵەت، دواتر زمانی نووسین و زانست و ئەدەب، بە تایبەتی کاتێ هەڵمەتی وەرگێڕان دەستی پێ کرد، بەشی زۆری پەرتووکی ئەدەبی و زانستی بۆ پەهلەوی ساسانی وەرگێڕدران ئەو زمانە بوو بە زمانی زانست لە زانستگاکاندا دەخوێنرا.

بەشی دووەم
ئەدەب و مۆسیقا لە دەوڵەتی ساسانیدا

پێشەکی

ئەدەب و هونەر ڕەنگدانەوەی ئاستی پێشکەوتنی شارستانێتی هەر میللەتێك دەردەخا، لە دەوڵەتی ساسانی لەماوەی تەمەنی زیاتر چوارسەد ساڵ لە ڕووی شارستانێتیەوە، پێشکەوتنێکی بەرچاوی بەخۆە بینووە، بە تایبەتی لە بواری ئەدەب و هونەرەوە.

ئەدەب شێوەیەکە لە دەربڕینی هەست و سۆزی مرۆڤایەتی بە جوانترین شێوە، بەشی سەرەکی شیعر و پەخشان دەگرێتەوە (Cuddon ,1999:472)، کە ڕێگایەکە بۆ گوزارشت کردن لە ناخی مرۆڤ، پەیوەندی بە هەبوونی زمانێکی تایبەت هەیە، ئەدەب هەڵگری ناسنامەی کولتووری نەتەوەیە، بەشێکی گرینگ لە ژیانی مرۆڤ پێکدەهێنێ، ڕەنگدانەوەی ژیانی ڕۆژانەی تاك و کۆمەڵگایە، لە دەوڵەتی ساسانی ئایینی زەردەشتی ئایینی فەرمی دەوڵەت بووە، بۆیە لەم ڕوانگەیەوە دوو جۆری ئەدەب هەبووە، ئەوانیش ئەدەبی ئایینی و ئەدەبی نا-ئایینی.

٢:١. ئەدەبی ئایینی لە دەوڵەتی ساسانیدا

٢:١:١. ئەدەبی ئایینی زەردەشتی

هەروەکو پێشتر ئاماژەی پێ کرا ئایینی زەردەشتی بوو بە ئایینی فەرمی ئەم دەوڵەتە، ئایینەکە بۆ ناوی داهێنەرەکەی زەردەشت دەگەڕێتەوە، خاوەنی کتێبێك بووە بە ناوی ئاڤێستا بە کۆنترین ئەدەبیاتی جیهان دەژمێردرێ هەروەکو المسعودي ئاماژەی پێ دەکات بەوەی کە (هو الکتاب المنزل علیه عندهم) واتا لە لایەی ئەوان ئەو پەڕتووکەی لەلای خودا بۆی دابەزیوە) کە مسعودی ناوی بەشەکان بە

سورەت دەهێنێ، بەوەی ژمارەی سورەتەکانی(٢١)سورەت بووە، هەر سورەتێك لە دووسەد پەڕاوو نوسرابۆوە)١٩٣٨: ٨٥) سەرچاوەیەکیش نوسیوەتی ئاڤێستای ساسانی، کۆمەڵێك بابەتی تێدابووە، پەیوەندیان بە یەکەوە نەبووە، بەشی زۆری لەناوچووە (فاس، ١٣٥٤ :٣٠٠)، لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا ئاڤێستای سەردەمی ساسانی نەماوە(کریستنسن، ١٩٥٧: ٤١)، ئەوەی ماوە چەند بەشێکن گرینگترینیان گاتاکانە کە زەردەشت خۆی دایهێناوە، کە تێیدا ئاگاداریەك سەبارەت بە سەردەم و ژیانی زەردەشت و ئەندێشەکانی تێدا بە دەستدێت (شاهرخ، ١٣٨٠ :١١)، وخۆی بە نێردراوی خودایەك بەناوی(ئاهۆرامەزدا)دادەنێ و ڕای دەگەیەنێ کە لەوییەوە پەیامی بۆ هاتووە (التنوخي، ١٩٨٠: ١٠٣) .

لەم ڕووەوە دەکرێ بوترێت ئاڤێستا دوو بەش بووە بەشێکی گاتاکانە، تایبەتە بە خودی زەردەشتە و دەستکاری نەکراوە، هەروەکو سەرچاوەیەك لەو بارەیەوە نوسیوەتی: زاناکان لەسەر ئەوە کۆکن کە گاتاکان لەسەردەمی زەردەشت یان زۆر نزیك لە سەردەمی ئەو نووسراوەتەوە(کریستین،١٣٤٥: ٦٠)، بەشەکەی تر زیاتر لە شیکردنەوەی زانایان و موبیدەکان بووە، نوسەرێکیش لەگەڵ جەخت کردنەوەی ئەوەیە و پێی وایە کە ئاڤێستا دوو بەشی جیاوازی هەیە، بەشێکیان پەیوەندی بە زەردەشتەوە هەیە، بەشەکەی دیکەشی لە ماوەی ڕۆژگارێکی دوور و درێژدا بە تایبەتی لە سەردەمی ساسانیدا خراوەتە سەری (وحیدی،٢٠١٣: ٧٠)، ئەوەی ماوە لە ئاڤێستا بریتین لە(یەسنا، ویسبرد، وەندیداد، یەشتەکان و خوردە ئاڤێستایە) (ئابادانی، ٢٠٠٢: ٧٠).

لەم تەوەرە هەوڵ دەدرێ بەکورتی تیشك بخرێتە سەر هەر بەشێکیان بە کورتی :

یسنا: گرینگترین ئەو بەشەی تا ئێستا ماوەتەوە (یەسنایە)، کە بریتیە لە گاتاکان یانی سروودەکانی زەردەشت_ە، یەسنا بە واتای ستایش و پەرستش و سەنا و سکاڵا دێ، بە شێوەی سروت و پاڕانەوە و قوربانی کردنە، لە سانسکریتدا بە شێوەی(یەجنە) لە پەهلەویش دا بەشێوەی (یەزشنە)هاتووە، لە (٧٢)بەند پێکهاتووە، هەروەها گاتاکان بەشێکی یەسنایە (عبدالرحمن، ٢٠٠٨ :٥٥).

ویسپرد: یان ڤیسپرد بەشێکی سەربەخۆ نەبووە، بەڵکو پاشکۆی یەسنا بووە، بە

واتای پەرستن بۆ گشت بڕوادارەکان دێ (ویپسپرد،١٣٨١: ١)، کۆمەڵێ لە یاد وپارانەوەیە بۆ ستایش و سوپاسگوزاری خوداوەند لە نێوان (٢٣-٢٧)بەشە، بە هەر بەشێکی دەوترێ کردە (براون، ٢٠٠٥: ١٧٤).

ویندیداد: یان ڤیندیداد، یەکێکە لەبەشە گرینگەکان ئاڤێستا، بە واتای پاڕانەوە و نزا لە دژی شەیتان و گیانە خراپەکان دێ، وشەی ڤیندیداد واتا دژی دێو (وی یان ڤی)بە واتای دژ(دێو) واتای شەیتان، بە فارسی نوێ بە واتای (یاسای دژی شەیتان) دێ(رضی،١٣٦٥ :١٣)، لە ڤیندیداد ئاداب و دەستووری مەزهەب و ئەحکام و سزاکانی ئەم جیهانەو ئەو جیهانی تێدایە، بە زۆری یاساکانی سزادان لە دژی تاوانباران پێشبینی کراوە، وەکو قامچی لێدان و کوشتنی مارو مێرووی زیانبەخش و پاداشتی کارە چاکەکان و چۆنیەتی خۆپاك کردنەوە لە پاش شاردنەوەی مردوو (الڤندیداد،٢٠٠١: ٣٩-١٨٢)، هەروەها باسی زانستی پزیشکی و ڕێگە چارەسەرییەکان و گیا دەرمان تێدا هاتووە، دەکرێ بوترێ ڤیندیداد کتێبێکی یاسایی بووە لە (٢٢)بەش، یان فەرگودە، هەر بەشەی لە بارەی بابەتێکەوە نوسراوە (پورداوود، ١٣٠٧ :٨) .

یەشتەکان، یان(یشتها)بەشێکی گرینگی ئاڤێستایە وشەی یەشتە وشەیەکی ئاڤێستاییە، بە واتای قوربانی کردن و سوپاسگوزاری کردگاری جیهان و ڕێزی فریشتەکان دێ، هەروەها بە واتای پەرستن و بە پیرۆز ڕاگرتن دێت، لە (٢١) بەش پێکهاتووە، هەر بەشەی لە بارەی ستایشی یەکێك لە فریشتەکان، یان ئەمشاسپندان دەدوێت(یشتها، ١٣٠٧: ٨) هەر یەکێکیان لە کاتێکی تایبەتیدا دەخوێنرێتەوە بۆ نموونە بۆ مانگی (فەروەردین = خاکەلێوە)،[1] یەشتی پەیوەندیدار لە (١٩) ی خاکەلێوەدا واتا لە ڕۆژی فەرەوەردینگاە دەخوێننەوە.

خوردە ئاڤێستا، وشەیەکی پەهلەوی ساسانیە بە شێوەی (خورنك اوستاك) هاتووە، لە فارسی(دەری) بووە بە (خوردە ئاڤێستا) بە واتای ئاڤێستای بچووك یان وردە ئاڤێستا یان ئاڤێستای کورتکراوە، ئەو پەرتووکە لەسەردەمی (شاپووری دووەم)

[1]. فەروەردینگاە یان خاکەلێوە یان نەورۆز یەکەم مانگی بەهارە، مهریەشت مانگی پاییز(ڕەزبەر) لە ١٦ ی مانگی ڕەزبەر دەخوێندرا، تیرگان واتا ماگی پوشپەڕ واتا یەکەم مانگی هاوین مانگی ٦.(ڕەزایی، ٢٠١٣: ١٨٥)

بە دەستی مویبیدان مویبیدی ئەوکات (ئادەر باد مهر ئاسپەندان)نووسراوەتەوە، ئاڤێستای بچووک(خوردە ئاڤێستا) لە ڕووی باوەڕەوە ناگاتە یەسنا، چونکە لە سەدەکانی دوایی دانراوە (تفضلی، ١٣٧٥: ٤٢)، خوردە ئاڤێستا چەندەها بابەت لەخۆ دەگرێ وەکو نوێژ و پارانەوە و لە ڕۆژ و ومانگ و ساڵ و کاتە پیرۆزەکان و کردارە کۆمەڵایەتیەکان و ڕێوڕەسمی هاوسەرگیری و پۆشینی جل و بەرگ و ژیانی ڕۆژانەی زەردەشتی (خرده اوستا، ١٣١٠ :٢١) .

زانایانی زەردەشتی شەرحێکیان بە زمانی پەهلەوی بۆ ئاڤێستا داناوە ناویان ناوە (زەند)، شەرحێکیان بۆ زەند کرد، ناویان نا (پازەند)، لە پاشان شەرحێکیان بۆ پازەندیش کرد و ناویان نا دینکرد (المسعودي، ٢٠٠٥ :٢: ١٧٥)، لەوە دەچێ زانایانی زەردەشتی بە مەبەستی ئەوەی ئایینی زەردەشتی بکەنە ئایینێکی کرداری تا خەڵك لە ژیانی ڕۆژانەیاندا پەیڕەوی بکەن، ئەو شرۆڤە وتێبینی و شیکردنەوەیان بۆ ئاڤێستا کردووە، تا بەو شێوەیە بێ کە خۆیان دەیانەوێت وا بکەن پەیڕەوانی ملکەچی دەوڵەت و دەسەڵات بن، سەرەڕای ئەمەش تێگەیشتنی خەڵکی ئاسایی لە ئاڤێستا و تێکستەکانی کارێکی دژوار بووە .

بەرهەمەکانی وەك (دینکرد، بندهش، داستان مینوەك خورد، ئاردەویراف نامە) بە جیا لەبەشەکانی ئاڤێستا وەکو بەرهەمێکی ئەدەبی ئایینی زەردەشتی هەژمار دەکرێن، بەڵام سەرچاوەی سەرەکی ئەو بەرهەمانە ئاڤێستا و شەرحەکانیەتی، هەوڵ دەدەین بە کورتی تیشك بخەینە سەر هەندێکیان :

١. دینکرد، یان دینکرت: یەکێکە لە سەرەکیترین کتێبە ئایینیەکانی زەردەشتی بە زمانی پەهلەوی ساسانی نووسراوە، ئەم کتێبە کۆکراوەیەکە لە بیروباوەڕ و دابونەریت و ئەفسانە ئایینییەکانی ڕۆژگاری سەردەمی ساسانی، ئاڤێستا و زەندی ئاڤێستا سەرچاوەی سەرەکی ئەم بەرهەمە بووە، وشەی دینکرد بە واتای نووسینی ئایینی یان کارە ئایینییەکان دێ، لە نۆ بەش یان نۆ پەرتووك پێکهاتبوو، بەشی یەکەم و دووەم ، بەشێکی لە بەشی سێیەمیش نەماوە (تفضلی، ١٣٧٥: ١٢٨)، ئەو دینکردی ئێستا لەبەر دەست دایە لە سەدەی (سێیەمی کۆچی/ نۆی زایینی) لە لایەن هەردوو مویبیدی (ئازەر فەرنبەغ فرخرزادان و ئازار باد میدان) کۆکراوەتەوە و ڕێکخراوە (براون، ٢٠٠٥ : ١٨١) .

ب. بندهش Bundahish: ناوی کتێبێکی پەهلەوییە، وەرگێڕان و ڕاڤەکردنی ئاڤێستایە، وەك کورت کراوەیەکی زانست وسروشت و ئاستێرەناسی وا بووە (کریستنسن،١٩٥٧: ٤٠٣)، ناوەکەی بە واتای ئەفراندن ، یان بنەمای ئەفراندن دێ، یان سەرەتای هاتنەبوون، بەوەی وشەکە بە زمانی پەهلەوی لە دوو بەش پێکهاتووە،(بن)بە واتای سەرەتا یان بنچینە، بنەوان ،ریشە دێ، (دهش) بە واتای ئەفراندن یان خلق دێ (بندهش، ١٣٩٥: ٣).

بندهش دوو دانەی هەبووە بەناوی (هیندی و ئێرانی) ئەوەی ئێرانی زۆر گەورەتر بووە، بە (بندهشی گەروە) ناودەبرێ (تفضلی، ١٣٧٥ :١٢٢)، لە کۆتاییەکانی سەردەمی ساسانی نووسراوەتەوە لە لایەن (فەرنبەغ کوڕی دادویە) (تاوادیا، ١٣٣٨: ٩٨)، لە (٣٦) بەش پێکهاتووە و چەند تەوەر لە خۆدەگرێ وەك: سەرەتایی ئەفراندن وشەرح کردنی دروستکراوەکان وململانێی نێوان ئەهۆرامەزدا و ئەهریمەن و هێزەکانی چاکە وخراپە، زانیاری جوگرافی، مێژوویی، ئەستیرەناسی و چەند بابەتێکی تر (بندهش، ١٣٩٥: ٩٩-١٠٨).

ج. دادستان مینوك خیرد، یان مینوە خیرد: ئەم بەرهە بە زمانی پەهلەوی ساسانی نووسراوە، بریتیە لە کۆمەڵێ پرسیاری ئایینی و وەڵام (تفضلی، ١٣٧٥ :١٩٨) دادستان لە دوو بڕگە پێکدێ، داد بە واتای عدل و ستان شوێنەکە، کە فەتواو و تەشریعاتی لێ دەردەچی، یان مینوە خیرد بە واتای دانایی دێ، خیرد بەواتای هۆش، عەقل، تێگەیشتن،بەڵام لە فارسی نوێ بە مانای (روح عقل) یان گیانی ژیری دێ (نداف وصحنە، ١٣٩٠: ١٠٩)، ئەم بەرهەمە لە پرسیار و وەڵام پێکهاتووە، کە کەسایەتیەکی خەیاڵییەو بە ناوی (دانا یان زانا) پرسیار لە یەکێك دەکات بە ناوی (مینوە خیرد) ئەویش وەڵام دەداتەوە،لە (٦٣) بەش یان پرسیار پێکهاتووە کە بەشی یەکەم پێشەکیە و لە (٦٢) پرسیار و وەڵامە، پرسیارەکان لە بارەی ئەفراندن و ڕووداوە ئەفسانەییەکان و ژیانی دونیا و ڕۆژی دوایی بووە، بەڵام زیاتر جەخت لەسەر ژیانی دوای مردن دەکاتەوە (مینوی خرد،١٣٤٨: ١٥)، بە مەبەستی ئامۆژگاری کردنە بە شێوەی پرسیار و وەڵام، هەرچەندە مێژووی نووسینی ئەو بەرهەمە دیارنییە بەڵام المسکویە ئاماژە بە کۆتاییەکانی سەردەمی ساسانی دەکات، کە مێژووی نووسینی ئەو بەرهەمە بێ(١٩٥٢: ٣١)، بەهەمان شێوە تفضلی ئاماژە بە کاتی نووسینی ئەو بەرهەمە دەکات و بۆ سەردەمی کیسرا

(ئەنۆشێروان)ی دەگەڕێنیتەوە، بەوەی کاریگەری زمانی فارسی نوێی لەسەر نییە هەروەها هیچ ئاماژەیەك بە عەرەب یان ئیسلام ناکات، بەڵکو زیاتر باسی شەڕەکانی ئێران دەکات کە لە دژی تورك و ڕۆمەکان(١٣٤٥: ٧)، لەوانەیە لەم ماوەیەدا واتا لە کۆتاییەکانی سەردەمی ساسانی، ئەو بەرهەمە نووسرابێتەوە چونکە خەڵك دوور کەوتبوونەوە لە ئایینی زەردەشتی پابەند نەبوونە بە فەرمایشتەکانی، بۆیە پیاوانی ئایینی زەردەشتی مەبەستیان بووە لە شێوەی ئەم جۆرە بەرهەمانە بە بیری خەڵك بهێننەوە .

چەند نموویەك لە ئامۆژگارییەکانی مینوە خیرد:

بەم جۆرە تا کۆمەڵێ وەڵام بۆ پرسیارەکە دەداتەوە بەمەبەستی ئامۆژگاری و فێربوونی خەڵك بووە ، بە شێوەیەکی سادە و ئاسان .

د. ئەرتاڤیراز نامگ.ارداویراف نامە : ناوی دەقێکی ئایینی زەردەشتیە بە زمانی پەهلەوی ساسانی نووسراوەتەوە، کە باسی گەشتی موبیدێکی زەردەشتی بەناوی (ڤیراز، ویراز، ویراف) دەکات، بۆ جیهانی دوای مردن ، واتای ناوەکەی لە چەند برگەیەك پێکهاتووە وەك : اردا، ارداگ لە ئاڤێستا بە ئەشە (ڕاستی) هاتووە، لە سەنسکریتیدا بە شێوەی (ارتا) هاتووە، بە پێ دەقەکە (موبید ڤیراز) گەشتێك دەکات بۆ جیهانی دووەم، یان جیهانی دوای مردن، پاش خواردنەوەی شەرابی مینگ یان هۆم، کە شەرابێکی بێهۆشکەر و پیرۆز بووە لە لای زەردەشتیەکان (ربیع زاده وحسنی، ١٣٩٤: ٥٦)، دوای حەوت ڕۆژ لە گەشتەکەی بۆ جیهانی بالا بۆ دونیایەکەی تر ئەوەی بینیبوی لە پەرتووکێك دەنووسریتەوە، بابەتەکە لە پێشەکیەك و(١٠١) بەش پێکهاتووە (تفضلی، ١٣٧٥: ١٦٨)، لەمەوە دەردەکەوێ ئەدەب لەسەردەمی کیسرا ئەنۆشێروان گەشەی سەندووە، بۆیە ئەو ماوە بەسەردمی زێرینی ئەدەب دادەنرێت.

٢:١:٢. ئەدەبی ئایینی مانی

مانی و پەیڕەوانی گرینگی زۆریان بە نووسینی نامە و پەڕتوك داوە، چونکە مانی لەو باوەڕە دابووە نووسینی نامە و کتێب هۆکارە بۆ زیاتر بڵاوبوونەوەی بیروباوەڕەکەی،هەر ئەمەش وای کردووە کە چەندەها بەرهەمی نووسراوی گرنگی هەبێ بە زمانە جیاوازەکانی وەکو پەهلەوی ئەشکانی وپەهلەوی ساسانی و سوغدی وبەڵخی و چینی وتورکی، مانی هونەرمەندێکی فرە ڕەنگی هونەری وەك نووسەر و زمانزان وشاعیر و میوزیکژان و خۆشنووس و وێنەکێش بووە، توانیویەتی زۆر بە لێهاتوویی هونەرەکەی بۆ خزمەتی بیروباوەڕەکەی بەکار بهێنێ، هەروەها توانیوەتی سوود لە ناوی خوداوەندەکان و زاراوەی ئایینی هەر نەتەوەیەکی جیاواز وەربگرێ، بۆ نموونە ناوی خوداوەند میهر (میهرپەرستان) لە ئارەمەنستان و باکووری ڕۆژئاوا لە میدیا و ئازەربێجان زاڵ بووە بەکاری هێناوە(گیسو، ١٣٨٧: ٣٢)، هەروەها ناوی هەندێ لە فریشتەکان لە ژینگەی سریانی وەرگرتووە وەك (جبرائیل، رفائیل و مکائیل)و خوداوەندەکان و پاڵەوانە ئەفسانەییەکانی ئێرانی وەك (فریدون و گشتاسپ) بەکارهێناوە (کریستنسن، ١٩٥٧: ١٨٠)، چونکە لەو بڕوایە دا بووە، ئەم شێوازە واتا تێکەڵ کردن و نزیك کردنەوەی ناوی خوداوەندەکان ئامرازێکی بەهێزە، بۆ گەیاندنی بۆ گشت شوێنکەوتووانی تا بە ئاسانی تێبگەن، هەست بە نامۆیی نەکەن کاتێ گوێ بیستی ئایینە نوێیەکە دەبن، چونکە وا دەردەکەوێ، ڕەنگە مەبەستی مانی داهێنانی ئایینێکی جیهانگیر بوویێت ئەمە لە لایەك، لە لایەکی تر مانی لە هەر شوێنێك چ ئایینێك تێیدا باڵادەست بووە سوودی لێ بینیوە وەکو بنەمایەك بۆ ئایینەکەی بەکاریهێناوە، بۆ نموونە لە ئێران زەردەشتی، بودی لە هیندستان و چین و ڕۆژهەڵات، لە ڕۆژئاواش ئایینی مەسیحی، کەواتە هەم لە هەردوولایەنی هزری و هونەری بۆ خزمەتی ئایینەکەی بەکارهێناوە.

لەبەرهەمە ئەدەبیەکانی مانی نووسینی چەند پەڕتووکێك بووە، زۆربەی مێژوونوسە موسڵمانەکان ئاماژە بە ناو و ژمارەی کتێب و نامەکانی مانی دەکەن کە (٧) کتێب بووە، کە بریتین لە (شاپورگان، کەفەلایا، ئارژەنگ، ئینجیل، کنز

الاحیـاء، سفرالاسـرار، سـفر الاجبـابرة) (الیعقـوبی، ١٩٦٤: ١٣٠؛ المسـعودي، ١٩٧٣: ٢؛ البیروني، ٢٠٠١ :٢٥٣؛ ابـن النـدیم، ١٩٩٧: ٣٣٤)، لەگەڵ کۆمەڵێ نـامە کە ابـن النـدیم ئامـاژەی بە (٧٧)کـردووو، لە کـات و مێـژووی جیـاواز بـۆ ڕێـبەران و پەیڕەوانـی ئـایینەکەی نـاردووە (١٩٩٧ :٣٣٤)، زۆربەیـان بە زمـانی سریانی بووە تەنها پەڕتووکی شاپورگان نەبێ بە پەهلەوی ساسانی بووە، چونکە وەك وتـرا نووسـینی پەڕتـووك بە هۆکـارێکی گرینگـی بڵاوبـوونەوەی ئـایینەکەی دەزانی، لەو باوەڕە دابوو کتێبەکانی باشترین کاریگەریان دەبێ، شانازی بەوە دەکرد کە خۆی ئینجیلەکـانی دەنووسـێتەوە، واتـا لەسـەردەمی ژیـانی خۆیـدا کتێبەکـانی دەنووسێت نەك دوای مردنی بە دەستی جێنشینەکانی بنووسرێتەوە، وەکو زەردەشت و عیسی و بودا (سواح، ٢٠٠٢: ١٠٤)

هەروەهـا گەشـت و گەڕان هۆکـارێکی تـری بڵاوبـوونەوەی ئـایینەکەی مـانی بووە، کە خۆی چەندەها جار گەشتی بۆ هیندستان وچین کردووە، دواتـر گەڕاوەتەوە بـۆ تیسـەفون (الحمـد، ١٩٩٩: ٢٣)، نێـردەی تـایبەتی بـانگخوازی بـۆ زۆر شـوێن ناردووە، بـانگخوازان گەشتیان دەکـرد بەمەبەسـتی گەیـاندنی بیروبـاوەڕەکەی، بۆیە ئـایینی مـانی بە خێرایـی بە گشـت جیهانـدا بڵاوبـووە(ادی شـیر، ١٩١٣: ٢٣)، بەتـایبەتی لەسەردەمی (شـاپووری یەکەم)بەهـۆی ئەو ئـازادیەی پێیـان درابـوو، ئایینەکەی لە پانتاییەکی زۆری دەوڵەتی ساسانی و دەرەوەیدا گەشـەی کـرد، وەك لە ناوەڕاستی ئاسیا تا میسر لەوێوە بۆ ئەفریقیا و ئیسپانیا ولە وڵاتـانی دەروبەر تـا ئیمپراتـۆریەتی ڕۆمـانی سـوریا و یۆنـان و ئیتالیـا (کریستنسـن، ١٩٥٧ : ١٧٥؛ ویدجیری، ب.س: ١١٤)

بەمەبەستی زیاتر ئاشنا بـوون بە بەرهەمەکـانی مـانی هەندێ زانیـاری لەبارەی کتێبەکانی مانی دەخرێتەڕوو:

پەڕتوکی شاپورگان: ئەو پەڕتووکە تـایبەتە بـووە بە (شاپووری یەکەم)، یـاخود بۆ ئەو نووسراوە، بۆیە بە زمانی پەهلەوی بووە، ابـن النـدیم ئامـاژە بەمە دەکات کە شـارپووگان بە زمـانی فارسـی بـووە(١٩٧٧: ٣٣٤)، واتـا بە زمـانی پەهـلەوی ساسـانی، زمـانی ڕەسـمی دەوڵەت بـوو، دیـارە بە مەبەسـتی گەیـاندنی پەیـامەکەی بووە بە (شاپوور)، تێیدا باسی ژیاننامە و شوێنی لە دایك بـوونی وهەروەهـا هـاتنی سروش (الوحی) کردووە، کە چۆن لە ئاسمانەوە سروشی بۆ هـاتووە، هەروەکو پێشتر

بۆ بودا و زەردەشت ویەسوع هاتووە، لە بەشێکی تری پەڕتووکەکە ئاماژە بە ژیانی دوای مـردن واتـا ڕۆژی قیـامەت دەکـات(البیروني،٢٠٠١ : ٢٥٣)، هەروەهـا الیعقوبي ئامـاذة بە نـاوەڕۆکی ئەو پەڕتـووکە دەکـات کە وەسـفی نەفسـی پـاك و ڕزگـاربوو، ونەفسـی پیسـی تێکەڵاوی شـەیتان دەکـات (الیعقوبي، ١٩٦٤: ١٣٠)، شـاپورگان لە لای ابـن النـدیم لە سـێ بەش پێکهـاتووە ئەوانـیش (بـاب انحـلال السـماعین، بـاب انحـلال المجتبـین، بـاب انحـلال الخطـاة) (١٩٩٧ :٣٣٤)، لە سـەدەی بیسـتەمدا چەنـد بەشـێکی ئەو کتێـبە لە ژێـر کەلاوەی پەرسـتگایەکی مانیەکان لە ڕۆژهەڵاتی تورکستان دۆزراوەتەوە (بویس، ٢٠١٠: ١٣١).

بەرهەمێکی تـری (مـانی) پەڕتـووکی (کەفەلایـا)یە، بە زمـانی یۆنـانی بە واتـای رسـالە یـان نـامە دێ، لەو پەڕتـووکەدا مـانی زانیـاری گرینـگ لەبـارەی پەیوەنـدی خـۆی لەگەڵ (شـاپووری یەکەم) دەخاتەڕوو(تفضـلی،١٣٧٥: ٣٤٢)، کە تێیـدا ئامـاژە بەوە دەکـات کە لە ژێـر چـاودێری و سەرپەرشـتی (شـاپووری یەکەم) گەشـتەکەی بـۆ هینـد و گەڕانەوەی بـۆ ئێـران ئەنجـام داوە، لە زۆربەی هەرێـم و شـارەکانی دەوڵەتـی ساسـانی وەکـو هەرێمـی پـارت و ئەدیـابین (حەدیـاب) و تـا شـارەکانی ژێـر دەسـەڵاتی ئیمپراتـۆریەتی ڕۆمـانی گەڕاوە، بـۆ بڵاوکـردنەوەی ئایینەکەی، کەفەلایا لە پاش مردنی مانی کۆکراوەتەوەو سەرەتا بە زمـانی یۆنـانی بووە، دواتر بۆ زمانی قبطی وەرگێردراوە (کریستنسن،١٩٥٧ :١٨٥) .

ئارژەنگ: بەرهەمێکی تری ئەدەبی مانییە، لە شێوەی وێنەی پەیامـدارە، واتـا پەیـامەکەی لە ڕێـگەی کێشـانی وێـنەی جـوانی ڕەنگاوڕەنـگ ڕوون دەکـاتەوە،(التنوخي، ١٩٦٩: ٦١)، بە نـاوی (ئارژنـك) وشـەکە بە فارسـی کـۆن بە (ئارتەنگ-ئارژەنگ)بووە، بەپەهلەوی ئەشکانی بە شێوەی (ئەردەهانگ) هاتووە، بە واتـای پەیـامی ڕاسـتی دێ، بەزمـانی عەرەبـی (بشـری الحق) دەگەیەنـێ، لە فارسی سەردەم بە واتای (نقاش) وێنەکێش یاخود وێنەکێشـان بە باشـترین شێوە دێ (تفضـلی، ١٣٧٥: ٣٤١)، لەوانەیە ووشـەی ئەیکـۆن (Eikon) لە ئارتنـگ وە هاتبێت[1] هەمان واتای کێشانی وێنەی پیرۆز بوویێ (اسماعیل پور و مهرا فروز،

---

[1] Eikon نـاوی وێـنەی ئـایینی، یـان وێـنەی پیـرۆز بـووە، بە تـایبەتی لە ئـایینی مەسـیحی کێشـانی وێنەی پیرۆز یان بۆ کێشانی پەیکەری کەسایەتیە پیرۆزەکان بەکارهاتوو، وشـەکە بە زمـانی یۆنـانی بە واتای نوسینی پیرۆز دێ (روبن، ١٩٩٧: ٤٤).

١٣٩١: ٥٥٧)، هونەری مانی کاریگەری لەسەر هونەری ئەو شوێنانە هەبووە کە بیروباوەڕی مانی پێی گەیشتبوو، بە تایبەتی بۆ ئاسیای ناوەڕاست و ڕۆژهەڵاتی ئاسیا وەك ژاپۆن و چین و هیند ورۆژئاوا تا میسر و ڕۆما (حسابی وکنگرانی، ١٣٨٧: ٢٣)، دەتوانرێ ئاماژە بەوە بکرێت کە هونەری وێنەکێشانی مانی کاریگەری لەسەر هونەری وێنەکێشانی ساسانیش هەبووە، بە تایبەتی وێنەکەی (خوسرەوی دووەم) لە بەشی سەرەوەی تاق بستان کاریگەری هونەری مانی پێوە دەبینـدرێ (اسماعیل پورومهرا فروز،١٣٩١:٥٥٤)، مانی هونەرەکەی لەخزمەتی بیروباوەڕەکەی بەکارهێناوە،وەك بە وێنە بۆ پەیڕەوانی ڕوون کردۆتەوە بۆ ئەوەی ڕۆشنترو ڕوونتر بێ تاوەکو ئەوانەی نەخوێندەوارن بە ئاسانی تێی بگەن (پیرنیا،٢٠١٣ : ٤١٧؛ نغرين، ١٩٨٥ :١٣٩).

ئینجل: بە ئینجیلی زیندوو، مەزن، یان (وینگلیۆن) ناوی هاتووە، دواتر لە لای سەرچاوە عەرەبیەکان بەناوی ئینجیل وەگێڕانیان بۆ کردووە(تفضلی، ١٣٧٥: ٣٣٦)، ئەو پەڕتووکەی مانی بە پەهلەوی ساسانی نووسراوە، هەروەها البیرونی ئاماژە بەو بەرهەمەی مانی دەکات کە ئینجیلی مانی جۆرێکی تایبەت بوو، ئەوان پێداگریان دەکرد کە ئینجلەکەی ئەوان ڕاست و تەواوترە لە ئینجلی مەسیحیەکان، لە بیست و دوو بەش پێکهاتبووە، هەر بەشەی بە نووسینی پیتی ئارامی بووە(٢٠٠١ :٢٩)، هەروەها یعقوبی ئاماژە بە ئینجلی مانی دەکات و بەوەی (١٢) ئینجیل بووە، بەڵام لەوانەیە مەبەستی دوازدە ئینجیل نەبوو بێ بەڵکو(٢٢' بەش بوو بێ. یعقوبی زیاتر لە بارەی ئینجیل دەڵێت: تێیدا باسی ئەو نوێژە دەکات کە پێویستە بۆ ڕزگارکرنی گیان بکرێ(٢٠١٦: ١٣٠).

(گنج زندگان) کتێبێکی تری مانیە، ناوەڕۆکەکەی بە زمانی سوغدی بووە، دواتر بۆ زمانی پەهلەوی ساسانی وەرگێردراوە بە ناوی (سمیتیها)، دواتر شێوەی جیاوازی وەرگرتووە (تفضلی، ١٣٧٥: ٣٣٦)، وەك ابن الندیم (١٩٩٧: ٣٣٦) بە ناوی (سفر الاحیاء) ناوی دەبا، بیرونی(٢٠٠١: ٢٥٣) و یعقوبی(١٩٦٤ :١٣٠) بەناوی (کنز الاحیاء) ناوی دەبەن.

ئەو کتێبە لە لای ابن الندیم بە(١٨) بەش و ناونیشانی بۆ داناوە، یعقوبی بەهەمان ناوی سفر اسرار ناوی هێناوە، بەڵام المسعودي بە شێوەی (سفر الاسفار) ناوی بردووە (٢٠١٦ :١١٧) .

ابـن النـديم و يعقـوبي هەردووكيـان بە سـفر الجبـابرە ناويـان هێنـاوە، چەنـد پارچەيكی بە زمـانی سـوغدی وپەهـلەوی ساسـانی دۆزراوەتەوە (تفضلی، ١٣٧٥: ٣٣٨)، ئەو كتێـبە تـايبەت بەو فريشـتانە كە لە ئاسـمان دابەزيـون بـۆ سـەرزەوی، هەمـان داسـتان لە كتـابی پەيمـانی كۆن(التكوين ١:٦-٨)، ئامـاژەی پـێ كـراوە بە چيرۆكـی شـەڕی شـەيتانەكان لە ئاسـمان وچيرۆكـی تـری پـاڵەوانی نـاوی هـاتووە (كريستنسن، ١٩٥٧: ١٨٨) .

ابن نديم بەشێوەی فرقماطيا ناوی بردووە بە هەمان شێوە لە دەقەكانی چينـی و قبتی نـاوی هـاتووە، تفضلی ئامـاژە بەو كتيبە دەكات بەوەی وشـەكە يۆنـانيە بە واتـای نـامە دێ لە دەقەكـانی چينـی و قبتـی هەيە، بەڵام نـاوی ئەو بەرهەمەی مـانی بە ئێرانـی نەهـاتووە(١٣٧٥: ٣٣٧) لەبەر ئەوەی لەوانەيە بە مانـای نـامە هـاتبێ و تەواوكەری نـامەی (الاصـلين) بـێ كە (ابـن النديم)ڕاسـتەخۆ لە دوای نووسينی كتێبەكانی مانی باسی دەكات (١٩٩٧ :٣٣٤).ئەو كتێبانە لە ڕوانگەی بيروباوەڕی مانی نوسراوون بۆيە دەقەكانی بە ئەدەبی ئايينی هەژمار دەكرێ.

٢ :٢.ئەدەبی نائايينی(پەهلەوی) لە دەوڵەتی ساسانيدا

ئەدەبی نائايينی (پەهلەوی) ئەو بەرهەمە ئەدەبيانەن بەشێوەی شيعر و پەشانن زمـانی پەهـلەوی ساسـانی نووسـراون، يـان ئەو بەرهەمـانەن لە چـاخی ئيسـلامی وەرگێڕدراون بۆ زمانەكانی عەرەبی و فارسی بە دەستكاريەوە، بە واتـای بەهەمـان دەقـی خـۆی نەبـووە، بەڵكـو بە شـێوەيەك وەريـانگێڕاوە تـا لەگەڵ ئەو سـەردەمەدا بگونجێ، ياخود بەشێك لە دەقەكانيان لەبەرهەمی نووسراوی تر دەبينرێ(قندهاری، ١٣٨٥ : ١٢٦)، وەك بەرهەمەكـانی مێژوونوسـە موسـڵمانەكان (ملايـری، ١٣٧٨: ٧٢).

١: ٢:٢: ڕەوشی شیعر لە دەوڵەتی ساسانیدا

شیعر بریتییە لە دەربڕینی هەست و سۆزی مرۆڤ لە ڕێگەی زمانێکی تایبەت، هەروەکو ابن خلدون(٢٠٠١) ئاماژە بەمە دەکات شیعر بەرهەمی زمانزانانە(٢٠٠١: ٧٦٣)[١]چونکە نووسینی شیعر پێویستی بە زمانێکی پاراو و دیدێکی فراوان هەیە بۆ گوزارشت کردن لە هەست و سۆزی ناخی مرۆڤ لە خۆشی و ئازاردا، بە چەند بەشێك دابەش دەبێت وەکو شیعری گۆرانی یان سۆزداری وداستانی.

شیعر لە دەوڵەتی ساسانی جێگایەکی بالای هەبوە، کۆمەڵێ بەرهەمی ئەدەبی هۆنراوەی شیعری و ئەفسانەیی لەو سەردەمە دا بە دی کراوە ،وەکو (ویس رامین، شیرن و فەرهاد، وامق و عذرا)زۆری تر (عبدالمحمدی و دیگران، ١٣٨٩ :١٦٣)، بەڵام کۆنترین نموونەی شیعری شێوەی هۆنراوەی(گاتاکان) بوونە کە بۆ سەردەمی زەردەشت نزیکەی سەدەی(یازدەی پ.ز)دەگەڕێتەوە(صفا،١٣٤٧: ١٣٨)، هەرچەندە وشەی (شیعر) لە ئەدەبیاتی پەهلەوی بوونی نەبووە، چونکە ئەم وشەیە تایبەتە بە شیعری عەرەبی، هەروەکو الرازی لەم بارەویەوە ئاماژە بەوە دەکات کە وشەی شیعر لە لای هیچ نەتەوەیك نییە تەنها تایبەتە بە عەرەب کە کێش و سەرای هەیە، هەروەها ئەو لەو باوەڕە دایە ئەوەی لە دەوڵەتی ساسانی هەبووە، شیعر نییە[٢]بەڵکو جۆرێکی هۆنراوەی گۆرانی ووتنە، هەروەها لەم بارەوە دەنووسێت: ئەوەی فارسەکان پێی دەڵێن شیعر گۆرانیە (الاغانی)، لە نێوان شیعر و وتەی هاوسەرا بووە، هیچ پەیوەندی بە شعرەوە نیە، بەڵکو ئەوە(تطریب و تشویق)ە(الرازی، ٢٠١٥ : ١٦٣)، بەڵام لە دیدی ابن خلدون ئەم بۆچوونە تەواو

---

[١] . شیعر چەند جۆرێکی وەکو خۆشەویستی و داستان و زانستی هەبووە، بەڵام ئەرستۆ شیعری دابەش کردووە بۆ داستانی وتراجیدی و کۆمیدی ،(ارسطو، ب.س :٢٤)

[٢] . هۆکاری ئەو بۆچوونەی کە گوایە لە سەردەمی ساسانیەکان گرینگی بە شیعر نەدراوە، لەوە سەرچاوەی گرتووە لە پاش ئیسلام زمانی پەهلەوی بۆ نووسینی بەرهەمی ئەدەبی بەکارنەهاتووە، بەوەی زمانی پەهلەوی پەیوەست بووە بە زمانی ئایینی زەردەشتی، گوزارشتی لەو سەردەمە کردووە، بۆیە فەرامۆش کراوە، (مهدی، ٢٠١١: . ١٤٨ ؛ تفضلی، ١٣٧٦: ٣١٢).

پێچەوانەیە، پێی وایە شیعر تەنها تایبەت نییە بە عەرەب، بەڵکو لە لای هەموو نەتەوەیەك هەبـووە بە هەر زمانێـك بـوو بـێ، هەتـا لەلای یۆنانیەکـان هەبـووە هـۆمیرۆس[1]شـاعیری یۆنـانی بەناوبانـگ بـووە (٢٠٠١: ١: ٨٠٥)، کەخـاوەنی گەورەترین داستانی شیعری بووە بە ناوی(ئەلیادە وئۆدیسا) (هومیروس، ٢٠١٣: ٧؛ البستاني، ٢٠١١: ١٠).

لە پێناسەی شیعردا بەوەی کە گوتنێکە کێش و سەروای هەیە و لە بڕگەی جیا جیا پێکدێ ،یەکسـانن لە کـێش دا و پیتەکـانی کۆتـایی بە یەك شـێوەن، ئەم پێناسـەیە تـایبەتە بە شـیعری عەرەبـی (ابـن خلـدون،٢٠٠١: ٧٨٤)، بە واتـای ئەو پێناسـەیە لە گەڵ هـۆنراوەی پەهـلەوی نـاگونجێ، چـونکە شـیعری پەهـلەوی جیـاوازی هەبـووە، لە گەڵ شـیعری عەرەبـی، بەوەی شیعری پەهلەوی لە چەنـد بڕگەیـك پێکهـاتووە، لە ڕێکخسـتنی بڕگەکـان هەمـان کـێش و قـافیەی شـیعری عەرەبیان نییە، کێش و سەروای و کورت و درێژی هەیە، لەسەر ڕێژەی بڕگەکان و شێوەی دەربڕینی دەنگی وشەکە وەستاوە (پیرنیا، ٢٠١٣: ٤٦٧). کەواتە شیعر لە دەوڵەتـی ساسـانیدا، بە واتـای شـیعری عەرەبـی کە هەمـان یاسـا و تایبەتمەنـدی هەبـێ ئـاوا نەبـووە، چـونکە دیـارە بەوەی شـێوەی گـۆکردن و دەبـڕین لە زمـانی ئارییەکـان وەکـو شـێوەی شـیعری زمـانی عەرەبـی نەبـووە، وەکـو لە ناساندنی شـیعر دەردەکەوێ ئەو کە کێش و سەروای هەیە بە یەك پیت و ئـاواز کۆتاییان پـێ بێت، دەکرێ بە شێوەی شیعری ئازاد بێت.

ساسـانیەکان زیـاتر شـیعریان بە گـۆرانی دەبیسـت، زیـاتر لەوەی بیخـوێننەوە، هەروەکـو ئامـاژە بەوە دەکـات کە ساسـانیەکان، بە شـێوەی گـۆرانی گوێبیسـتی شـیعر دەبـوون، هەرکـاتێ گـۆرانیبێژەکە بمـرێ ئەوا شـیعرەکەش لەنـاودەچو (دیورانت،١٩٧١: ٢ : ٤٤٥.) بەڵام ئەو بۆچوونە بە ڕەهـایی ڕاست نییە، چـونکە

---

[1] . زانیاری تەواو دروست لە بارەی ناو و ژیان و کەسایەتی هۆمیرۆس نییە، بۆیە بۆچوونی جیاواز لەبارەی ژیانی دروست بووە، هیرۆدۆتس (٤٨٤-٤٢٥ پ.ز) دەڵێ هۆمیرۆس نزیکەی چوار سەدە پێش ئەو ژیاوە کە دەکاتە نزیکەی ٨٥٠ پ.ز، یان لە ماوەی شەڕی (طروادە) کە نزیکەی (١١٨٤ یان ١١٩٤ پ. ز) ژیاوە، لەبەر ئەوەی لەو سەردەمە ئەلف بای نووسینی نەبووە، زیاتر بە شێوی زارەکی شیعرەکانی هۆنیتەوە، بەڵام بەرهەمەکانی بە کۆنترین بەرهەمەی ئەدەبی ئەورووپی دادەنرێ (باول، ٢٠١٧: ٢٠ ؛حامد، ٢٠٠٨: ٦٤٢).

هەندێ بەرهەم هەبووە، تا سەردەمەکانی دوای دەوڵەتی ساسانی ماوە، بۆ نموونە وەکو گاتاکان و دەرەختی ئاسوریك و هیتر، ئەمە زیاتر دەوەستێتە سەر بەهێزی و جوانی هۆنراوەکە و کاریگەری لەسەر دەروونی مرۆڤ.

کەواتە شیعر لە دەوڵەتی ساسانیدا بە شێوەی دەنگی بووە و بریتی بوو لە (سرود) بۆ ستایش کردن وپیاهەڵدان و گێڕانەوەی بە شێوەی گۆرانی کورت(کاتوزیان، ٢٠١٤ :٧٣)، بەوەی گۆرانیەکان بە شێوەی شیعر کێش و سەروایان لەگەڵ گۆ کردنی دەربڕینیان دەگونجاند، هەروەکو ابن خرداذبە ئاماژە بەوشیعرە گۆرانیە دەکات کە (باربەد) بۆ (خوسرەو پەروێزی) چڕیوە کە ستایشی ناوبراو دەکات، لە گەڵ قەیسەری ڕۆم و خاقانی تورك بەراوردی دەکات:

قیصر ماه مانند خاقان خرشید

ان من خذای ادر مانند کامغاران

کخاهذ ما پوشید کخاهذ خرشید.(١٩٦٩: ٤)

بە شێوەیەکی سەرنج ڕاکێش ستایشی (خوسرەو پەروێز) دەکات، دەڵێت :ئەگەر قەیسەر مانگ بێ و خاقان خۆر، بەڵام گەورەی من وەکو هەورێکی بە توانا وایە هەر کە بیەوێ دەتوانێ مانگ و خۆر دادەپۆشێت(١٩٦٩ : ٤).

الجاحظ ئەمە دوویات دەکاتەوە بەوەی (باربەد) ستاشی (خوسرەو پەروێز)ی دەکرد باسی جەنگ و پاڵەوانێتیەکانی دەکرد، بە گۆرانی هەروەکو شێوەی شیعری عەرەبی وابووە(١٩٩ : ١٦٧)، لەبەر ئەوە شێوازی هۆنراوەی ساسانی لە گەڵ شیعری عەرەبی جیاوازی هەبووە، هەرچەندە ساسانیەکان لەگەڵ عەرەبەکان پەیوەندیان هەبووە و هەندێ لە پاشاکان زمانی عەرەبیان زانیوە بۆ نموونە (بەهرامی پێنجەم) یەکێ بووە لەو پاشایانەی شیعری بەزمانی عەرەبی و فارسی وتووە، وێڕای ئەوەی پەیوەندی سیاسی و ئەدەبی لەگەڵ عەرەبەکان هەبووە، خۆی لەلای ئەوان گەورە ببوو، بۆیە کەسێکی ڕۆشنبیر و زمانزان بووە (عوفی، ١٩٠٦ : ١٩)، بەڵام وشەی شیعر تەنها لەلای عەرەب ناسراو بووە، کەچی وشەکە لە ئەدەبی پەهلەوی بەدی ناکرێ، بۆیە دەگێڕنەوە کاتێك شاعیری عەرەبی

بەناوبانگ (الاعشی)[١] دەچێتە دەوڵەتی ساسانی لە سەردەمی پاشا (خوسرەو پەروێز) پارچە شیعرێك دەنووسی بۆ کیسرا، کە بەم بەیتە دەست پێ دەکات:

ارقت وما هذا السهاد المؤرق وما بی من سقم وما بی معشق.

بە واتای (ئەو لە شەو نەنوستووە بەوەی نە ناساغە و نە ئەڤیندارە)، کاتێ ماناکەی بۆ کیسرا وەردەگێڕن، ئەوەیش لە تێگەیشتنی خۆی پێی وایە مەبەستی پارچە هۆنراوە ئەوەیە کە ئەگەر کەسێك بەشەو نەخەوێت نەخۆش نەبی و عاشق نەبی، کەواتە دزە، پێی دەڵێن ئەوە شاعیرە، ئەویش دەڵێت (سرود گۆی بتازی)[٢]یە؟ (الرازی،٢٠١٥، ١٣٥)، بە واتای ئەوەی سرود بێژی بیابانگەڕە.

کۆمەڵێ بەرهەمی شیعری بۆ سەردەمی ساسانی دەگەڕێتەوە تەنها نموونەیەك دەخەینەڕوو ئەویش درەختی ئاسوریکە:

یەکێك لە کۆنترین بەرهەمەکانی ئەدەبی شیعری پەهلەوی (درەخت ئاسوریك)ە، بریتییە لە ململانێ و جەنگی زارەکی (نوابی، ١٣٨٦: ١٣)، بە شێوەی هۆنراوەیی لە (٨٠٠) وشە پێکهاتووە، بە زمانی پەهلەوی ئەشکانی بووە (تاداویا، ١٣٤٨: ١٨٨)، دواتر وەرگێڕدراوە بۆ زمانی پەهلەوی ساسانی (طبری، ١٣٩٧: ٢)، بابەتەکە گفتوگۆی نێوان درەختی ئاسۆریك مەبەست لێی درەختی دارخورمایە[٣] لەگەڵ بزنێك هەریەکەیان بە شێوەیك سوود و بەرهەمەکانی خۆیان

---

[١]. .الاعشی میمون بن قیس (٧ هجری/٦٢٩ ز) شاعیری سەردەمی پێش ئیسلام بووە ،لە سەردەمی ئیسلام ژیاوە، بەڵام نەبووو بە موسڵمان، ناسراو بووە بە (الاعشی بکر بن وائل) بینای چاوی زۆر لاواز بووە، هەندەك دەڵێن کۆرە بووە، بەڵام شیعری زۆر سەرنج راکێش و تەڕ و ناسکی نووسیوە، بۆیە بە (صناجە العرب) بەناوبانگ بووە، بە تایبەتی لە بارەی کۆڕی مەیخانە و خواردنەوەی مەی و پیاهەڵدنی بە لەش ولاری ئافرەت، هەموو کات گەشتی کردووە بۆ لای سەرکردە و باڵا دەستەکان شیعری بۆ دەوتن، لەبەرامبەر وەرگرتنی پاداشتدا ئەوەی وەریدەگرت لە ڕابواردن و خواردنەوەی مەی خەرجی دەکرد، چوویتە لای زۆر لە دەسەڵاتدارانی عەرەب و فارس(البعلبکی، ١٩٩٢: ٥٩).

[٢]. . وشەی بتازی بە واتای چادرنشین ، یان بیابان نشین یان چاردار دێ ، یان مەبەست هۆزی (طە)ی عەرەبیە .بە مانای عەرەب یان زمانی عەرەبی دی لە لای فارسەکان، بە زمانی سلوکی بە مانای سەگی ڕاوکردن دێ (التنوخي، ١٩٦٩: ١٨١) لەوانەیە هەمان ناوی تاژی بێ کە لە زمانی کوردیدا لە لای کوردان لەگەڵ سەگی ئاسایی جیاوازی هەیە کە بەرزتر و بەغارترە بۆ ڕاو کردن بەکاردێ.

[٣]. . دارخورما درەختێکی بەناوبانگە لە مێژووی وڵاتی دوو ڕووبار، لەبەر ئەوەی سوودێکی یەکجار ←

دەخەنە ڕوو، وەڵامـی یەکتـر دەدەنەوە، ئەم شـێوازە ئەدەبـیە لە ئەدەبـی وڵاتـی دوو ڕوویـار بەتـایبەتیش لە ئەدەبـی سـۆمەری و ئەکەدی بەدی دەکـرێ، بـۆ نمـوونە گفتوگـۆی نێـوان دارخورمـا و دار مازوو(الطرفاء_الاثـل) لە شـێوەی درەختـی ئاسۆریك و بزنەکەیە بە شێوەی هۆنراوە هەردوولایەن کێبرکێ دەکەن بۆ دەرخستنی سـودی خۆیـان و خـاڵە بەهێزەکـانی خۆیـان، بـۆ سـەرکەوتن و بـردنەوە دەخەنە ڕوو (ادونیس، ۱۹۹۹: ۳ :۳۲٤-۳۳۰).

دەکرێ هۆکارەکانی هزری و ئایینی و سیاسی و چینایەتی و شارستانێتی هانـدەر بـن، بـۆ دەرکەوتنـی ئەم جـۆرە بەرهەمە ئەدەبییـە (سـعید، ۲۰۱٦: ۷۱)، هەریەکێکیان لە دوو لایەنەکە کێبڕکێ دەکەن بۆ دەرخستنی خاڵە بەهێزەکانی خۆیـان و بردنەوەیـان، بـۆیە ئەم نەریـتە کـۆنەی ئەدەبیـاتی وڵاتـی دوو ڕوویـار بە شـێوەی زارەکـــی گـــوازراوەتەوە بـــۆ ئێـــران، دواتـــر لە ســـەردەمی دەوڵەتـــی ساســـانی نووسراوەتەوە،هەروەك پێشتر ئاماژەی پێ کرا، لەوانەیە هۆنراوەی درەختی ئاسوریك، دەرخسـتنی ململانـێ ی نێـوان دوو ئـایینی جیـاواز بێـت ئـایینی زەردەشـتی و ئایینەکانی کفر ئامێزی وڵاتی دوو ڕووبار هەروەکو توێژەران ـ نیا چوبی و پیروز و ستاری زیاتر ئەو ڕاستیە دەسەڵمێنن، پێیان وایە بزنەکە هێمای ئایینی زەردەشتی و ژیـانی کشـتوکاڵی و ئاژەڵداریە و دارخورمـاکەش هێمـایە بـۆ ئـایینی بێ بـاوەڕی کۆمەڵگـای وڵاتـی دوو ڕوویـار(۱۳۹۵: ۱۷۹)، یـاخود ململانـێ نێـوان دوو کۆمەڵگای جیاواز دەردەخا بزن هێمای ژیانی چیاکانی زاگرۆسە ئاژەڵداریە، و دارخورماش هێمایە بۆ هەمـوو وڵاتـی دوو ڕوویـار و ژیـانی کشـتوکاڵیە (اذکـایی، ۱۳۸٦: ۱۰)، یـان پێشـاندانی هەردوو لایەنـی ئـابووری ئاژەڵداری و کشـتوکاڵە، بەوەی هەردوو بەشی گرینگی ژیانی ئابووری کۆمەڵگا پێکدەهێنن. لە دەسپێکی هۆنراوەکەدا کاراکتەرەکـان دیـارنین، بێگومـان نووسـەرەکە دەرنـاکەوێ وەکـو مەتەڵێك دەست پێ دەکات بە وەسف کردنی درەختێك بە شێوەیەکی ناڕاستەخۆ ئاماژە بە

زۆری هەبـووە و بە دارێکـی پیـرۆز هەژمـار کـراوە، لە بنەڕەتـدا بـۆ باشـووری ڕۆژهەڵاتـی نـیمچە دوورگەی عەرەبی دەگەڕێتەوە، لە بەرهەمەکەی چەندین بابەتی جۆر بەجۆری لێ دروست کراوە، وەك دۆشاو و شەراب، تا لە گەڵاکەی حەسیر و زەنبیل و پێداویستی ژیانی ڕۆژانەی لێ دروست کراوە، بۆیە شیعرێکی بابلی دۆزراوەتەوە ئاماژەی بە ۳٥٦ سوودی دارخورما کردووە(باقر، ۱۹۸۰ : ۱۲۷-۱۲۸).

دارخورماکەیە، کە تێیدا هاتووە :

در سرزمین سورستان درختی بلند و رسته

بود که بنش خشك بود ، برگ هایی سبز

داشت و میوەهای شیرین می اورد(نوابی، ١٣٨٦: ١٣).

دواتر هەردوولایەنی کاراکتەرەکان بە دەردەکەون، ئەوانیش دارخورما و بزنە، کە لەسەرەتای هۆنراوەکە دا هاتووە: لە سەرزەمینی ئاسورستان مەبەست لێ ی وڵاتی ئاشوورە[1] لە وڵاتی دوو ڕووبار کە بەشێك بووە لە دەوڵەتی ساسانی، درەختێکی بڵند وبنی هیشك و سەری سەوز هەبوو ،دواتر دارخورماکە لە دێری(١-٢٠) سوودەکانی خۆی دەژمێرێ، وەك ئەوەی لەبەرەکەی دەخۆن و لە قەد و گەڵاکەی جۆرەها پێداویستی دروست دەکەن...هتد، لە بەشی دووەم لە دێری (٢١- ٥٣) بزنەکە وەڵامی دەداتەوە و ئەویش سوودەکانی خۆی دەخاتە ڕوو دەڵێ هەرچەندە نەنگیە بۆ من وەڵامت بدەمەوە، تۆ شەرم پێ دەفرۆشی، بۆیە ناچارم وەڵامت بدەمەوە:

کۆمەڵێ سوودی خۆی باس دەکات کە زۆر زیاترە لە هی دارخورماکە وەك شیر و بەرهەمەکانی و خواردنی گۆشتەکەی و درستکردنی چەندەها پێداویستی لە پێست و مووەکەی وەك ئامێرەکانی مۆسیقا وبەکارهێنانی پێستەکەی بۆ نووسین لەسەر پێست و دروست کردنی پشتێن یان کەمەربەندی پیرۆزی زەردەشتیان (کوشی)، هەروەها بە ئازادی دەگەڕێ لە ئاووهەوای پاك دەسووڕێتەوە و خەڵك و نەتەوەی جیاواز دەبینێ بۆیە لە دێری کۆتایی بە پێچەوانەی دارخورماکە، لە زەوی وەستاوە (٥٤) لە کۆتاییدا بزنەکە سەرکەوتنی خۆی بەسەر درەختی خورماکە دا ڕادەگەیەنێ (تفضلی، ١٣٧٥: ٢٥٧) .

لە ئەنجامدا دەکرێ بووترێت کە هەبوونی زمانی نووسین بۆ نووسینی شیعر

---

[1] .ئاسورستان مەبەستی بەشی باکووری عێراقە (وڵاتی ئاشوور)، لە ساڵی (٥٣٩پ.ز) کۆرشی مەزن بابلی دارگیردەکات، لەگەڵ (وڵاتی ئاشوور) دەبنە بەشێك لە دەوڵەتی ئەخمینی، لەو سەردەمە بە (بابل وئاشوور) وتراوە سورستان، هەر بۆیە لە نووسراوەکانی ساسانیدا بەناوی ئاسورستان هاتووە و بە (دل ایران شهر) ناودار بووە (ملایری، ١٣٧٥ :٥٨).

وەك بەشێك بەشێك لە ئەدەب، لە دەوڵەتی ساسانیشدا وەك نەتەوەکانی تر، کاریگەری هەبووە، کۆنترین شیعری پەهلەوی گاتاکان بووە، هەروەها بۆ پیاهەڵدان و مەدح کردنی پاشاکان بە شێوەی شیعر ستایشیان کردوون.

٢:٢:٢.چیرۆك و داستان لە دەوڵەتی ساسانیدا

چیرۆك گێرانەوەی کۆمەڵێ ڕووداوە لەسەر زاری کەسایەتیەك ، یان زیاتر، بە شێوەی گێڕانەوە و گفتوگۆی زارەکی لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەکانی تر گوازراوەتەوە بەمەبەستی سوود وەرگرتن بەکاریان هێناوە،ئەم جۆرە چیرۆکانە دەچنە بواری چیرۆکی میللیەوە(عبدالحکیم، ١٩٨٠: ١٩)، لە دەوڵەتی ساسانی کۆمەڵێ بەرهەمی ئەدەبی لە شیعر و پەخشان و داستان هەبوونە، وەك بەرهەمەکانی (یادگار زریران، گرشاب نامە، ویس ورامین، شیرن و فەرهاد، بەهرام نامە، سام نامە، بەهمەن نامە، ڕۆستم نامە، بەرزو نامە).

ئەوانە گشتیان بە زمانی پەهلەوی ساسانی بوونە، دواتر وەرگێڕدراوون بۆ زمانەکانی یۆنانی و سریانی دواتر بۆ فارسی(عبدالمحمدی ودیگران، ١٣٨٩: ١٤٧)، هەندێ لەو بەرهەمانە بۆ سەردەمی ئەشکانی دەگەڕێنەوە وەك (ویس ورامین و درەختی ئاسۆریك) لە سەردەمی ساسانی بۆ زمانی پەهلەوی ساسانی وەرگێردراون و نووسراون، یاخود هەیە تایبەت نەبووە بە بەرهەمی ئەدەبی ساسانی، لە لای زۆربەی نەتەوەکان ناسراوبووە وەکو گرشاسپ نامە :ناوی داستانێکی پاڵەوانێتیە باسی ئازایەتی ونەبەردی پاڵەوانێکی ئەفسوناوی بە ناوی گشتاسپ دەکات لە ئێران و هیندستان بە ناوبانگ بووە (طوسی، ١٣٥٢: ٣) .

هەروەها داستانی (سلامان و وابسال) بەرهەمێکی ئەدەبی جیهانی کۆن بووە، لەلای زۆربەی میللەتان باوبووە، وەك لەسەردەمی میسری کۆن ئەو چیرۆکە بە شێوەی دوو برا ئاماژەی پێ کراوە (حسن، ١٩٤٥: ج١: ٩٠). لەوانەیە ئەم بەرهەمانە بە نووسراوی نەبووین بەڵکو بە شێوەی زارەکی بووە لە کۆڕو و کۆبوونەوەکان باس کراوە. لەم تەوەرە بۆ پەیوەست بوون بە پلانی توێژینەوەکە تەنها ئاماژە بە بەرهەمێك دەکرێ ئەویش کلیلە و دەمنە یە:

کلیلە و دەمنە: ئەم بەرهەمە لە بنەرەتدا بەرهەمی ئەدەبی هیندی بووە، لە

کـۆمەڵێ چیرۆکـی خەیـاڵیێ ئەفسـانەیی لەسـەر زاری ئـاژەڵان بە مەبەسـتی گەیانـدنی ئامۆژگـاری و ڕێنمـایی بـووە، ئەو بەرهەمە پەرتوکێـك بـووە بە زمـانی سنسـکریتی بە نـاوی(پەنـجە تەنتـرا) واتـا پـێج بەش (تفضـلی، ١٣٧٥: ٣٠٢) لە پێشـەکیەکە ئامـاژە بەوە کـراوە ئەم بەرهەمە لە لایەن بیرمەنـدی هینـدی (بەیدەبا،Bedba) بۆ پاشای هیندی (دەبشەلیم، Debshleem) داینـاوە، پـاش ئەوەی ئەسکەندەر مەکدۆنی هیندی داگیر دەکات و جێنشینی خۆی لەوێ دەکاتە حـاکم، بەڵام پـاش مـاوەیەك خەڵـکەکە لە دژی دەسـەڵاتی بێگـانە شـۆڕش دەکەن، دواتـر پاشـایەك بە نـاوی دەبشـەلیم دەبێـتە دەسـەڵاتدار، ئەو پاشـایەکی سـتەمکار و خـراپ بـووە لەگەڵ مـیللەتەکەی، کەس نەدەوێـرا ئامۆژگـاری بکـات، کـاتێ زانایەکی دانا و بیرمەند بە ناوی(بەیدەبا) بیری کردەوە پاشا بەرەو ڕێگای ڕاست ببـاتەوە و ئامۆژگـاری بکـات، بەڵام دەبشـەلیم دەیخـاتە زینـدان و دواتـر پەشـیمان دەبێتەوە، داوا لە (بەیدەبا) دەکات، وەکو پاشاکانی پێش خۆی بەرهەمێکی ئەدەبی دانایی هەبێ، کە تایبەت بە مێژوو و ژیاننامەی سەردەمی ئەو بێ (ابـن المقفـع، ١٩٨٩: ٢١)، (بەیدەبا) بەمەبەستی ئامۆژگاری کردن کۆمەڵە چیرۆکێکی نـاوازە و بە پێز و واتـادار لەسـەر زاری ئـاژەڵان و پەڵەوەرانـی دانـا، بە وەی کە ئـاژەڵان و پەڵەوەران لە جیاتی مرۆڤ ڕۆڵ دەبینن .

ناوەڕکی چیرۆکەکان ئاماژە بە پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان دەکات وەك پەیوەنـدی نێوان خەڵـك و سـەرکردە و هاووڵاتیـان(ابن المقفـع، ٢٠١٤: ٣١)، ابـن خلکـان ئامـاژە بەوە دەکات، کە (ابـن المقفـع) کلیلە و دەمـنەی دانـاوە دواتـر دەنووسێت و دەڵێت نـا ئەو داینەنـاوە، بەڵکـو ئەو لە زمـانی فارسـیەوە وەریگێـڕاوە بـۆ زمـانی عەرەبـی (١٩٦٩ : ٢ :١٥٢)، ابـن النـدیم ئامـاژ بەو بەرهەمە دەکـات کـاتێ باسـی بەرهەمە وەگێڕدراوەکـانی هینـدی دەکـات، کلـیلە و دەمـنەی بە بەرهەمـی ئەدەبـی هینـدی هەژمـار دەکـات (١٩٩٧: ٣٠١)، هەروەهـا تفضلی ئامـاژە بە بەو بەرهەمە دەکـات کە کلیلە و دەمنە ناسراوترین کۆمەڵە چیرۆکی سـەردەمی ساسـانیەکان بـووە، کە لە سەنسیکریتییەوە بۆ پەهلەوی وەرگێڕدرابوو(١٣٧٥: ٣٠٢)، ابـن المقفـع لە پێشـەکی کتێـبەکەی کلـیلە و دەمـنەدا ئامـاژە بەوە دەکـات کە کـاتێ کیسـرا (ئەنۆشـێروان) گوێبیسـتی ئەوە دەبێت کە کتێبێك هەیە لە هیندسـتان نموونەی نییە بۆ دانـایی و فێربوونی پەند و ئامۆژگاری، بۆیە دەیەوێت بە هەر نرخێك بێ ئەو کتێبە بەدەست

بهێنــێ، بــۆ ئەو مەبەســتە وەزیــر و پزیشــکی لێهــاتوو(بەرزەویە،Borzuya) ڕادەسپێرێ و بە نەهێنی بچێ بۆ هیندستان، چونکە پاشای هیند لە خەزێنەی شاهانە پارێزگاری لێ دەکرد، (بەرزەویەی) دانا گەشت دەکات بۆ هیندستان، دوای مانــدوبوون و ئەزیەتــی زۆر، تــوانی کــۆپی ئەو کتێــبە لەگەڵ کــۆمەڵێ بەرهەمی تری زانستی بۆ کیسرا ئەنۆشیڕوان بێنێ، ئەویش بەمە زۆر خۆشحاڵ دەبێ و دەیەوێت پاداشتی بداتەوە، ناوبراو هیچ پاداشت وەرناگرێ، بەڵکو داوا دەکات لە کتێبەکەدا بەشێکی بۆ ئەو تەرخان بکرێ، ئەویش بەمە ڕازی دەبێ، ئەو بەرهەمە سەرەتا بە زمانی هیندی بوو وەکو ئاماژەی پێ کرا بە فەرمانی کیسرا ئەنۆشیڕوان وەرێگرِدرا بۆ زمانی پەهلەوی (ابن المقفع،٢٠١٤ :٥٠-٦١)، ئەو کتێبە لە پــازدە بەش پێکهــاتووە و وامەزەنــدە دەکــرێ بەرزەویە هەنــدێکی لە مهابــاراتە وەرگرتبێ، بەشێکی تایبەت بەژیانی خۆی و گەشتەکەیەتی بۆ هیندستان ابن المقفع وەریگێڕاوە بۆ زمانی عەرەبی لە پازدە بەش پێکهاتبوو، دواتر لە عەرەبیەوە بۆ زمانی یۆنانی و لاتینی وەرگێڕاوە (تفضلی، ١٣٧٥: ٣٠٣)، ئەو بەرهەمە لە هەمــوو ســەردەمەکان تــاوەکو ئێســتاش بەرهەمێکــی شــیرین و دڵخــواز بــووە و بە شێوەیەکی سادە و دڵگیر نووسراوە و تێگەیشتنی ئاسانە.

٢:٢:٣. بەرهەمی مێژوویی لە دەوڵەتی ساسانیدا

مێژوو بریتیە لە لێکۆڵینەوە لە تۆماری ڕووداوەکانی ڕابردوو، کە لە ڕێگەی شیکاری سەرچاوەی زانیارییەکان و شیکردنەوەی هۆکاری ڕووداوەکان کاریگەری لەسەر مرۆڤایەتی هەبووە (Nasson, 2018: 2)، هەروەکو ابن خلدون لە پێناسەی مێژوودا دەڵێت مێژوو هونەرێکە لە لایەنی دەرەوەی یان لە ڕووکەش دا هەواڵی نەتەوە ودەوڵەتەکان و ڕووداوەکانی ڕابردوو دەکۆڵێتەوە، بەڵام لە دیوەکەی تری ناوەوەیدا تێڕامان ولێکۆڵینەوە و لێکدانەوە و دەرخستنی هۆکاری ڕووداوەکانە (٢٠٠١: ٦)، لەسەر ئەم بنەمایە ساسانیەکان کۆمەڵێ بەرهەمی ئەدەبی مێژوویی بەشێوەی پەخشان هەبووە، کە بریتی بوون لە ژیاننامەی شایەکان و هەواڵی جەنگەکان و بەڕێوەبردن و ڕێوڕەسمی تایبەت بەدەسەڵات، چەندین بەرهەمی مێژوویی لە دەوڵەتی ساسانی هەبوونە ڕۆڵێکی مەزنیان هەبووە بۆ گواستنەوەی زانیاری لە بارەی مێژوو و ڕێوڕەسمی بەڕێوەبردنی دەوڵەت.

هەوڵدەدرێ هەندێکیان بخەینە بەر باس و لێکۆڵینەوە وەك: خدای نامە--ئایین نامـك - کاهنامـگ- تاجنامـك _کارنـامەی ئەردەشـێر ئەو بەرهەمـانە بە زمـانی پەهلەوی ساسـانی بـوونە، هەرچەنـدە بە زمـانە ڕەسـەنەکە نەمـاون، بەڵام زۆربەیـان وەرگێڕدراون بۆ زمانی عەرەبی ،بەشی زۆری بەرهەمـی مێژونووسە موسڵمانەکان پێکدەهێنن .ئەوانیش بریتین لە :

۲:۳:۱-خدای‌نامـــە —خوتـــای نامـــگ Khwaday-Namag .گرینگتـــرین بەرهەمی ئەدەبی مێژوویی نیشتمانی ئێرانی بووە، داستانی پاڵەوانی و ئەفسانەیی و مێژوویی ژیان و ڕووداوی پاشایانی ئێرانی تێدا تۆمارکراوە(فیروزبخش، ۱۳۹٦: ۱۰۷)، هەر لەسـەرەتای دروست بـوونی جیهـان و بـوونەوەرەوە، واتـا لە سـەردەمی پەیدابوونی یەکەمین مرۆڤ لەسەرزەوی (کیـومرث،Kiyomars) لە هەمـان کاتـدا یەکەم پاشای جیهـان بـووە، بە واتـای (گڵشـاە) پاشای لە قـوڕ دروسـتکراو هـاتووە (الاصـفهانی، ۱۹۷۳: ۱۲)، تـا دوا پاشـای سـەردەمی ساسـانی (یەزدگـوردی سـێیەم)[1](نولـدکە، ۱۳۵۸: ۱٥)، ئەم بەرهەمە بریتـی بـووە لە پەرتـووکی فەرمـی دەوڵەت لەو مـــاوەیەدابە دیـــاریکراوی لەســـەردەمی کیسرا (ئەنۆشـــێروان) نووســـراوەتەوە(الکعبی، ۲۰۱۰: ۷۰؛لوکـــونین، ۱۳۵۰: ۸)، جـــارێکی تـــر لەسەردەمی (خوســـرەو پەروێز)نووســـراوەتەوە، دوا جـــاریش لە دوای کـــوژرانی (یەزدگـوردی سـێیەم)واتا لەدوای ڕووخـانی دەوڵەتـی ساسـانی لە لایەن پیـاوانی ئایینی زەردەشتیەوە نووسراوەتەوە (کریستنسن،۱۹٥۷ :٤۸).

نـاوی بەرهەمەکە لە دوو بـڕگە پێکهـاتووە خـودای بە مانـای (سـەروەر یـان شاە، سولتان، خاوەن موڵك، بە توانا) دێت وبـڕگەی دووەم نامـك، یـان نامـگ، بە مانای نووسین و کتاب، یان نامە دێ، هەردوو بڕگە بە واتای (پەرتوکی شـاکان) دێ (بندهش، بخش۲۲ ،بند ۷)، دواتـر لە زمـانی فارسـی نوێ لە جیـاتی خودای نـامە، شـانامە بەکارهـاتووە (مشـکور، ۱۳۵۰: ۱٤) لەوانەیە (خـودای) شـرۆڤەی هەڵەی بۆ بکرێ بۆیە بە (شـانامە) نووسـیویانە،)خـودای(وەکو نازناوێك بـووە بۆ

---

[1]. یەزگوردی سێیەم، ٦۳۲ تا ٦٥۱ ز) ، دوا پاشای ساسانیەکان بووە، تەمەنی بچووك بـووە بـووە بە شـا، موسـڵمانەکان لە سـاڵی (٦۳٦ز) لە شـەڕی قادسـیە و لەسـاڵی (٦٤۲) لە شـەری نەهاوەنـد سەرکەوتن، (یەزگورد) ناچار بوو ڕا بکات، تا دواتر لە هەرێمی مەڕو کوژرا، بە کوژرانی (یەزگوردی سێیەم) لە ساڵی (٦٥۱ز) دەوڵەتی ساسانی ڕووخا و کۆتایی پێ هات (البعلبکی، ۱۹۹۲: ٥۰٥) .

پاشاکان لە سەرەتایی سەردەمی ساسانی تا کۆتایی بەکارهاتووە، (الاصفهاني)ش ئاماژە بەومە دەکات، کە کاتێ (یەزدگوردی سێیەم) لە شەڕی (قادسیە)[1] لە ساڵی (٦٣٦ز) شکستی خواردو لە شەڕەکە و ڕایکرد بۆ شاری (مەروو)، لە لایەن (ماهویە) کە مەرزەبان، یان (حاکمی شارەکە)بوو(یەزدگورد)دەکوژێ، لەم ساتەوە شاری (مەرو ناحیەکانی) بە (خودا کشان) ناویراوە واتا دووژمنی شا(١٩٧٣: ٤٩)، هەروەکو لە پاشماوە نووسراوەکانی سەر بەردەکان پاشاکانی ساسانی ئەو نازناوەیان بۆ خۆیان بەکارهێناوە، ناوی خوداوەنگار ئەو ناوە لە زمانی عەرەبی لە ژێر ناونیشانی (سیرالملوکالفرس او ملوك العجم) واتا (ژیاننامەی پاشایانی فارس، یان عەجەم) لە لایەن (ابن المقفع)ەوە وەرگێڕدراوە (البيروني،١٩٦٩ :١١٤)، سەرچاوەی ڕەسەنی کۆنترینی ئەو پەرتووکانە بووە، کە لەبارەی مێژووی ئێرانی پێش ئیسلام بە زمانی عەربی یان فارسی نووسراون(کریستنسن، ١٩٥٧: ٤٦)، جێی ئاماژەیە کە، خودای نامك بە تەنها لە لایەن (ابن المقفع) وەرنەگێڕدراوە، بەڵکو چەندین کەسی تر[2] وەریانگێڕاوە بۆ زمانی عەرەبی هەروەکو الاصفهانی لە نووسینی پەرتووکەکەی (سنی ملوك الارض والانبیاء)دا ئاماژەی پێ دەکات، بەوەی سوودی لە وەرگێڕاوەکانی تری (خودای نامە)بینیوە و تاوتوێ کردووە، وەك دەڵێت:(دانەی وەرگێڕدراوەکانم بەراورد کرد جیاوازی زۆری هەبووو(هەشت) دانەی وەرگێڕدراوم تاوتوێ کرد)، هەروەها ئاماژە بە ناوی وەرگێڕەکان و شێوازی ناوەکەی دەکات(١٩٦١: ١٧)، دیارە ئەو پەرتوکە لە گەڵ چەند بەرهەمێکی بە نرخی تری سەردەمی ساسانی تا ساڵی(٩١٥ز) مابوون، لە لایەن پیاوانی خانەدان ودەستڕۆیشتووەکانی هەرێمی فارس پارێزگاریان لێکردووە، هەروەکو المسعودی لەم

---

[1].جەنگی قادسیە ئەو جەنگە بوو کە لە نێوان ساسانیەکان وفاتیحە موسڵمانەکان بە سەرکردایەتی سەعد کوری ئەبی وەقاص لە ساڵی (٦٣٦ز) ڕوویداوە، سوپای ساسانی بە سەرکردایەتی ڕۆستم فەروخ زاد بوو، موسڵمانەکان توانیان بەسەریاندا زاڵ بن، شکستی سوپای ساسانی لەو جەنگە سەرەتای لەناوچوونی دەوڵەتی ساسانی بوو(کمال،٢٠٠٥ :٥٣).

[2] . لە لای ابن المقفع بە ناوی(کتاب سیر ملوك الفرس) بوو، محمد بن الجهم البرمکی بەناوی(کتاب تاریخ ملوك الفرس) زادەویە بن شاهویە الاصبهانی بە ماوی (کتاب سیر ملوك الفرس)، محمد بن بهرام بن مطیار الاصبهانی (کتاب تاریخ ملوك بنی ساسان)، هشام بن قاسم الاصبهانی(کتاب تاریخ ملوك بنی ساسان) دانەیەکی لە گەنجینەی خەلیفەی عەباسی (مامون)بووە (تاریخ ملوك الفرس) اصلاح بهرام بن مردانشاه، ئەوەی دیارە هەر وەرگێڕێك بە پێ دید و بۆچوونی خۆی وەرگێڕانی بۆ کردووە بۆیە جیاوازی هەبووە .

بارەوە دەنوسێت: لە ساڵی(٣٠٣ ك/ ٩١٥ز) لە شاری ئیستەخر لە هەرێمی فارس لە لای ماڵباتە خانەدانەکانی ئەو هەرێمە، (پەرتوکێکی مەزنیان لە لابوو، زانستی زۆر و هەواڵی شاکان و کۆشك و سیاسەتەکانیان تێدا تۆمارکرابوو، کە هیچ پەرتووکیکم وەکو پەرتووکەکانی (خودای نامە، ئایین نامە، کهنامە)نەدیتبوو(١٩٣٨: ٩٢)، هەروەها الاصفهاني ئاماژە بەوە دەکات (٢٠) دانەی خودای نامەی لە ڕێگەی (بەهرام کوڕی مەردان شاه) مویبدی شاری شاپوور لە هەرێمی فارس بینیوە(١٩٦١: ٢٢) .

سەبارەت بە ناوەڕۆکی (خودای نامە) باسی ژیان و بەسەرهاتی شاکان دەکات و دابەشیان دەکات بۆ چوار بەشی سەرەکی (پشدادیەکان، کیانیەکان، ئەشکانیەکان و ساسانیەکان) بێ گومان بە گوێرەی ئەوەی لەسەرچاوە عەرەبیەکاندا هاتووە، چونکە دانە ڕەسەنەکی نەماوە(تفضلي، 1375: 371 ، هەروەکو دیارە لەبەشی یەکەم دروست بوونی جیهان و پاشای یەکەم لەسەر زەوی دەخاتەڕوو، بەڵام ئەو بەشەی زۆر درێژ نییە کەچی لە شانامەکەی فیردەوسیدا زۆر بەرفراوانترە، کە ڕووداوی زیاتر وەکو داستانی ڕۆستم و جەنگەکانی و ئەسفەندیار ئاماژەی پێ کراوە (الفردوسی،١٩٧٧: ٥٤-٥٨)، ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە دیارە فیردەوسی لە نوسخەی تری خودای نامەی بینیوە و سەرچاوەی سەرەکی ئەو بووە، جگە لە وەرگێڕدراوەکانی عەرەبی بەتایبەتی وەرگێڕدراوەکەی(ابن المقفع) (کریستنسن،١٩٥٧ : ٤٨)، ئەوەی جێگای سەرنجە جگە لە بەسەرهاتی پاشایانی ئێرانی باسی ڕووداوی تری وەك هەواڵی ئەسکەندەری مەکدۆنی تێدایە کە زۆر بە دوور و درێژی باسی لێوەکراو، کەچی هیچ ئاماژەیەك نییە بۆ سەردەمی میدیەکان هەروەها زۆر بەکەمی باسی ئەشکانیەکانی تێداهاتووە، لە لایەکی تر جیاوازی لە نێوان پاشایانی ئەفسانەیی و مێژوویی نەکراوە، بۆ نموونە(شاپووری یەکەم) وەکو پاشایەکی ئەفسانەیی(جەمشید) باسکراوە، بەڵام ئەوەی تێبینی دەکرێ بەشی زۆری تەرخان کراوە، بۆ سەردەمی ساسانیەکان بە دوور و درێژی ڕووداو بەسەرهاتی هەر پاشایەك بە درێژی باسکراوە، کات وماوەی مێژووی فەرمانڕەوایی دیاری کراوە، لەسەرچاوەیەکیشدا وتراوە کە ساسانیەکان وەکو ئەخمینیەکان ڕۆژ ژمێرێکیان هەبووە، نووسەری خودای نامە پشتی پێ بەستووە (کریستنسن،١٩٥٧: ٤٦).

٢:٣:٢-ایین نامە _ایین نامگ(ayinname)

بە واتای دەستوور، یان پەڕتووکی یاسایی دێ (التنوخي، ١٩٨٠: ٢٢)، بەرهەمێکی تری ئەدەبی مێژوویی ساسانی بە زمانی پەهلەوی بووە(ابن المقفع) وەریگێڕاوە بۆ زمانی عەرەبی، ئەم پەڕتووکە وردەکاریەکانی ڕێکخستن و بەڕێوەبردنی دەوڵەتی ساسانی تێدا بووە (کریستنسن،١٩٥٧ :٤٩)، بریتی بووە لە کۆمەڵێك یاسا و ڕێسا و داب و نەریت و ڕەوشت و ڕێوڕەسمی شاهانەیی، وەك بابەتەکانی لەشکرکێشی و ڕاو و یاری وتیرهاوێژی و پێشبینی و ئامۆژگاری شاهانەیی، واتا پەڕتووکی یاساکانی دەوڵەت بووە هەروەکو الجاحظ ئاماژە بەوە دەکات کە وشەکە فارسیە بە واتای (القانون والعادە)دێ، بەڵام عەرەبەکان بەهەمان شێوەی خۆی بەکاریان هێناوە، کە مانای یاسا و نەریتە (١٩١٤: ١٩)، کتێبێکی زۆر قەبە بووە بە وتەی المسعودي کە ناوی (کتاب الرسوم) ی لێدەنێ و ئاماژەی پێ دەکات کە چەند هەزار لاپەڕە بووە، دانەی تەواوی لە لای موبیدەکان و خانەدانەکان دەست کەوتووە (١٩٧٣: ٩١)، دیارە لە لای زانایان ناسراو بووە وەکو سەرچاوە بەکاریان هێناوە وەك: ابن القتيبة الدينوري چەندین جار ناوی (ایین نامە) دەهێنێ بەشێك لە ناوەڕۆکەکەی لە ژێر ناونیشانی(اداب الفروسية) ئاماژەی پێ کردووە ،هەروەها لە بابەتی (مذاهب العجم في العيافة والاستدلال بها)[1] دیسان ئاماژە بەو سەرچاوەیە دەکات کە زانیارەکانی لێوەرگرتووە (٢٠٠٨: ١٧٤)، دیارە بەگشتی لە (ایین نامە)ی وەرگرتووە ڕاستەوخۆ ئاماژەی پێ دەکات، (ایین نامە) بە یەکێك لەو پەڕتووکانە دادەنرێت کە فارسەکان نووسیویانە(ابن النديم، ١٩٩٧: ٣٠٠)، دیارە ئایین نامە لە پەڕتووکێك زیاتر بووە زانیاری زۆری لەبارەی داب ونەریت وەرزشی خانەدانەکانی تێدا باسکراوە، وەکو تیرهاوێژتن و یاری تۆپێن وهەڵدانی باڵندە و یاری تری تێدابووە ، ابن القتيبة الدينوري ئاماژە بە زۆربەی

---

[1] لەم بەشەی ئاماژە بە زۆربەی پێشبینیەکانی فارسەکان دەدات، زۆربەی ئەو قسانە لەناو کوردانیش بوونی هەیە ،بۆ نموونە ،ئەگەر مریشگ وەکو کەڵەشێر بانگبدات، دەڵێن ئەوا ئەو ماڵە دووچاری ئاریشە دەبێ.

بەشەکانی دەکات(٢٠٠٨: ١٧٤).— یەك، یان تۆمارێك نزیکەی شەش سەد ناو و پۆست و پلە باڵاکانی تێدا تۆمار کراوە، کە المسعودي ناوی دەبات، لەم بارەیەوە دەڵێت: فارسەکان پەڕتووکێکیان هەبووە پلەبەندی دەوڵەتی ساسانی تێدا تۆمار کرابوو، ئەم سەرچاوەیە بەشێك بووە لە (ایین نامە) هەزارەها لاپەڕە ، تەنها لە لای موبیدەکان بووە(١٩٣٨: ٩١).

٢:٣:٣ -گاهنامە -gahname

بە واتای پەرتووکی ڕێکخراو، لە پەرتووکەکانی)ایین نامە(پێکهاتبوو (المیاح، ٢٠١٦: ٣٠)، بریتی بووە لە لیستێك، یان تۆمارێك نزیکەی شەش سەد ناو و پۆست و پلە باڵاکانی تێدا تۆمار کراوە، کە المسعودي بە (فهرست الرجال) ناوی دەبات، لەم بارەیەوە دەڵێت: فارسەکان پەڕتووکێکیان هەبووە پلەبەندی دەوڵەتی ساسانی تێدا تۆمار کرابوو، ئەم سەرچاوەیە بەشێك بووە لە (ایین نامە) هەزارەها لاپەڕە بووە ، تەنها لە لای موبیدەکان بووە(١٩٣٨: ٩١).

٢:٣:٤ .تاج نامە tajname

ابن ندیم بە شێوەی (وکتاب التاج وما تفاءلت بە ملوکهم)باسی کردووە، کە پاشاکان زۆر خۆشییان پێ دەهات(١٩٧٧: ٣٠٠)، ئەو پەرتووکە تایبەت بووە بە یاسای دەوڵەت وکاری پاشاکان، بۆ بەڕێوەبردنی دامو دەزگای دەوڵەت کە وتار و دیدگاکانیان لە ڕۆژی تاج لەسەرنان بۆ بەڕێوەبردن و دیاری کردنی سیاسەتی دەوڵەت لەو پەرتووکە تۆماردەکرا(الكعبي، ٢٠١٠: ٧١)، الجاحظ پەرتوکەکەی بە ناوی (التاج فی اخلاق الملوك) ئاماژەی پێ کردووە کە بریتی بووە لە فەرمان و بڕیار و وەڵامی پاشا بۆ پرسیارەکان لە بۆنە تایبەتیەکان وەسیەت و ئامۆژگاری پاشاکان تێدا تۆمار کراوە، کە وەك بەشێك لە بابەتە ئەدەبیە ئائایینیەکان دێتە هەژمار، وەك ئامۆژگاریەکانی کیسرا ئەنۆشیروان، ئامۆژگاری خسرەو پەرویز بۆ شیرەوەیەی کوڕی و بۆ سەرکردەکان و نووسەران و خەزنەدارانی دەوڵەتی هەروەها هەڵسوکەوت و ڕەفتاری ژیانی پاشاکانی تێدا تۆمار کراوە(١٩١٤: ١-١٨٦)،

کریستنسن ئاماژە بەوە دەکات دەڵێت لەوانەیە(طبری) وتارە شاهانەییەکانی وەك فەرمایشتەکانی (شاپووری سێیەم)بۆ بەرپرسەکان، هەروەها فەرمانەکانی (بەهرامی چوارەم) بۆ سەرکردەکان نامەکانی کیسرا (ئەنۆشیروانی) لە پەرتووکی تاج نامەی وەرگرتبێ (١٩٥٧: ٥٠).

kar-namag i Ardaxsir i Pabagan2:3:5

کارنامەی ئەردەشێر کە یەکێکە لە بەرهەمی ئەدەبی پەخشان، کە تێیدا مێژوویی ژیانی (ئەردەشێر کوڕی بابك، بابکان) دامەزرێنەری دەوڵەتی ساسانی دەخاتەروو.

ئەم بەرهەمە بە زمانی پەهلەوی ساسانی پێی دەوترێ (کارنامگ ئەرتەخشیر پاپکان) ژیاننامەی خۆی و کوڕەکەی)شاپووری یەکەم(و نەوەکەی (هورمزدی) تێدا تۆمارکراوە (کارنامە اردشیر:٢٨)، بە زمانی پەهلەوی ساسانی و کەمتر بووە لە (حەفتا لاپەڕە) ژێدەری چەندەها بەرهەمی بەعەرەبی نووسراوبووە، هەروەها لە لای المسعودي بە شێوەی(کارنامج) هاتووە، هەروەکو ئاماژە بەمە دەکات بەوەی کە (ئەردەشێر کوڕی بابك) پەرتووکێکی هەبووە بە ناوی (کارنامج) باسی ژیان و هەواڵی جەنگەکانی و کاروکردەوەکانی کردووە (١٩٧٣: ١: ٢٤٨)، ئەم بەرهەمە ئەدەبییە چەند بابەتێکی مێژوویی و جوگرافیایی وخەیاڵی و ئەفسانەیی لەخۆ دەگرێ دەربارەی ژیانی (ئەردەشێر) بە شێوەی ڕۆمان(کە ژانەرێکی گرینگی ئەدەبیە) دارێژراوە، وەکو لە کارنامە دا (١٣٣٩ : ١: ١-٧)، هاتووە کە سەرەتا باسی ڕەوشی ناوچەکە دوای هەڵمەتەکەی ئەسکەندەری مەکدۆنی دەکات، بەسەرهاتی خۆی و ووردەکارییەکانی ژیانی وەکو نەژاد و بنەچەی خۆی تێدا دیاری کردووە، بنەچەی خۆی بۆ (دارا کوڕی دارا)ی دەگەڕێنێتەوە، هەروەها ئاماژە بەوە دەکات کە کاتێ (ئەسکەندەر مەکدۆنی) وڵاتەکەیان داگیر کردووە ئەوان ڕایان کردوە بۆ لای کوردە کۆچەرە مەڕدارەکان، ساسانی باوکی لەلای بابك مەرزەبان، یاخود حاکمی ئەردەوان لە هەرێمی فارس شوان بووە، بابك هیچ کوڕی نەبووە، کاتێ بابك سێ جار خەون بە ساسان دەبینێ، لە شەوی یەکەم خۆر هەڵدەێ لە پشت ساسانەوە گشت جیهان ڕووناك دەکاتەوە و شەوی دووەم ساسان دەبینی سواری فیلێکی سپی بووە، و خەڵك

ستایشــی ده‌که‌ن خۆشـیان ده‌وێ، شـه‌وی سـێیه‌م ئـاگر له‌ هه‌ر سـێ په‌رسـتگای به‌ناوبانگی (ئاده‌ر فه‌رنبه‌گ و ئاده‌ر گششب و ئاده‌ر فه‌رنبه‌غ) و له‌ مـاڵی ساسان ده‌رده‌چی و هه‌مـوو جیهـان ڕووناك ده‌كاته‌وه‌، خه‌ون لێكده‌ره‌وان بۆی ڕوون ده‌كه‌نه‌وه‌ خۆی یـان یه‌كێك له‌ منداڵه‌كانی ساسان ده‌بێته‌ پایه‌دار و پاشه‌ ڕۆژێكی مه‌زنی ده‌بێ، بۆیه‌ ئه‌ویش كچه‌كه‌ی خۆی ده‌داتێ ئه‌رده‌شێر به‌رهه‌می ئه‌و هاوسه‌رگیرییه‌ و باوكی ده‌مرێ بابك ده‌بێته‌ سه‌رپه‌رشتیاری، هه‌ر له‌به‌ر ئه‌وه‌یه‌ ناوی باپیری وه‌كو نـاوی بـابی دێ، به‌شـێكی تـری داسـتانه‌كه‌ باسـی خـۆی ده‌كـات كـاتێ له‌لای ئه‌رده‌وان بــووه‌ چــونكه‌ پــاش ئه‌وه‌ی زانــراوه‌ نه‌ژادی بــۆ خــانه‌دانه‌ پایه‌داره‌كــان ده‌گه‌ڕێته‌وه‌ ده‌بوو وه‌كو شازاده‌ بژی، بۆیه‌ ده‌ینێرێته‌ كۆشكی پاشای ئه‌شكانی ئه‌رده‌وان، دیاره‌ نه‌ریت وا بووه‌ ، پێویست بوو منداڵ خانه‌دانه‌كان له‌ لای كۆشكی پاشا په‌روه‌رده‌ ببن(كارنامه‌:بخش ۱: ۲).

ئه‌رده‌شێر ژیـانی ڕۆژانه‌ی له‌ گه‌ڵ شـازاده‌كان به‌سـه‌ر بردووه‌، كه‌ خه‌ریكی ڕاو كـردن و یـاری كـردن بـووه‌ به‌هـۆی ئیره‌یـی كوڕه‌كـانی (ئه‌رده‌وان) له‌ ته‌وێـڵه‌ی ئه‌سـپان زینـدانی ده‌كـات، به‌ڵام ئه‌رده‌شـێر له‌گه‌ڵ یه‌كـێ له‌ كه‌نیزه‌كـانی ئه‌رده‌وان په‌یوه‌ندی خۆشه‌ویستی ده‌بێ و ده‌بێته‌ دڵخوازی، به‌یارمه‌تی ئه‌و كچه‌ ڕاده‌كات بۆ زێدی خۆی له‌ هه‌رێمی فـارس (كارنـامه‌:بخش۲: ۸)، به‌شـێكی تـری به‌رهه‌مه‌كه‌ باسـی شـه‌ڕه‌كانی وچـۆنیه‌تی كوشـتنی ئه‌رده‌وان و شـه‌ڕی له‌گه‌ڵ ملـوك طوائـف به‌تـایبه‌تی له‌گه‌ڵ شـای كـوردانی میـدی ده‌كـات و گـوایه‌ هه‌زار كه‌سـی لـێ كوشتوون، ئه‌وانی تری به‌دیل گرتووه‌ بردوونی بۆ هه‌رێمی فـارس (كارنـامه‌ :بخش ۵: ۲۰)، تفضلی پێی وایه‌ ئه‌م به‌رهه‌مه‌ له‌ سه‌رده‌می خۆی نه‌نووسرابێته‌وه‌، به‌ڵكو دوای (ئه‌رده‌شێر) نووسرابێته‌وه‌ بـۆیه‌ كـاریگه‌ری زمـانی فارسـی پێـوه‌ دیـاره‌ كه‌ به‌ شێوازێكی و زۆر ساده‌ و ساكار دارێژراوه‌ (۱۳۷۵: ۲٤۲).

هه‌رچه‌نـده‌ نووسـه‌ری ئه‌و به‌رهه‌مه‌ ئه‌ده‌بیـیه‌ نادیـاره‌، به‌ڵام زۆر زۆر شـاره‌زایانه‌ و لێهـاتووانه‌ ڕووداوه‌كـان تـێكه‌ڵ به‌ ئه‌فسـانه‌ و خه‌یـاڵ ده‌كـات، وه‌كـو كـاتێ (ئه‌رده‌شێر)شه‌ڕی له‌گه‌ڵ ئه‌ژدیهـا ده‌كات و به‌ دوو ئه‌سـپ ڕا ده‌كات، مـاوه‌یه‌كی دوور و درێژ ده‌بڕێ تا ده‌گه‌ڕێته‌وه‌ بۆ هه‌رێمی فارس، هه‌روه‌ها زانیاری جوگرافی ده‌رباره‌ی شاره‌كانی هه‌رێمی فارسی تێدایه‌ كه‌ ئاماژه‌ چه‌ندین شار ده‌كات، كه‌ (ئه‌رده‌شێر) دروستی كردووه‌ وه‌ك رام ئه‌رده‌شێر و ئه‌رده‌شێر خوره‌.

٤:٢:٢. پەندو ئامۆژگاری (اندرزنامە) Andarzname

ئەندرزنامە، یان پەند و ئامۆژگاری، بەشێکی گرینگی ئەدەبی پەهلەوی پێکدەهێنێ، ڕیشەیەکی کۆنی هەیە لە مێژووی ئێراندا، بە تایبەت لەسەردەمی ئەخمینی و ئەشکانی (اصلانی، ١٣٦ :٤٧)، بە شێوەی زارەکی نەوە دوای نەوە پارێزگاری لێکراوە تا لەسەردەمی ساسانیەکان، بە زمانی پەهلەوی ساسانی نووسراونەتەوە(مسکویە،١٩٥٢: ٣١؛ تفضلی، ١٣٧٥: ١٨١؛ اللهیاری ومرسل پور، ١٣٨٩ :١٨)، وشەی ئەندرز بە فارسی کۆن بە شێوەی(هام —دارزا) هاتووە، بە واتای (ڕێککەوتن) دێ، لە زمانی پەهلەوی ساسانی (هاندارز) بووە، بەڵام لە زمانی فارسی نوێدا بە مانای پەند، ئامۆژگاری، ڕێگا یان ڕاسپاردە (وەسیەت) دێ (اصلانی، ١٣٨٩ : ٢٩)، التونخي ئاماژە بە وشەی (ئەندرز) دەکات بەوەی کە، وشەکە بە واتای ئامۆژگاری یان نەسیحەت یان وەسیەت وحکایەت دێ (١٩٦٩ :٧٨)، هەروەها مسکویە زیاتر تیشك دەخاتەسەری دەڵێت: (الاندرز)پەندنامە(، یان پەرتوکی ئامۆژگاری، یان بە واتای کۆکردنەوەی وتەو و ئامۆژگاری دانایان لەبارەی ڕەفتار و ڕەوشت دێ، کە لە کۆتاییەکانی سەردەمی ساسانی نووسراوو بوون تا دوای سەردەمی ساسانی مابوون(١٩٥٢ :٣١) .

هەرچەندە ئەم جۆرە بەرهەمە ئەدەبیە پێشتر بوونی هەبووە، بەتایبەتی لە وڵاتی دوو ڕووبار، کە خاوەنی کۆنترین نووسینی ئامۆژگاری بوونە بۆ نزیکەی ساڵی)٢٤٠٠ پ.ز(دەگەڕێتەوە بە ناوی(ادب الحکمة السومري) (الجبوری و علی، ٢٠٠٠ : ٥٩؛ ٣٣١). لەوانەیە کاریگەری هەبوو بێ لەسەر دەرکەوتنی ئەم جۆرە بەرهەمە ئەدەبییە لە ئێران. بەڵام دەقە ڕەسەنەکانی نەماوون، دەبینین لەسەرچاوە عەرەبییەکان ئاماژەیان پێ کراوە بەتایبەتی مسکویە کتێبەکەی بەناوی(الحکمة الخالدة جاویدان خرد)ی داناوە بەناوی (حکم الفرس یان پەندی فارسەکان (١٩٥٢: ٣٢)، بەشێکی تایبەتی بۆ ئامۆژگاری فارسی داناوە کە گشتیان بۆ ئەو ماوەیە دەگەڕێتەوە.

لەو ڕوانگەوە اندرزنامە بریتیە لەو پەند و ئامۆژگارییانەی کە کەسانی خاوەن ژیر،یان ئەوانەی سەختی ڕۆژگاری ژیانیان بینیوە و بەئەزموون فێربوونە، بە

شێوەیەکی کورت وپڕ مانا ئەزموونی خۆیان وەکو پەیامێك دەگەیەنن بۆ ڕێنمایی کردن بەمەبەستی ئەنجامدان، یان هاندانی کارێك تا بکرێ، یان ڕێگرتن لە کارێك تا نەکرێ بۆ ئەوەی خەڵك هوشیار و ئاگادار بن و کەمتەرخەمی نەکەن تاوەکو دووچاری زیان نەبن، دەکرێ پەیامەکە ئایینی، یان سیاسی، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی یان پەروەردەیی بێ (تفضلی، ١٣٥٧: ١٨٠) . ووتەکان سادەن و مانادارن ئەمەش بۆ ئەوە بووە تا هەموو کەسێك بەئاسانی تێبگەن .

- ئامۆژگاری ئایینی: بەهۆی ئەوەی ئایینی زەردەشتی پێگەیەکی مەزنی لە دەوڵەتی ساسانیدا هەبووە، بۆیە گرینگی تایبەتی بە ئامۆژگاریی ئایینی دراوە، ناوەڕۆکی ئامۆژگاری ئایینی ستایش کردنی ئەهۆرامەزدا و گوێڕایەڵی بۆ فەرمایشتەکانیەتی (نوابی، ١٣٣٩: ١٣٧) هەروەها ڕاستیگۆیی و ڕاستی و وازنەهێنان لەڕێگەی ڕاستی درۆ نەکردن و دوورکەوتنەوە لە دۆزنان، ومـوژدەی پاداشتی ئەهۆرامەزدا بۆ ڕاستگۆیان و سزای بۆ درۆزنان (اصلانی، ١٣٦٢: ١٨٠-١٨١)، دیارە پەیامی ئامۆژگارییەکان بەمەبەستی پەیڕەو کردن و گوێڕایەڵی ئایینەکە بووە. کۆنترین دەقی ئامۆژگاری ئایینی ئاڤێستا بووە، هەروەها لە پەڕتووکی (شەشەمی دینکرد) درێژترین دەقی ئامۆژگاری ئایینیە (تفضلی،١٣٥٧: ١٨٠)، کۆمەڵێ ئامۆژگاری ئایینی هەبووە، بۆ نموونە لە بەرهەمی پەهلەوی(ارداویراف نامە) پەیامەکەی ئامۆژگاری ئایینی بووە بەهەمان شێوە لە دادیستان (مینوە خیر)دا پرسیارەکان و وەڵامەکانی بۆ مەبەستی ئایینی بووە و بە گشتی ڕێنمایی پەیڕەوانی زەردەشتی دەکات (مسکویە، ١٩٥٢: ٣٢)، بۆ نموونە لە ئاڤێستا یەشتەکان لە میهر یەشت :٢ هاتووە: (ئەی ئەسپیتمان..نەکەی پەیمان بشکێنی :نە پەیمانێك ، کە بە ئەشەڤەنێکت دابێت و نە تەنانەت پەیمانێکیش بە دروەندێکت دابێ ، چونکە پەیمان پیرۆزە ، چ لەگەڵ خراپ دا و چ لە گەڵ چاك دا).

هەروەها لە ئامۆژگارییەکانی زەردەشتدا هاتووە:

*. ئەوەی ڕابورد لە بیری بکە و بۆ ئەوەش هێشتا نەهاتووە خەم مەخۆ.

*.کەس فریومەدە تا دواتر تووشی دەرد و حەسرەت نەبی. نموونەیەکی تری (اندرز خسرو قباذان)ە بە واتای ئامۆژگاری خسرەوی کوڕی قوباد .کە

ئامۆژگاریەکی کورتە لە(١٣) بەند پێك دێ و دەچێتە بواری ئامۆژگاری ئایینی بەوەی زیاتر جەخت لەسەر کارکردن بۆ ژیانی دوای مردن دەکاتەوە(تفضلی، ١٣٧٥: ١٨٨؛ ایرانی،١٣٣٤ :١٢٠)، کە ئامۆژگاری خەڵك دەکات تاوەکو زیاتر گرینگی بە ژیانی دوای مردن بدەن. لە پێشەکی ناوەڕۆکە پەهلەویەکەی دا هاتووە : کاتێ کیسرا ئەنۆشێروان لە کاتی سەرەمەرگدا پێش ئەوەی گیانی لە جەستە جیاببێتەوە، ئامۆژگاری جیهانیانی کردووە ، هاواری کردو وتی ئەی خەڵکینە دوای ئەوەی گیانم لە جەستە جیادەبێتەوە، جەنازەکەم هەڵگرن و بیبەن بۆ ئارامگا (ئەسپانور) ئەو شوێنە دەکەوێتە سەر ڕێگای لای ڕاستی تیسەفون، دواتر ڕوو دەکاتە خەڵك و دەڵێت: ئەی مرۆڤینە خۆتان لە تاوان و گوناح بپارێزن و ڕوو بکەنە چاکە کاری و بۆ کاری چاکە چالاك بن، دونیا بە لاتانەوە گرینگ نەبێ چونکە تا دوێنی ئەو جەستەیە جیاواز بوو، بەوەی جەستەی شا بوو ئەورۆ بێ گیانە، ئەی خڵکی جیهان سەلامەت بن بڕۆن بۆ کاری باشە هەوڵ بدەن ولە چاکە کردن لە گەڵ خەڵك ئامادەبن، ڕێك بن و یەکگرتوو بن بە دادپەروەری بە یاسایی کاربکەن و هاوڕابن لە گەڵ مرۆڤە ڕاستەکان، گوێ بگرن لە ئامۆژگاری زانایان و بە گوێیان بکەن، بە بەشی خۆت ڕازیبە و چاوت لە سامانی کەس نەبێت ....(اندرز خسرو قبادان، ١٣٢٩: ١٨). دیارە ئەو ئامۆژگارییەی کیسرا ئامۆژگاریەکی گشتیە واتا ئاراستە کراوە بۆ هەموو کەس .

ئامۆژگاری نائایینی: جۆرێکی تری ئامۆژگاری کردەیی، یان دەتوانین بڵێین نائایینی یان ئامۆژگاری سیاسی، کە پانتاییەکی فراوانی هەبووە لە دەوڵەتی ساسانیدا، هەندێکیان تایبەت بووە بە شاکانی دەوڵەتی ساسانی، ئەوانیش بە مەبەستی پاریزگاری لە دەوڵەت و پاراستنی دەسەڵات ئامۆژگاری کوڕەکانیان (جێنیشینەکانیان) کردووە، ئامۆژگاری یان بۆ وەزیران یان بۆ کارمەندانی دەوڵەت، ئامۆژگاری زانایان یان موبیدان بۆ شاکان (اللهیاری ودیگران، ١٣٨٩: ١٨). کەواتە ئامۆژگاری سیاسی زیاتر بابەتەکانی پەیوەست بووە بۆ پەروەردە و پێگەیاندنی چینی دەسەڵاتدارەکان، تا بتوانن بە باشترین شێوە وڵات بەڕێوە ببەن، بۆیە بیرمەندانی کۆن لەو بڕوایە دابوون ئەگەر بەرپرسە باڵاکان چاك بن، ئەوا خەڵکیش چاك دەبن، بە پێچەوانەوەش ئەگەر پاشا خراپ بی ئەوا میللەتەکەش خراپ دەبن (صفرزای وایمان پور، ١٣٩٧: ٩١) هەروەکو ابن الطقطقی لەم بارەیەوە

دەنووسێت دین خەڵك لەسەر ئایینی پاشاكایانن(الناس علی دین ملكیهم)بۆیە ئەگەر دەسەڵاتدارەكان چاك بن ئەوا خەڵكەكەش بەهەمان شێوە دەبن (د.س : ٢٦).

(ئەردەشێر كوڕی بابك) وەسیەت و ئامۆژگاری بۆ كوڕەكەی (شاپووری یەكەم) و كاربەدەستانی دەوڵەت دەنووسێت، هەر یەكەو بە شێوەیەك ئامۆژگاریان دەكات بۆ پاراستنی دەوڵەتەكەی، مێژوونوسە موسڵمانەكان ئاماژەیان پێ كردوون كە (ئەردەشێر) وەسیەت و ئامۆژگاری بۆ نووسەران وزانایان ودەسەڵاتدارنی دەوڵەت نووسیووە، بۆ نموونە كاتێ ئامۆژگاری (شاپوور)ی كوڕی دەكات پێ دەڵێت: (لا سلطان الا برجال، ولا رجال الا بالمال ولا مال الا بعمارة، ولا عمارة الا بعدل وحسن سیاسة) واتا (دەسەڵات تەنها بە پیاوان دەبێ، پیاونیش بە سامان، سامانیش لە ئاوەدان كردنەوە، ئەوەدان كردنەوەش بە دادوەری و سیاسەتی چاك) هەروەها چەندین ئامۆژگاری تری دەكات (المسعودی، ١٩٧٣: ١: ٢٤٨؛ الثعالبی،١٩٦٣ :٤٨٣؛ مسكویه،١٩٥٢: ٣٢؛ ابن الندیم١٩٩٧، :٣١١)، ناوەڕكی ئامۆژگاری سیاسی پاراستنی دەوڵەت بووە، دووەم پاشا كیسرا (ئەنۆشێروان) كە زۆرترین ئامۆژگاری و وەسیەتی نوسیووە. ابن الندیم ئاماژە بەچەند ناونیشانی كتێبێكی ئامۆژگاری دەكات، وەك وەسیەتی ئەنۆشێروان بۆ (هورمزد)ی كوڕی و وئامۆژگاری كیسرا بۆ ئەوانەی دەیانەوێ فێربن و بۆ مەرزەبانەكان (حاكمەكان) و بۆ بەرپرسە باڵاكان (١٩٩٧: ٣١١).

_ بابەتێكی تری ئامۆژگاری لە بارەی ڕەوشت ورەفتار بووە، كە لەلایەن كەسانی دانا بیرمەندەوە، یاخود لەلایەن باوكانەوە بۆ كوڕەكانیان وەكو ئامۆژگارییەكانی زانا و بیرمەندی زەردەشتی(ئادەر باد مهر ئەسپەندان) موبید موبیدانی سەردەمی (شاپووری دووەم)، بە مەبەستی پەروەردەكردنی تاكی كۆمەڵگا، تاوەكو لە داهاتوو خاوەنی كەسایەتی بەرز بەڕەوشت پەروەردە بكرێن، كە خاوەنی زۆرترین ئامۆژگارییە، هەروەها شرۆڤە و لێكدانەوەی زۆربەی بەشەكانی ئاڤێستای كردووە هەروەكو پێشتر ئاماژەی پێ كرا، ئامۆژگارییەكە لە ناوەڕۆكە پەهلەوییەكەدا بەوە دەست پێ دەكات، كە (ئادەر باد مهر ئەسپەندان)منداڵی نەبووە، بۆیە لە ئاهۆرامەزدا دەپاڕێتەوە، دەبێتە خاوەنی كوڕێك ناوی(زەردەشت)ی لێ دەنێ، لەسەر ناوی پێغەمبەری ئایینەكەی، كوڕەكەی لەسەر ڕێبازی زەردەشتی پەروەردە دەكات، دەبێتە موبیدێكی گەورە، شێوەی ئامۆژگارییەكەی ئەزموونی و كرداری ژیانی تایبەتی و ڕەوشتی گشتییە (تفضلی، ١٣٧٦: ١٨١)، وەك باوكێك بۆ كوڕەكەی هەروەها وەكو كەسێكی زانا و شارەزا لە ژیان

بۆ خەڵکی تر بووە، ئامۆژگاری بۆ کوڕەکەی بە شێوەیەکی زۆر سەرنج ڕاکێش بووە، لە (١٤٨) بەند پێکهاتووە، بۆ نموونە لە هەندێ لە بەندەکانی هاتووە وەك :

*کوڕم، هەمیشە کاری چاکە بکە نەك خراپە، ژیانی مرۆڤ تاهەتایی نیە و هیچ شتێکیش لەم جیهانە کاتییەدا لە کاری چاکە و ناوی چاك سەرووتر پێویستر نییە.

* ئەوەی کە تێپەڕی لە بیری بکە و بۆ ئەوەش کە هێشتا نەهاتووە غەم و حەسرەت مەخۆ.

* بە بێ بیرکردنەوە قسە مەکە.

* لەگەڵ هیچ کەسێکدا هیچ کات درۆ مەکە.

هەموو بەشەکانی ئامۆژگاریەکە مسکویە لە جاویدان خرد باسی کردووە (مسکویە، ١٩٥٢: (٣٢. بە بەشێوەیەکی جوان و هێمنانە، بەها بەرزەکان و ڕەوشت و ئاکار فێری کوڕەکەی دەکات، کە ڕاستگۆ و لێبوردە و میهرەبان و یارمەتیدەر بێ، ببێتە ئاکێکی جوامێر و دڵۆڤان سەرفراز .

هەروەها ئامۆژگارییەکانی (بوزرگمهر بەختگان) وەزیر و ڕاوێژکاری کیسرا ئەنۆشیروان (الفردوسی،١٩٧٧: ١٨٧)، بەشێکی تری ئامۆژگاریە لە بواری ڕەوشت و ڕەفتار، لە پێشەکی ئاماژە بەوە دەکات ئەو نووسینەی بە فەرمانی کیسرا نووسیوە، لە بە ناوبانگترین ئامۆژگارین لە شێوەی پرسیار و وەڵام، لە نێوان کیسرا ئەنۆشیروان و بوزرگمهر بووە (مسکویە، ١٩٥٢: ٤٥؛ قندهاری،١٣٨٥ :١٢٨). هەروەها بوزرگمر چەندین ئامۆژگاری تری هەیە بۆ پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکان(مسکویە،١٩٥٢: ٥١)چەند نموونەیەك لە ئامۆژگارییەکانی بورزگمهر :

پرسی :چ کارێك هەیە هەمیشە شایان بێت.

وەڵام:بە جێگەیاندنی ئەرکی سەرشان و خۆناسین.

پرسی : ڕاوێژ لە گەڵ کێ بکەین؟

وەڵام: لە گەڵ کەسێکدا کە خاوەنی سێ شتە : دین و زانیاری و دۆستایەتی.

پرسی: چاکە کردن باشترە، یان خۆ لە خراپە بەدوور گرتن؟

وەڵام: هەردووك، بەڵام چاکترینیان دوور بوونە لە خراپە.(محمد نوری، ١٣٩٠: ٣١)

ئەو ئامۆژگاریانە لە لایەن کەسانی بیرمەند و زانایان و خاوەن ژیری ئامادە کراون، مەبەستیان بووە ڕێنمایی خەڵك و دەسەڵاتداران بکەن، بەتایبەتی کاتێ خەڵك وازیان لە ئایین و ئاکاری بەرز هێناوە بۆیە ئەو پەند و ئامۆژگاریانەیان داناوە بەوەی لەسەر زار و وتنەوەی ئاسان بووە بۆ هەموو چین و توێژێك، چونکە بە شێوەیەکی سادەو ئاسان بووە، هەموو کەس دەیتوانی تێبگات و پەیڕەوی بکات، هەر ئامۆژگاریەك ناونیشانێکی تایبەتی هەبووە، وەك ئامۆژگاری ئایینی، سیاسی، ئازموونی کەسی وەك باوك بۆ کوڕ، یان پاشا بۆ جێنشینەکەی هەروەکو ئاماژەی پێ کرا.

٢:٣ .هونەری مۆسیقا[1] لە دەوڵەتی ساسانیدا

هونەر گوزراشت لە هەست وسۆزی مرۆڤ دەکات، هەر لە سەرەتایی پەیدا بوونەیەوە لە سەر گۆی زەوی بە هۆی ئاشنایەتی لەگەڵ مرۆڤ پەیدا کردووە (مولود، ٢٠١١: ٤)، هونەر بریتییە لە گوزارشتکردن لە جوانی و هەست و سۆز و هزرەکانی مرۆڤ (Ebrahimi,1999:7)، مرۆڤ بەهۆی ئەو سروشتەی تێیدا ژیاوە کاریگەری لێکردووە وەك دەنگی (ئاو) — هاژە و خوڕە خوڕی ئاو هەروەها گفە گفی با و نمە نمی باران وگرمەی هەورە تریشقە و شەپۆلی دەریا (بهزادی، ١٣٨٢: ٤٥١)، دەنگی ئاژەڵ و باڵندە وەك چۆلەکە و کەو و کۆتر و قاز و هیت (لاری ومحمودی، ١٣٨٨: ٤٥)، کەواتە سروشت گەورەترین ئیلهام بەخش بووە بۆ فێربوون و لاساییکردنەوەی دەنگەکان و پەیوەندی ڕاستەخۆی بەخودی ئادەمیزادەوە هەبووە، بەمەش مۆسیقا کەشێکی چێژبەشی بە مرۆڤ بەخشیوە، هەردەم لەگەڵ مرۆڤ دا بووە هەر لە کۆندا بۆ زۆر مەبەست بەکارهاتووە، وەك لە وڵاتی دوو ڕوویار بۆ خزمەتی خوداوەند لەگەڵ وتنی گۆرانی بۆ پارانەوە ونزا

[1]. لەم ڕووەوە دەوترێت وشەی (میوزیك) لە بنەرەتدا لە وشەیەکی یۆنانی وەرگیراوە بە فۆڕمی (موزە)،موزە یەکێك لە (نۆ خاتوونە خوداوەند)ەکانە لە کچانی هەردوو خوداوەندی(زیۆس و میخوس)-ن لە میسۆلۆژیای یۆنانی، کە لە لای یۆنانیەکان پەرستراوە، بەهەر یەکێکیان دەوترا (موس) کە لە وشەی (موستیە) وەرگیراوە بە مانای ژیانەوە دێ، پاشان (ئەلف)ی بۆزیاد کرا بوو بە (موسا) واتە ئیلهام بۆ هاتوو (الحلو، ١٩٧٢: ١٢) .

کردن بەشێکی گرینگی بیروباوەڕ بووە، بەوەی بە درێژایی مێژوو هونەر و ئایین بە یەکەوە بوونە (هیغل، ١٩٧٨ :٢٨).

لەفەرهەنگی ئێرانی کۆن بە زمانی پەهلەوی ئەشکانی وشەی (گوسان) بەو کەسە وتراوە کە گۆرانی بۆ پاشا دەوت لە گەڵ ژەنینی مۆسیقا، لە زمانی عەرەبی بووە بە (جوسان) بە واتای (مغنی) بە شێوەی کۆ (جواسنە) بووە (تفضلی، ١٣٧٦: ٣١١)، بەڵام لە زمانی پەهلەوی ساسانی وشەی (خنیاگر) بەکارهاتووە، هەمان مانای گۆانیبێژ و ئاوازدانەر دەبەخشێ (زرشناس وشمسی، ١٣٩٣: ٦٣)، یان(ڕامێشگەر، ئاواز خوێن) بە مانای میوزیکژەن و گۆرانیبێژ (مطرب) دێ، بە واتای ئەو کەسەی هۆکارەکانی خۆشی و شادی فەراهەم دەکات بۆ ئەوانەی گوێی بۆ دەگرن (حاتمی وديگران، ١٣٩٤: ١٢٧)، مۆسیقا خۆی چەند نۆتە و میلۆدی (ئاواز)ی یەك لە دوا یەکن، پێکەوە گوزارشت لە مانا و ڕەوشێکی تایبەت دەکەن وەك تقووسی ئایینی، هەوەس یا، جۆشدان بۆ شەڕ (ڕەزم)، یان هەندێ جار ئەو نۆتانە مەبەستێك لەگەڵ شیعر دەپێکن بۆخۆشی هێنان (Afkhami, and Parvin, 2020 :165)

هونەری مۆسیقا لە دەوڵەتی ساسانیدا بە شێوازێکی تر بەدەرکەوت و بوو بە بەشێکی تایبەت بە دەوڵەت، لە لایەن پاشاکانەوە گرینگی پێ دراوە، چەندین هۆکار، یاخود پاڵنەر هەبوونە، وەکو هۆکاری ئایینی و مێژوویی و کۆمەڵایەتی وای کردووە کە مۆسیقا ببێتە بەشێکی گرینگ لە دەوڵەتی ساسانی ئەوانیش:

هۆکاری ئایینی : ئایینی زەردەشتی بوو بە ئایینی فەرمی دەوڵەت، مۆسیقاش بەشێکی گرینگی ئەو ئایینە بووە، کە بۆ مەبەستی پەرستن لەگەڵ خوێندنی سروود وپارانەوە بە کارهاتووە، (گاتا) بەشێکی گرینگ و سەرەکی ئاڤێستا بووە، لە کۆمەڵێ شیعری ئازاد بە هەبوونی کێش و سەروای سادە و ئاسان پێکهاتووە (ازرکشسب، ١٣٧٨: ٢٧)،بە شێوەی گۆرانی و ئاوازی تایبەتی نوێژ و پارانەوە دەخوێنرا (مولر،١٣٥٦ : ٢٩)، وشەی (گاتا)بەشێکی ئاڤێستا پێکدەهێنێ هەروەکو پێشتر ئاماژەی پی کرا، ئەو وشەیە لە مۆسیقای کلاسیکی ئێرانی بە شێوەی پاشگر بۆ ناوی ئامێرو بەشەکانی مۆسیقا بەکارهاتووە، کە هەمان گاتای کۆنە کە بە زمانی پەهلەوی بە شێوەی (گاس)هاتووە واتای سروود دەگەیەنێت، دواتر بە فارسی دەری (بووە بە (-گا)، لە هونەری مۆسیقا بەکاردێ (دوو گا)

و(سیَ گـا) ...هتـد (حكمـت، ١٣٥٠: ٣٢٠)، مۆسـیقا لەگەڵ وتنـی سـرودی گاتاكـان بـۆ ستایش كردنـی ئـاهۆرامەزدا لە ئاتشـگاكان بەكارهـاتووە، ئەو ئـامێرەی بۆ مەراسیمی ئایینی زەردەشتی بەكارهاتووە زیـاتر ئـامێری (سـەنج) بـووە(مبینی و حق پرست، ١٣٩٧ : ١٠٦).

لە ئـایینی (مـانی) دا زۆر گرینگـی بە مۆسـیقا دراوە (مـانی) خـۆی لەو بـڕوایە دابـوو ئـاواز و گـۆرانی ڕۆڵێكـی گرینـگ دەبینـی لە بڵاوكـردنەوەی بیروبـاوەڕەكەی، هەروەكـو ڕوونە مـانی وێنەكێشـێكی زیـرەك و لێهـاتوو بـووە، لەگەڵ ئەوەشـدا هونەرمەنـد بـووە، وشـەی جـوان و كـاریگەری لە گەڵ ئـامێری مۆسـیقا بەكارهێنـاوە بـۆ زیـاتر كێشـكردنی پەیڕەوانـی دینـەكەی، لە دیـدی (مانی)مۆسـیقا دەنگـی ئاسـمانە، بەتـایبەتی مۆسـیقای عیرفـانی و سـۆفیگەری وغـەمبـاری، تـا وای لێهـات پەیڕەوانـی گرینگـی زۆر بە بەكارهێنـانی مۆسـیقا بدەن، بۆیە مۆسـیقا جـۆرە پیرۆزییەكـی وەرگـرت بە وشـەی (مەزامیـر) گوزارشـتی لێكـراوە (حـاتمی ودیگران، ١٣٩٤: ١١٦).

لەسـەردەمی (قوبـاد كـوڕی فیـرۆز،٤٨٨-٥٣١ز) بـزووتنەوەی مەزدەكـی بە دەركەوت، ئەویـش وەك ئایینەكـانی زەردەشـتی و مـانی گرینگـی بە مۆسـیقا داوە، مۆسیقا یەكێ لە بنەماكـانی ئـایینی مەزدەكـی بـووە، ئەو چـوار بنەمـایە لە سـەر هێزی روحـی وەك(هەست،عەقل، بیـری، شـادی)بونیادنراوە وەك دیـارە (خۆشـی — شادی)یەكێ لەو چوار هێزە بووە كە ئەویش لە ڕێگەی مۆسیقا وئـاوازی خۆش بە مەبەستی بەخشینی خۆشی و بەختەوەری دەروونی بەكاریان هێنـاوە (بیـات، ١٣٦٥: ٢٥٩؛ تـــاج بخـــش، ١٣٨١: ٣١٩)، هەروەهـــا لە ئـــایینی جـــوو و مەسیحی([1])مۆسیقایان، بەهەمان شێوەی ئایینی زەردەشتی و مانی و مەزدەكی لە پەرستگاكاندا لەگەڵ ئـاوازی ئـایینی بـۆ پەرسـتن و پاڕانەوە بەكارهێناوە(العتـابی،

---

(1) . لە ئیمپراتـۆریەتی ڕۆمانیـدا پـاش ئەوەی لە سـاڵی (٣١٣ز) ئـایینی مەسـیحی بـوو بە ئـایینی فەرمی دەوڵەت بە پێی مەرسوم میلانۆ، ئەو ئایینە جیاواز بوو لە زەردەشتییەت لە ڕووی گرینگیدان بە مۆسیقا بەوەی پیـاوانی كڵێسـەی مەسـیحی زۆر داخراو بوون، ڕێگایـان نەدەدا برەو بە مۆسـیقا بدرێ، تەنهـا بـۆ مەبەسـتی پەرسـتن و پـاڕانەوە نەبـێ، بـۆیە فێربـوونی مۆسـیقا تـایبەت بـوو بە كڵێسـە، ئەو ئامێرەی زیاتر بۆ پەرستن ودوعا و پاڕانەوە بەكارهاتووە بریتی بووە لە ئۆرگۆن(پیانۆ) (غربـال، ١٩٨٧: ١٧٨٣).

٢٠١٣: ١٥٠)، مۆسیقا کاریگەری لەسەر دەروون دروست دەکات و هاندەرە بۆ ئەنجام دانی پەرستشی زیاتر، بۆیە لە ئاتشگاکان لە ژێر چاودێری پیاوانی زەردەشتی لە خوێندنی سروتە ئاینیەکان دەخوێندرا، بەکارهێنانی مۆسیقا لە پەرستگاکان دا زیاتر بۆ بەخشینی خۆشی دەروونی بووە لای زۆربەی میللەتانی کۆن وەك وڵاتی دوو ڕووبار، و میسر و یۆنان لە پەرستگاکان بەکاهاتووە، هەروەها بۆ دەرکردنی گیانی خراپە بە ئامێری دەهۆل یان تەبل گوزارشتی لێ کراوە (بهزادی، ١٣٨٢: ٤٦٢)

لە ڕووی مێژووییەوە مۆسیقا لە سەردەمی ساسانیەکان پەیدا نەبووە، بەڵکو پێشینەیەکی مێژوویی هەیە کە بۆ سەردەمی پاشای ئەفسانەیی (جەمشید)دەگەڕێتەوە، گوایە ئەو مۆسیقای داهێناوە (الثعالبي،١٩٩١ : ١٤)[1]لە سەردەمی ئەخمینیەکان مۆسیقا جگە بۆ مەبەستی ئاینیی هەروەکو ئاماژەی پێکرا لە کاتی جەنگەکانیش(رزم) بەکارهاتووە کە بۆ ئاگادار کردنەوە وهاندان و هێرش کردن بۆ سەر دوژمن، لە کاتی هێرشەکان ئامێری مۆسیقی تایبەت وەك (دەهۆڵ) یان (بوق) لە گەڵ وتنی سرودی جەنگ بەکارهاتووە، هەروەکو مێژوونووسی یۆنانی (هیرۆدۆتس) ئاماژە بە ڕۆڵی مۆسیقا لە ڕۆژگاری ئەخمینیەکان دەکات بەوەی کاتێ شەڕ دەستی پێ دەکرد کۆرشی مەزن سروودی جەنگی دەوت و سوپاکەش بە دڵ و گیان بە دەنگی بەرز لە دواییان دەوتەوە لە گەڵ دەنگی (کەڕنا) (بهزادی، ١٣٨١: ١٥٤)، لەو سەردەمە کۆمەڵێك ئامێری مۆسیقی وەك عود و چەنگ(قیثارە) ونەی و قانون هەبووە، لە داب و نەریتی (گۆرانی و هەڵپەرکێ) ئامێری (چەنگ) و (نەی) و(دەهۆڵ) و(دەف) یان بەکارهێناوە(مبینی وحق پرست،١٣٩٧: ١٠٥) ،

هونەری مۆسیقا لە دوای داگیرکردنی ئێران لە لایەن ئەسکەندەری مەکدۆنی کەوتە ژێر کاریگەری شارستانێتی یۆنانی، بۆیە لەم ماوەیەدا ئەوەی تێبینی دەکرێ هونەرێکی تێکەڵاوی لەنێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای بەدەرکەوتووە،

[1]، کۆنترین نموونەی دۆزینەوەی مۆرێکە لە شاری (چەغامیش)لە دیزەفول بۆ سەردەمی ئیلامیەکان دەگەڕێتەوە، لە ساڵی (١٩٦١-١٩٦٦ز)، کنە پشکنینی تێدا کراوە، کە وێنەی کۆمەڵی میوزیکژەن لە شێوەی ئاهەنگێك پیشان دەدا، لە کاتی ئاهەنگ گێران دان، ئامێرەکانی مۆسیقی سەنج و بوق و دمبەك دەژەنن (هینتس، ب.س: ٦٨)

به‌هه‌مان شێوه له هونه‌ری مۆسیقاش ڕه‌نگدانه‌وه‌ی هه‌بووه (کالیچ، ٢٠١٠: ٢١)، دوای ده‌رکردنی سلوکیه‌کان، ئه‌شکانییه‌کان ده‌سبه‌رداری مۆسیقا نه‌بوون، ئه‌وانیش وه‌ك ئه‌وانه‌ی پێش خۆیان گرینگیان به مۆسیقا داوه، کۆمه‌ڵێ ئامێری میوزیکی له‌و سه‌رده‌مه‌دا به کارهاتووه هه‌روه‌کو توێژه‌رێکی فارسی له‌م باره‌وه ئاماژه به‌و ئامێرانه‌ی ئه‌و سه‌رده‌مه ده‌کات که گرینگیان پێداوه بریتی بوونه له نه‌ی و ته‌نبور و ده‌هۆڵی چه‌رمی (تاج بخش، ١٣٨١: ٢٧٣)، به‌ڵام له کاتی شه‌ڕو هێرشه‌کاندا (شه‌یپور) و (که‌ڕنا)یان به‌کاربردووه (علئیی و دیگران، ١٣٩٨ : ٤٥).

به‌ڵام له ماوه‌ی ده‌سه‌ڵاتی ده‌وڵه‌تی ساسانیدا، هونه‌ری مۆسیقا شکۆدارترین پێشکه‌وتنی به‌خۆوه بینی ئه‌وه‌ش له ده‌رئه‌نجامی که‌ڵه‌که‌بوونی شاره‌زایی و داهێنانی ئامێر و ئاوازی نوێ بووه، به‌م جۆره مۆسیقا بووه کایه‌کی فره ڕه‌هه‌ندی و له زۆر بواردا به کارهاتووه، وه‌ك چێژبه‌خشی کۆشك، کاتی شه‌ڕ و ڕاو و شکار، هه‌بوونی په‌یوه‌ندی ڕۆشنبیری و شارستانێتی له نێوان ده‌وڵه‌تی ساسانی و وڵاتانی ده‌وروبه‌ر وه‌کو هیند، ئه‌و په‌یوه‌ندییه کاریگه‌ری هه‌بووه له‌سه‌ر پێشکه‌وتنی زیاتری هونه‌ری مۆسیقا و هێنانی ئامێری تر، بۆ ناو ده‌وڵه‌تی ساسانی وه‌کو ئامێری (ڤینا)، ناسراو به عودی هیندی (محمدی، ١٣٩٦: ١٥٢).

مۆسیقا له‌چه‌ندین بواری کۆمه‌ڵایه‌تی به‌کارهاتووه، وه‌کو بۆ ده‌ربڕینی خۆشی و شادی له ئاهه‌نگ و زماوه‌ند و جه‌ژنه‌کان دا (حکمت، ١٣٥٠: ٣١٩)، وه‌کو له (دایك بوونی منداڵ)، به‌تایبه‌تی ئه‌گه‌ر کوڕ بووایه، ئه‌وا زۆر خۆشحاڵ ده‌بوون بۆ ده‌ربڕینی ئه‌و خۆشییه وێڕای خێر کردن، به ژه‌نینی مۆسیقا و هه‌ڵپه‌ڕکێ گوزارشتیان له‌و بۆنه‌یه ده‌کرد(پناهی وکدخدایی، ١٣٩٨ : ٤١)، هه‌روه‌ها له‌کاتی ساز دانی (ئاهه‌نگی هاوسه‌رگیری) مۆسیقا به‌شێکی پێویست بووه بۆ ئه‌و بۆنه‌یه هه‌روه‌کو توێژه‌ران علیئی و ئه‌وانی تر ئاماژه‌ی به‌وه ده‌که‌ن، به‌وه‌ی که له ڕێوڕه‌سمی هاوسه‌رگیری له‌سه‌رده‌می ساسانی گرووپی میوزیکژه‌نان و گۆرانی بێژان به‌رنامه و پرۆگرامی تایبه‌تیان هه‌بووه، که گۆرانیان ده‌وت و جۆره‌کانی مۆسیقا له (تار) و (سیتار) و(نای) و(زورنا) و (ده‌هۆڵ)_یان به کارده‌هێنا و سه‌ماکه‌ران به جووله و بزاڤه سه‌رنجراکێشه‌کانیان میوانه‌کانیان سه‌رگه‌رم و خۆشحاڵ ده‌کرد (١٣٩٨: ٣٩)، دیاره له گشت زه‌مه‌نه مێژووییه‌کاندا مۆسیقا به‌شێکی گرینگی ئاهه‌نگی هاوسه‌رگیری بووه. وه‌کو له کاتی هاوسه‌رگیری پاشا (خسره‌و

پەروێز) و (شیرین) لە دوای چیرۆکێکی خۆشەویستی ئاهەنگێگی شایستە ڕێك خراوە (علیئی ودیگران، ١٣٩٨: ٤٦).

جگە لە بەکارهێنانی مۆسیقا بۆ ئاهەنگ و خۆشی، بۆ چارەسەری پزیشکی و(چارەسەری نەخۆشی) بەکارهاتووە، چونکە مۆسیقا پەیوەندی ڕاستەخۆی بەناخ و دەروونی مرۆڤەوە هەیە دەبێتە بەخشینی ئارامی وخۆشی و شادی لە هەمان کاتدا هۆکارێکە بۆ چارەسەری نەخۆشیە دەروونیەکان، لە نەخۆشخانە و زانستگای پزیشکی (جوندی شاپوور) وەکو بابەتێکی خوێندن هەر فێرخوازێك پێویست بوو شارەزایی لە میوزیك هەبێ، چونکە بە بەشێکی چارەسەر هەژمار دەکرا (حاتمی و دیگران، ١٣٩٤: ١١٧).

بەشێکی تری مۆسیقا لە ڕێوڕەسمی (پرسە) و(ناشتنی مردوو) بەکارهاتووە[1] (مبینی و حق پرست، ١٣٩٧: ١٠٩)، لە مێژوودا بە پرسەی ماتەمینی (سیاوش)ناسراوە(کاتوزیان، ٢٠١٤ :٤٩)، بەهەمان شێوە لەسەردەمی ساسانیش بۆحالەتی ماتەمینی وناشتنی مردوو، بەتایبەتی ئەوانەی لەبەرەکانی جەنگ دەکوژران مۆسیقای تایبەت هەبووە، هەروەها مۆسیقای تایبەتیش بۆ سەرکەوتن هەبووە .

---

(1) .سیاوش بە ستەم لە لایەن تۆرانیەکان کوژراوە(بۆرەکەیی،١٣٨٤: ١٣٩)، هەربۆیە بۆ مردنی هەرکەسێك مۆسیقای ماتەمینی هەبووە، بۆ نموونە هەر کاتێ سەربازێك لەشەڕ بکوژرابا لە سوپای (کۆرشی مەزن) ئاوازی گۆرانی غەمبار و ماتەمینی تایبەت هەبووە (علیئی ودیگران، ١٣٩٨ :٤٤)،

١:٣:٢: ڕۆڵی پاشاکان لەبەرەو پێشبردنی هونەری مۆسیقادا

لەو سەردەمەدا مۆسیقای ئێرانی پێشکەوتنی بەرچاوی بەخۆوە بینی، ببوو بە هونەری نیشتمانی و نەتەوەیی (تاج بخش،١٣٨١ :٣١٩)، هونەری مۆسیقا بە شێوازێکی تر بە دەرکەوت بەوەی میوزیکژەنان و گۆرانیبێژان شوێنێکی تایبەتیان لە ڕێکخستنەکانی کۆمەڵگای ساسانی هەبووە، بەرزکردنەوە و ڕیزبەندی کۆمەڵاتیان بە یاسا ڕێکخرا، بوونە چینێکی دیاری کۆمەڵگای ساسانی، دامەزرێنەی دەوڵەتی ساسانی (ئەردەشێر کوڕی بابك) لە ماوەی بەرایی حوکمڕانی خۆی لە دەستوری دەوڵەتی ساسانیدا پێگەی میوزیکژەنانی لە ڕێزبەندی کۆمەڵگای ساسانی دیاریکرد، بەوەی لە چوار چینەکە(پیاوانی ئایینی، جەنگاوەران، نووسەران، چینی گشتی)لە گەڵ چینی سێیەم لە گەڵ نووسەران لێکیدان (کریستنسن، ١٩٥٧: ٨٦)، هەروەها جاحظ ئەو ڕێزبەندییەی توێژی میوزیکژەنان دووپات دەکاتەوە و دەنووسێت (وکان يقابل الطبقة الثالثة من اصحاب الفكاهات الونج والمعازف والطنابير) (١٩١٤: ٢٣)، الونج (دایرەی زەنگی) دێ،

مۆسیقا بۆ (بەزم) وخۆشی و شادی ژیانی ڕۆژانەی پاشاکان وەك ئامرازێکی چێژبخش لە کاتی نانخواردن و دانیشتن بەکاردەهات، دەستەی میوزیکژەنان و گۆانیبێژان ومۆسیقایان دەژەنی و گۆرانیان دەچڕی، کەنیزەکە سەماکەرەکان خەریکی سەماکردن بوون بۆ سەرگەرم کردن و خۆشحاڵی کردنی پاشا خۆشگوزەرانی و خواردن و خواردنەوەی بە لەزەت و گوێگرتن لە گۆرانی و ئاوازی خۆش (دریایی، ١٣٩٠: ١٥٦)، هەروەها لە کاتی ڕاو و یاری کردن دا کە بۆ هاندان و دروستکردنی کەشێکی (هیجان —جۆش و خرۆشاندن و خۆشی) بۆ ڕاوان و ترساندنی ئاژەڵ و باڵندەکان مۆسیقا بەکارهاتووە (علیئی ودیگران، ١٣٩٨: ٤٤) .

جگە لە پەرستش و چێژوەرگرتن، گرینگی دان بە مۆسیقا و گۆرانی ووتن پەیوەندی بە جەژن بۆنە نەتەوەیی و مێژووییەکانەوە هەبووە، چونکە لە دەوڵەتی ساسانیدا ژمارەیەکی زۆر ئاهەنگ و جەژنی ساڵانە هەبووە وەکو (نەورۆز) و(میهرەجان)، لەم بارەیەوە ماری بویس دەنووسێت : هەموو کات مۆسیقا پەیوەست

بووە بە نەورۆز، شاکان ئاهەنگی زۆریان دەگێڕا، خەڵکیش بۆ ئاهەنگی نەورۆز دەڕۆیشتنە دەرەوەی شار و مۆسیقایان دەژەنی گۆرانی و ئاوازی خۆشیان دەچڕی(٢٠١٠: ١٤٩)، ابن خرداذبە زیاتر ئەمە ڕوون دەکاتەوە وئاماژە بەوە دەکە کە لە نەورۆزدا پاشا دادەنیشت و گۆرانیبێژان گۆرانیان دەچڕی ستایشی پاشایان دەکرد و باسی پاڵەوانیەتی و جەنگەکانیان دەکرد لە ڕێگەی ئەو پیاهەڵدانە داواکارییەکانیان پێشکەش بە پاشا دەکرد (١٩٦٩: ٤).

زۆربەی پاشاکانی ساسانی متووی مۆسیقا بوون، بۆ نموونە (ئەردەشێر کوڕی بابك)خۆی شارەزاییەکی باشی لە لێدانی (تەنبوور)هەبووە، هەروەکو لە کارنامەکەیدا هاتووە: کاتێ ئەردەشێر لە تەوێڵەی ئەسپ زینداني دەکرێت، بۆ لابردنی دڵتەنگی خۆی تەنبووری لێ دەدا و سروودی دەخوێند (کارنامك :بخش ٢: ٨)، هەروەها لەسەردەمی (شاپووری یەکەم) ئامێری عوود بەدەرکەوتووە وەکو ئامێری ژەنین، ابو الفداء لەو باوەڕەیە ئامێری (عوود) لەسەردەمی (شاپووری یەکەم) بەدەرکەوتووە و بۆ چڕینی گۆرانی بەکارهاتووە (١٩٦٨: ٤٨)، هەر لەو ڕوانگەوە شازادەکان هەر لە تەمەنی بچووکییەوە فێری مۆسیقا دەکران (بارتملە،١٣٣٧ : ٤٣)، چونکە مۆسیقا هونەرێکی دڵخوازی کۆشك بووە.

سەردەمی (بەهرامی پێنجەم،٤٢١ز -٤٣٩ ز) قۆناغێکی جیاواز بوو بۆ هونەری مۆسیقا لەبەر ئەوەی گۆڕانکاری لەو ڕیزبەندیە کۆمەڵایەتیە کرد و پلەی گۆرانیبێژان و میوزیکژەنانی بەرزکردەوە، گۆڕانکاری لە ڕیزبەندی چینایەتی کردووە بەوەی هەر گۆرانیبێژێکی لە لا پەسند بووایە ڕیزبەندی کۆمەڵایەتی بەرزدەکردەوە، بەم شێوەیە بوو تا سەردەمی (کیسرا ئەنۆشێروان) وەکو سەردەمی پێشتری لێکردەوە هەروەکو (ئەردەشێر کوڕی بابك) ڕێکی خستبوو(المسعودي،١٩٧٣: ١ :٢٤٦)، (بەهرامی پێنجەم) خاوەنی داستان و چالاکی زۆر بووە زۆر شارەزووی لە ئەدەب و هونەر بووە، چەند زمانی زانیوە و شعری بە عەرەبی هۆنیوە(عوفی، ١٩٠٦: ١٩؛ المسعودي، ١٩٧٣ : ١ :٢٦١)، ئەو گرینگیدانەی ئەو دەگەڕێتەوە بۆ پێشینەی هونەری، لە تەمەنی پازدە ساڵی فێری ئەدەب و هونەر و زۆربەی زانستەکانی ئەو سەردەمە بووە، فێری ژەنینی مۆسیقا بووە(طبری، ١٩٩٩: ١: ٣٢)، چەندەها ئەفسانە و داستانی تایبەت بە ناوی ئەو لە ئەدەبیاتی ساسانیدا هەیە،(کریمی و شاطری، ١٣٩٤ :١٩)، کاتی

دەردەچوو بۆ ڕاو ئافرەتە میوزەکژەنەکانی لەگەڵ بوونە، کە (قیسارە)-یان بۆ دەژەنی بۆ دڵخۆش کردنی، کەنیزەکەکی هەبووە بەناوی (ئازادە) ئامێری چنگ (قیسارە، یان هارب)ی ژەنیوە، لە زۆربەی کاتەکان لە گەڵی بووە و تا ئەو کاتەی لە کاتی ڕاو و شکار کردنیش مۆسیقای بۆ لێدەدا (خطیبی،۱۳۸۱: ۱۹)، هەروەها داوای کردووە لە هیندستان دوازدە هەزار کەس لە شارەزایانی مۆسیقا و گۆرانیبێژانی لە کوڕان و کچان بهێنن بۆ دەوڵەتی ساسانی پێیان دەوترا (لوری، کولی، لولی) گۆرانیان دەوت و مۆسیقایان لێدەدا (پیرنیا، ۲۰۱۳: ۱۹۱)، الفردوسي ئاماژە بەو کۆمەڵەیە دەکات بەوەی ئەوان لە ئێران مانەوە دواتر بە غەجەر (قەرەج) ناسران(۱۹۷۷: ۱٦۱)، حەمزە ئەصفهانی ئەویش بە هەمان شێوە ئاماژە بەو کۆمەڵەیە دەکات کە ئەوان لە سەراپای وڵات پەرش و بڵاوەیان پێ کرابوو(۱۹٦۱: ٤۳)، لە دەوڵەت مانەوە وهاوسەرگیریان لەنێو خۆیان کرد و دواتر ناسران بە(الزط) خەریکی بەخێوکردنی گامێش و چاندنی برنج بوونە (سباهی، ۱۹۹٦: ۱۷۹)، ئەمە بووە هۆکاری ئەوەی مۆسیقای هیندی لە ئێران زۆر پەسند بێ، پێشتریش مۆسیقای یۆنانی زۆر بڵاو و باو بووە، ئەو هەنگاوەش بۆتە هۆی تێکەڵ کردنی مۆسیقای(یۆنانی)و (هیندی) بێگومان ئەمە کاریگەری هەبووە، لەسەر پێشکەوتنی مۆسیقای ئێرانی(نفیسی، ۱۳۸۸: ۲۸).

لەسەردەمی کیسرا ئەنۆشیروان پێشکەوتنی زۆری هونەری و ئەدەبی سەریهەڵدا بەوەی کیسرا خۆی زۆر گرینگی بە زانست و هونەر و فەلسەفە داوە (جلیلیان وگیلانی، ۱۳۹٦: ۲۱)، پەیوەندی ڕۆشنبیری و ئەدەبی لە گەڵ دەوروبەر هەبووە ،پزیشك و زانای بە ناوبانگ (بەرزەویە)ی ناردووە بۆ هیندستان هەروەکو پێشتر ئاماژەی بۆ کرا، بۆ هێنانی سەرچاوە و زانستی جۆراوجۆری ئەو سەردەمە، وەکو لەوانە هێنانی ئامێری مۆسیقا بەناوی (ڤینا) کە ناسراو بوو بە ئامێری سێتار (سێ تار) یان عودی هیندی (محمدی، ۱۳۹٦: ۱۵۲).

هەروەها لەسەردەمی (خوسرەو پەرویز) (۳۷) ساڵی خایاندووە تیایدا هونەری مۆسیقا زیاتر پێشکەوتنی بەخۆیەوە بینی، کە بەسەردەمی زێرینی هونەر ومۆسیقا دادەنرێ، چونکە (خوسرەو پەروێز) یەکێ لەو شایانە بووە گرینگی زۆری بە خۆش ڕابواردن داوە، هەروەکو ڕۆژهەڵاتناسێك لەم بارەوە دەنووسێت: لەو سەردەمەدا بەتامترین خواردن و خواردنەوەیان چێشتووە و خۆشترین بۆنیان بەکارهێناوە،گۆێیان

به ناوازەترین ئاوازی مۆسیقا گۆش کردووه (کریستنسن،١٩٥٧ : ٤٦٤)، بەهۆی گرینگی پێدانی شا بەو هونەرە، لە لایەکی تر بە دەرکەوتنی کەسانی لێهاتوو لە هونەری مۆسیقا و ئاوازدانەر و شارەزا و بلیمەت بووە هۆی پێشکەوتنی هونەری مۆسیقا(تاج بخش، ١٣٨١: ٣٢٢) .

نووسەرێك لەو بڕوایە دایە مۆسیقا لەو سەردەمە بە ئەندازەی سەردەمی (بەهرام گور) پێشکەوتوو نەبووە، بەڵکو ئەو پێشکەوتنە بە هۆی هەڵکەوتنی کەسانی بلیمەت و شارەزای بواری مۆسیقا وەك (باربەد) و (نکیسا) بووە(صفوت، ١٣٥٠: ٧_٨).

٢:٣:٢ .بەناوبانگترین میوزیکژەن و ئامێرە مۆسیقیەکان

ئەم گرینکی پێدانەی دەسەڵات بە میوزیکژەنان و گۆرانیبێژان، ڕاکێشانیان بۆ لای خۆیان بوو بە هۆی ئەوەی زەمینە بسازێ بۆ گەشەکردنی ئەو هونەرە و دەرکەوتنی کەسانی شارەزاو لێهاتوو لەو بوارەدا کۆمەڵێ ئاوازدانەر و گۆرانیبێژ بەدەرکەوتن کە ڕێزی زۆریان هەبووە هەم لە لای شا لە کۆمەڵگای ساسانی، لەوانە : باربد، ئازاد، چنگی، نکیسا، سرگش، بامشاد، رامتین (نفیسی، ١٣٨٨: ٢٨)، بەڵام لە هەمووان بەناوبانگتر (باربەد) بووە الثعالبي ناوی (باربەد) و (سەرکش) دەهێنێ دەڵێ (ئەو دووکەسە سێیەمیان نەبووە) ناودارترین ئاوازدانەر ومیوزیکژەن بوونە لەسەردەمی (خوسرەو پەرویز) (١٩٩١: ٤٠٧) ، بەڵام بە پێی ئەوەی لەسەرچاوە فارسییەکان هاتووە باربەد لەهەمووان بەناوبانگتر بووە(ارین، ١٣٩١ : ٦٣؛ تاج بخش، ١٣٨١: ٣٢٠)، ناوەکەی بە شێوازی جیاواز هاتووە وەك: باربەد، باربود ،بەربط، فهلبذ، فهربد، بەهلبەند، بەڵام بە شێوەیەکی گشتی لە سەرچاوە عەرەبییەکان بە (فهلبد، یان بهلبد، بهلبذ) هاتووە (فارابی، ١٩٣٥: ٦٠؛ الثعالبی،١٩٩١: ٦٩٧)، باربەد ئاوازدانەرو هەڵبەستڤان و گۆرانیبێژ بووە، کەسێکی زۆر بەناوبانگ و کاریگەر بووە لە لای خوسرەو پەروێز، خەڵکی (مەرو) بووە (تاج بخش،١٣٨١،: ٣٢٢).

وتراوە گەورەترین گۆرانیبێژی سەردەمی (کیسرا پەروێز) بووە، ئامێری (عود) ی لێدەدا، زۆر شارەزاو لێهاتوو بووە (ابن خرداذبە، ١٩٦٩ : ٤)، هەروەکو ثعالبی ئاماژە بەوە دەکات کە (خوسرەو پەروێز) زۆر سەرسام بووە بە دەنگی (فهلبذ) کاتی بۆ یەکەم جار گوێبیستی دەنگی بووە، وتویەتی (ئەوە تەنها فریشتەیەکە کە خودا ناردوویەتی بۆ ئەوەی گۆرانییم بۆ پچڕی)(١٩٩١: ٦٩٧)، زۆر خۆشحال دەبوو بە ئاواز و گۆانیەکانی، ئەوەندە جێ ڕێز و ستایش بووە لە لای (خوسرەو) زۆر جار هەوڵدراوە هەندێ داواکاری لە ڕێگەی (باربد) ەوە بە شا بگەینن بۆ نموونە سەرچاوەکان ئاماژە بە ڕووداوێکی سەرنج راکێش دەکەن ئەویش : خوسرەو

پەرویز ئەسپێکی زۆر دڵخوازی هەبووە بە ناوی (شەبدیز)[1] زۆری خۆشویستووە لە لای بەوەی دەڵێن خوسرەو سێ ئەدگاری هەبووە وەکی هی کەس نەبووە، ئەوانیش خۆشویستني ئەسپەکەی شەبدیزو شیرین و گۆرانیبێژە دڵخوازەکەی باربەد(بەهلبەند)بوونە، ئەو ئەسپەی زۆر تایبەت بووە، پاشای هیند بە دیاری بۆی ناردبوو،(شەبدیز)نەخۆش دەکەوێ خوسرەو سوێند دەخوات هەرکەسێ هەواڵی مردنی شەبدیزی بۆ بهێنێ، دەیکوژێت، بۆیە ئەوانەی چارەسەری شەبدیزیان دەکرد نەیانتوانی ڕزگاری بکەن، شەبدیز دەمرێت، لە ئەنجامدا کەس نەیدەوێرا هەواڵی مردنی شەبدیز بۆ خوسرەو بەرێ لەبەر ئەوە دێن بە باربەد دەڵێن ئەویش بە ئاوازێکی خەمباری گۆرانی دەچرێ لە ناو گۆرانیەکە باسی ئەسپەکە دەکات و دەڵێ :شبدیز ڕاکشاوە و ناجووڵێ و هیچ ناخوات، یەکسەر پاشا دەڵێ: شەبدیز مرد؟ باربدیش لە گۆرانی وتن ڕادەوەستێ و دەڵێ: ئەوا بەخۆت وتت مرد ! بەم جۆرە باربەد توانی ئەم ڕووداوە چارەسەر بکات(یاقوت الحموي،١٩٩٧ :٣: ٣١٩؛ الثعالبي،١٩٩١: ٦٩٧؛ نفیسی، ١٣٨٨: ٢٧؛ بیات، ١٣٦٥: ٢٥٨) .

باربەد خاوەنی ،یان داهێنەری ئاواز (نۆتە) ی و ناسراوە بە دەستگای خەسرەوانیەکان یان حەوت خەسرەوانی یان(سی ئاواز) بووە، کە لە سی ئاواز و سێسەد و شەست ئاهەنگ پێکهاتبوو، بە پێی ڕۆژەکانی هەفتە و مانگ و ساڵ ڕێکی خستبوو، پێ دەووترا خەسرەوانی واتا ئاوازی خۆش بۆ خوسرەو پەروێز داهێنرا (الثعالبي، ١٩٩١: ٦٩٨؛ بهزادی، ١٣٨٢: ٤٥٥)، دیارە ئەمە پەیوەندی بە هەر یەك لەو ئاوازانە ناوێکی تایبەتیان هەبووە، هەروەکو الثعالبي ئاماژە بەوە دەکات کە (باربەد) سەرەتا گۆرانی بۆ خوسرەو داستانی ئافراندنی خودا (یزدان افرین) و فورخاری مەزن(پرتو فرخار) و سەوز لەنێو سەوز (سبز اندر سبز) وتوە، هەندێکیان تایبەت بوونە بە ڕووداوی مێژوویی وەك تۆڵەی ئیرج (کینی ئیرج) و تۆلەی سیاوش (کینی سیاوش) و تەختی ئەردەشێر،و داستانی نەورۆزی مەزن وجوانی خۆر و مانگ لە سەر چیاکان، هەروەها ستایشی (خوسرەو پەرویز) وەك باخی شیرین وباخی شهرەیار و هەفت گەنج و ئاهەنگی شەبدیز چەندین ئاهەنگی

---

[1] شەبدیز بە وتای ڕەنگی ڕەش وەکو شەو. شب بە واتای شەو و وشەی دیز بە مانای وەکو. ڕەنگی ئەسپەکە ڕەش بووە وەکو ڕەنگی شەو .

تر (کرستنسن، ١٩٥٧ :٤٦٨؛ تاج بخش، ١٣٨١: ٣٢٢؛ بۆرەکەیی،١٣٨٤: ٨٨٠)، ئەو پێشکەوتنە لەو سەردەمەدا وای کردبوو پیاوانی ئاینی مەسیحی لە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمی ڕۆژهەڵات بێنە پایتەختی ساسانی بۆ فێربوونی ژەنینی مۆسیقا (کوپر، ١٣٩٦: ٣٢)، هەبوونی سەرچاوەی نووسراو، وێنەی سەر دیوار و نەخشی سەر کەلوپەڵە دروستکراوەکان ئەوە دەردەخەن کە کۆمەڵێ ئامێری مۆسیقا بوونی هەبووە لەم ماوەیەدا بەکارهاتووە (دیاکونوف، ١٣٩٠ : ٣٧٩).

باشترین نموونەش تابلۆی ڕاوکردنی (خوسرەو پەروێزە) لە (تاق بستان) وێنەی ڕاوکردنی پاشا (خوسرەو) چەندەها بابەت نمایش دەکات وەك ڕاوکردنی ئاسك لەبەشی چەپی تابلۆکە کۆمەڵێ لە میوزکژەنان لە ژن و پیاوان لەلا دیوارەکی هەڵکەندراوە، وادیارە پاشا خەریکی ڕاو کردنە لە هەمان کاتدا لە لایەکی تابلۆکە چەندەها وێنەی ئافرەت دەبیندرێ مۆسیقا دەژەنن وەك ئامێرەکانی (عوود) و (نای) و(قیسارە) و (دەف) (بهرامی، ١٣٩٤ :١٢٦)، ئەوە نیشان دەدەن کە ئافرەتان لەسەردەمی ساسانی بەشدار بوونە لە ژەنینی مۆسیقا، ئەو وێنەیەی تابلۆی (تاق بستان) وەکو ئاهەنگێکی مۆسیقای بە کۆمەڵ(ئۆرکێسترا) وایە کە کۆمەڵێ ئافرەت دانیشتوون ئامێری چەنگ دەژەنن(پاشکۆ،١٠).

ئەو ئامێرە مۆسیقیانەی لە سەردەمی ساسانی بەکارهاتوون، بە پێی ئەوەی لە شانامە یاخود ئەو وێنانەی لە سەر ڕووی بەرد هەڵکەنراون و ئامانی لە کانزا دروستکراو نەخشی سەر دیوارەکانی ئەو سەردەمەدا دەردەکەوی، کۆمەڵێ ئامێری پێشکەوتوو بۆ ئاواز و چرینی گۆرانی بەکارهاتووە، هەروەکو توێژەران ئاماژەی پێ دەکەن کە ساسانیەکان ئاشنای ئامێرەکانی مۆسیقا ودروستکردنی بەهەر سێ جۆرەکەی هەوای و ژێداری و کوتانی(زەربی) بوونە (رستمی ودیگران، ١٣٩٤ : ٧١)، لە گرینگترین ئامێرەکانی فووداری یان هەوایی بریتی بوونە لە (فلووت ونای، زورنا، کەرەنا و بوق)، هەروەها کریستنسن ئاماژە بە ئامێرەکانی مۆسیقای سەردەمی ساسانی دەکات کە ئامێرەکانی (نای) و(عوود) وسەنج یان چەنگ (قیثارە)کۆمەڵێ ئامێری تری وەك عوودی هیندی (ڤینا) و سەتنور و بربط (عوود) و قرنی(کلارنێت) و دەهۆلی بچووك (دومبەلیگ)و قاشوقەك (جۆرێك ئامێری مۆسیقاییە و بە شێوەی کەوچکە و لە دوو پارچە دار دروست دەکرێت) سەرباری ئەمانە دەڵێ: ساسانیەکان ئامێری (تەنبوور)یان لە لا پەسند بووە

(١٩٥٧: ٤٦٤)، چونکە ئەو ئامێرە لە پاڵ شیعر وتنەوە بەکار هاتووە، کە نەرتێکی کۆنی ناوچەکە بووە، لەوانەشە بەهۆی ئەوە بوو بێ کە ئەردەشێر دامەزرێنەری دەوڵەتی ساسانی بەکاری هێناوە، هەروەها دیورانت ئاماژە بەوە دەکات کە ئێرانیەکان ئارەزووی زۆریان بۆ گۆرانی و سەما کردن هەبووە زیاتر چێژیان لە لێدانی ئامێرەکانی چەنگ و نەی و تەپڵ ودەف وەردەگرت (٢٠١١: ٦١٤)، بەپشت بەستن بە تاج بخش کە ئاماژە بە گرینگترین ئامێرەکانی مۆسیقای سەردەمی ساسانی دەکات بەوەی بریتی بوونە لە ئامێرەکانی نەی، رەباب، عوود، چەنگ، یان سەنج(قیسارە) (١٣٨١: ٣٢٠)، هەر هەمان ئامێرەکانی لەسەردەمی ئەخمینیەکان بوونە (مبینی وحق پرست،١٣٩٧: ١٠٥)، وڕای ئەمانە چەندەها ئامێری تر لەو سەردەمە هەبوونە تا ئەو ڕادەیەی هەر ناوچەیەك ئامێری مۆسیقی تایبەت بە خۆی هەبووە، وەکو خەڵکی خۆراسان و دەوروبەری ئارەزوویان لە (زەنج) بووە، کە حەوت ژێی هەبووە دەنگەی وەکو سەنج بووە، خەڵکی ڕەی و طبرستان و دێلم ئامێری تەنبووریان بۆ گۆرانی وتن بەکارهێناوە (ابن خرداذبة، ١٩٦٩ : ٤؛ کریستنسن،١٩٥٧ :٤٦٤) .

بەشی سێیەم
پەروەردە وفێرکردن لە دەوڵەتی ساسانیدا

٣:١. چەمك ومێژووی پەروەردەو فێرکردن

چەمکـــــی پەروەردە لە ڕووی زمـــــانەوە هەمــــان واتــــای وشـــەی عەرەبییەکەی (التربيـــة) دەگەیەنێت، بەمانــای نەشــونماکردن، یــان گەشەســەندن، زیــادکردن، پێگەیانــدن، یــان چاکســازی دێ (نوريهــا، ١٣٧٢: ٣٤) لە ڕووی زاراوەییەوە چەندەها پێناسە بۆ پەروەردە کراوە، وەك سەرچاوەیەك پێی وایە پەروەردە پرۆســەیەکە بــریتیە لە وەرگرتنــی ئەزمــوون، کارلێــك کردنــی تــاك لە گەڵ ئەو ژینگەییەی تێیدا دەژی، بۆ پاراستنی پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکان و گواستنەوەی مەعریفەت لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر (ناصر، ١٩٩٩: ٢٠٦)، یاخود پەروەردە ئەو ڕێگە و هەنگاوانەیە بۆ پەرەپێدانی کەسایەتی مرۆڤ و دەرخستنی هێز و تواناکانی گیانی وژیری و جەستەیی و وجدانی و کۆمەڵایەتی و بۆ ڕاهێنان و پەروەردەکردنی تاکەکان تا ئەو کەسە ببێتە ئەندامێکی تەندروست و بە جوانترین و تەواوترین شێوە ئەرکەکانی لەبەرامبەر وڵات و بەرپرسیاریەتی خێزان و کۆمەڵگا لە ئەستۆ بگرێ (بكار، ٢٠١١: ١١) .

مێژووی پەروەردە و فێرکردن زۆر کۆنە بۆ سەرەتای سەرهەڵدانی مرۆڤ لەسەر زەوی دەگەڕێتەوە، پەروەردە لە هەر قۆناغێکدا شێوازێکی تایبەتی خۆی هەبووە بۆ نموونە لە قۆناغی سەرەتایی پێداویستەکانی ژیان سادە بووە، بۆیە پەروەردەش بەهەمان شێوە سادە و ساکار بووە، بریتی بووە لە پەیرەو کردن و لاسایی کردنەوەی کارەکانی پێشتر لە ڕەفتار و کردار، بەڵام لەگەڵ گەشەسەندنی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی، گۆڕانکاری لە پرۆسەی پەروەردەو فێرکردنیش ڕوویداوە، بەوەی پەروەدەکردن سەرەتا تەنها ئەرکی دایك و باوك یان هۆزەکە بوو، ئەویش بە فێرکردنی دووبارە کردنەوەی چۆنیەتی هەڵسوکەوت، پەیداکرنی بژێوی ژیان، دواتر

پەروەردەکار یان (مربی) یان کاهین واتا پیاوی ئایینی دەرکەوتن ، ئەو ئەرکەیان کەوتە ئەستۆ (خالفی، ٢٠١٧ : ١٠١).[١]

پەروەردە لە ڕوانگەی ئەفلاتون(٤٢٧-٣٤٧ پ.ز)ەوە[٢]پرۆسەی ڕاهێنانی ئاکارییە، یاخود هەوڵدانێکی ئارەزوومەندانەی نەوەی کۆنە لە پێناو گواستنەوەی دابونەریتە باشەکانی ژیان، هەروەها گواستنەوەی ئەو حیکمەتەی کە گەورەکان بە ئەزموون پێی گەیشتوون بۆ نەوەی تازە (ئەفلاتون، ٢٠٠٦: ١٣٢)، هەروەها وتراوە کە (ئەرستۆ،٣٤٨-٣٢٢ پ.ز)[٣]دەڵێت پەروەردە ئامادەکردنی ژیریە بۆ وەرگرتنی زانست بەهەمان شێوەی ئامادەکردنی زەوی بۆ چاندن (العمرانی، ٢٠١٤: ١٧)، بیرمەندی بەریتانی سبنسر (١٨٢٠-١٩٠٣ز) لەو بڕوایە دایە پەروەردە بریتییە لە ئامادە کردنی مرۆڤ بۆ ژیان کردنی تەواو (سبنسر،٢٠١٢ :١٤)، هەروەها فێرکردن بەشێکە لە پرۆسەی پەروەردە ئامانج لێ ی گەیاندنی ژیری تاکە تا بتوانێ فێری زانستێك یان هونەرێك یان پیشەیەك ببێ بۆ بەرەو پێش بردنی ژیان(الکحل ،٢٠١٤ :٥٦) .

کەواتە پەروەردە و فێرکردن پرۆسەیەکی کۆمەڵایەتی و گەشەپێدانی توانای تاکە، ئەو پرۆسەیە بە پێ جیاوازی کۆمەڵگاکان جۆری پەروەردە و تێگەیشتن و

---

(١) .بۆ نموونە لە وڵاتی دوو ڕووبار لە نیوەی هەزارەی سێیەمی پێش زایین پاش گەشەسەندنی نووسین بووە هۆی دروست بوونی فێرگەی سیستەمیی و ڕێکخراو بۆ پەروەردەو فێرکردن (حاجم، ٢٠١٠: ١٣٩) .

(٢) . ئەفلاتون ناوی ڕاستەقینەی ئەرستۆکلیس کوڕی ئارستۆن لە نزیکەی(٤٢٨پ.ز) لە خانەوادەیەکی بەناوبانگی ئەسینا لە دایك بووە، ئەفلاتون زیاتر نازناو بووە، بە واتای چوارشانە یان خاوەن جەستەیەکی مەزن دێ، دەستی کرد بە خوێندنی فەلسەفە نزیك لە باخچەیەك بە ناوی (ئەکادیمیۆس)، ئەو شوێنەی دەرسی تێدا دەوتەوە، دواتر شوێنەکە ناوی ئەکادیمیای لێندرا، خوێندن لەو ئەکادیمیایە سیستەمی بوو، بیری فەلسەفە و مەعریفە و سیاسی و توێژینەوەی زانستی وەرزشی وفەلەك و فیزیایی تێدا دەخوێنرا(زیدان، ٢٠١٣ :١٨؛ لیدمان،١٩٩٧: ١٦).

(٣) .ئەرستۆ فەیلەسوف و قوتابی ئەفلاتون و مامۆستای ئەسکەندەر مەکدۆنی بووە، لەساڵی (٣٨٤پ.ز) لە دایك بووە لە شارۆچکەی ستاجیرا لەبەشی باکوری یۆنان، لە حەڤدە ساڵیەوە لە قوتابخانەی ئەفلاتون خوێندوویەتی، دواتر بە یارمەتی دەسەڵاتدانی ئەو کات قوتابخانەیەکی تایبەت بەخۆی دامەزراندووە بەناوی (لۆقیۆس) لە ئەسینا، بەشی زۆری ژیانی لەوێ بەسەر بردوە، وەك مامۆستا و نووسەر بەردەوام بووە، کۆمەڵێ بەرهەمی هەبووە لە بوارەکانی فەلسەفە و ژیری و ڕەوشت و ڕامیاری، لەساڵی (٣٢٣ پ. ز) کۆچی دوای کردووە (فخری، ١٩٥٨ :١٠).

ئامانجەکـان و رێگەکـانی دەگـۆڕێ، بەوەی هەر کۆمەڵگـایەك ئامـانج و پێـوەر و بەهـای تـایبەتی خـۆی هەیە هەوڵـدەدات بـۆ گەیشـتن بەو رێگـا و ئـامرازە تـایبەتیەی، کە بۆی گونجاوە ئەویش لە رێـگەی تاکەکانی ئەو کۆمەڵگـایە کە پێکهاتەی سەرەکی کۆمەڵگاکەن (عـامر، ٢٠٠٨: ٤٩)، بۆ نموونە گرینگی زۆر بە پەروەردەو پێگەیانـدنی تـاك دراوە بـۆ رەوشـتی بەرز و رەفتـاری جـوان وەك درۆنەکـردن و گـوێڕایەڵی خۆشەویستی وڵات و رێـزی دایـك وبـاوك وئـازایەتی و دادگەری و کـارکردن بـۆ رەزامەنـدی ئەهـۆرامەزدا، لە پـاڵ پەروەردە کـردن بەم تایبەتمەندیانە فێری سوارچاکی وتیرهاوێژی وراستگۆی دەکران(عبدالدائم،١٩٨٤: ٤٣)، ئەم شـێوازە لە پەروەردە و فێرکـردن لە دەوڵەتـی ئەخمینـی پەیـڕەو دەکـرا تـا سەردەمی دەوڵەتی ساسانی بەردەوام بووە بەتایبەتی کاتێ ئایینی زەردەشتی بوو بە بناغەی حوکمڕانی و هەڵێنجانی زانیاری وئاراستە کردنی کۆمەڵگا بەو رەوتەی لە ژێر رۆشنایی وتەو ئامۆژگاریەکانی زەردەشت و فەرمایشتەکانی ئاڤێستا بووە (اصلانی و زرشناس، ١٣٩٦: ٥٦).

دەوڵەتـی ساسـانی گرینگـی زۆری بە پەروەردە و فێرکـردن داوە ئەمەش بـۆ چەنـدین هۆکـار وەك پـاڵنەر دەگەڕێـتەوە، لەوانە ئـایینی، سیسـتەمی سیاسـی و سروشتی جوگرافی، هەوڵدەدرێ هەر یەك لەو پاڵنەرانە بخرێتەڕوو:

١:٢:٣. هۆکاری ئایینی

هەڵبژاردنی ئایینی زەردەشتی وەك ئایینی فەرمی دەوڵەت کە هەمـان ئـایینی سـەردەمی ئەخمینیەکـان بـووە، بە تـایبەتی سـەردەمی (دارای یەکەم، ٥٢٢- ٤٨٥ پ.ز)، ئەو ئـایینە بـوو بە بنـاغەی بونیادنـانی دەوڵەت، دیـارە ئەمەش بۆ رۆڵـی کەسـایەتی ئەردەشـێر و پـێگەی ئـایینەکەی دەگەڕێـتەوە، کە بـاپیری ئەردەشـێر (ساسـان) بەرپرسـێکی مەزنـی ئەو ئـایینە بـووە(طبری،١٩٨٨: ٥)، دونیـا بینـی ئەردەشێر بۆ ئیدارەی دەوڵەت ئەوە بـووە، کە ئـایین و دەوڵەت بەبـێ یەکتـر نابێـت، هەردووکیان وەکو دوو رووی دراوێکن، هەروەکو الثعالبي ئاماژەی پێ دەکات کاتێك ئەردەشیر رێنمـایی کـوڕەکەی شـاپوور دەکـات و دەڵێـت: (ئـایین و دەوڵەت دوانەن، دەوڵەت بە ئـــایین دەمینێـــتەوە و ئـــایینیش بە دەوڵەت بە هێـــز دەبـــێ) (١٩٦٣

٤٨١:)،هەروەها ابن قتيبه الدينوری زیاتر لەسەر ئەمە دەدوێ و ئاماژە بەوە دەکات کە ئـایین و دەوڵەت وەك دوو بـرا وان، یەکێکیـان بە بـێ ئەوی تـر نایێـت، ئـایین بناغەیە دەوڵەتیش پارێزەر، جا ئەگەر دەوڵەت بنـاغەی نەبێ دەڕووخێ و ئایینیش پارێزگاری نەبێت لە ناودەچێ(٢٠٠٨: ٣٢).

لەو سـەردەمەدا گرینگـی زۆر بە پەرانسـیپ و بنەماکـانی ئـایینەکە دراوە، لەگەڵ فێربوون و پەروەردە کردن پەیوەست کراوە، بە تایبەت لە دەقە بەردەستەکانی ئاڤێستا بەشی زۆری بانگەشە و هاندانە بۆ کاری چاکە و هەوڵدان بۆ ژیـان کـردن و تێکۆشان و فێربوونی کردەوەی بەسوود و دوورکەوتنەوە لە خراپەکاری و ڕەشبینی بێ هیـوایی، هەروەهـا گرینگـی زۆری بەلایەنـی مەعـریفە و عەقـل و فێربـوونی زانسـت داوە(مهـرین، ١٣٣٨: ٢٦)، تەنـانەت لەو ئـایینەدا فریشـتەیەکی تـایبەت هەبووە کە کاری پارێزەری لایەنی مەعریفە و فێرکردن بوویە ناوی (چێستی، یـان چێسـتا)، بە واتـای زانـایی و زانسـت و زانیـاری دێ(مێهـر،٢٠٠٩: ١٥)، لە بیروبـاوەڕی زەدەشـتیەتدا هەمـوو خراپـی ناشـیرینیەك لە (ئەهـریمەن)ەوەیە، باشـی و جـوانی لە ئەهـۆرامەزداوەیە، بـۆیە پێویسـتە مـرۆڤ بـۆ کـاری چـاکە خـۆی بە ئەهۆرامەزدا بە هێز بکات لە دژی (ئەهریمەن) بوەستێت، لە بەر ئەوە پێویست بـوو لە کـردەوە و ڕەفتـاری نەشـیاو، لە درۆکـردن و خـراپە خـۆ بەدوور بگـرێ تـا (ئەهـریمەن) شکسـت پـێ بیـنن، ئەویـش لە ڕێگـای سـێ بنەمـاکەی ئـایینی زەردەشتی (بیری چاك، گفتاری چاك، کرداری چاك) تاوەکو گیـانی مـرۆڤ پـاك بێتەوە لە تـاوان (تـاج بخش،١٣٨١: ٣٩٦)، فێربوونی زانست لە پێنـاو پێشکەوتن و خۆشگوزەرانی بە مـافی سـەرەکی مـرۆڤ، دەزانێت لە چەندەها شوێنی ئاڤێستا وەك لە لە گاتا-٤٣-٢ هاتووە:

(باشـترین چاکە بەو زانایە دەگـات، کەلەڕێگەی ڕاست و دروستی ژیـان مەبەسـتی بەختەوەری پێشانی خەڵکی دیکە بدات.

ئەی ئـاهوورا ....خوازیـارانی تـۆ لـە سـایەی زانسـتی چـاك و پارێزگاریـدا بە تـۆ دەگەن.

لە سایەی زانست و پارێزگاری دەگەینە ئاهوورا)

ئەمەو چەندین بڕگەی تر هەیە کە هانی فێربوونی زانست دەدات، وەك وەڵامـی

(بوزرگمیهری)حەکیم بۆ پرسیارەکانی (کیسرا ئەنۆشیڕوان) لە پرسیاری: لە گەنجێتیدا چی باشە و لە پیریدا چی باشترە ؟ لە وەڵامدا وتی: لە گەنجێتیدا فێربوونی زانست و زانیاری و لە پیریشدا بە کاربردنیان، هەروەها لە پرسیاری، بۆچی دەبێ فێرکاریمان خۆش بوێت ولێی نەسڵەمینەوە، لە وەڵام-دا: دەڵێ تا زۆرتر فێربی قازانج وبەرژەوەندیت زۆرتردەبێت زۆرتر دەپارێزرێت (قەقنەس، ٢٠١٨: ٧٧).

هەروەها ئەمانە پاڵنەرێکی بەهێز بوون بۆ ئەوەی پەیڕەوانی ئایینەکە گرینگی بە زانست و فێربوون بدەن، سەرەتادا تەنها گرینگی بە خوێندنی بنەماکانی ئایینی زەردەشتی دەدرا، و ڕاهێنانی منداڵان لەسەر بیروباوەڕی ئایینی و ڕەفتاری بەرز لە ڕێگەی بیری چاك گوتاری چاك و کردەوەی چاك، کە بنچینەی ڕەوشت بوو لە دەوڵەتی ساسانی دا (دوستخوا، ١٣٧١ : ٤)، هەبوونی ئایینی تر وەکو ئایننەکانی (مانی و مەزدەك)، لە لایەکی تر پەرەسەندن و بڵاوبوونەوەی زیاتری ئایینی مەسیحی و بەهەمان شێوە گەشەکردنی ئایینی (بودی) لە قەڵمرەوی دەوڵەتی ساسانی (محمدی، ١٣٩٦: ١٦٤)، هاندەر بوون کە دەوڵەت گرینگی زیاتر بە پەروەردە و فێربوون بدات، تا ئایینی دەوڵەت بە بە هێزی بمینێتەوە، بتوانێ لە ڕێگەی پەروەردە و کردنی تاکەکان، بەهێز بن بۆ ڕووبەروو بوونەوەی بیروباوەڕەکانی تر.

٣:٢:٢ .سیستەمی فەرمانڕەوایی

سیستەمی حوکمڕانی دەوڵەتی ساسانی مەرکەزی و چینایەتی بووە، بە واتا کۆمەڵگا دابەش کرا بوو بۆ چەند چین و توێژێك، هەرچەندە هەبوونی چینایەتی لە ئێران زۆر کۆنە، بەوەی بنەمایەکی دێرینی گشت نەتەوە کۆنەکان بووە[١]، بەڵام جێگرکردنی لە سیستەمی حوکمڕانی و دابەشکردنی کۆمەڵگا بۆ چوار چینی

---

[١] . چینایەتی لە نێو کۆمەڵگا مێژوومیەکی کۆنی هەیە، هەر لەسەرەتایی پەیدا بوونی سیستەمی فەرمانڕەوایی لە مێژوودا چینایەتی بەدەرکەوتووە، بۆ نموونە لە وڵاتی دوو ڕووباردا لەسەردەمی بنەماڵە سۆمەرییەکان هەبووە، بەوەی چەندین یاسا و بەندی تایبەتی بەو سیستەمە هەبووە، بۆ نموونە لەسەردەمی میدیەکان چنایەتی کۆمەڵگا بۆ چەند چینێك بووە، لە شاکان ،موغەکان، سوپایان، ئاژەڵدارأن، کشاوەرزان (جووتیاران)،سنعەتکاران —(پیشەگەران)، هەر کەسە لە پیشەکەی خۆی زیاتر برەوی پێدەدا و باوکەکان منداڵەکانیان فێر دەکرد (تاج بخش،١٣٨١: ١٢١).

سەرەکی، بۆ دامەزرێنەری دەوڵەتی ساسانی (ئەردەشێر کوڕی بابک)دەگەڕێتەوە (نهایة الارب، ١٣٧٥: ١٩٦)، کۆمەڵگای ساسانی لەو سەردەمەدا بۆچوار چینی سەرەکی دابەش کرابوون هەروەکو الجاحظ ئاماژەیان پێ دەکات ئەوانیش (١٩١٤ :٢٥)، هەریەك لەم چوار چینە کۆمەڵایەتییە بۆ سەر چەند توێژێکی تر پۆلین کرابوون، چینی یەکەم بنەماڵەی پاشا و خانەدانەکان، چینی هەرە بەرزی کۆمەڵگا بوونە، ڕێژەیان کەم و وکاریگەر بوونە، چونکە دەسەلاتێکی ڕەهای سیاسی و ئابووریان هەبووە، بەو شێوەیە خانەدانەکان کە ئەرکی سەرەکییان خزمەتکردن بوو لە سوپادا بۆ چەندین گروپ دابەش دەبوون، کە سنووری ئەوان تەنیا لە پلەکانی سەروودا بە دیار دەکەوێت، ئەو گروپانە بریتی بوون لە: ئەندامانی بنەماڵەی پاشایەتی ئەندامانی حەوت بنەماڵەی سەرووی خانەدانەکان(کراچی،٢٠٠٧ : ١٥٤)، چینی خاوەن زانست لەسەرووی هەمووان پیاوانی ئایینی (قازیەکان، موغەکان، مۆبەدان و هیربۆدان، دەستووران) مامۆستایان سەر بەو چینە بوونە (تابانی، ٢٠٠٦ : ٢٢)، ئەو بەشانە گشتیان سەر بە چینی پیاوانی ئایینی بوونە، کە گرینگیان بە کاروباری ئایینی دەدا، دواتر چینی بیرمەندان و دانایان بوون کە گرینگیان بە فەلسەفە وحیکمەت دەدا (الغفری، ٢٠١٥: ٢٠) .

نووسەران لە مێژوو دا ڕۆڵێکی دیاریان هەبووە،[1] لە دەوڵەتی ساسانیدا بەهەمان شێوە چینی نووسەران بە پیرۆز سەیر دەکران، چینی سێیەمی کۆمەڵگا بوونە ئەو چینە لە سەردەمەکانی پێشتر نەبووە، بەڵکو ئەردەشێر کوڕی بابك خستییە ڕیزی چینەکانی کۆمەڵگای ساسانی، گرینگی ئەم چینە لەوەدا بووە، بەوەی ئەوان بە

[1]. بۆ نموونە لە وڵاتی دوو ڕووبار پیشەی نووسین زۆر پیرۆز بووە و نووسەران لە پاڵ خوداوەندەکان ناویان هاتووە وەکو (نابۆ) خوداوەندی نووسن و دانایی و نووسەری خوداوەند بووە (خالفی، ٢٠١٧ : ٤٦-٥٠)، هەروەها لە شارستانێتی میسری کۆن پیشەی نووسین و نووسەران زۆر گرینگ بووە (باقر، ١٩٥٦: ١٣٢)،چونکە نووسەران پلە و پایەکی بەرزی کۆمەڵگا بوونە و مایەی گەیشتن بە سامان و بە مەزنی بووە، بۆیە خێزانەکان بەهەموو جۆرێك هەوڵیان دەدا منداڵەکانیان ببنە نووسەر (عبدالدائم، ١٩٧٣: ٤٨)، لە ئەدەبی میسری دا زاناکان زۆر بە پیرۆزی سەیری پیشەی نووسەرانیان دەکرد، بۆیە زانایەك ئامۆژگاری گەنجێك دەکات پێی دەڵێت : دڵت لە لای پەڕتووك دابنێ و خۆشت بووێ، هەروەکو چۆن دایکت خۆش دەوێ چونکە هیچ شتێك لە پەڕتووك گەورەتر نییە (علی، ١٩٨١ :١٠٥).

پارێزەری نهێنی شا دادەنران و نووسەری بەڵگەنامە و فەرمانە شاهانەیی ولیستی تۆماری باج و سەرانە و تۆمارە یاساییەکان بوون، هەروەکو الخوارزمي ئاماژە بە بەشەکانی نووسەری لەسەردەمی ساسانی دەکات، بە پێی وایە بە پێی پسپۆری بووە، وەك نووسەری تایبەتی ژمێریاری کۆشکی شاهانە و گەنجینە ودادگاکان و تەوێلە و ئاگر و کاتەکان بوونە (١٨٩٥: ٧٥) نووسەرەکان پێگەیەکی تایبەتیان هەبووە، لەبەر ئەوەی ئەوان ڕێکخەری کارەکان وشکۆمەندی دەسەڵات وزمان حالی(شا) و وپارێزەری سامان و وڵات و خەڵك بوونە (الجهشیاری، ١٩٣٨: ٤)، جگە لەمانە نووسینی نامە بۆ دۆست و دوژمنی شا پەیوەست بووە بە زمان پاراووی و ڕەوانبێژی نووسەران، بۆیە شاکان لە هەڵبژاردنی نووسەران زۆر ووریا بوونە، هەروەها پێویست بوو ئەو کەسانەی دەبنە نووسەری دەوڵەت چەند تایبەتمەندییەکیان تێدا بێت، وەك بیر تیژی و وردبینی و شارەزایی لە ئەدەب و زمان و خەت خۆشی (خطاب، ١٩٦٥ : ٢٨).

هەروەکو دەردەکەوێ لە دەوڵەتی ساسانیدا نووسەران پێگەیەکی باڵایان هەبووە، بۆ نموونە ئەردەشێر لە نامەیەك دا بۆ یەکێ لە نزیکەکانی دەنێرێ و ناوی نووسەران بە کۆڵەگەی ئایین دادەنێ ((المسعودی،١٩٧٣: ٢: ١٨٩)، چینی پزیشکان و ئەستێرەناسان بەختگرەوەکان و حەکیمان و شاعیران و مۆسیقاژەنان سەربەو چینە بوونە (کریستنسن، ١٩٥٧ :٨٦).

ئامادە کردنی ئەندامانی ئەو چینە بۆ بەرژەوەندی دەوڵەت بووە، بۆیە خەمی دەوڵەت لەوە دابووە کە گرینگی زۆر بە فێرکردن و پێگەیاندنی توێژێکی ڕۆشنبیر و خوێنەر بدات بۆ ئەوەی بتوانن لە ژێر فەرمان وداواکاری دەوڵەتدابن بەمەبەستی پێگەیاندنی تاکی لێهاتوو لەهەموو بوارەکان بۆ خزمەتی دەوڵەت، بەوەی دەوڵەت پێویستی زۆری بە کەسانی شارەزا و متمانە پێکراوو هەبووە بۆ بەڕێوەبردنی هەرێمەکان، چونکە حکومەتی ساسانی سیستەمی ناوەندی پەیڕەو دەکرد، پاش ئەوەی سنوری دەوڵەتی ساسانی زۆر بەرفراوان ببوو ،شازادەکان و کوڕانی دەسەڵاتداران جێنشینی دیاریکراو بوون، بۆ ئەم مەبەستە لە ڕێگەی خوێندنی تایبەت ئامادە دەکران دیارە، ئەوانیش بۆ پاراستنی چینایەتی دڵخوازی خۆیان، موڵکداری و خۆێنیان لەسەرووی بەرنامەکانی خۆیان داناوە و منداڵەکانییان ئامادە دەکرد، تاوەکو لە دوای خۆیان شوێنیان بگرنەوە، بەوەی عەقلیەتی سیاسی

بۆماوەیی بووە بە واتای دەسەڵات وگشت وەزیفە وپۆست و پلەیەك دەگرتەوە، بۆیە خاوەن دەسەڵاتەکان لەخەمی ئەوە دابوون کوڕەکانیان لە ڕووی هزری و جەستەییەوە ئامادە بکەن، بۆ پۆستە باڵاکانی دەوڵەت.

٣:٢:٣ .پاڵنەری سروشتی و جوگرافی

سروشتی دەوڵەتی ساسانی هەروەکو لە بەشی یەکەمدا ئاماژەی پێ کرا، سروشتێکی سەخت و دژواری هەبووە، هەر لە بیابانی بەرفراوان و چیای سەخت و بەرز، کەم و زۆری بارانی ساڵانە کاریگەری لەسەر ڕێژەی بەرهەمی کشتوکاڵ هەبووە (موری، ١٣٨٠: ١٧)، کە زۆرجار کەمی باران بارین بووەتە هۆی قات وقڕی هەروەکو لەسەردەمی شا (قوباد، ٤٨٨-٥٣١)، بەهۆی وشکە ساڵی کە نزیکەی حەوت ساڵی خایاند (زادە، ١٣٨٩: ١٢٠)، جا ئەو بارودۆخە کاریگەری لەسەر ڕەوشی ژیانی خەڵك هەبووە، بۆیە پێویست بوو تاکی ساسانی لەسەر بنەمای کەسایەتیەکی خاوەن بڕوا و خۆڕاگر وبە هیمەت و بە قەناعەت پەروەردە بکرێ، بۆ ئەوەی ڕووبەڕووی سەختی سروشت ببنەوە، لە ڕێگەی تێکۆشان و خۆماندوو کردن و کشتوکاڵ کردن و تاوەکو بتوانن بەسەر سەختیەکانی ژیان دا زاڵ بن، سەرباری ئەمانە دەوڵەتی ساسانی دوژمنی زۆری هەبووە، هەروەکو لە بەشی باکووری ڕۆژهەڵات هەرەشەی هەڵمەتی خێڵانی تورکان[1]لەسەر بووە(ئەفەندی، ٢٠١٧: ٢٧)، لە بەشی ڕۆژهەڵات هۆزە کۆچەرەکان وەکو هەیاتیلەکان هەبوون، ئەو هۆزانە بە بەراورد لە گەڵ پێشکەوتنی شارستانێتی ئێران دواکەوتوو بوونە لە لایەکی تر شوێنەکەیان بیابان بووە بەهۆی کەمی خۆراك، بەردەوام هێرشیان دەکردە سەر ناوچەکانی دەوروبەر وسنووریان دەبەزاند (پیرنیا، ٢٠١٣: ٣٦٤)، هەروەها لەبەشی ڕۆژئاوا کێشەی سەرەکی لەگەڵ دەوڵەتی ڕۆما هەبووە، کە دووچاری جەنگێکی نەبڕاوەی مێژوویی ببوو، کە هەر لە سەردەمی ئەخمینیەکان وەکو میرات بۆی مابۆوە، بۆ ڕووبەروو بوونەوەی ئەو مەترسیانە، پێویست بوو تاکی

---

[1] .ئەو هۆزانە پێستیان زەرد بوون و زمانی هاوبەشیان هەبووە، لە کۆتاییەکانی سەردەمی ساسانی لە بە تورك ناسراوون، کە پێنج هۆز بوونە بە ناوەکانی ١- تغزغز (توعوز- اغوز) ٢-خرخیز یان قرقیز ٣- کیماك ٤-غوز یان ئوغوز ٥- خرلخ یان قراق- خلخ، بوونە (امانی، ١٣٨٧ :٢).

ساسانی وەك جەنگاوەر لە هەردوو لایەنی دەروونی و جەستەییەوە پەروەردە بکرێ، وەك مەشق و ڕاهێنان لەسەر خۆڕاگری و ئازایەتی بۆ خزمەتی سەربازی، پێ بکرێ تاوەکو بتوانێ لەبەرەکانی جەنگدا سەرکەوتوو بێ، ساسانیەکان هەروەکو ئەخمینیەکان منداڵەکانیان لەتەمەنی بچووکیەوە فێری تەکنیکی سەربازی دەکرد وەك سوارچاکی و تیرهاوێژی هەروەکو دیورانت ئاماژە بەمە دەکات کە ئێرانیەکان منداڵەکانیان لەسەر سێ شت ڕادەهێنا : سوارچاکی، تیرهاوێژی و ڕاستگۆیی (دورانت، ١٩٤٧: ٦٢)، بۆیە پەروەردە و فێرکردنیش وابەستەی ئەو ژینگەیە بووە کە تێیدا ژیاوە، لەبەر ئەوە پەروەردە و فێرکردن لەم ماوەیەدا تەنها لایەنی فێرکاری تیوری نەبووە، بەڵکو کرداری و کارامەیی و پیشەگەری بووە وەك فێربوونی هونەر و پیشە و هەروەها پەروەردەی جەستەیی، لە دەوڵەتی ساسانی لەگەڵ ئەو هەلومەرجەی تێیدا سەری هەڵدا ئایین و حکومەتی چینایەتی و سروشتی سەخت پێویستی بە تاکی کارامە و لێهاتوو هەبووە، بۆ بەڕێوەبردنی دەوڵەت لە ڕێگەی هاندان و داهێنان لە بواری پیشەیی و هونەری و لە بوارە جۆراو جۆرەکاندا، بۆیە ئەو بارودۆخە میژووییە پێویستی بە سیستەمی تایبەت بەخۆی هەبووە بۆ زیندوو کردنەوەی مەزهەب و پەیوەندی پتەوی لەگەڵ دامەزراوە سیاسی و حکومیەکان، بووە داهێنانی سەردەمێکی پێشکەوتوو لە گشت بوارەکان بەتایبەتی لە بواری فێرکردن لەڕووی هزری و کرداری سیمایەکی تایبەتی سەردەمی دەوڵەتی ساسانی بووە.

٣:٣ .پەروەردە و فێرکردنی منداڵان

٣:٣:١ .پەروەردەی خێزانی

بنچینەی دامەزراندنی حکومەت لە هزری ئارییەکاندا لەسەر بنەمای خێزان بووە، کە لەچوار یەکە پێکهاتووە ئەوانیش ماڵ، یان خێزان(نمانە) و گوند(ویس) و هۆز(زنتو) هەرێم (دەهیو)بوونە(کریستنسن،١٩٥٧ :٤)، خێزان بە بناغەی دامەزراندنی دەوڵەت دادەنرێ، پێکهێنانی خێزان لە ڕێگەی پرۆسەی هاوسەرگیری بووە، ئەویش بە فەرمانی ئاهۆرامەزدایە، بە کارێکی بەرز و پیرۆز دانراوە، هەروەکو لە ڤەندیداد هاتووە ئەهۆرامەزدا پیاوی خێزاندار و خاوەنی ماڵ و منداڵ و سامانی زۆر بێ باشترە، لەوەی خێزانی نەبێ و بێ ماڵ و سامان بێت، ئاهۆرامەزدا بۆ زەردەشت ڕوون دەکاتەوە و پێی ڕادەگەیێنی و دەڵێت:(ئەی ئەسپنتمان زەردەشت ،ئەز هەمیشە پیاوی ژندار لە پیاوی بێ ژن، پیاوی خانودار لە پیاوی بێ خانوو و پیاوی خاوەن منداڵ لەبێ منداڵ، پیاوی ساماندار لە پیاوی بێ سامان بە چاکتر دەزانم) (ڤەندیداد، ٢٠٠١: ٦٦)، ئەم پرۆسەیە لە کۆمەڵگای ساسانی لە ڕێگەی زوو هاوسەرگیری کردنی کوڕان و کچانەوە بووە، کچ لە تەمەنی پازدەساڵی هەندێجار زووتریش بە شوو دەدرا، یاخود هەرکاتێ گەیشتە تەمەنی باڵغ بوون، بەهەمان شێوە کوڕانیش لەتەمەنی نزیکەی بیست ساڵی هاوسەرگیریان دەکرد (خانی وعزیزی، ١٣٨٦ : ٧٩).

لە یەسنای ٥٣ لە بەندەکانی(٣ و ٤)کە لەسەر ژن هێنان و هەڵبژاردنی ژیانی هاوسەریی و هاندانە بۆ ژن هێنان هاتووە (هاوسەری ژیانتان ئارەزومەندانە هەڵبژێرن، داوێن پاکی و پاریزگاری، بەهای تایبەتی ژنانە_دەخوازین ڕووناکایی وسروشتی چاکمان پێ بگات) هەروەها لە یەسنا ٥٣ لە بەندی ٤ دا زەردەشت لەڕێگەی هاوسەرگیری کچەکەی پوروچیستا گرینگی هاوسەرگیری دەخاتەڕوو کە تێیدا هاتووە: (ئەم قسانە بۆ ئێوە دەکەم ،ئەی تازە بووکان و تازە زاواکان، ئامۆژگاریم بە ئەندێشە وە بیستن و لە بیری مەکەن و بە ویژدانی خۆتان لێکی بدەنەوە بە کاری بهێنن، بەردەوام بە ئەندێشەی چاکەوە بژین و هەکەسێك لە ئێوە

لەراستیدا بکەوێتە پێش ئەویترەوە، تاکو لە ژیان و باروودۆخی چاك بەهرەمەندبن) .

پێویست بوو لەسەر هەموو بڕوادارێك هاوسەرگیری بکات، تا لە ئەهۆرامەزدا نزیك بێتەوە و خێزان پێکەوەنێ و ماڵ بۆ هاوسەر و منداڵەکانی دروست بکات، ئەمەش پەیوەندی بە بنەمای بیروباوەڕی ئایینی زەردەشتیەوە هەبووە، ئەویش شەڕی نێوان هەردوو هێزی خراپە و چاکەیە مەبەست لە بوونی مرۆڤ بۆ شەڕ کردنە لە دژی هێزی خراپە، بۆ ئەوەی پشتیوانی و پاڵپشتی زیاتری هێزی چاکە بکرێ، بۆ شکست پێهێنانی هێزی خراپە پێویستی بە تازەکردنەوەی ژیانە ئەویش لە ڕێگەی کرداری هاوسەرگیری و نانەوەی منداڵ بەردەوامی بە مانەوەی مرۆڤ پەروەردەکردنیان بۆ بەرەنگاربوونەوەی هێزی ئەهریمەن یان هێزی خراپە (Cawasgi Katrak,1956: 6)، لەبەرئەوە پێویست بوو یارمەتی ئەو کەسانە بدرێ کە خێزانیان نییە، تاوەکو هاوسەگیری بکەن، وازهێنان لە ژن هێنان و ژیانی رەبەنایەتی قەدەغە وتاوان بووە، هەربۆیە پێویست بووە یارمەتی ئەو کەسانە بدرێ کە هەژارن ناتوانن بەهۆی هەژاری هاوسەرگیری بکەن، هەروەکو لە ڤیندیداد بەشی چوارەم لەم بارەیەوە هاتووە (ئەرکی سەر شانی هەموو کەسێکە کە برای ئایینی خۆی هانبدات و رێنمای بکات بۆ ژن هێنان و بەرپاکردنی ژیانی هاوسەرێتی)(ڤیندیداد، ۲۰۰۱: ٦٦)، بۆیە هەبوونی منداڵی زۆر لەناو خێزانەکان بە کارێکی پیرۆز و چاك زانراوە، گەورەترین نیعمەت بووە، ئەوەی منداڵی نەبێت بەبێ ناو دادنراوە.[1] هەروەکو لە ڤیندیداد بەشی چوارەم لەم بارەیەوە هاتووە (پیاوێك کە ژنی هەیە خاوەنی فەزیلەتەو پیاوێك کە کوڕی زۆری هەیە، فەزیلەتی هەیە و دەولەمەندتر و بالاترە لە پیاوێك کە نییەتی) (ڤیندیداد، ۲۰۰۱: ٦٦)،

منداڵ لە دەولەتی ساسانیدا گرینگی تایبەتی پێ دەدرا، چەندین مەراسیم هەبووە هەر لەوکاتەی کە کۆرپەلەیە لە سکی دایکی تا دەگاتە تەمەنی هەرزەکاری و گەورە دەبوو، بۆ نموونە پێش لە دایك بوون چەندین نزا و پاڕانەوەی تایبەت هەبووە بۆ پاراستنی منداڵەکە و لە دایك بوونی ئاسان دەکات و خواردنی

(۱) ئەو بۆچوونە لە ناو کوردەواری هەیە ئەوەی منداڵ نەبێ یاخود کوڕی نەبێ پێ دەڵێن وەچاغ کوێر.

لە شیری دایکی بۆ دابین دەکات، هەوەکو لە هەروەکو لە یەسنا ٦٢ بندی ٥ دا هاتووە: (ئەی ئازەری ئەهۆرامەزدا،..منداڵێکم پێ ببەخشە، کارزان....گەشەدەری ئایین...وڵاتپارێز.. .ئەنجومەننشین ...بیر چاك ورزگاری دەر بن ،تا ماڵ و گوند و شار و وڵات و ناوبانگی وڵات بپارێزن و گەشەی پێ بدەن).

تا ئەو ڕادەیەی هەبوونی منداڵی زۆر بەتایبەتی ڕەگەزی کوڕ زۆر گرینگ بووە، لە نێو کۆمەڵگای ئاریدا چونکە لەو سەردەمەدا کۆمەڵگا لەسەر بنەمای هێزی سەربازی دامەزرابوو، پێویستی بەوە هەبوو ژمارەی کوڕەکانی زۆر بێت، بەوەی کوڕ لەبەرامبەر مەترسی و دوژمن جەنگاوەر بووە و پارێزەر و پشتیوانی خێزان بووە (بیژن، ١٣١٥: ١٠)، هەروەها هیرۆدۆتس لەم بارەیەوە دەڵێت(گەورەترین پیاوەتی لە لای ئێرانیەکان ئەوە بووە کە باوکی چەندین کوڕ بی)، هەروەها زیاتر لەسەر ئەمە دەدوێ و دەڵێ: (ساڵانە پاشا دیارییەکی گرانبایی دەبەخشیە ئەو کەسەی کە زیاتر لەهەمووان کوڕی هەبووایە، چونکە باوەڕیان وابووە کوڕ زۆری، هۆکاریکە بۆ هیز و دەسەڵات) (٢٠١٠: ١٠)، هەروەها پێویست بوو ناوێکی شایستە بۆ منداڵ هەڵبژێردرێ کە گوزارشت بێ لە بیروباوەڕی زەدەشتیەت، ناوی نەشیاو بە تاوان هەژمار دەکرا، هەروەها پێویست بوو چاودێری منداڵەکە بکرێ لە شیرپێدانی وپرچ تراشین بە ڕێورەسمی ئایینی (بیات،١٣٨٥ :٢٢١) .

خێزان وەکو فێرگەی سەرەتایی وا بووە بۆ منداڵ، کە داب و نەریتی نەتەوەیی بۆ نەوەکانی دەگوازێتەوە (بیژن، ١٣٥٠ :٨)، لەو قۆناغەدا ئەرکی چاودێری و پەروەردە کردنی منداڵ لە ئەستۆی دایك بوو، لە هەمان کاتدا ئەرکێکی ئایینی بووە، هەندێ لە ئەرکەکان بریتی بوون لە :

ا- دایك منداڵەکەی فێری ڕەوشت وئاکاری بەرز و نەریتی کۆمەڵگای ئاریایی و ناسینی باب و باپیران و شانازی بەڕابردوو دەکردن.

ب-ڕێنمایی کردنی منداڵ بۆ ڕێگەی ڕاست و خواپەرستی و گوێڕایەڵی گەورەکان و یارمەتیدانی بەساڵاچووان، هەروەها فێری پاك و خاوێنی جەستە و جل لەبەرکردن و ڕاهێنانی بە تێکەڵ نەبوونی لەگەڵ کەسانی خراپ دەکران (شاهرۆخ، ٢٠١٦: ١٠١) .

ماوەی پەروەردە کردن و چاودێری دایك تا تەمەنی پێنج ساڵی[1] بووە دواتر باوك ئەرکی چاودێری کردن و پەروەردەکرنی دەکەوتە ئەستۆ (دیورانت، ٢٠١٠: ٦١٠)، لەم قۆناغەی پەروەردەکردن بۆ هەردوو رەگەز کوڕان و کچان وەکو یەك بووە، ئەم قۆناغە زۆر گرینگ بووە، چونکە بناغەی کەسێتی بۆ منداڵەکە دیاری دەکرا وکاریگەری هەبوو بۆ داهاتووی خێزان و کۆمەڵگا و وڵات، هەروەکو صدیق مەبەستی پەروەردە کردنی منداڵان لە سەردەمی ساسانی بۆ سێ خاڵ کورتدەکاتەوە:

یەکەم :بۆ خزمەت کردنی کۆمەڵگا .

دووەم: بۆ خزمەتکردنی خانەوادەو هەڵگرتنی بەرپرسیاریتی دایك و باوك .

سێیەم: بۆئەوەی ئەندامێکی چاکتر لە کەسانی تر دەربچی (١٣٥٥: ١٦).

٣:٣:٢ .پەروەردە و فێرکردن لە دەرەوەی خێزان

مانەوەی منداڵ تا تەمەنی پێنج ساڵی لەژێر چاودێری و سۆز و میهرەبانی دایك دا دەبوون، وەك پێشتر باسکرا بۆ ئەوە بووە نەوەکو منداڵەکە بمرێت، تاوەکو کاریگەری لەسەر باوك ی بە جێنەهێڵێت(هیرۆدۆت، ٢٠١٠: ٩٥)، هەرچەندە ئەو هۆکارە زۆر لاوازە، لەوانەیە لەبەر ئەوە بێ منداڵ لەو تەمەنە پێویستی بە چاودێری و سۆزی دایکە، سروشتی منداڵ وایە لەو تەمەنە هۆگری دایکی دەبێ، چونکە باوکیش بە ئیشی دەرەوە و پەیداکردنی بژێوی خەریك دەبوو نەدکرا بەردەوام لە ماڵەوە بێت و بەمنداڵەکەی خەریك بێت، تا تەمەنی حەوت ساڵی دواتر باوك سەرپەرشتی منداڵەکەی دەگرتە ئەستۆ، بە واتای ڕەوانەی لای مامۆستایەك، یان شوێنی تایبەتی دەکرا بۆ پەروەردە و فێربوون.

لە خوێندنەوەی ژیانامەی زەردەشتدا دەردەکەوێ کە (زەردەشت) لە تەمەنی

---

[1] لەم بارەیەوە بیرورای جیاواز هەیە بەوەی (هیرۆدۆتس و ستراپون) تەمەنی پێنج ساڵی بەتەمەنی سەرەتایی دەست پێ کردنی پەروەردەی دەرەکی دادەنێنن، بەڵام (ئاڤێستا و دینکرد وئەفلاتۆن) تەمەنی حەوت ساڵی بە پەروەردەی دەرەوەی خێزان دادەنێن، وەك لە کارنامەی ئەردەشێر لەسەر تەمەنی حەوت ساڵی دەکاتەوە بۆ دەستپێکی پەوەردە و فێرکردنی دەرەوەی خێزان دیاری دەکات (کارنامە:٤٧).

حەوت ساڵی نێردراوە بۆ لای مامۆستایەك بە ناوی (غورو بورزین کروس) غورو نازناو بووە بە واتای دانا، مامۆستا کە دیارە زانای بەناوبانگی ئەو سەردەمە بووە، بۆ خوێندن وفێرکردنی نووسین (احمد، ۲۰۱۱: ۱۸)، بۆماوەی هەشت ساڵ لەلای ئەو مامۆستایە ماوەتەوە، دیارە ئەم نەریتە لە لای پەیڕەوانی ئایینی زەردەشتی پەیڕەو کراوە، (ئەردەشێر) دامەزرێنەری دەوڵەتی ساسانیش بەو پرۆسەیە تێپەڕیووە و نێردراوە بۆ لای مامۆستایەك بەناوی (تیرا) هەروەکو طبری لەم بارەیەوە نوسیویەتی کاتێ (ئەردەشێر) تەمەنی گەیشتە حەوت ساڵی (بابك) ی باپیری ناردوویەتی بۆ شاری (دارابەگرەد) لای حاکمی ئەو شارە ئەویش ناردی بۆ لای بەخێوکەر، یان مامۆستایەك بەناوی (تیرا) (۱۹۹۸: ٦)، لەو ماوەیەدا پەروەدەی هزری و جەستەیی منداڵ دەکرا تا دەگەیشتە تەمەنی پازدە ساڵی کە قۆناغێکی نوێ دەستی پێ دەکرد، چوونە نێو تەمەنی گەنجی و باڵق بوون و پابەند بوون بە بنەماکانی زەردەشتیەت، بەستنی پشتێنی پیرۆز[۱] ئەم مەڕاسیمە زۆر گرینگ بووە لە ئایینی زەدەشتی دا، نەبەستنی ئەم پشتێنە تاوانیکی گەورەیە و لە بێباوەڕ هەژمار دەکرا (بیدکی، ۱۳۹۷: ۱۷۸)، لەمەوە دەردەکەوێ لەو سەردەمەدا تەمەنێکی دیاری کراو هەبووە و پەیڕەو کراوە بۆ فێر بوون تا تەمەنی پازدە ساڵی کە لەو تەمەنە قۆناغەکانی پەروەردەی دەروونی و جەستەیی تەواو دەبوو، بەرەو قۆناغی لاوێتی و گەنجی و ئامادەکاری بۆ قۆناغی بەپرسیارێتی دەچوو هەروەکو طبری دەگێڕێتەوە کاتێ (شاپووری دووەم، ۳۰۹-۳۷۹) لەتەمەنی شازدە ساڵی بووە، ووتار بۆ دەسەڵاتدارەکان وسەرکردەکانی سوپا و بەرپرسان دەدات ودەسەڵات وەردەگری و دواتر سەرکردایەتی سوپا دەکات لە دژی عەرەبەکان و ڕۆمەکان دەجەنگێ (۱۹۸۸: ۲۱).

پەروەردە و فێرکردن بەمەبەستی پێگەیاندنی نەوەیەکی گوێڕایەڵ بۆ خزمەت کردنی دەوڵەت بووە، بۆیە فێرکردن بەهەردوو جۆری کرداری و تێوری بووە، دیارە ئەم جۆرە پەروەردەیە لە ئایینی زەردەشتیەت سەرچاوەی گرتووە.

---

(۱) .کوشی کوستی یان کەمەربەند ئەو پارچە قوماشە سپیەیە زەردەشتیەکان وەك پشدێنی کوردی وایە لە ناو قەدیان دەبەستن لە ۷۲ گرێ پێکدێ کە بە مانای ۷۲ یسنا و ۲۱ بەشی ئاڤێستایە، سوڕانەوەی بە سێ چین بە ئامازەی سێ پایەی سەرەکی زەردەشتیەت ،بیری . چاك ،وتەی چاك ،کرداری چاك (بیدکی، ۱۳۹۷:)176

٣:٤. پەروەردە و فێرکردنی شازادەکان

پەروەردە و فێرکردن لەسەردەمی ساسانیدا بۆ شازادەکان و منداڵەکانی بنەماڵەی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت، بە واتای منداڵانی بنەماڵە شاهانەو پیاو ماقووڵان و پایەداران، کە حەوت بنەماڵە دیارەکانی ئەو کات (ساسان، کارن، موگ، قارن، اسپهبز پەهلو، سپندیار، مەهران) (نفیسی، ١٣٨٨: ٣٤)، خوێندنی تایبەتی بووە(دیورانت، ٢٠١٠ : ٦١١)، ئەوانە بەڕێوەبردنی دەوڵەتی ساسانییان لە ئەستۆدابوو، منداڵاکانیان داهاتووی دیار بوو کە دەبوونە حاکم و بەڕێوەبەر و بەرپرسی دەوڵەت، بۆیە لەتەمەنی بچووکیەوە ڕادەهێنران بۆ هەڵگرتنی بەرپرسیارێتی باڵا (تاج بخش،١٣٨١: ٣٩٧)، بەڵام گرینگی پێدانێکی تایبەتی تر گوشاری زیاتر بۆ ئەو شازادانە بوو کە جێنشین بوون، ئامادەکردنیان بۆ تەختی پاشایەتی بە چاودێر و بەخێوکەری تایبەت دەسپێردران (بیژن، ١٣١٥: ٦٣).

هەرچەندە بۆ فێربوونی دەرەوەی خێزان تەمەنی حەوتساڵی بووە، هەروەکو پێشتر ئاماژەی بۆ کرا، بەڵام لەوە دەچێ ئەم تەمەنە مەرج نەبووێت بە تایبەت بۆ ئەو شازادانەی کە لە داهاتوودا دەبوونە پاشا، چونکە بە پێی گێرانەوەی (طبری) کاتێ باسی شاە (بەهرام کوری یەزدگورد) ئاماژە بەوە دەکات، کە بەهرام لەلای عەرەبەکانی حیرە[١] پەروەردەکراوە، بۆ ماوەی سێ ساڵ شیری پیدراوە ولە تەمەنی چوار ساڵی لە شیر کراوەتەوە، هەرکە تەمەنی بوویتە پێنج ساڵان داوا لە مونزیری نوعمانی کوڕی مونزیر[٢] دەکات، تا مامۆستا و زانایانی بۆ دابین بکەن، تاوەکو

---

[١] .حیرە بە زمانی ئارامی :ܚܝܪܬܐ Ḥīrtā، بە پەهلەوی Hērtشارێکی کۆنی مێژووییە دەکەوێتە بەشی باشووری ناوەراستی عێراق نزیك شاری کوفە سێگۆشەی (نەجەف – کوفە – حیرە) پایتەختی مەنازیرە بووە، ڕۆڵی دیاریان هەبووە لە مێژوودا، هەمان حیرە سەر بە قضاء المناذرەی پارێزگای نەجەف ە، یاقوت الحموی ئاماژە بەو شارە دەکات و دەنوسێت: سێ میل لە کوفە دوورە لە شوێنەکەی پێی دەڵێن نەجەف (١٩٧٧: ٢ :٣٢٩)، لەسەردەمی ساسانیەکان ڕۆڵێکی گرینگیان هەبووە، بە تایبەتی عەرەبی لەخمیەکان پاڵپشتی و پشتیوانی پاشایانی ساسانی بوونە، لە جەنگەکانی لە دژی بیزەنتیەکان و هەیاتلەکان و ئەرمەن (غنیمە، ١٩٣٦: ٤).

[٢] . مونزیری کوڕی نوعمانی کوڕی (امرء القیس)، حەوتەم پاشای حیرە بووە لە نێوان (٤١٨- ٤٢٩ز) حوکمی کردووە، پەیوەندیان گەڵ فارسەکان لە ڕووی ئابووری و سیاسی و ڕۆشنبیری هەبووە(امین، ٢٠١٢: ٢٢)، بەهۆی پەیوەندی بەهێزی لە گەڵ فارسەکان یارمەتی بەهرامیان داوە بۆ وەرگرتنی

←

فێری خوێندن و نووسین و زانست و ڕەوانبێژی وتیرهاوێژی ببێ (مونزیر) پێ دەڵێ تو هێشتا تەمەنت بچووکە (بەهرام) له وەڵام دا دەڵێت من بچووکم بەڵام عەقلم مەزنە، ئەویش باشترین مامۆستا و ڕاهێنەری بۆ دابین دەکات (۱۹۹۸: ۳۲-۳۳).دیارە منداڵە شازادەکان هەر لە چوار ساڵیەوە لە ژێر چاودێری چوار زاناترین مامۆستایان پەروەردە دەکران بۆ فێر بوونی نووسین و خوێندن وتیر وڕم هاوێژی.

خوێندنی ئەم ماوەیە هەشت ساڵ بووە(صدیق، ۱۳۵۵: ۱۲)، دەکرێ ئەو ماوەیە وەك قۆناغی سەرەتایی بوویێ، بەڵام سەرچاوەیەك پێ وایە وەك ئامادەیی وابووە(حکمت، ۱۳۵۰ :۳٦٥)، لەم ماوەیەدا چەندین بابەتی دیاریکراو فێردەکران وەك ئاشنا بوون بە ئاڤێستا و زەند و ئەدەبیات، مێژوو، هونەری ئاخافتن، هونەری ئەسپ سواری، تیرهاوێژی و ڕم هاوێژی و مۆسیقا، سروود ،ئەستێرەناسی، شەترنج، هونەری پۆشینی جل و بەرگ و چێشت لێنان، بە واتای گشت ئەو بابەتانەی پێویست بووە بۆ پێگەیاندنی گەنج لەو سەردەمەدا، بۆ زیاتر زانیاری لەبارەی تەمەن و بابەتەکانی فێربوون لەسەردەمی ساسانی دەکرێ ئاماژە بە دەقیکی پەهلەوی بکرێت بە ناوی (پندنامگ-زەردەشت) لە(هادیلبرگ) لە ئەڵمانیا لە ساڵی (۱۹۱۷ز) وەکو تێزێکی دکتۆرا وەرگیراوە، کە تێیدا هاتووە گەنجێك خۆی بە کیسرا ئەنۆشێروان دەناسێنێت بۆ خزمەت کردنی لە کۆشك هەرچەندە دایك و باوکی نەبووە واتا هەتیو بووە، بەڵام لە خێزانی خانەدانەکان بووە، کە سەرپەرشتیارانی باشترین جۆری پەروەردەیان بۆ فەراهەم کردووە) لە دەقەکەدا هاتووە لە تەمەنێکی دیاریکراو خراوەتە بەر خوێندن وەك(خوێندنی سەرەتایی)، بەشە سەرەکیەکانی ئاڤێستا و ڕاڤەکانی لەبەر کردووە هەروەکو(هیربدێك) کەسێکی رووحانی لێهاتووە، دواتر لە خوێندنی ناوەندی فێری چەند زانست و هونەرێکی تر وەك ئەدەب و مێژوو و ڕەوانبیژی و ئەسپسواری وتیرهاوێژی، هەروەها فێری مۆسیقا و گۆرانی و ئەستێرەناسی بووە، زۆر لێهاتوو بووە لە یاری شەترەنج و چەندەها یاری تر شارەزا بووە، هەروەها ئەوەشی بە شا ڕاگەیاندووە، کە

دەسەڵات، هەروەکو طبری ئاماژەی پێ دەکات بە نزیکەی ۱۰ هەزار سوارچاك هاتوونە نزیك پایتەخت بۆ یارمەتیدانی بەهرام تا بووە شای دەوڵەتی ساسانی (۱۹۹۸: ۳۵).

چێشتلێنەرێکی بەتوانایەوە لەگەڵ ئەوەشدا شارەزایە لە هونەری جلّ پۆشین (بارتمله ،١٣٣٧: ٤٣)

شازادەکان حیکمەتە ئیلاهییەکان کە لە ئایینی زەردەشتی باس کرابوو، لەلایەن(موغەکان)مامۆستای ئایینی فێر دەکران، کە بە پارێزترین کەس ئەوانیان ڕادەهێنان تاوەکو هەموو کارێك بە ڕاستی بکەن بۆ ئەوەی هونەری ژیان فێر ببن لە ڕەفتار و ئاکاری جوان و چۆنیەتی دوورکەوتنەوە لە زوڵم و ستەم و تەماکاری و خۆپاراستن لە کردەوەی ناشیرین و ناپەسەند، هەروەها لەسەر چاونەترسی و پیاوەتی و ئازایەتی ڕایاندەهێنان (ایرانی،١٣٣٤: ٥٠)، لەهەمان کاتدا فێری خوێندن و نوسین و بیرکاری (صدیق، ١٣٥٥ :١٨)و سوارچاکی و هونەری جەنگ و تیر هاوێژی ورم هاوێژتن و ڕاووکردن و مەلەوانی دەکران ئەمە وەکو لایەنی پەروەردەی جەستەیی وابوو، کەواتە بۆ پێگەیاندنی شازادەکان پەروەردەی دەروونی و جەستەیی گرینگی پێ دراوە لە ڕێگەی وەرزش کردن، واتا بەهێزکردنی جەستەیی و گیانی بەوەی پێویستە پارێزگاری لە هەردوولایەنی گیان و جەستە بکرێ ، لە دینکردی بەشی حەوتەم هاتووە: (عەقڵی تەندروست لە جەستەی تەندروست دایە بەوەی ئەگەر جسم تەندروست نەبێ گیانیش ناتەندروست دەبیت)، هەروەکو لە ژیانی (ئەردەشێر کوری بابك)دەردەکەوێ لەگەڵ ئەوەی لە پەرستگا فێری بنەماکانی ئایینی زەردەشتی ببوو، فێری سوارچاکی ئەسپسواری و تیرهاوێژ کرابوو، لەمەوە دەتوانین فێربوون و پەروەردەکردنی شازادەکان لەم چەند خاڵانە کورت بکەینەوە:

ا : شازادەکان،واتا ئەوانەی لە داهاتوو دەبوونە شا، فێری زانستە ڕامیارییەکان وبەڕێوەبردن و هونەری جەنگی دەکران، هەندێ جار زمانی بیانیش گرینگی پێ دەدرا، لە چوار ساڵیەوە دەدرانە مامۆستای تایبەت بۆ ڕاهێنان و پەروەردەی هزری و جەستەیی شازادەکان فێری زمانی تری وەك زمانی یۆنانی و عەرەبی و ڕۆمانی دەکران بۆ بەڵگە وەکو بەهرامی پێنجەم زمانی عەرەبی زانیوە، هەروەها کیسرا ئەنۆشێروان توانای خوێندنەوەی یۆنانی هەبووە (ولمبر، ١٩٨٥ :٤٣).

ب .منداڵانی گەورە بەرپرسەکان(شەهرداران واسپهران ئازادان) لەپاڵ وانە گشتییەکان کۆمەڵێك زانستی تر فێر دەکران، هەروەکو شازادەکان فێری بەڕێوەبردنی

وڵات و هونەری جەنگی دەکران، زیاتر جەختی لەسەر هونەری جەنگ دەکرایەوە، چونکە ئەوان بە زۆری دەبوونە سەرکردە لەسوپای دەوڵەتدا .

ئەو بابەتانەی ئەوان فێردەکران جیاواز بووە لەگەڵ چینی گشتی، ئەوان زیاتر فێری زانستی ڕامیاری و زمان و بەڕێوەبردن و مەشقی سەربازی و هونەری جەنگ و یاری و وەرزش دەکران لەگەڵ ئەوانەش مەرج بوو، ئایین و فەرمایشتەکانی ئاڤێستا فێربکرێن، بەم جۆرە تاوەکو لە ڕووی دەروونی و جەستەییەوە ئامادە بکرێن بۆ خزمەت کردنی وولات، ئەو دوو بەشە جۆری پەروەردە و فێرکردنی تایبەت بووە، لە کۆشك بۆ پرۆسەی فێربوونیش شوێنی تایبەت ئامادە کراوە، بۆ ئەوەی دڵگیر و خۆش بێت پڕ لە گوڵ و سەوزایی بووە، وەکو باخچە و گوڵستان وا بووە (بیژن، ١٣٥٠ : ٤٠)، مامۆستای تایبەت دەچوون بابەتە جیاوازەکانیان پێ دەوتن لە ناو کۆشکی شاهانە فێردەکران، هەروەکو ئامادەکاری وابووە بۆ وەرگرتنی پۆست و پلە باڵاکانی دەوڵەت، داهاتوویان دیار بووە، بۆیە پێویست بووە بە چاکترین شێوە ئامادە بکرێن.

٣:٥ .فێربوونی چینی گشتی

لە دەوڵەتی ساسانیدا هەموو کەس مافی فێربوون و خوێندنی هەبووە، لە ئاتشگا دواتر قوتابخانەی تایبەت بۆ خوێندن و فێربوون هاتەبوون، لە سەردەمی (ئەردەشێر کوڕی بابك) دا لەسەری هەر کۆلانێك لە ناو هەر ئاتەشگایەك شوێنی فێربوون هەبووە، بە گوێرەی ئەوەش کە فیردەوسی لە شانامەکەی دەگێڕێتەوە کە خەڵکی ئێران منداڵەکانیان دەسپاردە دەستی (فەرهەنگیان) (مامۆستا، یان وانەبێژ)انی ئەو فێرگانە هەروەکو دەڵێ:

همان کودکش را به فرهنگیان سپردی چو بودی از اهنگیان

به هر برزن اندر دبستان بدی همان جای اتش پرستان بدی

هەروەها ئەردشێر فەرمانی کرد بە هەموو چینەکانی کۆمەڵگا بە دوای فێربوونی زانست و کولتورەوە بن و لە بەرز نرخاندنی کەمتەرخەم نەبن.

دگر انکه دانش بگیرند خوار اگر زیر دەستید اگر شهریار

زمانی میاسای از اموختن اگر جان همی خواهی افروختن. (١٣٦١: ٤ : ٤٢٧)

کەواتە هەمـوو تـاکێکی کۆمەڵگـا مـافی خوێنـدن و فێربـوونی هەبـووە، بەڵام زانیـاری لەبـارەی فێربـوونی چینـی گشـتی کەمە، ئەوەی هەیە زیـاتر تـایبەتە بە شێوازی خوێنـدنی تـایبەت بۆچینی پـلە باڵاکان(نفیسی،١٣٨٨: ٤٢)، ئەمە لەوە سـەرچاوەی گرتـووە، کە بە شـێوەیەکی بەرفـراوان زانیـاری زۆر و هەواڵـی سـەرنج ڕاکێش و وردی ژیـانی پاشـاکان و دەسـەڵاتداران تۆمـار کـراوە، بە هـیچ شـێوەیەك ئامـاژە بە ژیـانی خەڵکـی ئاسـایی نەکـراوە، بەڵام بە پێـی ئەوەی لە پەنـد و ئامۆژگارییەکانی سەردەمی ساسانیدا هاتووە، هانی خەڵك دراوە کە منداڵەکانیان بخەنە بەرخوێندن و فێربوونی هونەر، ئەوش دەردەخات کە خەڵکی ئاسایی مـافی ئەوەی هەبووە بخوێنێ، هەروەکو لە پەندنامەی (ئازەرباد ماراسپەند) هاتووە : (ژن و منداڵت لە خوێندن و فێربوون و هونەر بێبەش مەکە تـا دواتر پەشیمان نەبیتەوە و خەمـی پـێ نەخـۆی) (ایرانـی، ١٣٣٤ :٩٦)، بە پێـی فەرمایشـتەکانی ئـایینی زەردەشتی فێربـوون بـۆ هەمـوو کەسێك بـووە بە بێ جیـاوازی ڕەگەز و چینـایەتی، وەکـو ئەرکێـك وا بـووە بـۆ گشـت ئەنـدامانی کۆمەڵگـا منـداڵەکانی خۆیـان بـخەنە بەرخوێنـدن و فێرکردن، بـۆ خەڵکـی ئاسـایی لە تەمەنـی حەوت سـاڵی تـا تەمەنـی پازدە ساڵی وەك خوێندنی ناوەندی بووە، کە منداڵان تیایدا فێری بنەماکانی ئـایین و ئەخـلاق و خوێنـدن و نووسـین و بیرکـاری و پەروەردەی جەسـتەیی دەکـران (صدیق،١٣٥٥ :١٨)، دوای تەمەنی پازدە ساڵی قۆناغێکی تـری خوێندن دەستی پێ دەکرد، کەزیاتر شێوازی پسپۆری بـووە لە بوارەکانی فێربـوونی کرداری بە پێی ئەو پێگە کۆمەڵایەتیەی هەیان بووە، زیـاتر فێربوونی کـاری پیشـەیی دەکران، کە هەمـان پیشـەی بـاب و باپیرانیـان بـووە (حکمـت، ١٣٥٠: ٣٧٦)، ئەوانە زۆربەی چینی چوارەمی کۆمەڵگای ساسانی دەگرتەوە، لە بەرئەوە پیشەکانیش بۆ مـاوەیی بـووە(بیژن، ١٣١٥: ٦٥)، منـداڵانی هەمـان پیشـەی باوانەکانیـان فێـر دەکـران وەك سنعاتکاران، پیشـەورانی کانزاکـاری و دارتاشـی و ڕسـتن و چنـین و کـاری تـری هونەری (تاج بخش،١٣٨١: ٤٠٣)، بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە کە نەتـوانن فێری خوێندن و نووسـین بـبن، چونکە دوای تەواو کردنـی مـاوەی فێربـوونی ئەو قۆنـاغە وەکـو قۆنـاغی سـەرەتایی وابـووە، ئەو کـات پیشـەی باوانیـان فێردەکـران، وەکـو

منداڵانی پیاوانی ئایینی و بازرگانەکان لەسەر هەمان کارو پیشەی باو باپیرانیان پەروەدە دەکران بۆ نموونە کوڕی ڕووحانیەکان فێرە ڕێنمایی ئاڤێستا دەکران، چونکە دواتر شوێنی باوکیان دەگرتەوە، ومنداڵانی نووسەران و بازرگانان فێری زانستی ژماردن و خوێندن و نووسین دەکران (حکمت، ۱۳۵۰: ۳۷٦)، دیارە ئەمە وای لە گەشتیارێکی چینی بودی (هوین تاسیانگ)کردووە لەسەرچاوەیەکدا ئاماژەی پێکراوە بلێ ئێرانیەکان ئەوەندەی گرینگیان بە کارو پیشەی هونەری دەدا ، گرینگیان بە فیربوون نەدەدا (Beal ,۱۸۸٤ :۲۷۸)، هەرچەندە کریستنسن و دیورانت لەو بڕوایە دان زۆرینەی خەڵکە هەژارەکانی شار و لادێیەکان لە خوێندن و خوێندەواری بێ بەش بوون، بەتایبەتی جووتیارانی ناوچە دوورە دەستەکان، دیورانت ئاماژە بەمە دەکات کە چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵگا کێشەی خوێندنیان نەبووە و تەنها فێری سێ شت دەبوون، ئەسپسواری و تیرهاوێژی وڕاستگۆیی (۲۰۱۰: ٦۱۱)، بەڵام ئەمە لە گەڵ بنەمای دەوڵەتی ساسانیدا نەدەگونجا، کە ئایین و دەوڵەت هانی فێربوونی زانست و ڕۆشنبیریان دەدا، پێویست بوو لەسەر گشت چین و توێژێك منداڵەکانیان بنێرن بۆ ئاتشگا، یان خوێندنگا لەو سەردەمە جگە لە ئاتشگا[۱]قوتابخانەی تایبەت بۆ فێربوون هەبووە هەروەکو ئاماژەی پێ کرا، کە دەبوو دوور بێت لەناو بازار تاوەکو فێرخوازان گوێبیستی درۆ و وتەی نەشیاو نەبن (دیورانت، ۲۰۱۰: ٦۱۹)، لە هەمان کاتدا پەروەردەی جەستەییش دەکران، تاوەکو ببنە خاوەنی جەستەیەکی بەهێز و تەندروست، ئەوانەی دەڕۆیشتن بۆ خوێندن چینی گشتی بوونە، چونکە چینی تایبەت هەر لەناو کۆشك خوێندنی تایبەت مامۆستای تایبەت فێریان دەکردن هەروەکو پێشتر ئاماژەی پێ کرا، هەروەها بۆ تەواو کردنی خوێندن لە زانستگاکان وەکو زانستگای جوندی شاپوور هەموو کەسێك مافی ئەوەی هەبووە بچێتە ئەو زانستگایە بۆ فێربوونی زیاتر بە تایبەتی ئەوانەی ئارەزووی تەواو کردنی خوێندنیان هەبووایە، ئەوەی دیورانت و کریستنسن بۆ سەلماندنی ئەوەی دەڵێن کە فێربوون مافی چینی گشتی نەبووە، بەوەی تەنها چینی باڵا بووە لێ بەهەرەمەند بوون، ئاماژە بە گێڕانەوەی داستانی (پینەدۆز و

[۱]. هەمان سیستەم لە ئیمپراتۆریەتی بێزنتی پەیڕەوکراوە، منداڵاکان لەو تەمەنە دەنێردران بۆ کەنیسە بۆ فێربوونی خوێندن و نووسین (عمران، ۲۰۰۰: ۲۹۱).

کیسرا ئەنۆشـیّروان) دەکەن، گـوایە کیسـرا ئەنۆشـیّروان ڕیّـگەی نەداوە بە کـوڕی پینەدۆزیّك[1] ببیّتە نووسەر لە کۆشك، بەڵام ئەم بابەتە جیاوازە چونکە نوسەری لە کۆشکی شاهانە زۆر هەستیار و گرینـگ بـووە، بۆیە پێویسـت بـوو دوای بڕینـی چەنـد قۆناغیّـك ئەو کـات ببیّتە نوسـەر، لە لایەك لە لایەکـی تـریش (نووسـەری) هەروەکو پیّشـتر ئامـاژەی پـیّ کـرا مـافی چینیّکـی تـایبەت بـووە لە کۆمەڵگـای ساسانی، بەڵام لە هەمان کاتدا کەسێکی وەکو بوزرگمهر کە لە چینی باڵا نەبووە بەڵام زۆر دانا و لیّهاتوو و زیرەك بووە بوویتە ڕاوێژکار و پزیشکی تایبەتی کیسرا (ئەنۆشیّروان)، بەڵگەیە لەسەر ئەوەی هەموو خەڵك بۆی هەبووە بخویّنیّت و بگاتە دوا پلەکانی فیّربوون.

بە شـیّوەیەکی گشـتی دەکـریّ بەرنـامەی پەروەردەو فیّرکـردن بۆسـیّ بەشـی سەرەکی دیاری بکەین:

١. پەروەردەی ئایینی و ڕەوشت.

٢.پەروەردەی جەستەیی .

٣. فیّربـــوونی خویّنـــدن و نووســـین و بیرکـــاری (ضـــمیری،١٣٧٣ :٢٠؛ صدیق،١٣٥٥ :١٨)

پەروەردە و فیّرکـردن لە قۆنـاغی یەکەم لە نـاو خیّـزان بووەتـا تەمەنـی حەوت ساڵی، بەڵام دواتر بۆ فیّربوونی ئایین و زانست ڕەوانەی فیّرگە دەکران، کە هەر لە نـاو ئاتشـگا بـووە، وەکـو قوتابخـانەی ئـایینی وابـووە، پیّـی دەوترا(موغسـتان) و (هیربدستان) (دریـای، ١٣٨٣: ١٤٤)، کە بـۆ چینـی گشـتی بـووە، بەڵام شـویّنی

[1] داستانی کیسرا ئەنۆشیّروان و پینەدۆز (کفشیار) لە شانامە هاتووە، کاتیّ کیسـرا ئەنۆشیّروان لە جەنـگ گەڕاوەتەوە، ئازووقەیـان نەمـاوە بـۆ سـوپا دوور بـوونە لە پایتەخت و گەمـارۆ درابـوون لە لایەن ڕۆمەکانەوە پیّویستیان بە ئازووقە بووە، بەڵام بوزرگمهر پیّشنیاری بۆ دەکات خەڵك هەیە سەرمایەدارە بە ناوی پاشا داوا لە خەڵك بکەن بە قەرد یارمەتیان بدەن دواتر قەردەکەیان دەدەنەوە، ئەوە بوو بوزرگمهر کاتیّ داوای لە خەڵك کرد بۆ پیّدانی قەرد بە پاشا، پینەدۆزیّك وتی من پارەتان پیّ دەدەم و نامەویّتەوە بە مەرجیّك تاقە کوڕیّکم هەیە ڕیّگە بدەن ببیّتە نووسـەر لە کۆشـك، بەڵام کیسـرا ڕیّگەی بەمە نەداوە، چونکە ئەو پۆستە چینی دیاریکراوی هەبووە، ئەوە ئەمە نـاگەیەنیّ ڕیّگە نەدریّ بە فیّربوونی چینی گشتی، یاخود ئەمە وەکو بەرتیل وابووە، کە بە واستە کوڕەکەی ببیّتە نووسـەر لە کۆشـك بۆیە کیسـرا ئەمەی قبول نەکردووە، یاخود نەییوستووە سیستەمی کۆمەڵایەتی تیّکبچیّت (الفردوسی، ١٩٧٧: ٢٨٥)

فێربوون بۆ شازادەکان جیاواز بووە بەوەی لە نزیك کۆشکی شا بووە پێی دەوترا (فرهنگستان)، کە تایبەت بووە بە شازادەکان و کوڕانی خانەدانەکان و پلە بەرزەکان (بیژن، ١٣١٥: ٦١)، لەو قوتابخانانەدا هەروەکو ئاتشگا فێرخوازان فێری جێبەجێ کردنی فەرمانەکانی ئایینی وسروود وفەرمایشتەکانی زەردەشت و ڕەوشت وئاکار دەکران، هەروەها وفێری زانست و ژینگە دەبوون، بەوەی شارەزایی تەواویان لەبارەی جۆرەکانی ڕووەك وئاژەڵ و گیانەوەرانی سوود بەخش و زیانبەخش هەبێ و شارەزایی تەندروستی ڕێگە چارەسەریەکانیان بن (حکمت، ١٣٥٠: ٩٣)، بەشێوەیەکی گشتی کاتی خوێندن لە بەیانیان دەستی پێ دەکرد، وەکو نەریتێك وابووە کە پێویست بوو لەکاتی بەیانیان دەست بەکار و خوێندن بکرێ (بیژن، ١٣١٥ :١٤)، دیارە ئەمەش بەهۆی کاریگەری فەرمایشتەکانی ئاڤێستا بووە هەروەکو لەبەشی هەژدەمی (ڤەندیداد) هاتووە، کاتێ زەردەشت لە ئەهۆرامەزدا دەپرسێ پەیام هێنی پیرۆز کێیە؟لە وەڵامدا دەڵێ (کەلەشێر)ێکە، کە هەواڵی خۆرهەڵاتن دەدات و دەڵێت(ئەی[1] خەڵکینە هەستن ڕاستی و دروستی ستایش بکەن و دێوەزمەی تەوەزەلی لە خۆتان دوورخەنەوە، ئەو دێوەزمەی (بوشیانستا جنی تەمەڵی و نووستن) دەست درێژ کا و دەیەوێ بتانگەڕێنێتەوە بۆ خەو کە دەڵێ بنوو هێشتا زووە) (ڤەندیداد، ٢٠١٠: ١٦٠)، کە منداڵەکانیان پێش خۆر هەڵاتن لە خەو هەڵدەستاند، دیارە ئەم ڕەفتارە لە ئایینەکەوە سەرچاوەی گرتووە، بەوەی زوو هەستان لە خەو بەکارێکی چاك هەژمار دەکرێ، بە تایبەت لەبەرەبەیانی زوو بۆ بە جێ گەیاندنی پەرستش وکارکردن، بەتایبەتی فێرخوازان کاتێ بەیانی زوو لە خەو هەڵدەستان ودەڕۆیشتن بۆ قوتابخانەکان و ڕێگای دووریان دەبڕی وماندوو دەبوون، ئەوەش زیاتر بۆ ئەوە بووە تاوەکو بتوان لە داهاتوودا لە زحمەتیەکانی ژیان ڕابێن، وەکو پەروەردەی جەستەیی وا بووە.

---

[1] . کەلەشێر یەکێ لەو باڵندانەیە کە لە تێڕوانینی زەردەشتیەکان پیرۆزە، چونکە هێمایەکە بۆ ڕۆژ و ڕووناکی، لە کارە هونەرییەکان و وێنەی کێشراوە لەپاڵ باڵندەکانی (تاووس و هەڵۆ)، بە تایبەتی هەڵۆ باڵندەیەکی زۆر گرینگ بووە، بە باڵندەی ئاسمانی پیرۆز ناسراوە بەوەی پەیامی ئاسمانی بۆ مەلیك دەهێنێ لە سەر زەوی، لە چەندەها پاشماوەی خەزەفی کانزایی وێنەی کێشراوە. (صبری، ٢٠٠٠: ١١٠)

٣:٦. پەروەردەو فێرکردنی کچان.

پەروەردە و فێرکردنی کچان لە دەوڵەتی ساسانیدا بۆ ماف و پێگەی ئافرەت دەگەڕێتەوە، لەبەر ئەوەی لەکۆمەڵگای ساسانیدا، بەهۆی سیستەمی چینایەتی ئافرەتانی چینی خانەدانان وپلە باڵاکان لە گەڵ چینی گشتی جیاواز بوونە، چونکە ئافرەتانی پلە باڵا ماف و پێگەی تایبەتیان هەبووە بەڵام ڕۆڵ و پێگەی ئافرەتانی چینی گشتی لە چوارچێوەی ئەو چینە بووە کە تێیدا ژیاون، هەروەکو (دریای) ئاماژە بەوە دەکات کە دەڵێت: نابێ بەتەنها باسی ماف و پێگەی ئافرەت بکرێ لە کۆمەڵگای ساسانیدا، چونکە ئافرەت وابەستەی ئەو چینەیە بووە کە تێیدا ژیاوە (١٣٨٣: ١٧٠)، بە واتای پێگەی کۆمەڵایەتی لەو چینە بە پێی سستەمی چینایەتی کۆمەڵگا دیاری دەکرا و هەروەکو پێشتر ئاماژەی بۆ کرا .

لە کۆمەڵگای ساسانیدا هەروەکو کۆمەڵگاکانی تری ڕۆژهەڵات، کە[١]ڕەگەزی نێر تاکە بەرپرس وخاوەن دەسەڵاتی ڕەها بووە، لە گشت بوارەکانی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی، لەسەر بنەمای ڕەگەز هەڵسوکەوت لەگەڵ تاکەکان کراوە، بەوەی لە دیدی ئەوانەوە کچ هیچ سوودی ئابووری بۆ باوکەکە نابێ، چونکە بۆ ماڵێکی تر دەچێ کە کەسانێك جیا لە باوکیان سوودیان لێ وەردەگرن، بەڵام کوڕەکان بۆ باوکیان سوودی ئابووریان هەبووە، هەروەها بۆ پاشاش شەڕیان دەکرد، بۆیە لە کۆمەڵگای ساسانی ئەوەندەی دڵخۆش دەبوون بە لە دایك بوونی کوڕان بۆ کچان وانەبوون، هەروەکو دیورانت ئاماژە بەمە دەکات، کە باوك

[١] . زاراوەی نێر سالاری پەیوەندی بە ڕەگەزەوە هەیە، بەوەی لە ڕووی ڕەگەزەوە بەواتای ڕەگەزی نێر لەو کۆمەڵگایە باڵایە، باوك سالار بە واتای باوك خاوەن دەسەڵاتی ڕەهایە، پیاو سالاری بەهەمان شێوەیە کە تەنها پیاو باڵادەستە لە کۆمەڵگا، ئافرەتان هیچ جۆرە مافێکیان نییە، بەوەی پیاوەکە تێیدا باڵا دەستە، بەتایبەتی لە کۆمەڵگەی سەرەتایی دوو هۆکار هەبوونە بۆ ئەوەی ئافرەت پێگەی نەبێ لە کۆمەڵگا هەروەکو (کیال) ئاماژەی پێ دەکات، ئەوانیش یەکەم: بەهۆی سروشتی ئافرەتەوە کە کاری ئەو لە ناو ماڵ بووە، لە ئامادەکردنی خواردن وپەروەردەکردنی منداڵ. دووەم: بەخشینی ئارامی بۆ پیاوەکەی پاش گەڕانەوەی لە جەنگ و ڕاوکردن، بۆ پەیداکردنی بژێوی ژیانی ئافرەتەکە (١٩٨: ٦) ئەویش بەهۆی ئەوەی کە پیاو بە تاکە سەرچاوەی داهات دادەنرا، لە پەیداکردنی خۆراك و چاودێری کردنی ئافرەت .

داوا لە خوا ناكات كچێكی بداتێ، چونكە كچ بە نیعمەت نازانێ، كە خوا بە مرۆڤی بەخشیوە (٢٠١٠: ٦١٠)، بۆیە بۆ لە دایك بوونی كوڕ بۆ دەربڕینی سوپاسگوزاری بۆ ئاهۆرامەزدا چەندەها ڕێوڕەوسم و ئاهەنگی تایبەت سازدەكرا، وەك خێركردن و سەربڕینی ئاژەڵ، تا بڕی خێركردن هی كوڕان زیاتر بووە، بە بەراوورد لەگەڵ هی كچان (كریستنسن، ١٩٥٧: ٣١١)، ئەمە لێكدانەوەی و ڕەنگدانەوەی ئەو كۆمەڵگایە بووە، لە گاتاكان هیچ جیاوازیەك نەكراوە لە فەرمایشت و ئەركەكان لە بەرامبەر هەردوو ڕەگەز، هەروەكو لە یەسنا، هاتی (٢٧) بەندی (١٥) هاتووە: (لە نێو مرۆڤەكان ئەوانەیان كە ئاهۆرامەزدا لەبەر تیشكی ڕاستی و پاكیان بە باشترین ناسراون لە ژنان و پیاوان ستایشیان دەكەم) بۆیە ئەوەی لە شەرحەكانی ئاڤێستا هاتووە پێگەی ئافرەت تەنها لە چوارچێوەی خێزان دا دیاری دەكات، وەك لە(دینكرد،٩) هاتووە بەوەی پێویستە كچان فێری ماڵداری بكرێن چونكە كاری سەرەكی ئەوان پەروەردە كردنی منداڵە، هەروەها لە بندهش هەمان ئەرك دیاری دەكات كە لە(بارەی ژنان)ئاماژە بەوە دەكات كە ئەركی سەرەكی ئافرەت منداڵ بوون و پەروەردەكردنیتی كە تێیدا هاتووە:(هورمزد ڕووی لە ژن كرد و فەرمووی: ئەی ژن، تۆ دەژیت بۆ ئەوەی ژن و پیاوی مەزن و پاك و بە هێز لە ئامێزی پاك و پیرۆز و پڕ خۆشەویستی خۆتدا پەروەردە بكەیت ، كە ببێتە هۆی نەهێشتنی دوژمنانی ڕاستی و پاكی لە جیهان دا) (بندهش، ١٣٩٥: ٨٣)، لەمەوە دەردەكەوێ كە كاری سەرەكی ئافرەتان پەروەردە كردنی منداڵ و گرینگی دان بە خێزانە، تاوەكو پەروەردەیەكی دروست بكرێن و بەهێزبن لە بەرامبەر دوژمنانی ڕاستی و پاكی، بەڵام ئەمە ڕێگر نەبووە لە فێربوون و خوێندنی كچان هەروەكو لە پەندنامەی (ئازەرباد ماراسپەند) هاتووە: (كچەكەت وشیار و زانا ڕابێنە و هاوسەرێكی وشیار و زاناشی بۆ هەڵبژێرە)(ایرانی،١٣٣٤ :٩٦)، پەروەردەو فیركردنی كچەكان وەكو كوڕان تا تەمەنی حەوت ساڵی لە ژێر چاودێری دایك، واتا لە ناو خانەوادە بووە هیچ جیاوازیەك نەبووە لە نێوانیان (بیژن، ١٣١٥: ٦٨)، وەكو لە پەندنامەی (ئازەرباد ماراسپەند)لە بەندی ٥٨ دەڵێ((منداڵەكەت چ كوڕ بێ یان كچ بیبە بۆ خوێندنگا با لەداهاتوو پەشیمان نەبیەوە خەفەت بخۆی)، واتا لە قۆناغەكانی یەكەم و دووەم وەكو پەروەردەی كوڕان بوونە، فێرگەی سەرەتایی لە ناو خێزان دا فێری ڕێكخستن و پاك و خاوێنی و

پۆشینی جل و بەرگ دەکران، بەڵام لە قۆناغی سێیەم لە گەڵ کوڕان جیا دەکرانەوە کچەکان فێری ماڵداری دەکران، هەروەکو (بارتلمە) بە گریمانەی بەهێز ئاماژەی بۆ دەکات بەوەی کە پەروەردەی کچان زیاتر لایەنی کاروباری ماڵەوە بووە، چونکە کچان بۆ ئەوە پەروەردە دەکران تا ببنە کابانی ماڵ (١٣٣٧ :٤٣)، لەوانەیە ئەم جۆرە پەروەردەیە تایبەت بیت بە چینی گشتی، بەڵام بۆ ئافرەتانی چینی باڵا جیاواز بووە، چونکە بەڵگەی بەهێز لەبەردەستە، کە پەروەردەی زانستی لە نێوان ژنانی چینی باڵای خانەوادەکانی ساسانی باو بووە، بەتایبەتی لەبارەی شارەزایی ئافرەتان لە دادوەری و مافناسیدا[1] هەروەکو بارتلمە و کریستنسن ئاماژەی پێ دەکەن بەوەی لە پەرتووکی مافی (کتاب حقوقی) (ماذیگان هزار-داذستان)[2] هاتووە : ڕۆژێك دادوەرێك بۆ دادگا دەڕۆیشت، لە ڕێگا پێنج ژن دەوریان داوە یەکێك لەوان چەند پرسیارێکی لێ کردووە لەبارەی بابەتی یاسایی تایبەت لەوانە وەك بارمتە و لە ئەستۆگرتن بەڵام کاتێ گەیشتە پرسیاری کۆتایی دادوەرەکە وەڵامی بۆ ئەو پرسیارە نەبوو، لەو کاتەدا یەکێ لە ژنەکان وتی: ئەی دادوەر مێشکت ماندوو مەکە بڵێ نازانم بە ڕاستی بڵێ نازانم، لەگەڵ ئەوەش وەڵامی ئەو پرسیارە، نووسراوە لە ڕوون کردنەوەی (مەگوگان ئەندرزبد) هەیە (بارتلمە،١٣٧٧ : ٤٤؛ کریستنسن، ١٩٥٧: ٤٠٣)، لەوە دەردەکەوێ خوێندنەوەو فێر بوونی زانستی یاسا و مافناسی لە نیو ژنانی سەردەمی ساسانی نامۆ نەبووە، واتا خوێندنی باڵا لە نێو کچانیش هەبووە، تا بگاتە ئەو ئاستەی پسپۆری هەبێ لە لای موبیدان بخوێنێ و شارەزای وردەکارییەکانی یاسا و دادوەری بێت.

---

[1]. هەروەها لە سەردەمی ئەشکانیەکان ئاماژە بە شارەزایی ئافرەت دەکرێ، کە شارەزایی لە ژمێریاری و حیساب هەبووە وەك(ئەرتادۆخت)خەزنەداری دەوڵەت بووە لەسەردەمی (ئەردەوانی چوارەم)، کەهەوڵێکی زۆی دا بۆ کۆکردنەوەی سامانی وڵات، توانیویەتی شێوەیەکی زۆر ئابوریانە ئیدارەی خەزێنەی دەوڵەت بکات بە بێ هەبوونی بچووکترین هەڵە، ڕێگەی نەدەدا سامانی دەوڵەت بە فیرۆ بڕوات، مەگەر بۆ شتی زۆر پێویست نەبووایە پارەی خەرج نەدەکرد زۆر بە باشی دەستی گرت بوو بە سامانی دەوڵەت (علوی، ١٣٩٥: ٣٨).

[2]. ئەم پەرتووکە یەکێکە لەسەرچاوەکانی یاسایی و کۆمەڵایەتی و مێژووی ساسانی، بە زمانی پەهلەوی ساسانی نووسراوە کۆمەڵێ بابەتی یاسایی تێدا تۆما کراوە کە بریتین لە فەتوا و بڕیاری یاسایی، کە هەزار فەتوایە، تاکە سەرچاوەی یاساییە لەو سەردەمە کە بابەتەکانی (هاوسەرگیری و تەلاق و کۆیلایەتی ، وەسیەت وشراکەت) چەندەها بابەتی تری یاسایی تێدا تۆمارکراوە ،کە نووسەرەکەی (فەرخ مەرد بەهرەمان) بووە، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە (پور و فخرانی، ١٣٩٥ :٢-٣)

هەروەها بیژن ئاماژە بە هەبوونی ئافرەتێك دەكات، وەك مامۆستای ئافرەتان بووە، كە پێیان دەوت (ئاتون) كە كچانی فێری نووسین و خوێندن و كاری دەستی دەكرد (١٣١٥: ٦٤)، لەمەوە دەردەكەوێ ئافرەتان لەو ئاستە بوونە كە فێری زانست و زانیاری ببن و ببینە فێركار و خەڵكی تر فێری خوێند ونووسین وكاری هونەری بكەن، بەڵام لەوە دەچێ ڕێژەیان زۆركەم بووبێ، چونكە ئافرەتان زیاتر گرینگیان بە كاری ناو ماڵ داوە، لە پەروەردەكردنی منداڵ و ڕێكخستنی خێزان لە كارە سەرەكیەكانی ئافرەت بووە (زنجانی اصل، ١٣٨٧ : ١٣١)، جگە لە خوێندن و نووسین و فێری وەرزش و ئەسپسواری چوگان (پۆلۆ) و ڕاو و تیرهاویژیش دەكران، هەندێكیان زۆر ئازا و شارەزا بوونە بە تایبەتی لە یاری چوگان هەروەكو (شیرین) خۆشەویست و دۆستی خوسرەو پەروێز كە دواتر(دەبێتە شاژن) زۆر شارەزا و لێهاتوو بووە لەو جۆرە یارییە كە نیزامی گنجەوی (١١٤٠ -١٢٠٢) و فیردوسی لە شانامە ئاماژەیان پێ كردووە كە(شیرن) زۆر لێهاتوو و شارەزا بووە لە گەڵ (خەسرەو پەروێز)ئەو یاریەی كردووە(صدیق،١٣٣٦: ٨٣)، هەروەها (گوردیە) خوشكی (بەهرام چۆپین) شان بەشانی براكەی جەنگاوە و سەركردایەتی سوپای كردووە لە دژی (خوسرەو پەرویز) بەشەڕهاتووە، دواتر بووە بە هاوسەری خوسرەو (بنایی، ١٣٩٦ : ١٢)، هەروەها هەندێ لە ژنانی ناو كۆشكی شاهانە توانیانە لە ڕووی سیاسیەوە كاریگەریان هەبێت تا ئەو ڕادەیەی ببنە دەسەڵاتدار، بۆ نموونە هەروەكو هەردوو كچی كیسرا پەرویز (ئازەرمیدۆت) و (بۆران دۆخت) بوونە بە شا و دەوڵەتیان بە ڕێوەبردووە .

٣:٧. ڕۆڵی پیاوانی ئایینی لە پرۆسەی پەروەردە وفێرکردندا

لە زۆربەی شارستانێتیە کۆنەکاندا پەروەردە و فێربوون و زانین پەیوەست بووە، بە پەرستگا، بەوەی پیاوانی ئایینی شارەزای زانستەکان بوونە، هەروەها ئەوان رۆڵی ئاراستە کردن وئامۆژگاری کردنی دەسەڵاتداران و کۆمەڵگایان لەئەستۆ بووە([1])مامۆستایان لە ئێرانی کۆن دا مەزنترین چینی کۆمەڵگا بوونە، بە پارێزەری داب و نەریت و ناسنامەی نەتەوەیی هەژمار دەکران کە لەوانەوە زانست وزانیاری بۆ نەوەکان دەگوازرایەوە.

پیاوانی ئایینی کە مامۆستا بوونە، لە هەمان کاتدا ئەوان چینێکی خاوەن هێز و دەسەڵاتی بەرز و دیاری کۆمەڵگا بووەنە، کاروباری ئایینی و دونیایی لە ژێر فەرمانی ئەواندا بووە، پێگە وپلەیەکی بەرزیان هەبووە تا ئەو ڕادەیەی لە دیدی ئێرانیەکاندا، هەر کارێك ئەگەر فەتوا و قسەی موغەکانی لەسەر نەبووایە، بە کارێکی نەشیاو نادروست دەزاندرا (نفیسی، ١٣٨٨: ٤٠) ئەوان خەڵکیان فێری ڕەوشت وبنەماکانی ئایینی زەردەشتی دەکرد، بەتایبەتی منداڵانیان ئاشنا دەکرد بە ڕێوڕەسمەکان و جێبەجێ کردنی یاسا بە لەبەرکردنی بنەماکان و شرۆڤەی ئاڤێستا، پێگەی مامۆستا زۆر بەرز و پیرۆز بووە بەوەی(زەردەشت) بە مامۆستای ڕاستی ناودێر کراوە، کە ئەرکی فێرکردن و بڵاوکردنەوەی باوەڕی خواپەرستی و ڕێنمایی خەڵك بۆ ڕێگای ڕاستی، هەروەکو لە یسنا (٢٩) بند (٩)هاتووە(ئەم فەرموودە پیرۆزەی ئەهوورا مەزدا بە چاکترین شێواز و ڕەوشت پەرە پێدەدین و تۆیش (زەردەشت)بە هۆنیاو و مامۆستای ڕاهینەری دەزانین) پیاوانی ئایینی بەهۆی ئەو بەرپرسیارێتیەی هەیان بووە، ببوونە چینیکی کاریگەر لە کۆمەڵگای ساسانی، بە تایبەتی دوای ئەوەی ئەردەشیر کوڕی بابك، ئایینی زەردەشتی کردە

---

[1]. بۆ نموونە لە شارستانێتی میسری کۆن پیاوانی پەرستگا پێگەیەکی بەرزیان هەبووە، بەوەی لەیەك کاتدا هەم بەرپرسی پەرستگا و هەم پزیشك و دادوەر و مامۆستا بوونە (باقر، ١٩٥٦: ١١٤) بە هەمان شێوە لە مێژووی ولاتی نێوان دوو ڕووباردا، بەوەی پیاوانی پەرستگا مامۆستا و داهێنەری نووسین و فێرکردن بوونە (باقر،١٩٧٣: ٣٢٩).

ئــــایینی دەوڵەت (الركـــابي، ٢٠٠٧: ٢٧٤)، لە ڕووی سیاســـــی و ئـــــایینی و کۆمەڵاتیەوە، ئەم هەژموونەی زانایانی ئایینی دەگەڕێتەوە بۆ ئامۆژگارییەکانی زەردەشت کە فەرمانی بە پەیڕەوانی دەکرد، تاوەکو گوێڕایەڵی تەواوی زانایان بن. لەوتەکانی (ئازەرباد ماراسپەند) کاتێ ئامۆژگاری کوڕەکەی دەکات کاتێك هانی دەدات تا ببێتە فێرکار و ڕاهێنەری خەڵك بۆ فێربوونی زانست و زانیاری پێی دەڵێ :

(کوڕی خۆم پێت دەڵێم کە مەزنترین و باشترین بەخشش هەمان پەروەردە و ڕاهێنانی خەڵکە ،چونکە ماڵ و سامان تەواو دەبێت و گانلەبەرانیش دەمرن، بەڵام پەروەردە و ڕاهێنان لەسەر زانست و زانیاری بۆ هەتا هەتایە) (ای پسر من بشنو میگویم که بهترین بخشش ها تعلیم وتربیت مردم است زیرا مال ومکنت زوال پذیرد وچهار پایان بمیرد ولی دانش وتربیت باقی ماند) (ایرانی ، ١٣٣٤: ٩٩).

بەهۆی ئەو پێگەیەی مامۆستا هەیبووە (ئەرداویراف) لە گەشتەکەیدا بۆ ڕۆژی دوایی باسی شوێنی مامۆستایان دەکات، کە لە شوێنێکی بەرز بوون و زۆرشاد بوونە و ستایش دەکران (ربیع زاده وحسنی، ١٣٩٤ :٦٠)، لە ڕووی سیاسیەوە ئەو چینە ببوونە خاوەن پێگەیەکی بەرز و چینێکی کاریگەر شان بەشانی چینەکانی تری دەسەڵاتدار، دەستیان دەخستە نێو کاروباری سیاسی دەوڵەت، ڕۆڵیان هەبووە لەسەر لادانی شاهەینشا بەتایبەت ئەگەر(شا) خاوەن کەسایەتیەکی لاواز و جێی ڕەزامەندی ئەوان نەبووایە هەروەکو (ئەردەشێری دووەم، ٣٧٩-٣٨٣) کەمتر لە چوار ساڵ حوکمی کردو و لایان دا(شعبانی، ١٣٨٠: ٢٦٠).

جگە لەمانە ئەوان ئەرکیان تاج لەسەرنانی(شاه)بووە، بۆ نموونە لە دوای مردنی (ئەردەشێری کوڕی بابك) لە ساڵی (٢٤١ز) (شاپووری یەکەم)بوو بە شاهینشا و ئاهەنگی تاج لەسەرنان لە ساڵی (٢٤٢ ز) ئەنجام درا بە ڕابەری موبد موبیدان بوو، سەرچاوەیەکیش ئاماژەی بەوە کردووە، ئەوان واتا (موبدان موبد) تاجیان لەسەر هەریەکێك دادەنا کاتێ دەبوونە پاشا (مسکویە، ٢٠٠٢ :١١٨)، هەروەها لە کاتی هەبوونی کێشە لەسەر جێنشین ئەوە ئەوان مافی یەکلا کردنەوەیان هەبووە، بە بڕیاردان و دیاری کردنی شای داهاتوو کۆتاییان بە گرفتەکە دەهێنا،

هەروەکو کاتێ (قوباد کوڕی فەیرۆز) کۆچی دوای کرد(کاووس) کوڕە گەورەی جینشین بووە، بەڵام پیاوانی ئایینی زەردەشتیبە بیانووی لایەنگیری و دڵسۆزی بۆ (ئایینی مەزدەك) لایان دا و(کیسرا ئەنۆشیروان)یان هەڵبژارد کە دڵخوازی خۆیان بووە بەوەی زەردەشتیەکی ڕژد بووە (باقر، ۱۹۸۰: ۱٤۱).

پێشەوایانی ئایینی (موبید موبیدان) هەمیشە لە گەڵ شا بوونە لەکاتی ئاشتی و جەنگ و گەشت و ڕاوکردن، ڕاوێژکار و ڕێ نیشاندەر بوونە، لەو بارەیەوە سەرچاوەیەك ئاماژە بە ڕووداوی جەنگی شاه (فەیرۆز، ٤٥٩-٤٨٤ ز) لە گەڵ هەیاتیلەکان دەکات، کاتێ فەیرۆز دەرچووە بۆ شەڕ (موبید)ی لە گەڵ بووە، دوای ئەوەی لەشەڕەکەدا شکستی خواردو و کوژراوە و(موبید) لەگەڵ خانەوادەو وەزیرەکان بە دیل گیراوە(الدینوری، ۱۹۵۹: ٦٥)، لە ڕووی ئابووریەوە پیاوانی ئایینی خاوەنی سامانێکی زۆر، لە زەوی بە پیت و موڵك و گوند بوونە، دەوڵەت دەسەڵاتی بەسەر ئەوان نەبووە، یاسای تایبەتی خۆیان هەبوو، وەکو دەوڵەتێك بووە لە ناو دەوڵەتیکی تردا (پیگولوسکایا، ۱۳٦۷ :٤٧٩) .

لە ڕووی کۆمەڵایەتیەوە، دەسەڵاتێکی زۆریان لە نێو کۆمەڵگای ساسانی دا هەبووە لە ئاراستەکردنی کۆمەڵگا و دروست کردنی بیروبۆچوون و دونیا بینی تاك، لە بیروباوەڕ و دوعا و پاڕانەوە یارمەتی دانی خەڵك لە پاککردنەوەیان لە تاوان (نفیسی،۱۳۸۷: ٤١)، بۆیە مرۆڤەکان پێویستی بەردەوامیان بە پیاوانی ئایینی هەبووە لە وردترین ڕووداوی ژیانی ڕۆژانەیان، وەك گوناح و تاوان کردن و پاك بوونەوە لە تاوان و بێ بڕوایی و ڕێوڕەسمی هاوسەرگیری و ناشتنی مردوو و مندال بوون و بەستنی پشتێنی پیرۆز(کوشتی) وبۆنە و ئاهەنگەکان و جەژن و خوێندنی سروودی ئایینی و نوێژ کردن و پاڕانەوە(شعبانی،۱۳۸۰ : ۲٥٦)، هەروەکو لە سەرچاوەیەکیشدا هاتووە کە چینی پیاونی ئایینی پەیوەندیان بە هەموو وردەکاریەکانی ژیانی ڕۆژانەی خەڵك هەبووە هەر لەدایك بوونیەوە تا مردن (کانت تلازم الرجل من المهد الی اللحد) (کریستنسن،۱۹٥٧ : ۱۰٤)، هەروەها کاری دادوەریان دەکرد و سەرۆکی دادگا بوون، کە کاری هیربد هیربدان بووە بەلام طبری دەڵێ موبید موبیدان (قاضی القضاة) بووە(۱۹۹۸: ۳٦) .

پیاوانی ئایینی وەکو مامۆستا ڕۆڵێکی یەکجار مەزنیان هەبووە لەپێگەیاندن و

پاراستنی کولتوور و داب ونەریتی ئێرانیەکان، بە تایبەتی لە سەردەمی هەژموونی مەکدۆنیەکان لەگەڵ هەبوونی فشار و هەژموونی بێگانە ئەوان بە گەورەترین پارێزگاری فەرهەنگ و نەریتی ئێرانی دادەنرێن، بەهەمان شێوە لەسەردەمی ئەشکانیەکان، کە حکومەتێکی ئازاد هەبوو ئەوان ڕۆڵیان هەبووە لە زیندووکردنەوەی نەریتی ئەتەویی و سونەتی تا وای لێهات لە وسەردەمە بگەنە ئاستێکی بەرزی پێشکەوتنی شارستانێتی (حکمت، ١٣٥٠: ٣٧٣)، بە هەمان شێوە لەسەردەمی ساسانییدا مامۆستا سەرچاوەی باوەڕپێکراوی گواستنەوەی زانست وناوەندێکی متمانەی گەیاندنی زانیاری و ڕۆشنبیری بووە، بۆ نەوەکانی داهاتوو، مامۆستای لێهاتوو، خاوەن ئەزموون و دانایی بووە، تاکە سەرچاوەی گشت زانیارییەکان بووە کە لە ئایینی زەردەشتیدا سەرچاوەی گرتبوو(ایرانی،١٣٣٤: ٤٦)، فێرکارانی سەرەتایی لە کۆمەڵگای کۆن دا بۆ بەدی هێنانی بەها ئەخلاقیەکان ودەستەبەرکردنی زانست و پێنیشاندانی ڕێ و ڕەسمی ژیان و پەیوەندییە کۆمەڵاتیەکان پەنایان بۆ ئایین دەبرد، ئاشنا بوون بە فێرکاری بیروباوەر و ڕینماییەکانی زەردشت وپەند و ئامۆژگارییەکانی، هەروەکو (ئەردەشێر) خۆی یەکێ لە ئەندامانی خانەوادە ئایینیەکان هەژماردەکرد دەوڵەتەکەشی لەسەر هەمان بنەما دامەزراندووە، بۆیە پیاوانی ئایینی بوونە خاوەن پایەکی بەرزبۆیە لە ڕێگەی ئامۆژگاری و پەندەکانیان زۆر جەخت لەسەر فێرکردنی خەڵك دەکەنەوە، بۆ نموونە لە ئامۆژگارییەکانی (ئازەرباد ماراسپەند)هاتووە: (هیچ سامانێك لە زانایی باشتر نیە و هیچ خزمەتێکیش لە پەروەردە و ڕاهێنانی خەڵك لەسەر زانست و پیرۆز تر نیە)(ایرانی، ١٣٣٤: ١٠٠)، ئەرکی سەرشانی مامۆستا قورس بوو بەشەو تا بەرە بەیان خەریکی خوێندن و ئامادەکردنی بابەتەکان بوونە وهەرکاتێك بەشەو بنووستبایە و نەیخوێندبا ئەوا تاوانی لە پیشەکەی کردووە (بیژن، ١٣٥٠: ٥١)، بە ڕۆژیش سەقاڵی وانە ووتنەوە و فێرکردن بوونە. هەروەکو لە الڤندیداد ، فەرگود ٨، بند ٦ هاتووە : (ئەی زەردەشتی پیرۆز هەر مامۆستایەکی روحی بەشەو بیدار بی وخەریکی خوێندن و ئامادەکردنی وانە بێت بۆ ئەوەی بە خەڵکی بڵێتەوە، ئەوان بە هێزی دڵ و خێرایی لەسەر پردی سیرات دەبرن واتا دەچنە بەهەشت)، مامۆستاکان لە نێو کۆمەڵگەی ساسانی زۆر بەرێز و خاوەنی ڕەفتاری بەرز وجوان بوونە، سەرەرای ئەوەی مامۆستاکان خاوەنی مەعریفە وزانست بوونە، هەروەها شارەزایی

هونەرەکانی جەنگ بوون (بیژن، ۱۳۵۰: ۵۱)، پەیوەندی نێوان مامۆستا و فێرخوازان لەسەر بنەمای و خۆشەویستی و دڵسۆزی بووە(صدیق، ۱۳۵۵: ۱۷)، لەو سەردەمە پسپۆری دروست بووە، چینی موغان کاریان فێرکردنی ئایین و بەها ئەخلاقیەکان بووە کە پێیان دەووت(همگ دین)[1] وەك نازناوێکی فەخری بووە بۆ ئەو موبیدەی کە ئەرکی ئایینی وزانستە پەیوەندارەیەکان دەزانێت (کریستنسن،: ۱۹۵۷ ۱۱۰)، چینێکی تر پێیان دەووتن (فرهەنگیان) و (ئەندەرزپاتان) (بیژن ،۱۳۱۵: ٦٠)، یان(ئەندەرزبەدان) زانست و ڕۆشنبیریان فێری خەڵك دەکرد(دریای، ۱۳۸۳: ١٤٥)، هەروەها مامۆستاکان بەپێی جۆری بابەت و تەمەنی فێرخوازان دیاری دەکران، وەك بۆ منداڵەکان مامۆستای بەتەمەن دیاری دەکرا، بۆ ئەوەی پەروەردەی ڕەوشت و ڕەفتاری شایستەیان فێربکەن بۆ پەروەردە کردنی نەوجوانان لە نێو ئەو مامۆستایانی لێهاتوو دیاری دەکرا تاوەکو بە شێوەیەکی دروست پەروەردەیان بکەن، بۆ ئەوەی ئەو لە داهاتوودا بتوانن خزمەتی دەوڵەت بکەن (حکمت، ۱۳۵۰: ۳۷۱)، بابەتەکانی زانستی زمان و ئەدەب و مۆسیقا وهونەر و پیشەیی و پزیشکی و وەرزش و جەستەیی وپیشەیی و هونەری هەڵکۆڵین و کانزاکاری و وێنەکێشان فێردەکران بە واتای هەر بابەتێك مامۆستایەکی تایبەتی هەبووە،بەڵام لە گەڵ ئەوەش دا پێویست بوو مامۆستای هەر بابەتێك ، شارەزایی تەواوی لە بنەماکانی ئایینی زەردەشتی هەبێ لە پاڵ بابەتەکانی تر، بە فێرخوازانی ڕابگەیەنێ (بیژن، ۱۳۵۰: ۵۱)، مامۆستا ڕۆڵێکی مەزنی هەبوو لە پێگەیاندن و پەروەردەکردنی ئەندامەکانی کۆمەڵگا، بۆیە ئەوان بابەتەکانیان بە شێوازی تیوری و کرداری دەووتەوە، وەك شێوازی زارەکی وگوێ گرتن لەبەرکردن منداڵەکان فێردەکران (تاج بخش،۱۳۸۱ : ۳۹۷)، بۆیە زیاتر بابەتەکان بە لەبەرکردن فێردەکران، بەهۆی کەمی وەرەقەی بوردی و کاغەز، هەندێ جار ڕووی کانزا و گڵ و پێستی ئاژەڵ بۆ فێربوونی نووسین بەکاردەهینرا، هەرچەندە لە سەردەمی ساسانیەکانیدا پیشەسازی کاغەز هەبووە، بەڵام نرخی گران بووە بۆیە زۆر بەکارنەهاتووە. جگە لەمانە مامۆستاکان بۆ تیگەیشتن و فێرکردنی چیرۆك و داستانەکان ونموونەیان بۆ

---

[1] .لەسەردەمی ئەخمینەکان پێیان دەوتن (ئیثراپاتی تی) بە واتای دانا (دانش) (حکیم) لەیەك کات دا دەرسی ئایینی و زانستی و دنیای دەوتەوە (مهرین، ۱۳۸۸: ۳۷)

دەهێنـانەوە، ئێـوارانیش ئەوەی فێربـوون بە کردەیـی پیادەیـان دەکـرد، دەیـانبردنە نێـو دارستان بـۆ ناسـینی سروشـت وفێـری ڕاو و تیرهـاوێژی دەکـران (صـدیق ،١٣٥٥: ٢٥)، ئەمـەش زیاتر بۆ تێگەیشتن بونیادنانی جەستەیەکی پتەو بەهێز بـوو، کەواتە مامۆستایان لە دەوڵەتی ساسانی خاوەنی نهێنیەکانی زانستی ئایینی و دونیـایی بوون و ڕاڤە و گوزارشتی ئاڤێستایان دەزانـی، خاوەن پێگەیەکی بەرزی سیاسـی و کۆمەڵایەتی و ئابووری بوون. لە هەموو بوارەکانی ژیانی تـاك و کۆمەڵگا ڕۆڵیـان هەبووە، جگە لەمـانە ئەوان هـاودەم و هـاوەڵی شاهینشـا بـوونە لە ئاشتی و جەنـگ دا، هەروەها ئەرکی پەروەردەو ڕاهێنانی گیانی و جەستەییان لە ئەستۆ دابووە، بۆیە ڕێزی زۆریـان هەبووە لە لای خەڵك و دەسەڵاتداران.

بەشی چوارەم
سەرهەڵدانی بزاڤی ڕۆشنبیری و زانستی لە دەوڵەتی ساسانیدا

١:٤. هۆکارەکانی سەرهەڵدانی بزاڤی ڕۆشنبیری و زانستی:

پێشکەوتنی لایەنی ڕۆشنبیری و زانستی لە دەوڵەتی ساسانی بووە هۆی سەرهەڵدانی چەندەها مەڵبەندی زانستی ئاست بەرز، بۆ پێگەیاندنی کەسانی شارەزا و لێهاتوو بە مەبەستی خزمەت کردنی دەوڵەت و کۆمەڵگا، بێگومان چەندەها هۆکار هەبوونە وەکو پاڵنەر بۆ سەرهەڵدانی ئەم بزاڤە ڕۆشنبیری و زانستییە. لەوانە هۆکاری ئایینی، بە واتای هەبوونی ئایینێکی تایبەت بە دەوڵەت، گشت فرمان و بڕیارەکان لەوەوە سەرچاوەی گرتبوو (اصلانی و زرشناس، ١٣٩٦: ٥٥)، بە واتای ئایینی دەوڵەت (ئایینی زەردەشتی) هاندەر بووە بۆ فێربوون وشارەزا بوونی زیاتر.

وێڕای ڕۆڵی ئایین پاشاکانیش ڕۆڵی مەزنیان هەبووە، بۆ سەرهەڵدانی بزاڤی ڕۆشنبیری، بەوەی هەندێ لە پاشایان ئارەزوویان لە زانست و فەلسەفە هەبووە و ڕۆڵێکی بەرچاویان بینیوە لە پێشخستنی ڕەوشی زانست و ڕۆشنبیری، چونکە ئەو سەردەمە پێشکەوتن و گەشەسەندنی شارستانێتی پەیوەست بووە بە ڕۆڵی پاشا بۆ نموونە (ئەردەشێر کوڕی بابك) دواتر (شاپووری یەکەم) بە هاندان و پشتیوانی کردنیان بۆ زانست و ڕۆشنبیری، توانیویانە سوود لە بەرهەمە زانستییەکانی پێش خۆیان و دەوروبەر وەربگرن بۆ پێگەیاندنی شارەزایانی ناوخۆیی بە کاری بهێنن و زۆرترین زانست و زانیاری بهێننە ناوەوەی دەوڵەت و ئاشنا بن بە پێشکەوتووترین بەرهەمەکانی زانستی ئەو سەردەمە، جا چ لەڕێگەی وەرگێرانی ئەو بەرهەمانە بێ کە بە زمانی یۆنانی وهیندی بوونە، تایبەت بە ئایین و زانستی پزیشکی و ئەستێرەناسی وەریگێڕن بۆ زمانی پەهلەوی (الثعالبی،١٩٦٣ : ٤٨٥)، یاخود

هێنـانی سـەرچاوە تـایبەت بە زانسـتەكان، هەروەك (Ghirshman) زیـاتر ئەمە ڕوون دەكاتەوە و ئاماژە بە ڕۆڵی (شاپووری یەكەم) دەكات كە كارەكانی باوكی بە سەرئەنجام گەیاند و هەمـوو ئەو پەڕتووكانەی بە زمـانی هینـدی و ڕۆمـانی بـوون كۆی كردنەوە وهەروەها كەسانی تایبەتی نارد بۆ وڵاتی دوو ڕوویار بۆ هێنـانی ئەو نووسینانەی لەوێ مـابوون١٩٥٤) : ٢٩٤)، بۆ ئەم مەبەستە لیژنەیەكی تـایبەتی لە زانایـان پێكهێنـا بـۆ وەرگێڕانـی پەرتوكەكـان (الموسوی والنوری، ٢٠١٨: ١٤)، بەهرەمەند بوون بەرهەمی هزری نەتەوە پێشكەوتووەكانی ئەو (وڵاتـی دوو ڕوویـار و میسر و یۆنـان دواتـر ڕۆمـانی و هینـدی و چینـی) بـوو بە پـاڵنەر بـۆ ئەوەی ئەو سەردەمە جیاوازیێ و پێشكەوتنی زانستی و ئەدەبی لێ بكەوێتەوە .

لەو سـەردەمەدا بەرهەمـەكـانی زانسـتی و ئەدەبـی و هـونەری وەرگێـڕدران بـۆ زمانی پەهلەوی (محمدی، ١٣٩٤ : ١٥٨)، ئەمە بووە هۆی زۆر بـوونی پەڕتـووك پێویسـتی بە دامـەزرانـدنی كتێبخـانەی تـایبەت هەبـووە، بـۆیە لەو سـەردەمە پەڕتووكخـانەی مەزن بـوونی هەبـووە وەك كتێبخـانەی جونـدی شـاپوور هەزارەهـا پەڕتـووكی جۆراوجـۆری تێـدا بـووە (علـی، ١٣٧٨ : ٤)، ئەمـانە هانـدەربوونە كە ئـارەزووی خوێنـدن و گرینگیـدان بە زانسـت و زانیـاری زیـاتر بـێ، كەواتە ڕۆڵـی پاشاكان زۆر گرینگ بوو، بەتایبەتی ئەگەر خودی پاشا ئارەزووی لە زانست، یـان ئەدەب و هـونەر و فەلسـەفە بـووایە، چونكە ئەمە دەبـووە هـۆی هانـدان بـۆ داهێنـان لەو بـوارەدا بـۆ نمـوونە (شـاپووری یەكەم) بەهـۆی گرینگـی دانـی بە زانسـتی پزیشـكی بـووە هـۆی دامـەزرانـدنی زانسـتگا بـۆ فێربـوونی پزیشـكی، هەروەهـا گرینگیدانی هەردوو پاشایانی(بەهرامی پێنجەم) و (خوسرەو پەروێز) بە هـونەری مۆسیقا بۆتە هۆی پێشكەوتنی هونەری مۆسیقا لەو سەردەمە و داهێنـانی ئـاواز و گـۆرانی تـایبەت، كە ناویـانگی لە دەرەوەی دەوڵەتـیش هەبـووە، هەروەهـا ئارەزووی (كیسرا ئەنوشیڕوان) لە فەلسـەفە و زانسـت بـووە هـۆی گەشەسـەندنی زانست و پێشكەوتنی فەلسەفە .

گەشەسەندنی ڕەوشی ڕۆشنبیری و زانستی لە ناسـەقامگیریی دروست نـابێ بـۆ نمـوونە (كیسـرا ئەنوشـیڕوان) تـوانی كەشـێكی ئـارام وهـێمن فەراهەم بكـات و ئـازادی ڕادەربـڕین و بیـروڕای جیـاواز و گفتوگـۆی ئـازاد و گەشەسـەندنی شارسـتانێتی لـێكەوتەوە، چونكە لە پشـێویی و ناسـەقامگیری نـاوخۆیی و دەرەكـی

داهێنان و پێشکەوتن ناهێتە بوون (حلبی، ١٣٧٢: ١٨)، ئەمە دوای ئەوە کە کیسرا ئەنۆشیڕوان توانی کێشەی بیروباوڕی مەزدەکی چارەسەر بکات و کۆتایی پێ بهێنێ (الطبری،١٩٩٨: ٥٨؛ الدینوری١٩٥٩ :٦٨؛ الخشاب.د.س : ٢٤)، کە ببووە هۆی نانەوەی پشێویی ناوخۆیی و کاریگەری لەسەر هەموو لایەکانی ژیان دروستکردبوو، لە کاتی ئاریشەی باوەڕیی لە نێوان زەردەشتییەت و مەزدەکی سستی و لاوازی ڕۆشنبیری تاکو زانستیشی بە دوای خۆی داهێنابوو، بەڵام لەدوای ئەنجام دانی چاکسازی لە بوارەکانی کۆمەڵایەتی و ئابوری وسیاسی بەرقەرار بوونی ئاسایشی نێوخۆیی و پێشکەوتنی فەلسەفە و زانست و ئەدەبی لێکەوتەوە (زرین کوب، ١٣٧٨: ٢٣٨).

سەرباری ئەمانە هەبوونی ئاینی تر لە ناو دەوڵەتی ساسانی وەکو مەسیحی کە خاوەنی چەندەها زانستگای ئاست بەرز بوون وەکو زانستگاکانی نوسەیبین و سلوکیە و ئەسکەندەریە و بیروباوەڕی مانی کە هەبوونی فێرگەی تایبەت بەو ئاینە و نووسینی چەندین پەڕتووك، هەروەکو پێشتر ئامـاژەی پێ کرا، هەروەها بەهێزبوون و بڵاوبوونەوەی ئاینی بودی لەبەشی ڕۆژهەڵات، ئەمانە هاندەر بوونە تاوەکو لە دەوڵەت زیاتر گرینگی بە زانست و ئەدەب بدات ببێتە هۆی سەهەڵدانی بزاڤی ڕۆشنبیری و زانستی.

هەڵکەوتەی جوگرافی دەوڵەتی ساسانی کاریگەری هەبووە بۆ ئەو بزاڤتە ڕۆشنبیرییەی سەریهەڵدا، کە لە ڕووی جیوگرافیەوە وەکو پردێك یاخود وەکو ناوەندێکی ڕۆشنبیری وابووە بۆ بە یەکگەیاندن و گواستنەوەی ڕۆشنبیری و زانستی میللەتە جیاوازەکان و کۆکردنەوەیان لە ئێران (دیاکونوف، ١٣٩٠: ٣٦٣؛ بیژن، ١٣٥٠ : ٤)، چونکە شوێنەکە ناوەندی بازرگانی نێو دەوڵەتی بووە، بەتایبەتی (بازرگانی ئاوریشم) کە وەك پێشتر ئاماژەی پێ کرا بە دەوڵەتی ساسانیدا تێدەپەڕێ (خطاب، ١٩٦٥ :٢٦)، ئەم ڕێگا بازرگانییە بووە هۆی گواستنەوەی شارستانێتی و گەشەسەندنی ئابووری دەوڵەت پێشکەوتنی ئابووری کاریگەری لەسەر ڕەوشی ڕۆشنبیری و گەشەسەندنی زانست و زانیاری هەبووە،

چونکە بۆ وەرگێڕان وهێنانی سەرچاوە پێویستی بە سەرمایە هەیە، کەواتە سەرچاوەی ئابووری پاڵنەرێکی بەهێزی بزاڤتنی زانستییە.[١]

لە لایەکی تر پێشکەوتنی (پیشەسازی کاغەز) ڕۆڵی کەمتر نەبوو لە بوارەکانی تر سەبارەت بە پێشکەوتن و سەرهەڵدانی بزووتنەوەی زانستی، لە ئەنجامی پەیوەندی کولتووری و ڕۆشنبیری و بازرگانی لەگەڵ (چین) کاغەزسازی ساسانی هاتە بوون، دوایی ئەوەی لە(چینی)یەکانەوە فێری هونەری کاغەزسازی بوون، داهێنانیان تێدا کرد وتوانیان چەندین شوێنی دروستکردنی کاغەز دابمەزرێنن (فرخ، ١٣٥٠ :١٣)، بەتایبەتی خەڵکی شاری (سەمەرقەند) لە هونەری کاغەزسازی زۆر لێهاتوو بوون توانیان کاغەزێك بەرهەم بێنن زۆر باشتر بێ لە کاغەزی چینی، بەجۆرێ هەناردەی دەرەوەی دەوڵەتیان دەکرد (تاج بخش،١٣٨١: ٣٣٣)، کاغەزسازی ساسانی بووە هۆکارێك بۆ پەیدابوونی پەڕتووك و پەڕتووکخانە و سەرچاوەی زۆر بۆ فێربوون (حکمت، ١٣٥٠: ٣٦٣).

دەتوانرێ هۆکارێکی تر وەکو پاڵنەری دەرەکی دیاری بکەین ئەوەیش کە دەوڵەتی ساسانی لە دوای بەرفراوان بوونی بەتایبەتی بۆ بەشی ڕۆژئاوای، لە گەڵ دەوڵەتی ڕۆمانی و دواتر بێزەنتی[٢] کە دوژمنایەتیەکی مێژوویی لە نێوانیاندا هەبووە (العتابی، ٢٠١٣: ٥٠؛ مغدید، ٢٠٠٣: ٢٠)، بەهۆی بەرژەوەندی و فراوانخوازی لە لایەن هەردوولا ئەو جەنگەی نێوانیان نزیکەی چوار سەدەی خایاند تا ساڵی (٦٢٨ز)[٣] ڕێککەوتن بە مۆر کردنی پەیماننامەی لە

---

[١].بۆ نموونە دەوترێ لەسەردەمی عەباسی یەکەم، گرینگترین هۆکاری پێشکەوتنی زانست و وەرگێڕان ئابووری بووە ،گەشەسەندنی ئابووری بە گرینگی دان بە کشتوکاڵ و پیشەسازی و بازرگانی، بووە هۆی ئەوەی دەوڵەتی عەباسی ببێتەخاوەنی ئابووریەکی بەهێز، بەشی زۆری ئابوری دەوڵەت بۆ کاری وەرگێران و نووسین تەرخان کرابوو، خەلیفەکان بەشی زۆری سامانەکەیان بۆ هێنانی پەڕتووك و وەرگێڕان تەرخان کردبوو (سلیمان، ٢٠١٤: ٨٥).

[٢] . ناوی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی، دەگەڕێتەوە بۆ ناوی شارێك کە سەرکردەیەکی یۆنانی بەناوی بیزاس لە سەدەی حەوتی پێش زایین چووە بۆ ئەو شوێنە و ئەو شارەی دروست کردووە، قوستەنتینی مەزن لەسەر هەمان شوێن، شاری قوستەنتینەی دروست کرد، پاش گواستنەی پایتەخت بۆ ئەو شارە، ناسرا بە شاری بێزنتی (عمران، ٢٠٠٠ : ١٣)

[٣] . لەو مێژووەدا هەردوولا پاش ماوەیەکی دوورو درێژ لە شەڕ و پێکدادان، هەر لە ساڵی (٢٢٤ز) تاوەکو (٦٢٨ز) بەردەوام بووە تا پاشای ساسانی(قوبادی دووەم، ٦٢٨-٦٢٩ز)داوای بەستنی

←

(انتیوخیا) کۆتایی بەشەڕی نێوانیان هات (صالح، ٢٠١٧: ٢٩٦؛ مغدید، ٢٠٠٣: ٦٠)، بە درێژایی ئەو ماوەیە بەردەوام جەنگ نەبووە، بەڵکو زۆر جار ئاشتی و پێکەوە ژیان و پەیوەندی دیبلۆماتی و نامە گۆڕینەوە لە نێوانیان هەبووە (مجید، ٢٠١٠ :١٧٨)، ڕۆمەکان خاوەنی شارستانیەتی دیاری ناوچەکە بوونە، کە جێگرەوەی شارستانێتی یۆنانیەکان بوون (زیدان،٢٠١٢ :١٥٢)، خاوەنی بەناوبانگترین مەڵبەندی زانست و فەلسەفەی هاوشێوەی زانکۆ، یان ئاکادیمیای (ئەثینا) بوونە (بینز، ١٩٥٠: ٢٠١)، کە فێرخوازان لە نێوان تەمەنی هەژدە بۆ بیست ساڵی بابەتەکانی فەلسەفە، بیرکاری و ئەندازە و مۆسیقا و فەلەکناسی و هونەریان دەخوێند (رنسیمان، ٢٠٠٢ :٢٧٠)، ئەمانە بوونە هۆی گواستنەوەی ئەو سیستەمە بۆ دەوڵەتی ساسانی، هاتنی پۆلێك لە فەیلەسووفان و زانایان ڕوویان لە دەوڵەتی ساسانی کردووە و بوونە هۆکاری گواستنەوەی زانست و فەلسەفەی ئەثینا بۆ دەوڵەتی ساسانی.

لەو سەردەمەدا دەزگای فێربوون بە سیستەم و پرۆگرامی ڕێکخراو و زانستگای ئاست بەرز بە دەرکەوتن، بێگومان بە سوود وەرگرتن لە زانستگاکانی پێشتر، بەشێکیان لەوان بنەڕەتیەکەی بۆ شارستانێتی ئەخمینیەکان دەگەڕێتەوە، بەوەی چەند مەڵبەندێکی زانستی ئاست بەرز هەبوونە، وەك لە میسر زانستگای (سائیس)ی پزیشکی و ئەسکندەریە، هەروەها قوتابخانەی (میلیتۆس) لە ئاسیای بچووك و سلوکیە لە عێراق، ئەوانە نموونەی زانستگای پێشکەوتووی فەلسەفە و زانست بوونە (عبدالحمید،٢٠١٩: ٣١)، هەروەها هەبوونی زانستگای جووەکان و مەسیحیەکان (فرشاد،١٣٦٦: ٧٩٨)، کاریگەری زۆریان هەبووە بۆ

پەیماننامەی ئاشتی، لە ئیمپراتۆر هێرقل کرد، ئەویش بەمە ڕازی بوو، لە ٦ نیسانی ساڵی (٦٢٨ز) لە انتیوخیا نێردەی قوبادی دووەم، فەرماندەی گشتی سوپا (ئەسفاد جشنس) بە داواکارییەکانی هێرقل ڕازی بوو کە تێیدا هاتبوو:

١- سنووری هەردوولا بگەڕێتەوە بۆ پێش ڕێککەوتنی ساڵی (٥٩١ ز)بە واتای گەڕاندنەوەی ئەو هەرێمانەی دەوڵەتی ساسانی دەستی بەسەرداگرتبووە ئەوانیش(ئەرمینیا ،شارەکانی جەزیرە، وڵاتی شام و میسر)

٢- ئازاد کردنی بە دیلگیراوانی هەردوو لا.

٣- گەڕاندنەوەی خاچی پیرۆز کە ساسانیەکان دەستیان بەسەردا گرتبوو (صالح، ٢٠١٧: ٢٩٧)، لە دوای ئەو ڕێککەوتنە شەڕی نێوان ساسانیەکان و بێزەنتیەکان بە یەکجاری کۆتایی پێ هات.

گواستنەوەی زانستی یۆنانی، دامەزراندنی چەندین دەزگای فێربوونی ڕێکخراو لە چۆنیەتی چەندێتی جیاوازی لە گەڵ ئەوانی پێش خۆی هەبووە (الماسی، ١٣٧٠ : ٩٨).

کرانەوەی دەوڵەتی ساسانی بەڕووی پێشکەوتنەکانی ئەو سەردەمە، هەبوونی سەرچاوەی زانستی زۆر چ بە وەرگێران بێ لە زمانە جیاوازەکان بۆ زمانی پەهلەوی ساسانی، یاخود نووسینی بەرهەمی ئەدەبی و زانستی زانایانی ئەو سەردەمە، خواستی فێربوونی زیاتر کرد، و بووە هۆی گەشەسەندنی زانست و دەرکەوتنی شێوازی پێشکەوتووتر، لە فێربوون بە شێوەیەکی زانستی ڕێکخراوی ڕێك وپێك بە کارامەیی، ئەویش درێژەدان بە خوێندنی زیاتر بە هۆی ئەو گۆڕانکارییە کولتووری و کۆمەڵایەتییە، وای کرد کە گرینکی زیاتر بەفێرکردن زیاتر بدرێ، دوای تەواو کردنی قۆناغەکانی سەرەتایی وئامادەیی قۆناغێکی تر بخوێنن، کە جدی تر و ورد تر بووە، هەروەکو سەرچاوە[1] فارسییەکان ناوی (خوێندنی باڵا=اموزش عالی)ی لێ دەنێن.

لەم قۆناغەدا کە لەسەر بنەمای گۆڕانکاری و پێویستی کۆمەڵگا هاتبووە ئارا، کە شارەزا بوون لە زانستەکان و لێهاتوویی و لێکۆڵینەوەی زیاتر و پسپۆری ورد لەچوارچێوەی سیستەمی ڕێکخراوو بە جیا لەگەڵ قۆناغەکانی تری فێرکردن، بۆ ئەم مەبەستە چەندین زانستگای ئاست بەرزو ناوەندی فێرکاری مەزن لە دەوڵەتی ساسانیدا لە شارەکانی وەك جوندی شاپوور و بوشهر، رەی، مەرو، بەلخ، فەرغانە، سیستان، تیسفون، ئازەربایجان، هەمەدان سەری هەڵدا، بەڵام لە هەموویان گرینگتر وبەناوبانگتر زانستگای (جوندی شاپوور) بووە (حکمت، ١٣٥٠: ٣٨٣)، تا سەدەی سێیەمی کۆچی بەردەوام بووە (کشاورزی، ١٣٨٢: ٨٦)، لەبەشی ڕۆژئاواش بەواتا ئەوانەی هەندێکیان نزیك، یان لە نێوان سنووری دەوڵەتی ساسانی و بێزەنتی بوونە، گرینگترینیان (ئەنطاکیا، روها، ئۆدێسا یان ئورفە) لە

---

[1]. ئەو سەرچاو فارسیانەی کە ئاماژە بەوە دەکەن لەسەردەمی ساسانی بەهەموو پێوەرەکان شێوازی خوێندنی باڵا هەبووە، وەك دکتۆر علی رەزا حکمت لە پەرتووکی (اموزش و پرورش در ایران باستان) هەروەها بێژن لە پەرتووکی (چشم انداز تربیت در ایران پیش از اسلام) بێژن (١٣١٥) و حکمت (١٣٥٠).

ناو سنووری دەوڵەتی بێزەنتی بوونە(بیژن،١٣١٥: ٦٩)، بەڵام کاریگەرییان لەسەر ڕەوشی زانستی دەوڵەتی ساسانی هەبووە، هەروەها زانستگاکانی (نوسەیبین) و (اربل) لە سنوری دەوڵەتی ساسانی بوونە. بە کورتی لەسەر هەر یەکێکیان ڕادەوەستین :

٤:٢. گرینگترین ناوەندەکانی زانستی لە دەوڵەتی ساسانیدا

٤:٢:١. زانستگای جوندی شاپوور

لە کارە گرینگەکانی پاشایانی سەردەمی کۆن، دروست کردنی شار بووە، زۆربەی ئەو شارانەش بە ناوی خۆیانەوە بووە[١]،مەبەستیش لەمە ئەوە بووە تاوەکو ناویان بە زیندوویی بمینێتەوە، بە هەمان شێوە (ئەردەشێر کوڕی بابك) لە سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی ساسانیدا، چەندین شاری بەناوی خۆی دروست کردووە، بە گوێرەی یەك لەسەرچاوەکان ئەردەشێر هەشت شاری بە تەنها لە هەرێمی فارس بووە (طبری، ١٩٨٩: ٩).

جوندی شاپوور یەکێکە لەو شارە گرینگانەی سەردەمی ساسانی، لە هەمان کات زانستگا و نەخۆشخانەیەکی پزیشکی بەناوبانگی لێ بووە، ئەگەر بۆچوونەکە دروست بێ وەکو مەڵبەندێکی زانستی بە یەکێك لە کۆنترین زانکۆی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و ئێرانی کۆن دادەندرێ، هەر لە سەرەتای دروست کردنیەوە تا سەدەی سێیەمی کۆچی وەك مەڵبەندی فێربوونی زانستی پزیشکی و نەخۆشخانە بەردەوام بووە (حکمت، ١٣٥٠: ٣٨٥)، واتا لە مێژوو دا بەیەکەم نەخۆشخانەی فێرکاری پزیشکی ناودەبرێ (Tobbs .Shoja 2007: 359,).

شاری جوندی شاپوور سەر بە هەرێمی خۆزستان(الاصطخری،١٩٣٧: ٨٨) یان عیلامی کۆنە کە دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی شوش بە (٣٠) کیلۆمەتر و بە (١٨)

---

[١]. لەوەوە دەردەکەوێ کە ئەسکەندەری مەکدۆنی چەندین شاری دروست کردووە، گشتیان بەناوی خۆی بووە، بۆ نموونە لەمیسر شاری ئەسکەندەریەی دروست کردووە (مظهر، ٢٠١٤: ١٥)، هەروەها نزیکەی بیست شاری تری لە ئێران و هیندستان لە ناوەڕاستی ئاسیا بە ناوی خۆی بونیادناوە (Lendering 2020:1,).

کیلۆمەتر لە باشووری رۆژئاوای دزەفول و(٥٠)کیلۆمەتر لە باکوری ڕۆژئاوای شوشتەر (صفا، ١٣٤٧: ٤؛ علی ١٣٧٨: ١٠؛ رضالو ورستمی، ١٣٩٤: ٧٥)، پاشماوەکەی لە ئێستا دا کەلاوەیەکە لە دێیەك بەناوی (شاه اباد)،[1] لە ئەحواز (لسترنج،١٩٥٤ :٢٧٣ ؛ shabazi 2012: 131,)لە نێوان دزەفول و شوشتەر(گریشمن،٢٠١٣: ٩٤).

لەبارەی بونیادنەری ئەو شارە بیروڕای جیاواز هەیە، هەیە دەیگەڕێننەوە بۆ ئەردەشێری کوڕی بابك، بەوەی دەڵێن ئەردەشێر پرۆژەی بونیادنانی قوتابخانەکی مەزنی هەبووە، بۆ ئەم مەبەستەش چەند کەسێکی ناردووە بۆ وڵاتی دوو ڕووبار و یۆنان و هیندستان، تاوەکو بارودۆخی قوتابخانە و زانکۆکانی ئەو وڵاتانە هەڵبسەنگێنن و زانیاری کۆبکەنەوە بە زووترین کات بگەڕێنەوە، تاوەکو زانکۆیەکی پێشکەوتوو کە هاوشێوەی نەبێت لەسەرتاسەری جیهان دا دروست بکات، کەچی مەرگ ڕێگەی پێنەداوە تەواوی بکات بۆیە کوڕەکەی شاپوور تەواوی کردووە(نیرنوری،١٣٤٥: ٣٥)، هەر لەبەر ئەمەیە سەرچاوەکان کۆکن لەسەر ئەوەی کە شاپووری یەکەم ئەو شارەی دروست کردووە (طبری، ١٩٩٨: ١٦؛ پیگولوسکایا، ١٣٦٥: ٢٣٥؛ shabazi, 2012: 133,

لەبارەی ناوی شارەکە چەندین بۆچوون هەیە، کە هەندێکیان شێوازی خەیاڵی تێدا بەدی دەکرێ، بەوەی هەندێك دەڵێن لە سەرەتادا ناوەکەی نیلاط یان نیلاب بووە، کە الدینوری ئاماژە بەوە دەکات کە ئەو شارە بە زمانی خۆزی پێی دەوترا (نیلاط)، خەڵکی ناوچەکە پێیان دەوت نیلاب (١٩٥٩: ٤٦)، بە (نیل اب یان نیل ابە) بە واتای ئاوی نیلی کە دیارە مەبەست ڕەنگی ئاوەکەیە، ڕەنگی شینێکی تۆخ بووە، بۆیە هەربەو ناوەش ناودار بووە بەوەی ڕووبارێکی ئاو بە بەردەوامی بەو شارە ڕۆیشتووە (ایمان پور و کائید، ١٣٩٤: ٤١)، کە چی طبری (١٩٩٨) لە یەك کاتدا دوو بۆچوونی جیاواز لەبارەی ناوی شارەکە دەخاتە ڕوو سەرتا دەڵێ خەڵك بە شارەکەیان دەووت (بیل) کە گوایە لە ناوی کەسێکەوە هاتووە

[1]. هیچ شوێنەوارێکی ئەو شارە بەناوبانگە نەماوە لە ڕۆژگاری ئەمرۆدا، تەنها شارۆچکەیەکە بە ناوی(شاه ئاباد)ە دەڵێن ئارامگای (یعقوب لەیثی صفاری) لەوێ (لسترنج، ١٩٥٤: ٢٧٣ ؛ رضالو و رستمی، ١٣٩٤ :٧٧)

بەناوی بیل بەو شێوەیە باسی دەکات: شاپوور لە شەڕی (ئورفە)[1] گەڕاوەتەوە و گەیشتووەتە ئەو شوێنەی کە ویستێتی شارەکەی لێ دروست بکات، پیرە پیاوێکی بە ناوی(بیل) بینیوە و پرسیاری لێ کردووە، ئایا ئەو شوێنە گونجاوە بۆ دروست کردنی شار؟ ئەویش دەڵێ ئەگەر من فێری نووسین و ژماردن ببم ئەوجا دەکرێ، بە واتای ناکرێ، چونکە ئەو پیر بووە چۆن دەتوانی فێری نووسین و خوێندن ببێ؟ بە واتای ئەگەر من فێری نووسین و خوێندن ببم ئەوکات دەتوانی شارەکە بونیاد بنێی (١٩٩٨: ٢: ١٦)، بۆ ئەمە دوو لێکدانەوە هەڵدەگرێ: ئایا ئەو شوێنە گونجاو نەبووە بۆ دروست کردنی شار، یاخود مولکی خۆی بووە نەیوویستوە بیداتێ، شاپوریش فەرمانی دا تا مامۆستای بۆ ئامادە بکەن و شاپووریش دەست دەکات بە دانانی نەخشەی شارەکە، (بیل) سەر و ڕیشی خۆی دەتاشی تا خەریکی خۆی نەبێت، بۆ ئەوەی گرینگی بە فێربوون بدات، بۆماوەی ساڵێك تەواو فێری نووسین و ژماردن و دەبێت، هەر ڕۆژێ بابەتێك فێر بکرێ، تا تەواوی ساڵێك (٣٦٥) بابەت فێر دەبێ و دەخوێنی، شاپوور (بیل)دەکاتە بەرپرسی ژمێریاری شارەکە، هەر بۆیە خەڵکی ئەهواز بە شارەکەیان ووتوە (بیل)، دواتر طبری دەڵێ بەو شارەیان دەووت (بهە ازندیو سابور) بە واتای (خیر من انطاکیا) واتا باشتر لە شاری ئەنتاکیا (١٩٩٨: ١٦) .

هەروەها هەنە دەربارەی دروستکردنی ئەو شارە چیرۆکی تر دەخەنە ڕوو، هەروەك (ابن العبری)و (القفطی) دەڵێن کاتێ ئیمپراتۆری ڕۆمانی (فیلیب عەرەبی)[2] پەیمانی ئاشتی لەگەڵ شاپووری یەکەم مۆر دەکات بە تایبەتی پاش

---

[1] .جەنگی ئورفە ئەو جەنگە بوو لە ساڵێ (٢٦٠ ز) لە نێوان ساسانیەکان و ڕۆمانیەکان ڕووی داوە لە نزیك ئورفە – ڕوها .پاش ئەوەی شاپووری یەکەم لە گەڵ ڕۆمەکان ڕیککەوتبوو، ئەرمێنیا و عێراقی بە دەستهێنابوو، ئەوەبوو دووبارە شاپوور هێرشی کردە سەر ڕۆمەکان وسەرکەوتنی بەدەستهێنا و ئیمپراتۆری ڕۆمانی (ڤالیران) و حەفتا هەزار سەرباز بەدیل گیران ،وێنەی ئەو سەرکەوتنەی لە چیای بەرسیپۆلیس لە نەخشی ڕۆستم کێشاوە، هەروەها وێنەی ڤالیران لە ژێر قاچی ئەسپەکەی بەدەردەکەوێ بە وەکو ئاماژەی شکستی بەدەردەخا و سەربازە بە دیل گیراوەکانی هێنایە شاری جوندی شاپوور نیشتەجێی کردن(جەمیل، ٢٠١٨: ١١٢)

[2] . فیلبی عەرەبی، یان مارکوس یۆلیۆس فیلبس(٢٤٤ – ٢٤٩ز) شوێنی لە دایك بوونی لە شاری (شەبها) نزیك ساری (بوصرا) لە سوریا، نازناوی عەرەبی لەبەر شوێنی لە دایك بوونی لە شاری شەبها بووە ،کە هەرێمێکی عەرەبی سەر بە ڕۆمان بووە(Bowersock , 1994: 122)، یەکەم کاری کە

←

ئەوەی (شاپوور) لە شەڕەکاندا بەسەریدا زاڵ دەبێت و دەگاتە شارەکانی سوریا، دەست دەگرێ بەسەر ئەنتاکیا چەند شارێکی تری سوریا، شاپوور بۆ بەهێزکردنی پەیوەندیەکەیان داوا دەکات کچەکەی بداتێ وەك هاوسەر ئەویش ڕازی دەبێت، شاپووریش لە هەرێمی فارس شارێکی هاو شێوەی ئەنتاکیا بۆ کچی ئیمپراتۆر دروست دەکات، ئەو شوێنەی کە ویستوویەتی شارەکەی لێ دروست بکات کە گوندێك بووە کە موڵکی کەسێك بووە بەناوی (گوند یان جوند) بووە، شاپوور سامانێکی زۆری دەداتێ تا پێی بیفرۆشێ کەچی ئەو ڕەتی دەکاتەوە، دواتر ڕازی دەبێ بەڵام دەڵێ خۆم بەشداری دەکەم لە بونیادنانی شارەکە، جا دەڵێن هەرکاتێ یەکێك بەو شوێنە تێپەر ببوایە پرسیاریان دەکرد کێ ئەو شوێنەی نوژەن کردۆتەوە ؟ دەیان ووت (گوند و شاپوور) تا دواتر بوو بە (گوندی شاپوور) ئیمپراتۆر فیلیب بۆ خزمەت کردنی کچەکەی کۆمەڵێ کەسی لە گەڵ نارد بوو، بۆ چاودێری کردنی و خزمەتکردنی کچەکەی وەك کۆمەڵێ لە پزیشکانی یۆنانی، کە کەسانی زۆرشارەزا بوونە لە زانستی پزیشکی، ئەوان بوونە هۆکاری گواستنەوەی زانستی پزیشکی یۆنانی (بوقراتی)[1] بۆ ڕۆژهەڵات و ئێران (ابن العبری،١٩٩٧ :٦٩؛ القفطي، ٢٠٠٥: ١٠٦).

لە بەرامبەر ئەوەدا بۆچوونی تر هەیە کە ئەوە دەخەنەڕوو کە شاری (جوندی شاپوور) بۆ نیشتەجێ کردنی بەدیلگیراوانی جەنگی ئورفە بووە (لورو، ٢٠٠٨: ١١٣؛ الحلو، ١٩٦٧ :٢٢)، پاش سەرکەوتنی بەسەر ڕۆمەکان بە دیلگرتنی ئیمپراتۆر ڤالیران و ژمارەکی زۆر لە ئەفسەران و سەربازانی کە ژمارەیان نزیکەی

ئەنجامی داوە مۆر کردنی پەیمانی رێککەوتن بووە لە گەل شاپووری یەکەم بە پێی رێککەوتنەکە شاپوور واز لە هەریمەکانی نێوان دوو ڕووبار و ئەرمێنیا بێنێ لەبەرامبەردا ڕۆما واز لە ئەرمێنیای مەزن بهێنێ لەگەڵ پێدانی ٥٠٠٠٠٠ دینار وەکو قەرەبووی جەنگ و فدیەی بە دیلگیراوانی ڕومان، بەهۆی هەبوونی مەترسیەکانی ناوەوە و دەرەوە، دواتر لە لایەن سەرکردەکانی سوپا کوژرا (الناصری، ١٩٩١:٣٦٣)

[1] .ابقرات، یان هیپۆکراتیکس .بە ناویانگترین و کۆنترین پزیشکی یۆنانی بووە، بە (ابو الطب) (باوکی پزیشك) ناسرابوو، لە نزیکەی سالی (٤٦٠پ.ز) لە دایك بووە و نزیکەی (٩٥) ساڵ ژیاوە خاوەنی نووسین بووە لە بواری پزیشکی یەکەم زانا بووە هەوڵی داوە جادوو و تاریکی لە زانستی پزیشکی دووربخاتەوە، چەندین کتێبی لەبارەی پزیشکی نووسیوە هەندێك دەڵێن(٣٠)هەندێکی تر دەڵێن(٦٠)پەڕتووکی نووسیوە، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە (غالب،١٩٨٦: ٩-١٠)،

شەست هەزار کەس بوونە (فرح، ٢٠٠٥: ٣٧٠)، لەوانەیە ئەو ژمارەیە زێدەڕۆیی تێدابێت. لەکاتی گەڕانەوەی بە وڵاتی دوو ڕووبار تێپەڕیوە تا گەیشتۆتە خۆزستان، لەو شارە شوێنێکی تایبەتی بۆ بە دیلگیراوان بونیادناوە، یاخود بۆچون هەیە بەوەی پێش ئەوەی شاپوور بڕوات بۆ جەنگی ڕۆمەکان سوپاکەی لەوێ کۆکردۆتەوە بۆیە ناوی لێنراوە (گوندی شاپوور) یان (گوندە شاپوور) گۆڕاوە بۆ(جوند شاپور)، Sahbaziلەو بڕوایە دایە ئەو بۆچوونانە تەواو هەڵەیە لە خەیال زیاتر هیچی تر نیە،چونکە ناوی گوندی شاپور هیچ پەیوەندیەکی بە جوندی یان سەربازەوە نییە(Sahbazi 2012: 131- 135).

هەشە پێی وایە ئەو شارە لەسەردەمی (شاپوور) ئاوەدان بووە ومێژووەکەی بەوەی بۆ سەردەمی سەرەتای نیشتەجێی ئارییەکان دەگەڕێتەوە و ناوی (جنتا شپیرتا) (باغ زیبا) بووە کە بەواتای باخچەی جوان دێت، کە شوێنێکی خۆش و دڵڕفێنی هەبووە ، شاپوور لە دوای شەڕی لە دژی ڕۆما سوودی لە دیلەکانی ئەو جەنگە بینیوە کە لە نێوانیاندا ژمارەیەکی زۆر لە پزیشکان و ئەندازیارانی هەبووە بۆیە شاپوور توانیویەتی سوود لە پسپۆڕیان ببینێت(الگود، ١٣٥٢ :٧٨)، بۆ نموونە لە ڕێگەی ئەندازیارەکان لەسەر ڕووباری کارۆن لە باشووری ڕۆژئاوای ئێران پردێکی مەزنی دروست کردوە کە ناسراوە بە پل ئیمپراتۆر(پرد ئیمپراتۆر)، لە ڕێگەی پزیشکەکانیش توانیویەتی بەناوبانگترین نەخۆشخانە و دەوڵەمەندترین مەڵبەندی زانستی فێرکاری پزیشکی جیهانی دروست بکات (فرشاد، ١٣٦٦: ٨٤)، شاپوور دوای نوژەن کردنەوەی شارەکە و فراوان کردنی ناوی (شاپور بهتر از نطاکیە) بووە بە پەهلەوی پێی دەڵێن (ڤاهی ئەنتویك شاهپوهر) (پیگولوسکایا، ١٣٦٧: ٢٣٥)، واتا (باشتر لە ئەنتاکیا) پێشتر ئاماژە پێ کرا ئەمەش لەبەر ئەوە بووە کاتێ شاپوور دەستی بەسەر زۆربەی شارەکانی سوریا و لە نێوانیاندا ئەنتاکیا داگرتووە، سەرسام بووە بەو شارە بۆیە ویستوویەتی شارێك دروست بکات باشتر و پێشکەوتوو تر بێت لە ئەنتاکیا (طبری، ١٩٩٨: ٢: ١٦).

لەپاش خستنەڕووی بۆچوونی مێژوونووسان دەتوانین بگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە ئەو شارە پێشتر هەبووەو بۆ سەردەمی کۆن دەگەڕێتەوە و ناوەکەی بۆ (شاپووری یەکەم) دەگەڕێتەوە، بەهۆی کۆمەڵێ ڕووداوو پێشهات وای لە مێژوونووسان کردووە بە چەندەها ناوی جیاواز ناو ببرێت، ئەو هەموو پێشکەوتن

ویزاقە ڕۆشنبیری وزانستیەی ئەو شارە بۆ بیرمەندان و زانایانی یۆنانی و ڕۆمانی و سریانی دەگەڕێتەوە، کە هاتوونەتە ئەو شارەش و یاخود هێنراوون و بوونە هۆی داهێنان و سەرهەڵدانی شۆڕشی زانستی و فەلسەفی، لەدوای سەدەی پێنجەمی زایینی مەسیحیەکان لەو شارە نیشتەجێ بوون، بۆیە بە زمانی سریانی بەو شارەیان دەوت (بیت لاپت) کە هەمان مانای ناوی (بیل) ی هەیە (پیگولوسکایا، ١٣٦٧: ٢٣٥) .

٢:٢:٤ .ڕۆڵی جوندی شاپوور لە پێشکەوتنی زانست و ڕۆشنبیری لە دەوڵەتی ساسانیدا:

ساسانیەکان لە هەوڵی ئەوە دابوون شاری جوندی شاپوور ئاوەدان بکەنەوە و ناوەندێکی زانستی و مەعریفی بونیادبنێن، بە مەبەستی دووبارە گەڕاندنەوە و زیندووکردنەوەی سەردەمی زێرینی ئەخمینی، کە لە دوای هێرشی ئەسکەندەری مەکدۆنی دووچاری داتەپین و نەمان هاتبوو(بیژن، ١٣١٥: ٣٥٠)، دوای بونیانەوەی ئەم ناوەندە بووە هۆی کۆکردنەوەی گشت زانستەکانی پێشتر، لە فەلسەفەی کلاسیکی یۆنانی و کولتوور و ڕۆشنبیری هیندی و ئێرانی و ئەستێرەناسی بابلیدا، ئەم ڕاستیە لەبەشە جیاکانی زانستگاکە بەدەردەکەوێ، کە لە شێوەی زانکۆی هەنووکەیی بووە و چەندین کۆلێژی لە خۆ گرتبوو، لەگەڵ نەخۆشخانەیەکی مەزن بۆ فێربوونی گشت بەشەکانی زانستی پزیشکی و دەرمانسازی و بیرکاری وفەلسەفە و ئەدەب وئەستێرەناسی، وێڕای هەبوونی پەڕتووکخانەیەکی مەزن و دەوڵەمەند ، هەزارەها کتێبی زانستی تێدابوو (سلطان زادە، ١٣٦٤: ٣١؛ Soylemez، ١٢٠٠٥: ؛ عشرتی، ١٣٩٣: ٢٧)، بە ماوەیەکی کەم جوندی شاپوور بوو بە یەکێ لە ناوندە چالاکیەکانی زانستی لە ناوچەی ڕۆهەڵاتی کۆن ودەوروبەری دەکرێ، بۆ زیاتر دەرخستنی ئاستی زانستی جوندی شاپوور بۆ دوو سەردەم دابەش بکرێت : سەردمی (ئەنۆشێروان) و سەردەمی پێش (ئەنۆشێروان)، سەردەمی پێش ماوەی فەرمانڕەوای (ئەنۆشێروان)زیاتر جەخت لەسەر ماوەی دوو پاشای بەهێز دەکرێتەوە ئەوانیش سەردەمی (شاپووری یەکەم) و (شاپووری دووەم)ە .

(شاپووری یەکەم) لە پاش باوکی (ئەردەشێر کوڕی بابک)دامەزرێنەی دەوڵەت

دەسەڵاتی وەرگرت، فەرمانیدا بە دروست کردنی گەورەترین زانستگای پزیشکی، لە پاش تەواوبوونی زانستگاکە، هەر لەناویشی نەخۆشخانە و پەرتووکخانەیەکی مەزنی دروست کرد (فرای،١٣٤٤: ١٢٦)، ئاگاداری بڵاوکردەوە بەوەی هەر کەسێ ئارەزووی لە زانست و خوێندن هەیە دەتوانی دڵ و دەروونی بە زانست و زانیاری ڕۆشن بکاتەوە، بێنە جوندی شاپوور برەو بە زانستی و زانیاری خۆی بدات، پێنج ساڵ تێنەپەڕی زانستخوازان و بیرمەندان لە هەموو وڵاتانەوە ڕوویان لە جوندی شاپوور کرد (نیرنوری، ١٣٤٥: ٣٥٨)، لەو سەردەمە وتەکەی (شاپووری یەکەم) وەکو بریارێ دەستپێك بووە بۆ مەبەستی چوونە ناو ئەو زانستگایە کە دەڵێ : (شمشێرەکانی ئێمە سنوورەکان دەبەزێنێ، زانست و زانیاری و ڕۆشنبیری ئێمە دڵەکان و مێشکەکان لە ژێر ئالاکەماندا کۆدەکاتەوە (حکمت، ١٣٥٠: ٣٨٣)، بۆیە خەڵکی بۆ فێربوونی زانستی پزیشکی لەشوێنی جیاواز و بە زمانی جیاواز دەیانتوانی بێنە زانکۆی جوندی شاپوور زانستی پزیشکی بخوێنن .

لەو ماوەیەدا زیاتر بۆ خوێندنی زانستی پزیشکی بەناوبانگ بووە، بەتایبەتی پزیشکی یۆنانی، وەکو بنەمای زانستی پزیشکی وا بووە، هەروەها ژمارەیەکی زۆری پزیشکی یۆنانی بە فەرمانی (شاپووری یەکەم) لەو زانستگایەدا دەرسیان دەوتەوە(نیرنوری، ١٣٤٥ : ٣٥٨) ونووسینەکانی(جالینوس)[1]و (دیسقوریدوس) و ئەوانی تر دەخوێندران و وەردەگێڕدران، واتا لەسەرەتادا خوێندن بە زمانی یۆنانی و سریانی بووە، مامۆستاکان زیاتر مەسیحی نەستوری[2]وڕۆمی بوونە (فرشاد،١٣٦٦:

---

[1]. جالینوس: پزیشك و فەیلەسووفی بەناوبانگ لە ساڵی (١٢٩ز) لە دایك بووە لە شارۆچکەیەك بەناوی (بەرگامۆن) لە ڕۆژگاری ئەمرۆ دەکەوێتە پارێزگای ئەزمیر لە باشووری تورکیا، هەر لەو شارە لە نێوان ساڵانی (١٥٧-١٦١ز) پزیشك بووە. لە نێوان ساڵانی (١٦٢-١٦٦ز) چووەتە ڕۆما و دواتر سەردانی لیمنیۆس وقبرص و سووریای کردووە، بەبەناوباتگترین پزیشك لە دوای (هیپۆکرات) هەژماردەکرێ، لەهەمان کات دا فەیلەسوفێکی بە توانا بووە جگە لەمانە خاوەنی چەندین بەرهەمی نووسراو بووە لە بارەی پزیشکی و فەلسەفی بوونە ،بۆ زانیاری زیاتر بنواڕە (عتمان، ٢٠٠١: ٦١٦-٦١٨٩).

[2].مەزهەبی نەستوری، بۆ ڕەبەن (نەستور) دەگەڕێتەوە لە نێوان ساڵانی(٣١٧-٣١٨ ز) لە شاری (مەرعەش) لە دایکبووە، دواتر بۆ فێربوون چوویتە (ئەنتاکیە) بووە بە(راهب) کەوتۆتە ژێر کاریگەری فەرمایشت و بۆچوونەکانی هەردوو کەسایەتی(تیۆدۆروس)ئەسقفی مەصیص و (دیودوروس) ئەسقفی کلێسەی (تەرتوس)، (ئەو دوو شارە دەکەونە سوریا)کێشەکە لەسەر شێواز و سروشتی پێغەمبەر عیسی ←

٨٠٦)، هەروەها جگە لە خوێندن بە زمانەکانی زانستی ئەو سەردەمە بە تایبەتی زمانی یۆنانی کە زمانی زانستی بووە، هەروەها زمانی سریانی یان سوری لە هەمان کاتدا (شاپووری یەکەم) بڕیاریدا بە وەرگێڕانی نووسراوە زانستیەکان بۆ زمانی پەهلەوی (نیرونوری، ١٣٤٥ : ٣٥)، لەپاش سەردەمی (شاپووری یەکەم) تا هەشت ساڵ زانستگای جوندی شاپوور بە شکۆمەندی مایەوە، بەڵام دواتر بۆ ماوەی نزیکەی (٤٠) ساڵ ئەو مەڵبەندە زانستیە لەو ئاستەی پێشتری نەما بوو(احمدزادە، ١٣٨٧: ٥)، بێگومان ئەویش پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە ڕەوشی سیاسی دەوڵەت و پاشاکانەوە هەیە، چونکە ئەو ماوەیە واتا لە دوای مردنی (شاپووری یەکەم) تا سەردەمی (شاپووری دووەم) بە ماوەی لاوازی و خراپی دەسەڵاتی ساسانی دادەنرێ بەهۆی هاتنی پاشای لاواز بێ دەسەڵات هەروەکو باسکرا (باقر واخرون، ١٩٨٠: ١٢٦)، بۆ نموونە اولمیری دەنووسێت: شاکانی ساسانی لە دوای (هورمزدی دووەم)ەوە وازیان لە جوندی شاپوور هێنابوو، ببوو بە وێرانە(١٣٧٤: ٢٩)، تا سەردەمی ماوەی فەرمانڕەوایی (شاپووری دووەم، ٣٠٩-٣٧٩ز) زانستاگەی جوندی شاپوور دووبارە گەشانەوەی جارانی بۆ گەڕایەوە، ئەویش بە گرینگی پێدانی (شاپووری دووەم)، کە خۆی شوێنی نیشتەجێ بوونی بووە تا سی وهەشت ساڵی لە فەرمانڕەوایی لەو شارەدا ماوەتەوە، بە واتای هەبوونی بارەگای دەسەڵاتی دەوڵەت لەو شارە گرینگی سیاسی دەردەخا، دواتر بارەگای دەسەڵاتی بۆ مەدائین گواستۆتەوە، هەروەها لەو ماوەیە دووبارە شارەکەی نووژەن کردۆتەوە (الاصفهانی، ١٩٦١ :٤١) .

بەوەی (شاپووری دووەم) کەسێکی ڕۆشنبیر و ئارەزووی لە زانست هەبووە،

(د.خ)دروست بوو، کە باوەڕیان بە دوو بەشی خەڵقی پێغەمبەر عیسا هەیە بەوەی ئادەمیە کە وەکو مرۆڤ، خوداوەندییە لە ڕێگەی وتەکانی، ناسراو بوو بە کەنیسەی ڕۆژهەڵات یان نەستوری(Baum and Winkle , 2003: 31)، لەگەڵ کۆمەڵێ یاخود لایەنگیرانی بۆچوونی(میافیزی، یان میافیزییسم)کەباوەڕیان بە یەکگرتنی سروشتی خودایی و ئادەمی حەزرەتی مەسیح هەیە، وتا لە یەك کاتدا ئادەمیزادە و خوداوەندیشە (Parryv ٨٨٢٠٠٩, ؛ میران ،٢٠١٧: ٤٤).

چەندین زمانی ئەو سەردەمەی زانیووە، بەمەبەستی گێرانەوەی شکۆمەندی بۆ شاری جوندی شاپوور کەوتە بیری بونیادنانی بینایەکی مەزن بۆ فێربوونی زانستی پزیشکی، فەرمانی کرد شوێنێك لە دەرەوەی شار دیاری بکرێ بۆ دروست کردنی بیناکە، بۆ ئەم مەبەستە بانگهێشتی تەلارسازی ناوخۆیی کرد، بە هاوکاری ئەندازیاران و تەلاسازانی یۆنانی ڕاوێژکردنی دیزایینی بیناکە پەسند کرا و دەست کرا بە دروست کردنی، لە ماوەی ساڵ و نیوێك تەواو کرا، بەشێوەی هونەری هەموو بەشەکانی بە ووردی دیاری کرا، بۆ نموونە جگە لە پۆلی فێربوون بۆ خوێندنی بابەتی تیۆری شوێنیش بۆ بابەتە کردارییەکان تەرخان کرا، کە لە هەمان شوێنی چارەسەری نەخۆشەکاندا بووە (احمدزادە، ١٣٨٧ :٦).

ئەم شارە وەك مەڵبەندی زانستی بووە بەهۆی هاتنی زانا و بیرمەندان و پزیشکانی دەرەوەی دەوڵەتی ساسانی هەروەکو ابن الندیم ئاماژە بە زانایەکی پزیشکی مەسیحی ناوداری یۆنانی دەکات، بە ناوی (تیادۆس، یان تئودوزیوس) (١٩٩٧: ٢٩٩)، کە بۆ جوندی شاپور هاتبووە،بە پێی بۆچوونی ابن ابی اصبیعە سەرۆکی پزیشکانی یۆنانی بووە، پاش ئەوەی (شاپووری دووەم) نەخۆش دەکەوێت ئەو پزیشکە دەتوانی چارەسەری بکات و دەبێتە پزیشکی تایبەتی ئەو، ئەویش بەمەبەستی ستایش کردنی شوێنی پەرستشی (کلێسە)ی بۆ دروست دەکات (١٩٩٦ :٢٣٨)، لەبەر ئەوەی ئەو پزیشکە مەسیحی بووە، وەك ڕێزلێنانێك بۆ ئەو کاتێ داوای لێ کردووە بە دیلگیراوانی مەسیحی ئازاد بکات، ئەویش گشتیانی ئازاد کردووە، تیادۆس لە زانستگای جوندی شاپوور وانەی پزیشکی دەوتەوە و خاوەنی کتێبی ناوازەی پزیشکی بەناوی(کناش تیادۆس)بووە (ابن الندیم،١٩٩٧ :٢٩٩)، دواتر وەرگێڕدراوە بۆ زمانی عەرەبی (الگود، ١٣٥٢: ٨٠)، (شاپوری دووەم) پزیشکێکی تری لە هیندستانەوە هێناوە و لەناو کۆشکی خۆی شوێنی بۆ دابین کردبوو، سەرەوای ئەوەی چارەسەری نەخۆشیەکانی دەکرد (طبری،١٩٩٨: ٢٦)، لە زانستگای جوندی شاپووریش دەرسی پزیشکیشی دەوتەوە،کە خۆی

مامۆستا بووە لە زاستگای (تاکشیلا)[1] ی بەناوبانگی هیندی (محمدی، ١٣٩٦: ٦٩) .

زانستگای جوندی شاپوور لە نێوان ساڵانی (٣٥٢-٣٦٥ز) بە هاوکاری زانایانی ئێرانی و سریانی، جوو، چینی، هیندی ومیسری گشت بەشەکانی تری زانستی پزیشکی پێشکەوتنی بەرچاوی بەخۆوە بینی، وەك پزیشکی گشتی جەستەیی و دەروونی و دەرمانسازی و فێتەننەری (پزیشکی ئاژەڵان)، هەروەها زانستی کیمیایی بە شێوەی ئاکادیمی دەخوێندرا، چەندین پزیشك و مامۆستایانی تر روویان لەو زانستگایە کردووە، کە کەمتر لە دە ساڵ زیاتر لە سەد پزیشك و فەیلەسوف لە وڵاتانی (یۆنان و ڕۆم و میسر و هیند و چین) هاتوونە بۆ ئەو زانستگایە (گلشنی ودیگران، ٢٠١٤: ١٢٨)، بەهۆی ئەو بەناوبانگییەوە خەڵکان لە دوورە وڵاتەوە دەهاتن بۆ چارەسەری (احمدزادە،١٣٨٧: ١٠). لەمەوە دەردەکەوێ هاتنی ئەو زانایانە زیاتر بە هۆی هاندانی شای دەوڵەت بووە، چونکە زۆر ڕێزی لە زانایان دەگرت و هەموو پێداویستیەکانی بۆ ئامادە دەکردن و یارمەتیان دەدان، ئەوانیش خەریکی توێژینەوە و وەرگێڕان و وانە و وتنەوە بوونە.

(شاپوری دووەم) زۆر بایەخی بە هەڵبژاردنی مامۆستایان داوە بۆ وتنەوەی زانستی پزیشکی لە جوندی شاپوور، پێویست بوو چاوپێکەوتن و هەڵسەنگاندنی زانستی لە لایەن ئەنجوومەنی زانستگاکە بۆ ئەنجام درابا، دواتر مۆڵەتی وتنەوەی دەرسیان پێ دەدا (نیرنوری ،١٣٤٥: ٥٩)، هەر لەبەرئەوە جوندی شاپوور بوو بە یەکێ لە گەشاوە ترین مەڵبەندی ڕۆشنبیری و زانستی، بەتایبەتی بەشی پزیشکی، بەوەی کاریگەری پزیشکی یۆنانی لەو شارە بە ڕادەیەك بووە، بە ناوی شاری پزیشکی بە ناوبانگ بووە بە تێپەر بوونی کات، جوندی شاپوور نە تەنیا بوو

---

[1]. تاکشیلا، شارێکی کۆنی هیندیە، دەکەوێتە بەشی باکووری ڕۆژئاوای هیند، کە دەکاتە پاکستانی ئیمرۆ، کۆنترین زانستگای بەهەمان ناو هەبووە، ناوەندێکی فێربوونی زانستی بووە، مێژووەکەی بۆ حەوت سەد ساڵ پێش زایین دەگەڕێتەوە، لەسەردەمی ئیمپراتۆر (گۆپتاها) زانستگای (تاکشیلا) مەڵبەندی توێژینەوەی زانستی بووە، کە خاوەنی سیستەم و پرۆگرامی تایبەت بووە، چەندین زانستی تێدا دەخوێنرا زیاتر لە شەست بابەتی جیاواز بووە وەك زانستەکانی پزیشکی نەشتەرگەری و دەرمانسازی و ئەستێرناسی و ڤیێدا (خوێندنی کتێبی هیندۆسی) زانستی سیاسی و کشتوکاڵ هونەری تەلارسازی و مۆسیقا و سەما.(APTE n.d.:8-10.).

بە جێگرەوەی (دار العلم الاسکندریە) و (دار العلم یونانی) بەڵکو بە -وتەی قفطی کاملتر و باشتر بووە، کاتێ ئاماژە بەو ڕەوشە دەکات دەڵێت پزیشکانی ئاهت بەرز و بە توانا خەڵکی ئەوانیان فێری زانستی پزیشکی دەکرد، کەچی ئەوان بە جۆرێك تا وایان لێهات زۆر زیاتر فێربن و داهێنان بکەن بۆ دانانی یاسای تایبەت بە خۆیان بۆ چارەسەری پزیشکی تا ئەو ڕادەیەی کە زۆرباشتر بوون لە ڕێگە چارەسەری یۆنانی و هیندی (٢٠٠٥: ١٠٦) .

شایاوی وتنە ئەم مەڵبەندە زانستیە لە ماوەی فەرمانڕەوایی (کیسرا ئەنۆشیڕوان) بەسەردەمی زێڕین تێپەڕی، چونکە ئەو سەردەمە زۆر جیاواز بووە لە هەموو ڕوویەکەوە(کریستنسن،١٩٥٧: ٤٢٢)، بە تایبەتی لە رووی زانستیەوە دروشمی (ئەنۆشیڕوان) لەو سەردەمە بریتی بووە لە (دانش و فضیلت ما فوق بازو شمشیر است)، واتا زانست و بلیمەتی ئێمە لەسەرووی هێزی شان و شمشێرەوەیە (٣١ Soylemes,2005:؛ حکمت، ١٣٥٠: ٣٩٠)، پاشای ناوبراو ڕۆڵێکی زۆر مەزنی هەبووە لەپێشخستنی زانست و زانیاری، بزووتنەوەیەکی زانستی و ڕۆشنبیری مەزن لەو سەردەمەدا سەری هەڵدا (زرین کوب، ١٣٨١: ٢٤١؛ جلیلیان وگیلانی، ١٣٩٦: ٢١)، ئەمەش بۆ خودی کەسایەتی (ئەنۆشیڕوان) دەگەڕێتەوە، کە پاشایەکی دانا و زانستخواز وئارەزووی زۆری بۆ زانست و فەلسەفە هەبووە و پشتیوانی و پشتگیری زۆری لە زانایان و بیرمەندان کردووە بە بێ جیاوازی نەتەوەیی و ئاینی، هەروەکو الدینوری ئاماژە بەوە دەکات کە (لە ناو شاکانی ئێراندا کەسێك نەبووە وەکو (ئەنۆشیڕوان)زانستخواز بێ ئەوەندە حەزی لە زانست بێ لە هەوڵدانی بۆ زانست و ئەدەب، کۆمەڵی زانایانی لە خۆی نزیك دەکردەوە و ڕێزی لێ دەگرتن) (١٩٥٩: ٧٢)، هەروەها الثعالبی زیاتر جەخت لەسەر ئەمە دەکاتەوە کە (کیسرا ئەنۆشیڕوان) سەد و بیست پزیشکی لە نەتەوەکانی ڕۆمانی و هیندی و فارسی هەبووە (١٩٦٣: ٦٣٠)، هەندێ لەو پزیشکانە لە نەخۆشخانە چارەسەری خەڵکیان دەکرد و هەندێکی تر خەریکی وتنەوەی بابەتی پزیشکی و نووسین و وەرگێران بوونە(١٩٦٣: ٦٣٠) ،لەبەر گرینگی بابەتەکە، هەوڵ دەدرێ ئاماژە بە هەندێ لەو پزیشکانە بکرێ کە ڕۆڵی بەرچاویان هەبووە، لەوانەش:

ا- (سەرگەس الراسي -جرجس راس العيني) لە ساڵی (٥٣٦ ز)مردووە (نصری، ١٩٠٥ :١٧٠)، خەڵکی راس العین[1] (سەروکانی)بووە (ابن ابي اصبيعه، ١٩٩٦ :٢٣٨) لە کوردستانی ڕۆژئاوا، دەرچووی (زانستگای ئەسکەندەریە)[2] بووە و پزیشك وفەیلەسووفێکی گەورە بووە، کتێبەکانی فەلسەفە و حیکمەی یۆنانی بە تایبەتی بەرهەمەکانی (بوقرات و جالینۆس فوفيوس)بۆ زمانی سریانی وەرگێڕاوە (براون،١٣٧٧ :٢٥)، جگەلەوەی نووسەرێکی بە توانا بووە و زمانەکانی یۆنانی و سریانی و فارسی زانیووە (ابن العبيری، ٢٠١٢: ٥١؛ بیکولیفسکایا، ١٩٧٩ :٢٤٢)، ماوەیەك سەرۆکی ئەنجومەنی پزیشکانی زانستگای جوندی شاپوور بووە (القفطی: ٢٠٠٥ :١٠٦) .

ب- (ستیفان ڕەهاوی) لە ناوەکەی دیارە خەڵکی ڕوها بووە، پزیشکی تایبەتی شا (قوباد) بووە ومامۆستا و(ڕاهێنەر)ی (ئەنۆشیروان) بووە، لەوکاتەی بچووك بووە خەریکی نووسینی کتێبی پزیشکی بووە (الگود، ١٣٥٤: ٨٤). بۆیە خاوەنی بەرهەمی پزیشکی زۆر بووە.

ت- پزیشکێکی تر بەناوی (تریبوناس) بووە، خزمەتی زۆری دەوڵەتی کردبوو وجێی بایەخی (ئەنۆشیروان) بوو، لە سەرەتای فەرمانڕەواییدا لەبەرامبەر ئەو خزمەتەی کە ئەو پزیشکە پێشکەشی کردبوو، بڕیاری دا پاداشتی بداتەوەی هەر چیەك بخوازی بۆی بکات، ئەویش داوای کرد، بە دیلگیراوانی ڕۆمی ئازادبکات (ئەنۆشیروان) بۆ شانازی ئەو پزیشکە سێزدە هەزار بەندکراوانی ڕۆمانی ئازاد کرد (الگود، ١٣٥٤: ٨٤).

ج- زانایەکی تر ناوی (جوبرائیل السنجاری) پزیشکی گەورە و حەکیم بوو پزیشکی پاشا خوسرەو پەرویز بوو، پزیشکی زانستگای جوندی شاپوور سەرۆکی پزیشکان بووە، کەسێکی زانا و شارەزابووە(القفطي، ٢٠٠٥ :١٠٧)، هەروەها توانی

---

[1]. راس العین، یان سەری کانی، شارێکی کۆنی مێژووییە دەکەوێتە سەر رووباری خابور (ابن خرداذبه، ١٨٨١ . :١٧٥)

[2].زانستگای ئەسکەندەریە، مێژوویەکی کۆنی هەیە بۆ سەردەمی بەتالیمەکان لە نیوەی سێیەمی سەدەی پێش زایین دەگەڕێتەوە، ڕۆڵێکی مەزنی هەبوو لە پێشخستنی زانستی پزیشکی بەتایبەتی پزیشکی تونکاری (ابن اصبعیة،١٩٩٦: ٢٥) .

چارەسەری (شیرین) خێزانی (خوسرەو پەروێز) بکات کە بێ هیوا بوو لە منداڵ بوون، دواتر لە ڕێگەی چارەسەری ئەو کوڕێکی بوو بە ناوی (مەردانشاه) (ابو زید، ۲۰۰۸: ۷۷).

ح- پزیشکی بەناوبانگی عەرەبی (الحارث بن كلده الثقفي) لە زانكۆی جوندی شاپوور زانستی پزیشکی خوێندووە و ناسراو بوو بە پزیشکی عەرەبی (القفطي، ۲۰۰۵: ۱۲۵؛ ابن ابي اصبعية، ۱۹۹٦: ۳۸٦؛ ابن الاثير، ۲۰۱۲: ۲۲۷)، لە بنەڕەت دا خەڵکی ثقیف بووە لە طائیف، ڕۆیشتووە بۆ وڵاتی فارس بۆ فێربوونی زانستی پزیشکی لە زانکۆی جوندی شاپوور خوێندویەتی و بووە بە پزیشك، زۆر شارەزا ولێهاتوو بووە لە چارەسەرکردنی خەڵك، جارێك بەرپرسێکی باڵا نەساغ دەبێت چارەسەری دەکات ئەویش پاداشتی دەکات بە پێدانی سامانێکی زۆر و لەگەڵ جاریەك بەناوی (سومەیە) بەڵام دواتر غەریبی وڵاتەکەی دەکات دەگەڕێتەوە دەبێتە بە ناوبانگترین پزیشکی عەرەبی، لەسەرەتای ئیسلام دەبێتە موسڵمان، پێغەمبەر (د.خ) فەرموویەتی هەرکەسێ نەخۆشیەکی هەبێت با بچێتە لای (الحارث (بۆ چارەسەرکردنی[1] (القفطي، ۲۰۰۵، : ۱۲۵؛ البعلبكي، ۱۹۹۲: ۳۵؛ زیدان، ۲۰۱۲: ۳ج:۲۸).

هەروەها کۆمەڵێ لە زانایانی ڕۆمانی لەسەردەمی ئیمپراتۆر (جستنيان، ٥۲۷-٥٦٥ز)[2] (غنيم، ۱۹۷۷: ٤٦)، پەنایان بۆ دەوڵەتی ساسانی برد، کاتێ جستنیان

---

[1] .دەگێڕنەوە لە کاتی حەجی ماڵئاوایی (الوداع) (سعد) لەگەڵ پێغەمبەر بووە (د.خ) نەخۆش دەکەوێ و باری تەندروستی زۆر خراپ دەبێت، دەڵێتە پێغەمبەر: یا رسول اللە ئازارم زۆرە، پێغەمبەریش(د.خ)بە (حارثی بن كلده) دەڵێت: سەعد چارەسەری بکە، ئەویش بە هەندێ خورمای عەجوە چارەسەری کردووە (ابن الاثير، ۲۰۱۲: ۲۲۷) .

[2] .ئیمپراتۆر جستنیانی یەکەم (فلافیوس بتروس ساباتیوس یوستیانوس(-٥۲۷-٥٦٥ ز) ئیمپراتۆری ڕۆمانی ڕۆژهەڵاتی بووە، لەسەردەمی ئەو دەوڵەتی ڕۆمانی زۆر پێشکەوتوو بووە ، کەسێکی لێهاتوو وچاکسازێکی بە توانا سیاسیەکی پێگەیشتوو بووە و یەکێتی بۆ ئیمپراتۆر گەڕانلۆتەوە لە ڕێگەی پەیڕەو کردنی یەك ئایین لە سەرتاسەری دەوڵەت، بەڵام لەوە دەچێ نەیتوانی بێ یەك مەزهەبی پەیڕەو کرابێ لە دەوڵەت خێزانەکەی ئیمپراتۆرە (تیۆدۆرا) سەر بە مەزهەبی یەعقوبی بووە، هەروەها گرینگی بە پاراستنی سنوور و بە گەشەسەندنی ئابووری و بە گرخستنی پیشەسازی و بازرگانی داوە (العبادي ۱۹۹۹ : ۲٦۱)، لەو سەردەمەدت دەوڵەت دووچاری کێشە بووە بەتایبەتی دژەکانی لە هەردوو حیزبی (سەوز و شین) پشێوی زۆریان نایەوە لە پایتەخت ویستی ڕا بکات (ئیۆدۆرا) ی خێزانی نەیهێشت، لەسەردەمی ئەو نەخۆشی طاعون بڵاوبووە،بەڵام ئەو بۆ پارێزگاری کردنی لە پایتەخت ←

لەساڵی (٥٢٩ ز) بڕیاری دا بە داخستنی قوتابخانەی فەلسەفەی (ئەثینا) بەهۆی هەبوونی کێشەی ئایینی کە ، بووە هۆی چەوساندنەوەی فەیلەسووفانی یۆنانی، بۆیە ئەوان ڕایان کرد بۆ ناو دەوڵەتی ساسانی، (کیسرا ئەنۆشیڕوان) پێشوازی گەرمی لێکردن و ڕێزی لێنان، هەرچەندە لە حاڵەتی جەنگیش دابوونە، بەڵام ئەو لە (تیسەفون) داڵدەی داون، ئەوە بووە هۆی پێشخستنی زیاتری دانشگای جوندی شاپوور، هەروەکو کرستنسن ئاماژە بە ناوی هەر حەوت فەیلەسوفوکان دەکات ئەوانیش: (دەماکیۆسی سریانی، سمپلیکیۆسی صقلی، ئیلیمیۆسی فریجی، پرشیانوسی لیدی، هرمیانوس ودیوجینی فینیقی وئیزیدور) بوون (١٩٥٧: ٤١٣)، لەوەوە دەردەکەوێ کە (ئەنۆشیڕوان) بەجۆرێ شەیدای فەلسەفەی یۆنانی و کتێبەکانی ئەرستۆ و ئەفلاتون بووە لەوکاتەی ڕۆما دەرگای بە ڕووی فەلسەفە و فەیلەسوفانی داخستووە، ڕوویان لە دەوڵەتی ساسانی کردووە و ئەویش پێشوازی لێکردوون، دواتر بەهۆی ڕێککەوتنی لەگەڵ ئیمپراتۆر جستنیان مافیان بۆ وەردەگرێتەوە بە ڕێزەوە ڕەوانەی ئەسینا دەکرێنەوە، پەیمانی لە ئیمپراتۆر وەرگرت ژیانیان بپارێزێ (امین، ٢٠١٢ : ١٤٦). ئەوەش تاکە ڕێککەوتنە کە مافی زانایانی پاراستووە.

هەبوونی پەیوەندی لە گەڵ هیندستان بۆ ماوەی پێشتر دەگەڕێتەوە[١] (محمدی، ١٣٩٤: ١٥٨)، بەڵام لەم ماوەیە زۆر بەرفراوانتر بوو کاریگەری هەبووە بۆ پێشکەوتنی زانست لە دەوڵەتی ساسانی، هەروەکو ڕوونە هیندستان خاوەنی بەرهەمی زانستی و ئەدەبی و بووە، لە سەردەمی ساسانیەکاندا لە ڕێگەی وەرگێڕانی بەرهەمە زانستیەکانی ئەو وڵاتە بووە هۆی بەهرەمەند بوونی ڕەوشی زانستی و فەرهەنگی دەوڵەتی ساسانی (حکمت، ١٣٣٧: ٢٥)، ئەویش لە ڕێگەی

(بێزنته) لەو نەخۆشیە ڕێگەی نەدا کەس بێتە ناو شارەکە و کەسیش بڕواتە دەرێ بۆ ئەوەی نەخۆشیەکە زیاتر تەشەنە نەکات(غنیم، ١٩٧٧: ٣٣)

[١]. پەیوەندی ئێران لەگەڵ هیند لە سەرەتایی تا کۆتایی سەردەمی ساسانی بەردەوام بووە، تا سەردەمەکانی دواتر وەك لە سەردەمی عەباسی پزیشکانی هیندی لە گوندی شاپوور بوونە بەڕێوەبەرایەتی جوندی شاپووریان دەکرد وەك پزیشکێك بەناوی دهشتك کە خلیفە (هارون رەشید) داوای لێکردووە ببێتە بەڕیوەبەری نەخۆشخانەی بەغداد بەڵام ڕازی نەبووە، دواتر پزیشکێکی هیندی بەناوی (کنکە) خۆی پزیشکی جوندی شاپوور بووە، چووەتە زانستگای بەغداد (اذری، ١٣٥٠ : ١٣٣).

هەبوونی پەیوەندی زانستی وەك ناردنی نێردەی زانستی بۆ هیندستان بەمەبەستی هێنانی سەرچاوەی پزیشکی و ڕووەکی، وەکو ناردنی (بەرزەویەی) زانا و پزیشك بۆهێنانی گیا دەرمان و سەرچاوەی زانستی، لەو ماوەیەدا چەندەها کتێبی زانستی بە پێز لە زمانی هیندی(سەنسیکریتی)لەبەرگێڕتەوە، گەڕایەوە و هێنای بۆ ناو دەوڵەتی ساسانی (الثعالبي، ١٩٦٣: ٦٣٠)، دواتر گشتیان وەرگێڕدران بۆ زمانی پەهلەوی وەك پەڕتووکی پزیشکی (یسیرك)، هەروەها پەڕتووکی (السموم) لە نووسینی (شاناق)کە گەورە پزیشکی هیندی بوو، پزیشکانی جوندی شاپوور وەریانگێڕا بۆ زمانی پەهلەوی (ابن ابی اصبیعه، ١٩٩٦ :٤٢٥)، ئەمانە بوونە هۆی زۆر بوونی پەڕتووکی زانستی لە پەڕتووکخانەی جوندی شاپوور بۆیە پەڕتووکخانەیەکی مەزنی هەبووە کە زیاتر لە (٢٥٩) ژووری هەبووە و لەچەند نهۆمێك پێکهاتبو، هەروەکو لە سەرچاوەیەکدا هاتووە کە پەڕتووکخانەی جوندی شاپوور چوارسەد هەزار کتێبی لەخۆ گرتبوو(علی، ١٣٧٨ : ٤)، ئەمانەبوونە هۆی پێشکەوتنی زیاتری لایەنی زانستی پزیشکی ئەو زانستگایە زیاتر بۆ فێربوونی زانستی پزیشکی بووە، دواتر زانستەکانی ڤێتەنەری و گیاناسی و دەرمانسازی و بیرکاری وئەستێرەناسی وفەلسەفە دەخوێندرا، هەروەها زیاتر لەمانە بابەتەکانی ئەندازیاری و رووپێوی و ئەدەبیات و یاسا و سیاسی و ئابووری و مێژوو ولۆژیك و ئیلاهیات دەخوێندرا (حکمت، ١٣٥٠ : ٣٩٠).

کیسرا ئەنۆشێروان لەگەڵ فەیلەسوفان و زانایان گفتوگۆی دەکرد لە ڕێگەی پرسیار و وەڵامی کورت، ئەگەر لەسەر پرسێك بیروڕای جیاواز هەبووایە، ئەوا بە فەرمانی پاشا کۆدەبوونەوە و ڕاوێژ و گفتوگۆی زۆری لەسەر دەکرا، وەکو کۆنگرە یان کۆبوونەوەی زانستی وابووە ، ئەمە هۆکار بوو بۆ شارەزایی زیاتر لەبارەی بابەتە زانستیەکان (نیرنوری ١٣٤٥: ٣٤٢)، لە زانستگای جوندی شاپوور ئەنجومەنێکی زانستی ڕاوێژکاری پزیشکی تایبەتی هەبووە، زۆر جار کۆبوونەوەی تاقیکردنەوە، یان ڕاوێژی پێدانی مۆلەت پزیشکی (نیرنوری، ١٣٦٥: ٣٦٠)، ئەو ئەنجوومەنە سەرۆکێکی هەبووە پی دەووترا (درستباذ) کە وەکو وەزیری تەندروستی وابووە (صفا،١٣٤٧ :٥٠؛ یحکمت، ١٣٥٠: ٣٩٠)، ساڵانە کۆدەبوونەوە گەنگەشەی دوور و درێژ لەسەر بابەتە پزیشیکیەکان دەکرا، هاوشێوەی کۆنگرەی پزیشکانی ئێستا وابووە، بە سەرکردایەتی (درستاباذ) دیاترین پزیشکانی زۆربەی

ناوچەکانی ڕوویان لە جوندی شاپوور دەکرد و بەشداری ئەو کۆنگریان دەکرد، دوا گفتوگۆ لەسەر دوا داهێنانی پزیشکی و بابەتە زانستیەکان دەکرا (نیرنوری، ١٣٦٥: ٣٦٠) (ئەنۆشێروان) خۆی ئامادەی کۆنگرەکە دەبوو بەشداری دەکرد لە گفتوگۆکان یەکەم کۆنگرە لە دوای نزیکەی بیست ساڵ لە فەرمانڕەوای لە ساڵی (٥٥٠ز) بە فەرمانی کیسرا و بە سەرۆکایەتی (درستاباد جبرائیل) ڕێکخرا لە چەندین ناوچەی ئەو ڕۆژگارە زانایان بانگهێشت کرابوون بۆ بەشداری کردن لەو کۆنگرەیە (القفطي،٢٠٠٥ :١٠٧).

ئەوەی بووە هۆی زیاتر پێشکەوتنی جوندی شاپوور، ئەوە بووە کە بە هیچ شێوەیەك ڕێگە پێدراو نەبوو قسە و گفتوگۆ لە بارەی ئایین و ڕەگەز بکرێ، تەنها لەڕێگەی زانستیەوە نەبێت، مامۆستایان و خوێندکاران لە نەتەوە و ئایینی جیاواز وەك پەیرەوانی مەسیحی و زەردەشتی وئایینی تر و زانایانی نەتەوە جیاوازەکانی یۆنانی و هیندی و عەرەبی و ئێرانی بە شێوەیەکی ئاسایی خەریکی کاری توێژینەوە بوون، تەنها توێژینەوە و لێکۆڵینەوەی زانستی جێی بایەخ بووە، بەهیچ شێوەیەك جیاوازی لە نێوان نەتەوە و ئایینە جیاوازەکان نەکراوە. هەروەکو توێژەران ئاماژە بەمە دەکەن کە لە سەردەمی (ئەنۆشێروان) زیاتر لە (پێنج سەد) مامۆستا لە زانستگای جوندی شاپوور دەرسیان دەوتەوە، (پێنج هەزار) توێژەر و خوێندکاری تێدا خەریکی توێژینەوە و فێربوون بوون لە نەتەوە و ئایینی جیاواز (گلشنی ودیگران، ١٣٩٣ :١٢٩). گردبوونەوەی ئەو هەموو بیرمەند و زانا و فەیلەسووف وخاوەن معریفە و زانست لە نەتەوە و زمان و ئایینی جیاواز لە جوندی شاپوور بووە هۆی پێشکەوتنی زیاتری زانست، لەو ماوەیەدا جوندی شاپوور بوو بە ناوەندێکی سەرەکی بۆ گواستنەوەی زانستی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا و کۆکردنەوەی هزری زانستی نەتەوە جیاوازەکانی یۆنانی و هیندی و ئێرانی، وای لێهات جوندی شاپوور بە شاری زانستەکان بە تایبەتی زانستی پزیشکی بناسرێت، مامۆستاکانی جوندی شاپوور کەسانی شارەزا و بلیمەت و قەدرگران بوونە چونکە هەموو زانایەك نەیدەتوانی بە ئاسانی ببێتە مامۆستا بەڵکو دوای ئەنجام دانی هەڵسەنگاندن نەبێ، هەروەکو لە سەردەمی شاپووری دووەم ئاماژەی پێ کرا.

لە خوێندنی زانستگاکە وەك پێشتر وترا سەرەتا بە تایبەتی سەردەمی شاپووری یەکەم و دووەم زمانی یۆنانی زاڵ بووە، واتا سەرەتا بابەتەکان بە زمانەکانی یۆنانی

و سریانی دەوترانەوە، هەروەها لە پال ئەوەش زمانەکانی سەنسیکریتی و فارسی و عەرەبی بەکارهاتووە، بەڵام لەسەردەمی کیسرا ئەنۆشیروان لە(سەدەی شەشەمی زایینی)، هەڵمەتی نووسین و وەرگێڕان بۆ زمانی پهلەوی زمانی دەوڵەت دەستی پێکرد، شێوەی نەتەوەیی ئێرانی وەرگرت، زۆربەی ئەو کتێبە زانستیانەی بە زمانی تر بوون، وەرگێڕدران بۆ زمانی پەهلەوی لەگەڵ ئەوەش بە زمانەکانی یۆنانی و سریانی و ڕۆمانی بابەتە پزیشکیەکان دەوترانەوە.

لە بارەی پەیڕەو پرۆگرامی خوێندن سوودی زۆریان لە یاساکانی زانستگای نوسەیبین وەرگرتبوو بۆ ڕێکخستن و بەڕێوەبردنی زانستگاکە، هەرچەندە زانیاری وورد نییە لە بارەی مانەوەی فێرخوازان لەو زانستگایە، بەڵام بەهۆی هەبوونی نەتەوەی جیاواز و خەڵکی شوێنی جیاواز لەوە دەچێ شوێنی مانەوە وەکو شێوەی بەشە ناخۆیی هەبووبێ.

٣:٢:٤. زانستگای ریشهر

یەکێ لە مەڵبەندەکانی خوێندنی باڵا لە دەوڵەتی ساسانی ریشهر، یان (ریڤی ئەردەشێر) بووە، کە بە زمانی سریانی پێی دەڵێن(بیت ئەردشیر) ،شارێکە لە ناحیەی ئەرجان(یاقوت الحموی، ١٩٧٧: ٢: ١١٢)، یەکێ لەو شارانە بووە کە (ئەردەشێر) لە سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی ساسانی لە هەرێمی فارس دروستی کردووە (طبری، ١٩٩٨: ٩)، لە ڕووی جوگرافیەوە دەکەوێتە سەر کەنارەکانی دەریای فارس (عەرەب) لە هەرێمی ئیلامی کۆن(گیرشمن،٢٠١٣ : ٣٩) .

ئەوشارە لەسەر هەمان شوێنی شارێکی کۆنی سەردەمی ئیلام بەناوی (لیان) بونیادنراوە سەرچاوەیەکیش پێی وایە شاری ریشهر لەسەردەمی عیلامیەکان بە (لیان) ناوی هاتووە، لە ڕۆژگاری ئەخمینیەکان بە (ریشا) لەسەردەمی سلوکیەکان ناوی (ئەنتاکیای پارس) بووە، بەڵام لە سەردەمی ساسانیدا بوو بە (ریشهر) هەروەها ئاماژە بەوە دەکرێ کە لەو شارە لە جیاتی یەك زانستگا دوو زانستگای بۆ خوێندنی باڵای لێ بووە، بەوەی یەکێکیان لە ریشهر بووە ئەوی تریان لە

سینیز[1] لەبەشی باکوری ریشهر بووە : ١٨٦)، ئەمەش مانای وایە لەسەردەمی ساسانیدا گرینگترین مەڵبەندی زانستی و ئەدەبی لێ بووە ، کاریگەری بۆ سەردەمەکانی تر یش هەبووە.

ئەو پێشکەوتنەی ئەو شارە و هەبوونی زانستگای ئاست بەرز لە ڕووی زانستی و ڕۆشنبیریەوە بۆ چەند هۆکار بگەڕێتەوە ئەوانیش بریتین لە:

١- کاریگەری ئایینی مەسیحی، چونکە مەڵبەندی مەطرانی[2] مەسیحی لێ بووە، هەروەکو بەگێڕانەوەی (مووسی خورنی) مێژوونووسی ئەرمەنی ئاماژە بەوە دەکات دەڵێت : لە ساڵی (٤٣٠ز) مەڵبەندی مەطران نشینی مەسیحی(دادیشو) لە ریشهر بووە (خورنی، ١٣٧٣: ٦٣)، هەبوونی مەطران، یاخود (هەرێم) یان (ئەپرشیە)یش هاندانە بۆ فێربوونی زیاتر، کە داوا لە پەیڕەوانی دەکات زیاتر فێر ببن و شارەزایی لە بارەی ئایین و زانستەکانی تر ببن، بەتایبەتی هەبوونی زانسنگای نوسەیبین کە کاریگەری هەبووە لەسەر زانستگاکانی تر .

٢- هەڵکەوتەی جوگرافیای شاری ریشهر، ئەو ڕۆڵە ئابووریەی، کە ئەو شارە هەیبووە، بەوەی کە شوێنێکی ستراتیژی بازرگانی گرینگ بووە، بەوەی دەکەوێتە کەنارەکانی دەریای فارس (یاقوت الحموی ،١٩٧٧: ٥: ١٠٤) هەر لە کۆنەوە شوێنیکی ترانزێتی و ئاڵوگۆڕی بازرگانی بووە، ئەمەش بووتە هۆی گواستنەوەی زانست وزانیاری میللەتانی تر بۆ ناوچەکە.

٣- جگە لەمانە ئەو شارە کاریگەری ژیاری یۆنانی تێدا بەدی کراوە، چونکە لە نیمچە دوورگەی بوشهر ڕێنووس و زمانی یۆنانی بەکارهاتووە (یارشاطر، ١٣٦٨: ١٤٤).

ئەمانە بوونە هۆی کۆکردنەوەی زانستی ئەو سەردەمە و سەرهەڵدانی چەندەها مەڵبەندی ئاست بەرز بۆ خوێندن وتوێژینەوە، هەندێ لە توێژەران ئاماژە بەمە

---

[1]. سینیز ،شارێکە لەسەر کەناری دەریا بووە، ئاوو هەوایەکی خۆش و دڵڕفێنی هەبووە، بەروبوومێکی زۆری کشتوکاڵی هەبووە، بەناوبانگ بووە بە پۆشاکی سینیزی،کە لە کەتان دروست دکرا (الادریسی، ٢٠٠٢:ج١: ٤١٢).

[2]. مطران، ووشەیەکی یۆنانیە بە واتای چاودێر یان بەرێوەبەر کە سەرۆکی کاهینەکانە،کە ئیدارەی ئەپرشیەت یان هەرێمی مەسیحیەت دەکات وچاودێری کاروباری ئایینی و پەیڕەوانی ئایینەکە دەکات .

دەکەن، کە لە سەرانسەری دەوڵەتی ساسانی سێ زانستگای بەناوبانگ هەبوونە، ئەوانیش جوندی شاپوور و زانستگای ریشهر و زانستگای سینیز بوونە(علیزادە و شـــکریان، ١٣٩٦ : ١٨٦)، لەبەر ئەوەی ئەو زانســـتگایانە لە یەك هەرێـــم واتە (خۆزستان)بوونە، کاریگەریـان لەسـەر یەکتـر هەبـووە، بەڵام نکـوڵی لەوە نـاکرێ لە سەرانسەری دەوڵەتی ساسانی زانستگای تری ئاست بەرز لە شارەکانی هەمەدان، سەمەرقەند، رەی، فەرغانە، سیستان، ئازەربێجان، مەدائین هەبوونە (صفا، ١٣٤٧: ٤)، بەڵام بە شێوەیەکی ورد زانیاری زۆر نییە لەسەریان.

ســەرچاوەکان لەســەر کەسـایەتیەك بەناوی(مەعنـای ئەردەشێری)کۆکن کە بە دامەزرێنەری زانستگای ریشـهرە، بە ڕەسەن خەڵکی (شـیراز) بـووە، دوای تەواو کرنی خوێندنی لە ڕوها گەڕاوەتەوە بۆ ئێران، لە ریشهر ئەو زانستگایەی دروست کردووە (ادی شیر،٢٠١٠ :٢٧)، واتـا بەخـۆی فـارس بـووە، وێـرای زمـانی دایـك، وزمـانی سریانیشـی زانییـوە (بـن متـی، ١٨٩٦ :٢٧)، بـابەتی پزیشـکی و ئەستێرەناسـی و فەلسـەفەی لە سـریانییەوە بـۆ پەهـلەوی وەردەگێـرا، نووسـینەکانی زۆر بەناوبانـگ بـوو گەیشـتبووە شـوێنە دوورە دەسـتەکان تـا هیندسـتان، لەبەر ئەو زانـایە هەمـوو نەسـتورەکان ڕوویـان کـردە فێربـوونی فەلسـەفەی ئەرسـتۆ (صـفا، ١٣٤٧:٤).

فێربوونی زانستی یۆنانی لە زانستگای ریشهر زۆر ناوداربووە، تا ئەو ڕادەیەی لە نوسـینەکانی ئیسـلامی نـاوی هـاتووە، یـاقوت الحمـوي وتـویەتی بە شـێوەی نووسینی گشتگ (کشتە دفتران) بۆ نووسینی پەڕتووکەکانی زانستی پزیشکی و ئەستێرەناسـی و زانسـتەکانی تـر بەکارهـاتووە (١٩٧٧: ٣: ١١٢)، هەرچەنـدە ئەو زانستگایە زیاتر لە ژێر هەژمـوونی ئایینی مەسیحی بووەو گرینگی بە زانستی ئـایینەکە داوە، بەڵام لە پـاڵ ئەوەش بـابەتە زانسـتیەکانی پزیشـکی و ئەستێرەناسـی خوێندراوە.

٤:٣. زانستگاکانی تر

سەرباری زانستگای جوندی شاپوور کە تایبەت بوو بە زانستی ئەزمونکاری، بە واتای تەواو زانستی بووە لە ناوخۆی دەوڵەتی ساسانی، واتا لەناو خاکی ئێران بووە، هەرچەندە زانستگای تر هەبوونە کەوتبوونە سنوورەکانی دەوڵەتی ساسانی و ڕۆمانی، کە هەندێکیان لە دەرەوەی دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی ساسانی بوون، وەك هەندێ لە شارەکانی سوریا ، بە تایبەتی ناوچە سنورییەکان، کە دەکاتە بەشی باکووری میزۆپۆتامیا بە ناوچەیەکی ستراتیژی و شارستانی کۆن دادەنرێن(مجید، ٢٠١٠ : ٢٨؛ پیگولوسکایا،١٣٦٧ :٧٣)، زانستگای ئاست بەرزیان تێدابووە بۆ خوێندنی باڵا، زانستخوازان لە هەموو لایەیەکەوە ڕوویان تێکردووە بۆ فێربوون، دیارە لە ئەنجامی بەرفراوان بوونی دەوڵەتی ساسانی بۆ بەشی ڕۆژئاوا و بەریەککەوتنی لە گەڵ دەوڵەوتی ڕۆمانی، واتا سنووری ڕۆژهەڵاتی ڕۆمانی کێشەی لەسەر بووە (Lightfoot,1981 : 77-79)، چونکە هەر لە دوای نەمانی فەرمانڕەوایی ئەخمینیەکان لە ساڵی ٣٣١پ.ز لە ماوەی دەسەڵاتی سلوکی و ئەشکانی بەریەککەوتنی ناناشتیانە لەگەڵ دەوڵەتی ڕۆمانی سەری هەڵدا، بە هۆی بەرژەوەندی و فراوانخوازیی هەردوولا شەڕی نێوانیان بەردەوامی هەبووە .

لەو سەردەمەدا سەرەرای کێشەی سیاسی و سەربازی، کێشەی ئایینی هاتە سەر و پەیوەندییەکان چوونە قۆناغێکی تر، ئەویش بە هۆی بە سیاسی کردنی ئایین بوو، بە تایبەتی پاش ئەوەی دەوڵەتی ڕۆمانی بە پێ بڕیاری مەرسوم میلانۆ لە ساڵی (٣١٣ز)[1] ئایینی مەسیحی وەکو ئایینی فەرمی دەوڵەت پەسەند

---

[1] .مەرسوم میلانۆ، ئەو بڕیارە بووە کە قوستەنتینی مەزن (٣٠٦-٣٣٧ز) سەبارەت بە ئایینی مەسیحی دەریکرد لەگەڵ حاکمی بەشی ڕۆژئاوا لیسینیۆس، لە ساڵی(٣١٣ز) (Rives ,2007: 196) بەوەی ئایینی مەسیحی بۆ ماوەی سێ سەدە بە شێوەیەکی بەربڵاو لە هەموو لایەکی ئیمپراتۆریەت بڵاوببۆوە، بە دژایەتی کردنی و سەرکوت کردنی ئایینەکە هیچ سوودی نەبووە (العبادی،١٩٩٩: ٢٤٢)، بۆیە لە میلانۆ لە گەڵ حاکمی بەشی ڕۆژئاوا (لیسینیۆس)بڕیارێکیان دەرکرد کە هەرچەندە دانایێنانی نەبوو بە ئایینی مەسیحی، تاوەکو بیکاتە ئایینی فەرمی ئیمپراتۆریەت، بەڵکو پێدانی ئازادی دەربڕینی بیروباوەڕەکە بووە وەکو لە مەرسومەکە دا هاتووە : بەهۆی بەزیی هاتنەوەمان بە

←

کرد، ئیتر شارە سنوورییەکان بوونە گۆڕەپانی جەنگ و دەستاو دەست پێ کردنیان لە نێوان هەردوولا وەکو شارەکانی نوسەیبین و ئۆدیسا (ئورفا، روها) قەنسرین، ئامە، هەروەکو توێژەران لەم بارەوە ئاماژە بەو شارانە دەکەن، بەوەی ڕووباری فورات سنووری نێوان دەوڵەتی ساسانی و دەوڵەتی ڕۆمانی بووە وەکو بەربەست (ثغور) شاری سنووری بوونە (باقر وأخرون، ١٩٨٠: ٩٩)، بەڵام لەگەڵ ئەوەش هەندێ جار ئەو شارانە سازشیان لەسەر دەکرا و دەبەخشران بە لایەنێك، ئەو شارانە کاریگەری ژیاری یۆنانیان لەسەر بووە هەندێکیان بە شاری یۆنانی ناسراوون وەك ئەنطاکیا، بەهۆی ئەوەی ئەو شارانە خاوەنی گەنجینەیەکی زۆری فەرهەنگی یۆنانی بوون و لە دوای ئایینی مەسیحی بۆ ناوچەکە وای کرد ببێتە مەڵبەندی زانستی سوودی زۆریان لە بەرهەمەکانی ئەدەبی و زانستی یۆنانی وەرگرت و بوونە پێشەنگ لە داهێنان و پێشکەوتنی ڕۆشنبیری، چەندین زانستگای ئاست بەرزیان دامەزراند ڕۆڵی مەزنیان هەبووە لە بڵاوبوونەوەی زانست و ئەدەب لە ڕۆژهەڵات .

هەر چەندە ئەم زانستگایانە زیاتر بۆ خوێندنی ئایینی بووە واتا بۆ شارەزایی زیاتری ئایینی مەسیحی بووە، بەڵام لەهەمان کاتدا بەرنامەی بابەتی زانستی تری تێدا دەخویندرا هەروەکو عطیە کاتێ باسی قوتابخانەی ئەسکەندەریە دەکات پێی وایە هەڵەیە وا بیر بکەینەوە، کە پرۆگرامی ئەو قوتابخانە ئایینیانە تەنها بۆ خوێندنی زانستی (لاهوتی) خوداناسی بێت (٢٠٠٥: ٤٤)، سەرچاوەیەکی تر ئەمە دووپات دەکاتەوە کە کاتێ باسی قوتابخانەی نوسەیبین دەکات ئاماژە بەوە دەکات کە ئەوانەی لەو فێرگانە دەیانخویند جگە لە بابەتەکانی ئایینی و مەزهەبی، فەلسەفە و سروشتناسی ومەنطق ومێژوو بابەتی تر دەخوێنرا (پیکولوسکایا،١٣٦٧: ٤٨٧)، کەواتە دەکرێ بڵێین لە شێوەی کۆلیژ وا بووە کە تێیدا چەندین بەش دەخوێندرا وەك زانستە مرۆڤایەتیەکان و بابەتی زانستی و بیرکاری و فەلەکناسی و پزیشکی، بەڵام لەگەڵ ئەوەش گرینگیەکی تایبەتی بە

پەیڕەوانی ئایینی مەسیحی بڕیارماندا بۆ پەیڕەوانی ئایینەکە بە ئازادیەکی تەواو و بە ئاشکرا پیادەی بیروباوەڕی خۆیان بکەن و بە بێ ترس و بێ بێزارکردن، کۆڕ و کۆبوونەوەکانیان ئەنجام بدەن، بەمەرجێ ڕێزی یاسا و ڕێسای حکومەت بگرن (عمران، ٢٠٠٠: ٢٥).

بنەما بیروباوەڕییەکانی ئایینی مەسیحی دەدرا، صائغ زیاتر ئەمە دووپات دەکاتەوە بەوەی ئەو زانستگایانە لە شێوەی زانکۆی ڕاستەقینە بوونە، بەشێوەی ڕێکخراوو پابەند بە یاساو بەرنامەی تایبەتیان هەبووە(١٩٢٨: ٢: ١٣).

ئەوانەی لەو زانستگایانە دەردەچوون کاتێ دەگەڕانەوە شوێنی خۆیان، بنەماکانی ئایینەکەیان بە خەڵکی ڕادەگەیاند و قوتابخانەیان دادەمەزراند، بۆ نموونە قوتابخانەی نوسەیبین خوێندنگەیەکی ئایینی بووە، بەڵام زانیارەیەکی باشی دەخستە خزمەتی خوێندکارەکانی، ڕۆڵێ هەبووە لە پێشکەوتنی زانستی و ئەدەبی لە دەوڵەتی ساسانی، چونکە ئەو فێرخوازانەی لەو قوتابخانانە دەردەچوون کاتێ دەگەڕانەوە زێدی خۆیان بەهەمان شێوەی پێشتر خۆیان خوێندوویانە، قوتابخانەیان دادەمەزراند، هەروەکو (مار مەعنای ئەردەشێری) کاتێ لەزانستگای ڕۆها دەرچووە و گەڕاوەتەوە زێدی خۆی لە هەرێمی فارس، زانستگای (ریشهر)ی بەناوبانگی دامەزراندووە، هەروەکو پێشتر ئاماژەی بۆ کرا .

بۆیە کۆمەڵێ زانستگای ئاست بەرز هەبوونە لەو ماوەیە دا، هەرچەندە بۆ مەبەستی ئایینی دادەمەزراوون، بەڵام لە گەڵ ئەوەش بەشی زانستی تریش دەخوێنرا، هەروەکو ئاماژەی پێ کرا، دەتواندرێ ئاماژە بە چەند زانستگای سریانی بکرێ لەوانە: انطاکیا و ڕۆها و نوسەیبین اربل، خاوەنی پێگەیەکی بەرزی زانستی بوونە و کاریگەریان لەسەر ئاستی زانستی و ئەدەبی لە دەوڵەتی ساسانی هەبووە، بۆیە هەوڵ دەدرێ ئاماژە بە هەندێ بەو زانستگایانە بکرێ:

١:٣:٤. زانستگای ئەنتاکیا

هەرچەندە ئەو زانستگایە لە چوارچێوەی سنووری دەوڵەتی ساسانی نەبووە، بەڵام کاریگەری زۆری لەسەر پاشاکان هەبووە کاتێ لە هەڵمەتە سەربازییەکانیان بینیویانە، ئەنتاکیا دەکەوێتە بەشی چەپی ڕووباری عاصی[١] لە سوریا، مێژووی بونیادنانی بۆ (سلۆکس) جیگرەوەی (ئەسکەندەری مەکەدۆنی) لە ساڵی (٣٢٢ یان ٣٠٠پ.ز) دەگەڕێتەوە، بۆ ناوی (ئەنتیوکۆس) باوکی (سلۆکس)ەوە ئەو ناوەی لێنراوە (داونی، ١٩٦٨: ٢٣)، یاقوت الحموي پێی وایە (ئەنتیوکۆس) بناغەی بۆ دانـاوە و بـۆی تەواو نەکـراوە (سـلۆکس) ی کـوڕی تەواوی کـردووە ، شـارێکی ستراتیژی بازرگـانی گرینـگ بـووە، بە مـاوەیەکی کەم بـووبە نـاودارترین شـار (١٩٧٧: ج١، ٢٦٦)، سلوکیەکان سوریایان بە ناوەندی ئیمپراتۆریەتەکەیان دەزانـی، بـۆیە زۆر گرینگیـان بە ئـاوەدان کـردنەوەی داوە، چەنـدین شـاریان بونیادنـا وەك شـارەکانی (ئەنتاکیـا و ئافـامیە و سـلوکیا و لازقـیە)[٢] ئەو شـارانە ویلایەتێکیـان پێکدەهێنا بەنـاوی هەرێمـی (ئەنتاکیـا) دانیشـتوانەکەی یۆنـانی و مەکـدۆنی جـوو بـوونە (جـونز،١٩٨٧ :٣٧)، بەڵام زیـاتر بە شـارێکی یۆنـانی نشـین بەناوبانـگ بووە(کامـل واخـرون،١٩٨٧: ٢٣)، چـونکە تەواو لە ژێـر کـاریگەری شارسـتانێتی یۆنـانی بـوون، بە تـایبەتی لە ڕووی زمـان و ئەدەبیـات و زانسـتی یۆنـانی (صـفا، ١٣٣٠: ٣)، زوو گەیشتنی ئایینی مەسیحی بەو شارە، وای کرد ئەو شارە ببێ بە ناوەنـدی گەیانـدنی ئـایینەکە بە بەشـەکانی تـری شـارە یۆنانیەکـان (میلـر،١٩٣١ :١٠٥)، دیارە بەهۆی هەڵکەوتەی شوێنی جوگرافیەکەی و پەیوەندی بازرگانیەوە بـووە (داونـی، ١٩٦٨: ١٦٩)، بەهانـدانی پیـاوانی ئـایینیش چەنـدین قوتابخـانە و

---

[١] ڕووبـاری عاصـی ئەو ڕووبـارە دەکەوێتە سوریا لە لوبنـانەوە هەڵدەقوولێ و بەسـوریا و تورکیـا دا دەڕوات، بەهـۆی ئەوەی دەرهێنـانی ئـاوەکەی زەحـمەت بـووە، دەبـوا بەهـۆی ئـاعورەوە بـێ، بـۆیە نـاوی عاصی بووە(الصابونی، ٢٠١٤: ٤٧)، ئەنتاکیا لە ڕۆژگاری ئەمڕۆ بەناوی ئەسەکندۆرنە ناسراوە.

[٢] . ئەو شـارانە بەنـاوی کەسـە نزیکەکـانی سـەرکردەکانەوە بـوونە، بـۆیە سـلۆکس شـارەکانی بە نـاوی (لازقیە)ی دایکییەوە و (ئەفامیا)ی خێزانی ناولێناوە (شامی، ١٩٩٣ :٦٤) .

فێرگەیان تێدا دەمەزراند، وەکو زانستگای ئەنتاکیا بۆ خوێندنی باڵا لە لایەن دوو کەسایەتی مەسیحی بەناوەکانی (لۆقیانوس و دوزیاوس) کە زانستی ئایینی (اللاهوت) و فەلسەفە، زانستی پزیشکی و ئەندازیاری و بیرکاری وئەستێرەناسی و مەنطقی-یان تێدا دەخوێنرا (عطیة، ٢٠٠٥ :٢١٣)، لە هەموو رووێکەوە زۆر پێشکەوتوو بووە، هەروەکو دیارە کاریگەریشی لە سەر (شاپووری یەکەم) کردووە، ئەو کاتەی بۆ شەڕی رۆمای ساڵی (٢٦٠ ز) گەیشتە ئەو شارە و دەستی بەسەردا گرتووە (ارین، ١٣٩١ :٤٧)، زۆر سەرسام بووە بەو پێشکەوتنەی شارەکە، بۆیە پاش گەڕانەوەی بۆ پایتەخت ویستویەتی شارێکی باشتر و پێشکەوتوو تر لە ئەنتاکیا بونیادبنێ، هەروەکو پێشتر ئاماژەی بۆ کرا .

٢:٣:٤. زانستگای نوسەیبین

شاری نوسەیبین[1] لەسەدەی سێیەمی زایینیەوە بوو بە مەڵبەندی زانستی و رۆشنبیری، لە دوای دامەزراندنی زانستگای نوسەیبین چەندین مامۆستا و زانا تێدا پێگەیشتوون و خزمەتی زانستی ئەدەبی سریانیان کردووە، ئەو زانستگایە بە یەکەم زانکۆ دادەنرێ (Jonsson, 2002: 181)، یەکێ بووە لەو زانستگا ئاست بەرزانەی کە خاوەنی یاسا و سیستەمی رێکخراوی تایبەت بەخۆی بووە، دوای بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی لە شارەکە بوو بە مەڵبەندی بڵاوکردنەوەی ئایینەکە، چەندین قوتابخانە بۆ فێربوونی زیاتری بنەماکانی ئایینەکە بونیاند درا، لەوانە (زانستگای نوسەیبین) کە خزمەتێکی زۆری ئایین و زانستی کردووە، زیاتر لە زانستگای (رۆها) نەك هەر لە ناو دەوڵەتی ساسانی بەڵکو لە ناو دەوڵەتی رۆماش، هەروەکو ادی شیر لەم بارەوە ئاماژە بە ناوبانگی نوسەیبین دەکات بەوەی هەردوو دەوڵەتی ساسانی و رۆمانیدا بە ناوبانگ بووە، ووتویەتی کاتێ توێژەرانی ئەوروپا باسی زانستگای نوسەیبین دەکەن سەرسام دەبن، بەوەی کۆمەڵگایەکی

---

[1] .نوسەیبین لە رووی سیاسیەوە، دەکەوێتە رۆژهەڵاتی رۆها بۆیە زیاتر لە رۆژهەڵات نزیك بووە، ئەو شارە شارێکی سنووری بووە لە نێوان هەردوو دەوڵەتی رۆمانی و ساسانی (دیمیر و کیچیز ٢٠١٧: ٣) زۆرجار سازشی لەسەرکراوە،بەڵام کەوتبووە چوارچێوەی سنوری دەوڵەتی ساسانی هێلی پێشوەی سنوری دەوڵەتی رۆمان بووە، بۆیە قەڵا و قوڵەی بەرزیان لێ دروست کردبوو، تاوەکو ئێستا شوێنەواری ماوە (ویگرام،٢٠٠٠: ١٩٠).

زانستی ڕاستەقینە و ڕێکخراوو، وابەستە بە یاسای چەسپاو بووە (۲۰۰۷: ۳۰۱).

ئەو رۆڵەی ئەو زانستگایە هەیبووە زۆر مەزن بووە چونکە کاریگەری لەسەر گشت زانستگاکانی ناو دەوڵەتی ساسانی هەبووە، وەکو زانکۆیەکی نێو دەوڵەتی وابووە زانستخوازان لە بەشێکی زۆری ناوچەکانی دەوروبەری دەوڵەتی ساسانی توێژینەوە و فێربوونی زیاتر ڕوویان تێکردووە، هەر بۆیە نازناوی شاری (دایکی زانست)یان (دایکی مەعارف) پێدراوە (ادی شیر، ۱۹۰۵: ٤؛ بیکولوسکایا، ۱۹۷۹ :۸۹)، دیارە ئەو ڕۆڵە زانستیەی هەیبووە پێویستی بە سەرمایە هەبووە، ئەویش بۆ پشتیوانی دەوڵەمەندان و بازرگانان دەگەڕێتەوە کە یارمەتی بەردەوامی زانستگای (نوسەیبین) یان داوە، هەروەکو پیکولوسکایا لەم بارەوە دەنووسێت: زانستگای نوسەیبین وەکو زانستگاکانی تری سریانی پێگەیەکی مادی بەهێز و جێگیری هەبووە، ئەویش بۆ پشتیوانی بازرگانان و خاوەن کارەکان دەگەڕێتەوە چونکە بۆ درێژەدان بە چالاکیەکان و فێرکردنی زانست و زانیاری پێویستی بە پاڵپشتی مادی هەبووە (۱۳٦۷: ٤۸۹)، بەڵام بەهۆی نالەباری ڕەوشی سیاسی نێوان هەردوو دەوڵەتی ساسانی و بێزەنتی، هەروەها کێشەی ناوخۆیی دەوڵەتی بێزەنتی بە تایبەتی کێشەی بۆچوونی جیاواز لەسەربوون و سروشتی پێغەمبەر عیسی (د.خ) (تاج پور، ۱۳٤٤ :۲۲۹)، کاریگەری لەسەر ماوەی بەردەوامی زانستگاکە هەبووە، بە پێی ئەو هەلومەرجەش کە تێیدا گوزەری کردووە ، دەکرێ بۆ دوو قۆناغ دابەش بکرێت:

قۆناغی یەکەم لە ساڵی ۳۲۵ ز دیاری دەکرێ پاش ئەوەی مار (یەعقوب نوسەیبینی)[۱] بەشداری کۆنگرەی نیکیای[۲] کرد لە دوای گەڕانەوەی بۆ ڕۆشنبیرکردنی پەیرەوانی مەزهەبی نەستوری زانستگایەکی هەر بەناوی شارەکەی

[۱]. یەعقوبی نوسەیبینی لە نوسەیبین لە دایك بووە، ئازار و ئەشکنجەی زۆری دیتوە، بەهۆی باوەڕ پتەوی بە تایبەتی لەسەردەمی ئیمپراتۆر مەکسیمیانۆس، بۆیە لەساڵی ۲۸۰ ز دوور دەکەوێتەوە و دەچێتە چیاکانی نوسەیبین، دەبێتە ڕەبەن و ژیانێکی زۆر سادە و دژوار دەژی، دواتر دەبێتە ئەسقف لە زانستگای نوسەیبین (دولبانی، ۱۹۷٤ :۲٦).

[۲]. نیکیا: ئەو شارە نزیك قوستەنتینیە بووە لەسەر کەناری بوسفۆر لە هاوینی ساڵی (۳۲۵ز) کۆنگرەی مەسیحیەکان لەو شارە بەسترا بەشداری نزیکەی(۳۰۰)لە ئەسقفەکانی مەسیحی بەژداریان تێدا کرد بوو(ناس،۱۳٥٤ :٤۲٥).

دامەزراند، بە هەمان بنەما و پرانسیپی زانستگاکانی (ئەنتاکیا) و (ئەسکەندەریە) بوو (فرشاد، ١٣٦٦ :٨٠٠)، (مار ئەفرام رەهاوی،[1] ٣٠٦-٣٧٣ز)، کە قوتابی خۆی بووە کردی بە مامۆستا تێیدا، ئەویش زۆر بە باشی و ئەمانەتەوە ڕابەرایەتی زانستگاکەی کرد، هەتا دوای مردنی (یەعقوب نوسەیبینی) لە ساڵی (٣٣٨ز) (ادی شیر، ١٩٠٥: ٦) (مار ئەفرام) بەردەوام بوو تا ساڵی (٣٦٣ز) کە ئیمپراتۆر (جۆفیان،٣٦٣-٣٦٤ز) شاری نوسەیبینی بە (شاپووری دووەم) بەخشی، بە پێی ڕێککەوتنی نێوانیان پاش کوژرانی لە یۆلیان (جولیان، ٣٦١-٣٦٣ز)[2] بۆیە (جۆفیان) ناچار بوو سازش لەسەر بەشی زۆری ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە و شارەکانی (نوسەیبین و سنجار) بکات (العريني، ١٩٨٢ :٣٨)، بۆیە دوای داخستنی زانستگای نوسەیبین، کۆمەڵێ لە مامۆستاکان و فێرخوازەکان ڕۆیشتوون بۆ ڕوها (نصري، ١٩٠٥ : ٩٨؛ Izdebski, 2010: 8)، (مار ئەفرام ڕەهاوی) ڕۆیشتووە بۆ ناو هەرێمەکانی ژێر دەسەڵاتی ڕۆما، ماوەیەك لە بیت گەرمای دەمینێتەوە دواتر دەچێتە (ئەمەد) لە لای خاڵەکانی، ئەوەش بۆ هەڵوێستی (مار ئەفرام) دەگەڕێتەوە لە هەمبەر ساسانیەکان، چونکە بەخۆی ئازار و نەهامەتی دیتبوو کاتێ ساسانیەکان گەمارۆی نوسەیبینیان دابوو، بۆ دەربڕینی نەهامەتیەکانی بە نووسین و شیعر بۆ شارەکە گوزارش کردووە وەك کۆمەڵێ

---

[1]. افرام ڕەهاوی، یان نوسەیبینی لە نوسەیبین لە دایك بووە لە (٣٠٦-٣٠٧)، ڕاهیبێکی سریانی و زانایەکی بەناوبانگ و خاوەن بیروباوەڕێکی پتەو و لێهاتوو پڕ زانست بووە، دایکی خەڵکی شاری (ئەمەد) بووە، هەروەها شاعیر و نووسەرێکی بلیمەت بووە، جوانترین هۆنراوەی نوسیووە و خاوەنی هەستێکی ناسك ودڵگیر و کاریگەر بووە، بەرهەمی ئەدەبی زۆری هەبووە و خزمەتی زۆری ئەدەبی سریانی کردووە، لەبەر ئەوە چەندین نازناوی هەبووە وەك (کەناری گیانی پیرۆز) یا (قيثارة روح قودس) و(خۆری سریان) زۆربەی شیعرەکانی لە کڵێسە بۆ مەدح کردنی پاکیزەیی مەریم ووتوە (كامل واخرون،١٩٨٧: ٩٦-٩٩؛ ادی شیر،١٩٠٥ :١١؛ ادی شیر، ٢٠١٠ :١٢٩)

[2]. ناوی فلاڤیۆس کلۆدیۆس یۆلیانۆس (٣٣١- ٣٦٣ز) کوڕی برای ئیمپراتۆر کوستەنتینی گەورە بووە، واتا لە بنەماڵەی قەستەنتین بووە، لە کوشتارگەیەك لەدژی بنەماڵەکەی ئەنجام دراوە، باوك و برا گەورە و کورە مامەکانی کوژراوە تەنها خۆی و برایەکی رزگاریان ببوو، کەسێکی فەیلەسوف ونووسەر بووە، بوو بە قەیسەری بەشی رۆژئاوای ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی، لە زۆربەی شەڕەکانی لە دژی نەیارەکانی سەرکەوتنی بە دەست هێنابوو، بەهۆی دژایەتی ئایینی مەسیحی کردووە، بۆیە بە هەڵگەڕاوە (المرتد)باسی هاتووە، باوەڕی بەوە نەبووە کە پێغەمبەر عیسی خوداوەند بێ، لەشەڕی لە دژی ساسانیەکان لە وڵاتی دوو ڕووبار کوژراوە (Wright 2018:60)).

هـۆنراوەی بەنـاوی (نوسـەیبینیات) نووسـیوە، هەروەهـا بە بۆچـوونی (مـار افـرام) دەوڵەتی ساسانی بریتی بووە لە دەوڵەتـی بێ بـاوەڕ، بەڵام دەوڵەتـی بێزەنتـی لەسـەر ئـایینی مەسـیحی بـووە، چـونکە لەو مـاوەیەدا ڕۆمـا ئـایینی مەسـیحی پەسـند کردبوو، بۆیە لە ڕۆهـا دەمینێتەوە، تـا سـاڵی (٣٦٥ز)دواتـر دەبێت بە مامۆسـتا لە زانستگای ڕوها(عطیة، ٢٠٠٥: ٩٨-٩٩) .

لە ساڵی (٤٢٨ز) دوای لەت بوونی پەیڕەوانی مەسیحی بۆ دووبەش هەروەك ئامـاژەی پێشـتر ئامـاژەی بـۆ کـرا، لە نێـوان نەسـتوری ومۆنـۆ فیزی، ئەوانەی لەبەشی ڕۆژهەڵات بوون مەزهەبی نەستوریان قبـوڵ کردووە، دەوڵەتـی ساسـانیش پاڵپشت و لایەنگیری ئەو مەزهەبە بووە، ئەویش لە دژی دەوڵەتـی ڕۆمـای بێزەنتـی بـووە، کە ئەوان مەزهەبـی مۆنۆ فیزیـان پەسـند کردبـوو، بەوەی زانسـتگای ڕوهـا مامۆسـتاکان و فێرخوازەکـانی نەسـتوری بـوون، بـۆیە ئیمپراتـۆری ڕۆمـانی(Zeno)[1]لە سـاڵی)٤٣١ز(فرمـانی بە داخسـتنی زانستگای ڕۆهـا دا، بۆیە مامۆستاکان و فێرخوازەکان ڕۆیشتن بۆ نوسەیبین) (Spencer 2005: 91) وەك (نەرسـای، ٣٩٩-٥٠٧ز)[2] قۆناغەکـانی سـەرەتا لە گونـدەکەی خـۆی تەواو کـردووە دواتـر بـۆ درێـژەدان بە خوێنـدن ڕۆیشـتووە بـۆ زانسـتگای ڕۆهـا (قزنجـی،٢٠١٠ : ١٧٠-١٧١؛ مرعـی، ٢٠٠٨: ٨٤)، پـاش داخسـتنی ئەو زانستگایە ڕۆیشتووە بۆ نوسەیبین زانستاگەکەی دووبارە ئاوەدان کردوە, لە نێوان سـاڵانی (٤٣٧-٤٥٧ز) پێشـەوای ئەو زانسـتگایە بـووە، زانسـتگای نوسـەیبین ئەو ئاسـتە زانسـتیەی پێشـتری نەمـابووە بـۆیە بە پشـتیوانی مەترانـی نوسـەیبین (بەرصۆما، ٤٤٩- ٤٥٠ز) گرینگـی زۆری پێدا، داوای کرد (نەرسـای) ئیدارەی

---

[1]. زینـو نـاوی فلافیـۆس زینـو نوغسـطس Flavius Zeno Tarasicodissa نـاوی ڕاسـتەقینەی تاراسـیس یـان تاراسیکودیسـا (٤٢٥-٤٧٥ ز) ئیمپراتـۆری بەشـی ڕۆژهەڵاتـی بـووە (، Mitchell 2007:11) لەسەردەمی ئەو کێشەی ناوخۆ ڕوویداوە.

[2] . نەرسای (٣٩٩- ٥٠٧) لە مەعلثایا (مالطا)لە گوندی عین دلبی (عبودي، ٢٠١٠: ٨٤٥) گوندی (دلب)ی ئێستا لە ناوچەی نوهدرا (دهۆك) لە دایك بووە، قۆناغەکانی سەرەتا لە گوندەکەی خۆی تەواو کـردووە، دواتـر بـۆ درێژەدان بە خوێنـدن ڕۆیشـتووە بـۆ زانسـتگای ڕۆهـا، لەوێ تەواوی کردووە، لە پاش مردنی (قیورا) بووە بە بەڕێوەبەری زانستگای ڕوها، شاعیر و نوسەرێکی بەناوبانگ بووە، لە تەمەنی (١٠٤) ساڵی کۆچی دوایی کردووە (قزنجي،٢٠١٠ : ١٧٠-١٧١ ؛ مرعـي، ٢٠٠٨: ٨٤) .

زانستگاکه بکات، پاش ئەوەی دەستی کرد بە فراوان کردنی و زەوی دەوروپشتی کڕی و (نەرسای) بوو بە بەڕێوەبەری زانستگاکه، بەهۆی کەسایەتی (نەرسای) کەسێکی زۆر زمان پاراو نووسەرو و شاعیرێکی لێهاتوو و بەتوانا بووە بە(زمانی رۆهەڵات) ناسرا بوو، ژمارەیەکی زۆر له فێرخوازان له هەموو لایەکەوە ڕوویان تێکردووە، هەروەکو ماری بن سلیمان کاتێ ئاماژەی بە کەسایەتی نەرسای دەکات و دەنووسێت: (نەرسای زمانی رۆژهەڵات بوو شاعیری مەسیحی و قیسارەی گیانی پیرۆز و مامۆستا و فێرکاری ڕاستەقینه بوو) (٢٠١٢ :٢٤٦)، بۆ ماوەی نزیکەی بیست ساڵ تا مردووە بەڕێوەبەری زانستگاکه بووە (قزنجی، ٢٠١٠: ١٧٠).

دواتر کۆمەڵێ له زانایان ئیدارەی زانستگاکەیان کردوە، وەکو له دوای (نەرسای) له ساڵی (٥٠٢ ز) (مار بەکوزبای) ئیدارەی زانستگاکەی کرد بۆ ماوەی حەوت ساڵ تا ساڵی(٥٠٩ز) دوای ئەویش (ابراهم نوسەیبینی) و دواتریش (حنانا حەدیابینی) خەڵکی هەولێر بووە، هەروەکو ادی شیر ئاماژەی بەوە دەکات کە له نازناوەکەی دیارە کە (حەدیابینی) خەڵکی هەولێر بووە، له ساڵی(٥٧٢ ز) بەڕێوەبەری زانستگاکه بووە (١٩٠٥: ٢٨)، نازناوی (بیث روبانی) هەبووە، بەهۆی ئەوەی پەیوەندی له گەڵ (ملفان نەرسای) هەبووە، کە قوتابی نەرسای بووە(زخا،٢٠٠١: ٢٠)، کەسێکی دانا وپڕ زانست بووە لەلای گشت کەس خۆشەویست بووە، بۆیە ژمارەی زانستخوازان نزیکەی هەزار کەس بووە شوێنەکە فراوان کراوە، له ساڵی(٥٦٩ز) بەڕێوەبەر بووە تا کۆچی دوای کرد(ادی شیر،١٩٠٥: ٢٩)، هەروەها (سەبریەشوع) کە مردوو له ساڵی(٦٠٤ز) خەڵکی باگرمی (کەرکوك) بووە، کەسێکی پاك وخاوەنی بڕوایەکی بەهێز بووە، خوێندکار بووە له نوسەیبین له ساڵێ (٥٩٦ ز) دەبێتە بەڕێوەبەری زانستگاکه، ڕێزی زۆری هەبووە لەلای ساسانیەکان و ڕۆمانیەکان)، زانستگاکه کراوە و (٨٠) ژووری تر وەکو هۆڵی خوێندن و نەخۆشخانەیەکی لەگەڵ دروست کردووە، تا له دوای ئەوەیش چەندین کەس بە شێوەی ئەکادیمی و ڕێکخراو ئیدارەی ئەکادیمیای نوسەیبینیان کردووە(ادی شیر، ١٩٠٥: ٣١؛ ادی شیر، ٢٠١٠ : ١٠٣ .

٤:٣:٣. زانستگای ڕوها

دەستپێکی خوێندنی ڕێکخراو لە زانستگای (ڕوها) لە دوای بڵاوبونەوەی ئایینی مەسیحی لە سەدەی دووەمی زایینی بووە، بەهۆی بڵاوبونەوەی ئەم ئایینە تێیدا لە نووسراوە سریانییەکان بە شاری ئیماندار و پیرۆز ناوی هاتووە (سیغال، ١٩٨٨ :٦)، ئەمە بووە هۆی ئەوەی چەندەها مەڵبەندنی زانستی ئاست بەرز بێتە بوون، کە زیاتر بۆ ڕۆڵی قەشەکان دەگەڕێتەوە، وەك قەشەی بەناوبانگ (البردیصانی)[1] بە ڕەچەڵەك خەڵکی هەولێر بووە لە نێوان ساڵانی (١٥٤-٢٠٢ز) مەترانی نوسەیبین بووە، مامۆستا وفەلەکناس و شاعیرێکی ناوداری ئەو قوتابخانەیە بووە، خەریکی وتنەوەی دەرس بووە (ابونا،٢٠٠٧: ١٨)، لە دوای ئەویش کوڕەکەی بەناوی (هارموتیۆس) لە یۆنان خوێندنی تەواو کردبوو شوێنی باوکی گرتەوە و بوو بە بەرپرسی زانستگای ڕۆها (کامل واخرون،١٩٨٧ : ٩٠)، ژمارەیەکی زۆری فێرخوازی لەخۆی کۆکردەوە، گرینگی زۆریان بەئەدەبیاتی یۆنانی و بەرهەمەکانی (ئەرستۆ) دا (صفا، ١٣٤٧ :٤٨).

لە سەدەی چوارەمی زایینیەوە زانستگای (ڕۆها) زیاتر بە ناوبانگ بووە کاتێ لە ناو ئەو زانستگایە، زانستگایەك بەناوی زانستگای ئێرانی یان(مکتب ایرانی) کە (افرام رەهاوی، یان سریانی، ٣٠٦- ٣٧٣ ز) لە ساڵی (٣٦٠ز) دایمەزراندبوو(عطیە، ٢٠٠٥: ٩٧)، بەوەی زۆربەی خوێندکارەکانی ئێرانی بوونە و خەریکی خوێندنی بابەتەکانی فەلسەفی و بەرهەمەکانی (ئەرستۆ)وهونەرەکانی وتار و جوگرافیا و سروشتی و ئەستێرەناسی بوونە(صفا، ١٣٣٠: ٧)، بەرهەمێکی زۆری ئەرستۆ و لێکۆڵینەوە و کتێبی سریانی نووسەران و ژمارەیەك لەو بەرهەمانە

---

(١). بردیصانی یان ابن دیصان لە بنەرەتدا خەڵکی هەولێر بووە، باوکی ناوی (نوحاما) بووە و دایکی ناوی (نەحیرام) بووە، لە سکی دایکی بووە کاتێ خێزانەکەی کۆچ دەکەن بۆ ڕۆها، دەگەنە شارەکە لە نزیك ڕووباری (دیصان) کە لقێکی ڕووباری خابورە کە دەرژێتە ڕووباری (فورات) بە یۆنانی پێی دەڵێن (سکیرتوس)، لە دایك دەبێت لە ساڵێ (١٥٤ز)، بۆیە ناو و نازناوی دەبێت بە بە کوڕی دیصان (ابن دیصان) (کامل والبکری ورشدی، ١٩٨٧ :٨١)، ابن الندیم دەڵێ خاوەنی بەرهەمێکی زۆر بووە، بەڵام دووچاری لەناووچوو بووە (١٩٩٧: ٣٣٦) .

بـۆ زمـانی پەهـلەوی وەرگێـڕدران (شـێخ، ١٣٤٣: ٥٣) یەکـێ لەو بەرهەمـانە وەرگێڕانی ئینجیل بوو لە یۆنانی بۆ سریانی لە لایەن زانایەکی تری زانستگای ڕۆهـا بە نـاوی (تـاتیە، طاطیـان)[١] هەر چـوار ئینجیلـی (مەتـی، مەرقەس، لوقـا، یۆحنا) وەرگێڕا بە ناوی (دیاتسـارون Diatessaron) Ehrman,2005: 5) (بۆ سریانی، ناوەکەشی بە واتای ئینجیلە وەرگێڕدراوەکە دێ، هیچ کـاریگەری زمـانی یۆنانی لەسەر نەماوە (صفا، ١٣٤٧: ٣٩)، لەسەدەی پێنجەمـی زایینـی مەزهەبی (نەسـتوری) لە قوسـتەنتین پەیـدا بـوو، بـووە هـۆی سـەرهەڵدانی کێشـەی ئـایینی سەبارەت بە شێوەی خەڵقی پێغەمبەر (عیسـی) دروست بـوو، لە نێوان مامۆسـتایان و فێرخوازان لایەنگیرانی مەزهەبی مۆنۆ فیزیتی[٢]، باوەڕیـان بە (سروشـتی خـودایی) پێغەمبەر عیسی (د.خ) هەبووە (میـران،٢٠١٧: ٤٤)، لە گەڵ پەیڕەوانـی مەزهەبی نەستور، تا وای لێهات لە ساڵی (٤٨٩ز) بەهۆی کێشەی بەردەوام (قۆرا) ئەسقفی ڕۆهـا ڕێ پێدانی وەرگـرت بە داخسـتنی زانسـتگای ڕۆهـا (ابونـا، ٢٠٠٧: ٧٧)، دوای داخسـتنی زانسـتگاکە مامۆسـتاکان و فێرخـوازان ڕۆیشـتن بـۆ نـاو زانسـتگای نوسەیبین (ولفنسون، ١٩٢٩ :١٤٨).

پۆلێـك لە زانایـان و تـوێژەرانی بە توانـا لەو زانسـتگایە دەرچـوونە، چـونکە

---

[١] .طاطیان یان تاتیە: چوار ئینجلی وەرگێرا بۆ زمانی سریانی، زانیاری لە بارەی ژیانی مەسیح و تێکستە پەرشوبڵاوەکانی ئینجلی کۆکردۆتەوە و ڕەچاوی نووسینە ئەسڵیەکەی کردووە شێوەی بۆ داناوە، هەروەها پێی دەوترێ ئینجیل مختلط تاوەکو لەوانی تر جیا بکرێتەوە. تاتیە خەڵکی حەدیاب بووە، لە ساڵی (١١٠ز) لە حەدیاب لە دایك بووە، لە خانەوادەیەکی ناودارو دەوڵەمەند لە دایك بووە، خوێندنی باڵای لە ئەدەب و فەلسەفە تەواو کردبوو، کەسێکی بلیمەت بووە ئارەزووی زۆری بۆ زانست هەبووە بۆیە دەچێتە یۆنان بۆ خوێندن شارستانێتی یۆنان دەخوێنێ، بەڵام هیچ خۆشی پێ نەدەهات خۆی بە بەربەری بە واتای نا یۆنانی دەزانی، لە کتێبەکەی بە ناوی (گریکۆس) بە زمانی یۆنانی بووە زۆر شانازی بەوە دەکات کە یۆنانی نەبووە، ماوەیەك لە یۆنان دەمینێتەوە دواتر دەچێتە ڕۆما و لەوێوە دەچێتە ڕۆها دەست دەکات بە پێگەیاندنی زانایان چەندەها کەسایەتی لەسەردەستی ئەو پەروەردە دەبن لەوانە(رودون) خەڵکی ئاسیای بچووك بووە، واکلیمنص ئەسکندەری، نرسیس مەقدیسی (کامل واخرون، ١٩٨٧ : ٧٣-٧٤)

[٢] . مۆنۆ فیزی(میا فیزی) میا فیزیسم ،بۆچوونی جیاواز لەسەر چۆنیەتی خەڵق بوونی پێغەمبەر عیسی (د.خ) سەریهەڵداوە، بەوەی ئەو گروپە باوەڕیان بە یەك جۆر سروشتی پێغەمبەر عیسی (د.خ) هەیە، ئەویش تەنها سروشتی خودایيە، ئەویش بە یەکگرتنی سروشتی خودایی و ئادەمی،بە واتای لە یەك کاتدا ئادەمیزادە و خوداوەندیشە (. Parryv 2009: 88 ؛ میران، ٢٠١٧: ٤٤) .

خەڵك لە هەموو لایەك ڕوویان کردۆتە ئەو زانستگایە چەندین کەسی زانا وبلیمەت تێیدا دەرچوونە لەوانە (مار نەرسی، یان نەرسای مەجزوم) دامەزرێنەری زانستگای نوسەیبین بۆ دووەم جار و (مار بەرصوما) (ادی شیر ، ١٩٠٥: ٨)، (مار فەرهاد) سەرۆکی کڵێسەی مار مەتی لە موصڵ (مار ئابای یەکەم)[1] جاثەلیکی سلوکیە و (پۆبۆس ئێرانی) سەرۆکی زانستگای نوسەیبین کە کتێبی مەنتقی ئەرستۆی بۆ کیسرا ئەنۆشێروان وەرگێڕاو(حکمت، ١٣٥٠ : ٣٨٨؛ صفا، ١٣٤٧: ٤٨)، سەرەرای ئەمەش چەندین مامۆستایانی ترکە دەرسیان لەو زانستگایە دەوتەوە وەك (ئیبراهیم مادی) و(بەرهاد بشابای کورد) و(مربابا جوندی شاپور) و (پەرلوس کوڕی کاکی کرخەیی) (صفا، ١٣٤٧: ٤٩) .

ئەوانەی لەو زانستگایە دەرچوون خزمەتی زۆری زانست و ئایینی مەسیحیان کردووە، چونکە کاتێ خوێندنیان تەواو کردووە، گەڕاونەتەوە بۆ زێدی خۆیان گرینگیان بە ڕۆشنبیرکردنی خەڵك داوە، فێرگە وزانستگایان دروست کردووە بۆ ماوەی دوو سەدە بە بێ دابڕان خەریکی خزمەت کردنی زانست و ئەدەب بوونە.

٤:٣:٤. زانستگای اربل[2]

اربل (اربیل -هەولێر) یەکێکە لە شارە گرینگەکانی باشووری کوردستان، دەکەوێتە بەشی باکووری وڵاتی عێراق، کۆنترین شاری جیهانە تاوەکو ئێستا بە

[1] . مار ابای یەکەم، یان مەزن .دامەزرێنەری زانستگای سلوکیە بووە، لە خانەوادەیەکی زەردەشتی فارسی لە دایك بووە، بوویتە مەسیحی لەو کاتەی لە کرخ سلوخ بووە، دواتر بوویتە مامۆستا لە زانستگای نوسەیبین زمانەکانی سریانی و یۆنانی زانیووە، گەشتی کردووە لە نێوان ڕۆما و مصر و قوستەنتینیە، لە مەدائێن نشتەجێ بووە وبەرهەمەکانی نەستور و تیۆدۆری وەرگێڕاوە لە یۆنانی بۆ سریانی، هەروەها یەکەم وەرگێڕانی بۆ (پەیمانی کۆن) کردووە بۆ سریانی، لە سالی (٥٤٠ز) هەڵبژێردراوە بۆ مەطرانیەتی کڵێسەی ڕۆژهەلات، هەوڵی داوە بۆ یەکگرتنی هەردوو بەشی کەنیسەی ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوا، نێردەی مۆژدەدەری تایبەتی ناردووە بۆ ناوەڕاستی ئاسیا، لەلایەن پیاوانی زەردەشتی دژایەتی کراوە بەوەی هاوسەرگیری لە گەڵ کەسە نزیکەکان حەرام کردووە، بەڵام پشتی بەهێز بوو بە پاشا کیسرا ئەنۆشێروان کە مار ابای هەڵبژاردبووە بۆ نێوندگیری بۆ چارەسەر کردنی کێشەی لە گەڵ دەوڵەتی بێزەنتی، لە ساڵی (٥٥٢ ز) کۆچی دوایی کردووە (ابونا، ٢٠٠٧ : ١٠٧)

[2] . لەو توێژنەوەیە زیاتر ناوی اربل بەکاردەهێنرێ چونکە، ناوەکە گوزارشت لە ماوە مێژوویەکە دەکات، بۆیە لە دیدی توێژەر ئەو ناوە پەسندترە ،

ئـاوەدانی مـاوەتەوە . هەمـوو ئەو بەڵـگەو دیکۆمێنتـانەی کە تـا ئێسـتا دەسـت کەوتـوون، بـاس لە کـۆنی ئەو شـارە دەکەن (قـادر و ئەوانـی تـر، ٢٠١٩: ٤٥)، ناوەکەی هەروەکو خۆی ماوەتەوە، بە هەندێ گۆڕانکاری کەم نەبێ، لە زۆربەی نەخش و نیگارە دێرینەکانی بە خەتی مێخی نووسراوە تا ڕادەیەك لە یەك نزیکن، کـۆنترین ئامـاژە بـۆ سـەردەمی (سـەرجۆنی ئەکەدی،٢٣٧١-٢٢٧٩ پ. ز) دەگەڕێتەوە، لە هەڵمەتە سەربازییەکانی بۆ ئەو ناوچەیە بەمەبەستی دەست گرتن بەسەر ڕێگاکانی بازرگانی لە باکوور بۆ ناوەڕاست و باشوور، بە شێوەی (ار-بی-لـوم کـی Ur-bi- lum ki (هاتووە(مکـای، ١٩٥٢: ١٤٧)، لە نوسـراوەکانی (شولگی،٢١١٢-٢٠٠٤ پ.ز) پاشای بنەماڵەی سێیەمی ئور، لەکاتی هەڵمەتە سەربازییەکەی بۆ اربل بە شێوەی (اوربیلیم Urblum) یان (اربیلم) هاتووە .

لە ڕووی ئـایینیەوە پێگەیەکـی بەرزی هەبـووە بەوەی مەڵبەنـدی سـەرەکی خوداوەنـدەکان بـووە بە تـایبەتی عەشـتار([1])بە نـاوی (عەشـتاری اربـلا) بـووە، پەرستگاکە بە نـاوی (E-kashan-kalamma_ای- کشـان –کلامـا) بـووە بە واتـای مـاڵی خـانمە خوداوەنـدی هەرێمەکـان (بـاقر و سـفر، ١٩٦٦: ٣)، هەروەهـا شوێنی خوداوەندی ئاشوریش بووە(ادی شیر ، ٢٠٠٧: ٢١)، بۆیە پاشاکان لەکاتی چوونیـان بـۆ جەنـگ دەهـاتنە پەرسـتگای اربـل بـۆ پـارانەوە و دوعـا کـردن بـۆ مەبەستی سەرکەوتن، لە سەردەمی ئاشووری نوێ (٩١١- ٦١٢ پ.ز) شارێکی زۆر گرینگ بووە، ناوەکەی بە شێوەی (اربائیل ،Ar-ba-il)هاتووە، بەڵام زۆر بە کەمی بە شێوەی (Er-ba-il بووە (حنون ،٢٠٠٩: ٨)، بە واتای چوار خوداوەند دێ، لە نەخشـە نووسـراوەکانی فارسـی کۆن، بەتـایبەتی لە بەنـدی چـواردەهەم لە سـتوونی دووەمـی کەتیـبەی بێسـتون بەشـێوەی (ارب ای را ی-A.R,Ba.iR.a.y,a (هاتووە (مراغی، ١٣٨٢ : ٦٣٣).

---

[1] . خـاتوونە خوداوەنـد عەشـتار. خوداوەنـدی خۆشەویسـتی و پیتانـدن و جەنـگ بـووە لە وڵاتـی دوو ڕووبـار، هەروەهـا لە ڕۆژهەڵاتی نزیکی کۆن و سـوریا و میسـر پەرسـتراوە، وشـەی عەشتار بە واتـای خوداوەندی گشتی دێ، لە خوداوەندی سوری عەتار وەرگیراوە، بەڵام لە بابل بە واتای ژیانی زەوی دێ (ابـراهیم، ١٩٦١: ١٣٠- ١٣١)، کە پەرسـتگای خوداوەنـدی عەشـتاری اربیلـی لێبـووە، کە بە ناوبانـگ بـووە بە فـاڵ گـرتنەوەو پێشـبینی کـردن، عەشـتاری اربـیلا خوداوەنـدی جەنـگ و سـەرکەوتن بووە(شحیلات و علی، ٢٠٠٦: ١: ٣٠٣)

بە یۆنـانی بە شـێوەی (اربیلا (Arbela هـاتووە، کە شـەڕی بەناویـانگی ئەربیلای لە ساڵی (٣٣١ پ.ز) لێ ڕوویداوە (جەنگی اربیلا یان گەوگەمێلا) (جمیـل،١٩٦٩ :٢١٩- ٢٢٢؛ ویلـز، ٢٠٠٢: ١١٤)، لەسـەرچاوەی جـوگرافی بەشـێوەی (إرْبِل) هـاتووە (یـاقوت الحمـوي، ١٩٧٧: ١: ١٣٧)، لە مـاوە مێژووییەکان ڕۆڵێکی دیاری هەبووە، اربل مەڵبەندی هەرێمی حەدیاب بووە هەر لە سەرەتای سەدەی یەکەمی زایینیەوە ئەو شارە یەکێك بووە لە مەڵبەندە زانستیەکان، بەخێرایی گەشەی کردوە و چەندین زانستگای ئاست بەرزی تێدا بونیادنراوە، ئەمەش زیاتر بۆ ڕۆڵی زانایانی سریانی دەگەڕێتەوە (منکا،١٩٨١: ٢٨٠)، زانستگای اربل بە پێشەنگی بزاڤی هزری و زانستی بووە لە هەرێمەکە (ادی شیر، ١٩٠٥: ١٩) .

زنستگای اربل کەمتر نەبووە لە زانستگا پێشکەوتووەکانی ئەو سەردەمە، بە تایبەتی زانستگاکانی : جوندی شاپوور و نوسەیبین و ڕۆها، هەروەکو صائغ ئاماژە بەمە دەکات بەوەی جگە لەو زاستگایانەی کە گشتی و مەزن بوونە زانستگاکانی حەدیاب بە بەتایبەتی زانستگای اربل لەوان کەمتر نەبووە لە ناوبانگی و پێشکەوتندا (١٩٢٨: ١٩)، کە کۆمەڵێ مامۆستای بەناوبانگ لەو زانستگایە بوونە وەك:

ا- سەرکیس(سرجیس،سرجیوس) یەکێ لە مامۆستایانی زانستگای اربل بووە، قوتابی ماری ئابای یەکەم بووە (نصر، ١٩٠٥ :١٨٤) عمرو بن متی بە شێوەی(سرجیس ملفانی حەزە) ناوی دەبات (منکا، ١٩٨٦: ١٨١)، شەرحی(نبؤءة ارمیاء و حزقیال و دانیال) لە کتێبی پیرۆزی نووسیوە.(ادی شیر، ١٩٠٥: ١٩).

ب. بولص، قوتابی مار ئابای بووە، بۆ ماوەی سی ساڵ لە زانستگای اربل مامۆستا بووە، زۆر شارەزا بووە لە زانستەکانی ئایینی و فەلسەفە، بۆیە ئیمپراتۆر (جستنیانی یەکەم ،٥٢٧-٥٦٥ز) لە ساڵی (٥٣٢ز) بانگهێشتی دەکات بۆ ڕۆما، بۆ وتنەوەی بابەتەکانی فەلسەفە و تەفسیری پەرتووکی پیرۆز بۆ وەزیرەکانی (زخا، ٢٠٠١: ١٩٢)، بەرهەمی زۆری لەبارەی فەلسەفە و تەفسیر هەبووە، چەندین قوتابخانەی لە اربل دروستکردووە (بابکا، ١٩٨٠ :٢٨١).

ج. گریگۆری کشکری[1]لە ساڵی (٦١٢ز)مردووە، ماوەیەك لەمەدائین بووە، دواتر ڕۆیشتووە بۆ نوسەیبین لە لای (ابراهیم موفسیر) خوێندوویەتی، زۆر شارەزا و بلیمەت بووە بۆیە کاتێ خەڵکی حەدیاب ئاگاداری ئەوە دەبن کەسێکی شارەزا و لێهاتووە لە ساڵی (٥٩٦ز) بانگهێشتی دەکەن بۆ وتنەوەی دەرس لە قوتابخانەی اربیل، بۆ ماوەی یازدە ساڵ وەك مامۆستا و ڕاڤەکار بەردەوام بووە (ادی شیر، ١٩٠٥: ٣١؛ کامل واخرون، ١٩٨٧: ٢١١) دواتر کە گەڕاوەتەوە بۆ کشکر قوتابخانەیەکی مەزنی دامەزراندووە، نزیکەی سێ سەد قوتابی تێدابووە، جگە لەوە چەندین قوتابخانەی تری تیدا دروست کردووە (اسحق، ٢٠٠٦: ١٣١).

د. ئەوانەی لە زانستگای اربل دەرچوونە کەسانی شارەزا و بەلیمەت بوونە، لەوانە (مار دادیشوع) (مردوو ٦٠٤ز)لە نزیکەی ساڵی (٥٢٩ز) لە دایك ببوو، خۆی خەڵکی بیت ارمایی بووە، دوای ئەوەی لە زانستگای اربل دەردەچێت و دەڕوات بۆ زانستگای نوسەیبین زیاتر دەخوێنیت، دوای گەڕانەوەی دەچێتە چیاکانی حەدیاب بۆ ماوەی حەوت ساڵ دەمینێتەوە، (نصری، ١٩٠٥: ٢٠٠) وهەروەها (سەبر یەشوع نەینەوای) لە قوتابخانەی اربل دەرچووە لە کۆتاییەکانی سەدەی شەشەم دێرێکی لە بیت نوهدرا (دهۆك) دروست کردووە (الصائغ،١٩٢٨: ٢٢).

٤:٣:٥. یاساکانی ناوەندە زانستییەکان

هەرچەندە وردەکاری لەبارەی شێواز و چۆنیەتی بەڕێوەبردن و سیستەم و پرۆگرامی ناو زانستگاکانی خوێندن کەمە، تەنها ئەوەی هەیە پرۆگرمی هەردوو زانستگای ڕوها و نوسەیبینە، هەڵبەت هەموو بابەتەکانیش باس نەکراوە، بەڵام بە پشت بەستن نووسینەکانی سریانی، وەکو ادی شیر لە پەڕتوکە(مدرسة نصیبین) ئاماژە بە مێژوو ویاسای زانستگاکە دەکات (١٩٠٥: ٥٢).

---

[1]. کسکر، یان کشکر. شارۆچکەیەکی مێژووییە، لە نزیك شاری واسیط لەسەر ڕووباری دیجلە، شاپووری یەکەم دروستی کردووە، وەکو شوێنێکی نیشتەجێ کردنی بە دیلگیراوانی ڕۆمەکان، شارێکی ئاوەدان بووە، لەسەردەمەدا دانیشتووانەکەی فارسی و نەبطبی، واتای ئارامی بوونە، ئەو شارە حەجاج کوڕی یوسف ثقفی دووبارە دروستی کردووە، لەبەر ئەوەی هەڵکەوتەی شوێنەکەی لە ناوەڕاست بووە، هەربۆیە ناوەکەشی گۆڕا بۆ واسط بە مانای ناوەڕاست دێ (الواسطي، ١٩٨٦ :٢٣) .

بەرنامەو پرۆگرامی ئەم زانستگایانە لە ئاستێکی بەرزی ڕێکخستن و یاسای ناوخۆیی و بەڕێوبردن بووە، ئەو بەرنامە و پرۆگارامانە گشتگیر بووە، لە هەموو زاستگاکانی تر پەیڕەو کراوە، دوای ئەوەی زانستگای ڕۆها داخرا و مامۆستاکان و فێرخوازان ڕوویان لە نوسەیبین کرد، ژمارەی فێرخوازان و مامۆستاکان زۆر بوون، بۆیە (بەرصوما) ئەسقفی نوسەیبین دەستی کرد بە نووسینەوەی یاسایەك، یان پرۆگرامێك بۆ بەڕێوەبردنی زانستگاکە وەك بەرنامەیەك بۆ ڕێکخستن و فێرکردن وابووە، ئەو پرۆگرامانە نەك تەنها لەلایەن بەڕێوبەران و مامۆستاکان پەسندکراوە، بەڵکو لەلای قوتابیەکانیش لە کۆبوونەوەی ساڵانە پەسند دەکرا، پابەندی دەبوون و جێ بەجێان دەکرد و هاوڕابوون ، ئەوەش بە یاسا تا مردنی هەموو ساڵێك بە ڕێوڕەسمێکی تایبەت جێ بە جێ دەکرا، دوای مردنی مار(بەرصوما) فەرامۆش کرا و تا سەردەمی قەشە (نەرسای) لە ساڵێ (٤٩٦ز) کە نوێیەمین ساڵی فەرمانڕەوایی شا (قوبادی یەکەم،٤٨٨-٥٣١ز)[1]بووە، پرۆگرامەکەی دووبارە کردەوە (ابونا، ٢٠٠٧: ٧٠)، وەکو (القوانین) یان یاساکانی ناوخۆیی یان پەیڕەوی ناوخۆیی وابووە بۆ بەڕێوبردنی زانستگاکە و گۆڕانکاری و چاکسازی تێدا کرد و بە ڕەزامەندی هەموو لایەك کاری پێ دەکرا (قزنجی، ٢٠١٠ :١٣٧)، لەسەردەمی (ئەنۆشیڕوان) بە ڕەزامەندی ڕابەران و مامۆستایان و فێرخوازان دووبارە یاساکە نووسرایەوە، هەروەها لە سەردەمی (هومزدی چوارەم ،٥٨٧-٥٩٠ز) چەند خاڵێکی بۆ زیاد کرا، ئیتر ئەو یاسایەی نوسەیبین بوو بە ڕێبەر و گشتگیر بۆ گشت زانستگا سریانیەکان و ئەوانی تر(پیکولوسکایا،١٣٦٧: ٤٩٠).

---

[1] .قوبادی یەکەم کوڕی فەیروز ،ناسراو بە قوبادی یەکەم لە دوای برای پلاش دەسەڵای وەرگرتووە، لە پاشا مەزنەکانی دەوڵەتی ساسانی بووە.ماوەی فەرمانڕەوایی(٤٥) ساڵی خایاندووە شەڕی زۆری لە دژی خەزر و هەیاتیلەکانی کردووە،)١٠(ساڵ خەریکی شەڕ بوووە لە گەڵ هەیاتیلەکان (٥٠٣-٥١٣ ز) سنووری بۆ دانان، هەروەها دوو شەڕی گەورەی لە دژی ڕۆمەکانی کردووە، یەکەم شەڕی دوو ساڵی خایاندووە لە نێوان ساڵانی(٥٠٣ -٥٠٥ ز) بووە، شەڕی دووەم لە(٥٢٤-٥٣١ز) بووە، لەو سەردەمەدا پەیوەندی چین و ئێران زۆر بەهێز بووە، باڵیۆخانەی چینی لە ئێران هەبووە، بۆیە هەواڵی زۆری ئەو پاشایە لە نووسینەکانی چینی دا هەیە، شا قوباد بەوە تاوانبارە کە لایەنگیری یاخود مەیلی بۆ لای بیروباوەری مەزدەکی هەبووە، لەسەردەمی ئەو پاشایە ڕەوشی ئابووری دەوڵەت خراپ دەبێ، بەهۆی وشکە ساڵی بەڵام قوباد لەو ساڵانەی وشکە ساڵیدا باج و سەرانە لە سەر خەڵك هەڵدەگرێت (کریستنسن، ١٩٥٧: ٣٢٤ ؛ پیرنیا، ٢٠١٣: ٣٥٥-٣٥٨).

مامۆستاکان و ڕاهێنەرانی فێرگەکە بە پێی یاسانامەی پەسندکراو بە زنجیرە پلەبەندی ئیدارەی زاستگاکە کرا، ڕابەرایەتی کردنی بە دەست کەسانێکەوە بووە لە بەرپرسیاریەتی بەرێوەبردن و ڕێکخستن، کە پەیوەست بوون بەو یاسایەی کە بۆی دانرا بوو، مامۆستاکان بە دڵسۆزی بابەتە دیاریکراوەکانیان دەگەیاند، مامۆستایان و بەرێوەبەران لە چەند بەشێك و بەناوی جیاواز خەریکی خزمەت کردن بوونە، کە بە یەکەوە بە شێوەیەکی ڕێکخراو زانستگاکەیان بەڕێوەدەبرد ئەوانیش بریتی بوونە لە:

١- رویـان: بە واتـای (سـەرۆك وبەڕێـوەبەر) بـووە، لە هەمـان کاتـدا نازنـاوی (مفاسـقانا) یـان (مپاشـکانا)ی هەبـووە، بواتـا ڕاڤەکـار یـان شـیکەرەوەی دەقە پیرۆزەکان بوو وچەندین کەس یارمەتیان دەدا .

٢- ماکریانا: (المقرء) ،واتا خوێنەری کتێبی ئاسمانی بە دەنگی گونجاو بەرز یـان نـزم بە گـوێرەی پێویسـت ، ئاهەنـگ و سـروودە جـۆراو جۆرەکـانی فێـری قوتابیەکانی دەکرد ، ڕێزمان و ڕەوانبێژی لە ئەستۆی ئەو دابوو.

٣- مامۆستایانی ئادابی ئایینی کە زیاتر لایەنی زانستی هەبووە .

٤- سەفەر، یان سافرا : مامۆستای نووسین و خەت خۆشی بووە.

٥- بادوکایان —بدوقا: مامۆستای فەلسەفە و مەنتق بوو.

٦- مهاگینـا: (المهجـي) ، کـاری فێرکردنـی خوێنـدنەوەی تەواو بەڕەوانـی (فصحی) بووە .

٧-ڕاهێنەرانـی مۆسـیقا و کـۆمەڵەیەکی فێرکـاری بـوون (ادی شـیر، ١٩٠٥: ٥٢).

٨-الوکیـل بـووە بەنـاوی (رب-بیتـا) هـاتووە، بەواتـای ئەرشـەد یـان گەورەی خـانەوادە دێ هەروەکـو پیکۆلوسـکایا ئامـاژە بەمە دەکـات بەوەی کە بەرپرسـی ئیداری ماڵی بووە، هەموو موڵك وماڵی قوتابخانەکە، کەم نەبوو وەکو زەوی و پارە و دیاری بۆ قوتابخانە دەهات موڵکی زانستگاکە بووە، هەروەها بەرپرسی کاروباری ئابووری و ماددی و چاودێری کردنی ڕەفتاری خوێنکاران، پاراستنی ڕێکو پێکی

و پاك و خاوێنی و ڕێکخستنی لە ئەستۆی ئەودابووە، بۆ ساڵێك بەردەوام دەبوو، ساڵانە بە هەڵبژاردن ئەو پۆستە وەردەگیرا (١٣٦٧: ٤٩٠) .

سکرتێری زانستی: بەرپرس و بەڕێوەبەری کتێبخانەو کاروباری زانستی بووە لە ناوەندەکانی فێرکردن و زانستیدا چەندین یاسای تایبەت هەبووە، بەو پێیەی کە ئەو شوێنە زۆر پیرۆز و گرینگ بووە، بۆیە لە ڕووی بەڕێوەبردن و ڕێکخستن و دەوام کردنەوە، چەندەها پرانسیپ و بنەمای تایبەتی هەبووە، وەك پێویست بووە لەسەر هەر فێرخوازێك بچێتە نێو ئەوفێرگانە وپەیرەویان بکات، وەکو مەرجی بوونە ئەندام وابووە: وەك پڕکردنەوەی بەڵێننامە، فێرخوازان لە شوێنە جیاوازەکان ڕوویان لە فێرگەکان دەکرد، پێویست بوو لەسەریان بەڵێن بدەن، کە هەموو یاسا و قانونەکانی فێرگەکە قبوول بکەن، نابێت بەهیچ جۆرێ سەرپێچیان بکەن، نابێت ڕەفتاری ناشایستە ئەنجام بدەن، ئەگەر سەرپێچی بکەن بۆ سێ جار ئاگادار دەکرانەوە، دواتر دەردەکران و پێویست بوو زانستگاکە بەجێ بهێڵێن بۆ دەرەوەی شار بچن(Izdebski ,2010:69)، هەروەها دەبێ ئیلتیزام بە دەوام و داواکانی فێرگەکە بکەن، وەك پاراستنی پاك و خاوێنی وسادەیی جل و بەرگ و ڕیشیان نەتاشن و هاوسەرگیری نەکەن، ڕەفتاری نەشیاو نەکەن وەك خراپەکاری و درۆکردن و فێڵ کردن، هەروەها پێویست بوو فێرخوازان لەنێوان خۆیاندا وتەی نەشیاو و گاڵتەجاری و بێ ڕێزی بەرامبەر یەکتری نەنوێنن، پێویست بوو ئاگاداری هەڵسوکەوت و ڕەفتاری خۆیان بن لە ناوەوەو و دەرەوەی دەزگا فێرکارییەکان، هەروەها بۆیان نەبووە ناوەندەکە بەجێبهێڵێن بە بێ مۆڵەتی بەڕێوەبەری ناوەندەکە(ادی شیر، ١٩٠٥،: ٥٧)، خوێندن لەو ئەکادیمیایە بۆ ماوەی سێ ساڵ بووە لە شوێنێکی تایبەت دەمانەوە، بە یەکەوە بە وەکو برا دەژیان هەموو شتێکیان بەیەکەوە بوو وەکو نووستن و خواردن ، پەیوەندیان لە گەڵ مامۆستاکان گوێڕایەڵی کوڕ بۆ باوك بووە (اسحق،٢٠٠٦ :٥٩)، ژمارەی فێرخوازان لەو زانستگایو زۆر بووە، هەندێ جار لە نێوان ٨٠٠ -١٠٠٠ فێرخواز بووە (ادی شیر، ١٩٠٥: ٥٧)، ئەو ژمارە زۆرە پێویستی بە سیستەمێك وەکو پەیڕەو هەبووە، تاوەکو بتوانن کۆنترۆڵی ڕەوشەکە بکەن، لە لایەکی تر ئەو دەزگایانە وەکو دەزگاریەکی زانستی لاهوتی و ئایینی بەناویانگ بوونە، بۆیە ئەنجام دانی ڕەفتاری نەشیاو دەبێتە هۆی لەکەدارکردنی

زانستگاکە و کاریگەری لەسەرناوبانگی دەبێت، چونکە پێش هەموو زانستێك زانستی لاهووتی و تەفسیری کتابی پیرۆزیان دەخوێند.

هەرچەندە ئەو زاستگایانە وەکو ناوەندێکی ڕووحی بوونە بۆ لێکۆڵینەوەی لاهووت سەرەتا سێ بەشی سەرەکی هەبووە ئەوانیش لاهووت و فەلسەفە و پزیشکی (Izdebski , 2010: 68)، بەڵام دواتر بابەتەکان زیادکران هەروەکو بابەتی تریش تێدا دەخوێندرا ئەوانیش بریتی بوونە لە :

١- زانستی ئایینی: تەفسیری پەڕتووکی پیرۆز و زانستی لاهووت و ئەحکام و شەریعەتی کەنیسە.

٢- زانستی ژیری (عقلی): کە فەلسەفە و مەنطق و زانستی پزیشکی و کیمیا و زانستی گەنگەشە و ئەودیوی سروشت(ما وراء الطبیعة) وسروشتناسی .

٣- زانستی ئەدەبی: زمانەکانی ئارامی و یۆنانی و عەرەبی و ئەدەب و ڕەوانبێژی و ڕێزمان دەخوێنرا.

٤- زانستەکان: بیرکاری و جەبر و ئەندازە و ڕووپێوی و وێنەکێشان و زانستی مۆسیقا.

٥- زانستە کۆمەڵایەتیەکان : وەکو مێژوو و جوگرافیا و چینەکانی زەوی و یاسا (امین ،٢٠١٢ : ٥٩-٦٠) .

دەرچووانی ئەو دەزگایە، دەبوون بە کەسانی شارەزا لە گشت بوارەکانی زانستی و فەلسەفە و وێڕای بابەتی ئایینی، هەبوونی پرۆگرام و بەرنامە بۆ بەڕێوەبردن، یەکێ لە خاڵە هەرە گرینگەکانی ئەو زانستگایە بووە، هەرچەندە یاسای ناوخۆیی بە بەراوورد بە یاسای دەزگاکانی جووەکان زۆر توند بووە، بەڵام هۆکاری مانەوە و بەردەوامی زانستگاکە بووە و کاریگەری لەسەر پەروەردە و پێگەیاندنی کەسانی بەڕەوشت و بەڕێز هەبووە، زۆربەیان دەبوونە مامۆستا و بەڕێوەبەری قوتابخانەکان، کە ڕۆڵی مەزنیان هەبووە لە گواستنەوەی زانست و زانیاری و فەلسەفە، هەروەها کاریگەریان لەسەر زیاتر بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی لە ڕۆژهەڵات هەبووە.

بەشی پێنجەم
ڕۆڵی ناوەندە ئایینیەکان لە بواری ڕۆشنبیری وزانستی

ناوەندە ئایینیەکان

لە مێـژوودا بیروبـاوەڕی ئـایینی بەهێزتـرین پـاڵنەربووە بـۆ سـەرهەڵدانی قوتابخانە، یا فێرگە وەکو ناوەندێك بۆ فێربوون بووە، چونکە پێشەوایانی ئایینی بەمەبەستی ئاشنا کردنـی پەیڕەوانـی بە بنەمـا و چـۆنیەتی پەرسـتش وئەرك و داواکاری ئایینیەکە پێویستیان بە شوێنێك هەبووە بۆ ئاشنابوون بەو بنەمایانە، دیارە ئەو شوێنەش پەرستگا بووە، بۆیە فێرگەکان سەرەتا لە پەرستگاکان بوونە (اسحق، ٢٠٠٦: ١٩).

بـــاوەڕداری بە ڕەگەزێکـــی بنەڕەتـــی ئافرانـــدنی مرۆڤـــایەتی دادەنرێت(بارندر،٢٠٠٢: ٧) هەروەکو (هیگل) ئامـاژەی پێ دەکات بەوەی تەنها مرۆڤەکان دەتوانن خاوەن بیروباوەڕ بن جیا لە ئاژەڵان(٢٠٠٧: ٢٠)، بۆیە بڕواداری یەکێکە لە سیما دیارەکانی ئادەمیزاد، دۆزینەوەی پاشماوەی چەندەها پەرستگا بەڵگەی ئەو ڕاستیەن (الماجدي،١٩٩٧: ١٥٦)، بۆیە ئایین سەرچاوەی سەرەکی ڕۆشـنبیری و زانسـتی مێـژووی مرۆڤـایەتییە، بـۆ نمـوونە ئـایینی زەردەشـتی سـەرچاوەی سـەرەکی شارسـتانێتی دەوڵەتـی ساسـانی بـووە، لە هەمـوو کایەکـانی دەوڵەتدا ئامادەیی هەبووە، بە تایبەتی لەسەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتەکەوە .

پەرسـتگاکان لە سـەرەتا دا شـوێنی خوداوەنـدەکان بـوونە لەسـەر زەوی، پـێش ئەوەی شوێنی ئەنجام دانی پەرستش و پارانەوە بوو بێ (الماجدی، ٢٠١٩: ٤٤٨)، بەڵام دواتر بووبە شوێنێکی سەرەکی بۆ ئەنجامدانی پەرستش و پێشکەش کردنی قوربانی و ئەنجام دانی بۆنە ئایینیەکان، دواتریش بوون بە قوتابخانە، یان شوێنی فێربـوون (عـواد، ٢٠٠٦ : ١٦)، بـۆ نمـوونە لە نـاوەوەی یـان لە تەنیشـتی هەر پەرستگایەك جێگـایەکی تـایبەت بۆ فێربـوون تەرخان کراوە (اسحق، ٢٠٠٦: ٢٠)، کتێبخانەش هەر لەناو پەرستگاکاندا هەبووە (ادی شیر، ٢٠١٠ :١٠)، ئەوەش بۆ

ئاشنا بوون و تێگەیشتنی زیاتری ئایینەکە و فێربوونی زانست و ڕۆشنبیرکردنی پەیڕەوانی بووە.

دوای دروست بوونی سیستەمی سیاسی لە لای زۆربەی نەتەوەکان، پێگەی پەرستگا گۆڕانکاری بەسەردا هات، بەوەی پەرستگا بوو بە مەڵبەندێکی گرینگی سیاسی و ئابووری (النعیمی، ٢٠١٠: ١)، لە رووی سیاسییەوە پەرستگا پشتیوانی دەسەڵاتداران بووە، چونکە سەرەتا بەڕێوبردنی کاروباری کۆمەڵگا لە ئەستۆی پەرستگا بووە([1])، تا ئەو کاتەی ئایین لە دەسەڵاتی سیاسی جیابۆوە، بەڵام لەگەل ئەوەش دا هەژمورنی ئایین لەسەر سیستەمی حوکمڕانی هەر مابوو، بەتایبەتی مەڕاسیمی تاج لە سەرنان و بەخشینی شەرعیەت بە ڕێوڕەسمی ئایینی بەڕێوە دەچوو، بەخشینی شەرعیەت زۆر گرینگ بووە بۆ هەر دەسەڵاتدارێکی سیاسی، چونکە ئەگەر پشتیوانی پەرستگای نەبوایە ئەوا ئەو فەرمانڕوا کردنە بە ناشەرعی هەژمار دەکرا، لە ڕووی ئابوورییەوە پەرستگاکان خاوەنی زەوی و سامانی زۆر بوونە، لە گەڵ ئەوەش خەڵك سامان و کەلوپەلە بەنرخەکانیان بە پەرستگا دەسپارد (زاید، ١٩٦٧: ١٥٢) .

سەرباری ئەمانە پەرستگا ڕۆڵێکی دیاری هەبووە لە ڕووی زانست و ئەدەب و فێرکردنەوە، بۆ نموونە لە شارستانێتی وڵاتی دوو ڕووبار پەرستگا خاوەنی داهێنانی نووسین و چەندین بەرهەمی ئەدەبی و تۆمارە مێژووییەکان بووە، چونکە کرداری نووسین لە پەرستگا لە ژێر سەرپەرشتی پیاوانی ئایینی ئەنجام دراوە (باقر، ١٩٨٠: ٢٧). کەواتە شوێنی پەرستش لە هەمان کات دا شوێنی فێربوونیش بووە، بۆ ڕۆشنبیرکردنی تاك و شارەزابوون لە زانست، بۆیە لە مێژووی زۆربەی نەتەوە کۆنەکان دامەزراندنی قوتابخانەکان پەیوەندی ڕاستەخۆی بە ئایینەوە هەبووە،[2] کەواتە ڕۆڵی پەرستگا تەنها بۆ ئەنجام دانی پەرستش و مەراسیمی

---

[1] . ئین بە واتای پیاوی ئایینی دێ ،سەرەتا هەردوو دەسەڵاتی ئایینی و سیاسی لە دەست دابووە، بەڵام دواتر بەهۆی زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان وزۆربوونی کاری ئین، لە کاروباری ڕۆژانەی خەڵك و بەڕێوەبردنی وڵات ئاسان نەبووە، بۆیە کەسایەتیەك بەناوی ئەنسی بە واتای (حاکم) بەدەرکەوت، هەر لە تەنیشت پەرستگا کاروباری سیاسی گرتە دەست، بەڵام هەر لە ژێر هەژمورنی ئین بووە (باقر، ١٩٧٣: ٣٢٨).

[2] بۆ نموونە لە وڵاتی دوو ڕووبار پاشماوەی چەندین قوتابخانە لەناو پەرستگاکان دۆزراوەتەوە، وەکو ←

ئایینی نەبووە، بەڵکو ئەرکی فێرکردن و پەروەردەکردنی ئەندامانی کۆمەڵگای لە ئەستۆ بووە.

لەسەردەمی ساسانیەکاندا مەڵبەندە ئایینیەکان ناوەندی خوێندن و فێربوون بوونە (صفا، ١٣٤٧ :٣)، ڕۆڵی بنچینەییان هەبووە لە فێرکردن، کریستنسن ئاماژە بەوە دەکات کە پەروەردەی سەرەتایی لایەنی کەم بەشێك لە فێرکردنی باڵا بە تەواوەتی لەبەردەستی پیاوانی ئایینی بووە(١٩٥٧: ١٠٩)، ئایین کاریگەری زۆری لەسەر لە لایەنی زانست و ئەدەبەوە هەبووە، هەروەکو ڕوونە بنەمای دامەزراندنی دەوڵەتی ساسانی ئایینی بووە، بۆیە ناوەندە ئایینیەکان کاریگەری زۆریان لە بڵاوکردنەوەی زانست و ڕۆشنبیری و ئاراستە کرنی تاك و کۆمەڵگا هەبووە، بە تایبەتی ئایینی ڕەسمی دەوڵەت (ئایینی زەردەشتی) و ئایینەکانی تریش مەسیحی و جوو(یەهودی) وبودی، هەر یەکە و بە قەبارەی خۆی ڕۆڵی هەبووە لە پێشخستنی زانست و زانیاری، لەم بەشەدا هەوڵ دەدەیْ تیشك بخرێتە سەر هەندێ لەو ناوەندە ئایینیانەی کە ڕۆڵی مەزنیان هەبووە لە سەر لایەنی ڕۆشنبیری و زانستی .

1:0. ئاتشگا

لە ئایینی زەردەشتی دا ئاگر پێگەیەکی بەرزی هەبووە، بۆیە شوێنی تایبەتی بۆ دروست کراوە، پێی وتراوە (ئەتشگا، اتشکدە، ئاگرگا) کە لە وشەیەکی لێکدراو پێك هاتووە لە(ئاگر) و (گا یا جێ یان جایگا) بە واتای شوێنی ئاگر یان شوێنی پاراستنی ئاگر دەگەیەنێ، یاخود شوێنی چاودێری کردنی ئاگر بۆ مەراسیمی ئایینی بۆ دوعاو نوێژ و پارانەوە (بیات، ١٣٦٥: ٢١٢)، بۆیە پەرستگای زەردەشتی پێ ی دەوترا ئاتشگا ئان ئاتشکدە .

لە بارەی ناوی ئاگر و شێوازی گۆکردنی لە لای دانیشتوانی ئێرانی کۆن بەچەند جۆرێك بووە، وەك لە ئاڤێستا بە شێوەی ئاتەر(Atar) هاتووە، لە لای ئەخمینیەکانیش بە هەمان شێوە بوو (پاك باز، ١٣٩٤: ٤٢١)، ئەشکانیەکان پێیان دەوت (باگین) واتا (شوێنی خوداوەندەکان)، بەڵام بە زمانی ئەرمەنی پێی دەوترا

لە شارەکانی (بورسیبا ، سیپار، نیپور) (خالقی،٢٠١٧: ١١٣) ،

(ئاتوروشان)، کە بەواتای (شوێنی ئاگری هەڵکراو) دێ (بویس، ۲۰۱۰: ۱۰۲)، لە زمانی پەهلەوی ساسانی بە شێوەی (ئاتور) هاتووە، لە دیدی زەردەشتیەکان ئەو فریشتەی پارێزگاری لە ئاگر دەکات پێی دەڵێن (یەزد) (اذرگشب، ۱۳۵۳: ۱٤)، لە زمانی فارسی نوێ بە ئاگر دەوترێ ئاتەش.

ئـاگر[1] لە لای زۆربەی میللەتـانی کـۆن جێگـایەکی گرینگـی هەبـووە (تـاج بخش،۱۳۸۱ : ۳٤۳)، چونکە سوودی زۆری بۆ ژیانی ڕۆژانەی هەبووە (کومـون، ۲۰۰۸: ۱۸۱)، وەك، بەخشـینی گـەرمـی لە زستانی سـارد و ڕووناکی لە تـاریکی شـەودا و کوڵانـدنی خـواردن وخۆپاراسـتن لە درنـدە و ئـاژەڵان، بەڵام لە سـەردەمی دواتـر، ئـاگر بـوو بە هـۆی داهێنـانی پێشـکەوتنی مەزن لە مێژووی مرۆڤایەتیـدا، بەتایبەتی دوای تواندنەوەی کانزا و داهێنـانی پیشەی کانزاکاری (دورانت، ۲۰۱۰ : ۳۲)، دیارە بە کارهێنانی ئاگر بۆ پیشەی کانزاکاری هۆکـاری سـەرەکی بـووە بۆ سـەرهەڵدانی پێشـکەوتنی شارسـتانێت[2]، لەبەر ئەمە ئـاگر لە لای زۆربەی شارسـتانێتیەکاندا پیـرۆزییەکەی گەیشـتۆتە ئاسـتی خوداوەنـد و پەرسـتراوە[3]، لەبەر ئەوە ئاگر لە لای زۆربەی نەتەوەکان پێگەیەکی بەرزی هەبووە و ڕێزی لێگیراوە بە گشتی و لەلای ئارییەکـان بە تـایبەتی، لەوانەیە زیـاتر پەیوەنـدی بە کەش وهەوای نـاوچەکەوە هەبـووبێ، چـونکە زستانی سـارد و وشـك سیمای دیـاری وڵاتـی ئێران بووە، لە لایەکی تـر سـەرچاوەی پـاکی و خاوێنی و ڕۆشـنایی بـووە، بـۆیە ئـاگر لە

[1]. مێژووی ئاگر بۆ دروست بوونی لە سروشت دەگەڕێتەوە، کە مرۆڤ بە زیرەکی خۆی توانیویەتی لاسایی بکاتەوەو بەکاری بهێنێ، بەڵام ئەوەی جێگای تێبینی کردنە گشت نەتەوەکان لە ڕۆژگاری دێرینەوە ئاگریان بە لاوە بەرێز بووە، مێژووی ئەو ڕێزەی ئاگر لێکدانەوەی جیاوازی بۆ کراوە، وەك هەیە بـۆ قوربـانی کردنـی هابیـل و قـابیلی کـوڕانی پێغەمـبەر ئـادەم(د.خ) دەیگەڕێنـنەوە، بەوەی ئـاگر قوربانییەکەی (هابیـل)ی سووتاند و قووربانیەکەی (قابیلی) نەسووتاند، قابیـل ئاتشگایەکی دروست کـرد و دەسـتی بە ستایشـی ئـاگر کـردووە، یـاخود هەیە پەرسـتنی ئـاگر لە دوای ژیـانی ئیبـراهیم پێغەمبەر(د.خ) دەستی پێ کردووە، زانیاری زیاتر بنواڕە (ئابادانی، ۲۰۱۳ :۱۱۸؛ پاك باز ، ۱۳۹٤: ٤۲۷).

[2]. لە مێژووی کۆن ناسراوە بە چاخی بەردینی کانزایی، لەم چاخە مرۆڤ گەیشتە ئەو ئاستەی بتوانێ کانزا بۆ پێداویستەکانی ژیانی ڕۆژانەی بەکار بهێنێ(باقر، ۱۹۷۳ :۱: ۸۵)

[3]. بۆ نمـوونە لەلای سـۆمەریەکان و ئەکەدییەکـان ئاگریـان لە شـێوەی پەرسـتراوێك بەنـاوی نوسـکو (Nusku) خوداوەندی (ڕووناکی و ئاگر) دانراوە، لە لای میسرییە کۆنەکانیش خوداوەند ئاتون، یان خۆر بەشێوەی بە تیشکی خۆری نەکوژاوە وێنەیان کردووە (ادزارد،۲۰۱۷: ۱٦۹)

سەردەمی پێش زەردەشت یەکێ لە ڕەگەزە پیرۆزەکانی بیروباوەڕی ئاریایی پێکهێناوە، کە ئەوانیش (ئاو، هەوا، خاك، ئاگر)بووە (الغزالی، ۲۰۰۷: ۳۰۷)، بەهەمان شێوە لە ماوەی دەوڵەتی ساسانی، ئاگر پێگەیەکی بەرزی هەبووە، ئەویش بە هۆی پەیوەندی ئاگر بە ئایینی زەردەشتیەوە بووە، بە بۆچوونی ئایینەکە خۆر لە ئاسمان روحی ئەهۆرامەزدایە(یەسنا،۱۷: ۱۱)، بەشێوەیەکە هەستی پێ بکرێ، وەك بوونەوەرێکی گەشاوە و ڕووناك دەتوانی گەرمی و ڕۆشنی و بزافتن و بەختەوەری بەسەر هەموو بوونەوەراندا دابەش بکات و هێزی تاریکی و خراپە لە بەرامبەریدا ناتوانێ بەرگە بگرێ و لە ناوی دەبات، بەڵام ئاگر بۆ خەڵك نوێنەری هێزی خۆرە لەسەر زەوی، نەك تەنها هێزیکی نەبڕاوەی بێ کۆتایی، بەڵکو خاوێن و پاك وبێ خەوش و بێ گەردە کە گەندەڵی و پیسی پێی ناگات (مظهر، ۱۹۹۵: ۳۱۰)، بە شێوەیەکە مایەی ڕەزامەندی ئەهۆرامەزدایە و پیرۆز بووە لە لای خەڵك، لە ئاڤێستادا پێنج جۆری جیاوازی لە ئاگر دیاری کراوە و هەریەکەو ناو و جۆری تایبەتی خۆی هەیە، هەروەکو لە یەسنا لە هاتی(۱۷) بڕگەی (۱۱) هاتووە: (ئەی ئازەری کوڕی ئەهوورامەزدا......

ئاگری پیرۆزی سەڤەنگهە و ئاگری ڤوهوفریانە و ئاگری ئورڤایشتە و ئاگری ڤازیشتە و ئاگری سپەنیشتە).

هەر یەك لەم جۆرانەی ئاگر شیکردنەوەی تایبەتی بۆ کراوە، بۆنموونە جۆری ئاگری یەکەم مەبەستی ئاگری سەر ڕووی زەویە، وەك ئاگری نێو خێزان یان ئاگری ماڵ، جۆری دووەم (ڤوهوفریانە) مەبەست لێی ئاگری جەستەی مرۆڤە، کە بەهۆیەوە مرۆڤ زیندووە، سێیەم جۆر ئاگری (ڤازیشتە) مەبەست لێێ ئاگری ناو سەوزە و میوە درەختەکانە، ئاگری (ڤارزشت)مەبەست ئاگری ئاسمانە، کە لە ئەنجامی هەورە تریشقە و برووسکە بەدەر دەکەوێ، یاخود ئاگری ژێر عەرشی ئەهۆرامەزدایە ،(تاج بخش، ۱۳۸۱: ۳٤٦؛ کریستنسن، ۱۹۵۷ : ۱۳۵)، لەبەر گرینگی ئاگر لەسەردەمی ساسانیەکان دەستەیەك لە هیربدان بەسەرپەرشتی مویبد چاودێری ئاگری پیرۆزیان دەکرد، بەڵام ئەوەی کاری ئاگر کردنەوەکەی پێ دەسپێردرا و پێی دەوترا (ئاتورخش) (عبود، ۲۰۱۵: ۹۱)، بەڵام ئەوەی پاسەوانی

ئاگرەکەی دەکرد پێی دەوترا (ئاتوروان) یان (ئاتورنان) مانای پاسەوان، کە کاری پارێزگاری ئاگری پیرۆزبووە، هەروەکو لە یەشتەکان (فەروەردین یەشت ۸۸:)هاتووە:

جگە لەو موبیدە کەسی تر مافی چوونە ژووری ئاگری پیرۆزی نەبوو، پێویست بوو بە ئاگادارییەوە کارەکەی بکات و نەدەبوو بە هەناسەی ئاگرەکە پیس بکات، بۆیە بە (پنام =دەم هەڵبەست، ماسك)دەمی دەگرد، پێویست بوو ئاتوریان بە وردی پاسەوانی و پارێزگاری لە ئاگری پیرۆزبکات، تاوەکو هەمیشە لەناو ئاگردانی میهرابەکاندا بڵێسە بکات و بە داگیرساوی بمینێتەوە و نەکوژێتەوە (حکمت، ۱۳۵۰: ۱۰۷-۱۰۸)، هەروەها پێویست بوو دەستکێشی لە دەست بووایە (ئابادانی ،۲۰۱۳:۱۲۱)، بەوەی ئاگر پاکە و بە هەناسە و دەست لێدان پیس نەبێ، لە بەر ئەوەی لە بیروباوەڕی ئایینی زەردەشتیدا، ئاگر یەکێ لە چوار بنەما پیرۆزوکان بووە، بۆیە ئەوەی سەردانی ئاتشگای دەکرد پێویست بووە زۆر نزیك نەبێتەوە لە ئاگرەکە هەروەکو ئاماژەی پێ کرا.

ئاگرەکە سەرەتا لە سەر لووتکەی چیاکان لە شوێنێکی والا و بەرز بووە، شوێنی بەرز، یان لووتکەی چیاکان، مایەی ستایش و پیرۆزی بووە لە لای زۆربەی میللەتە کۆنەکان، بەهۆی بڵندی و پاکی شوێنەکە، بۆ نموونە لە لای دانیشتوانی وڵاتی دوو ڕووباردا پەرستگای بەرز زەقورەیان[1]دروست کردوو (الموسوي،۲۰۱۱: ٥٧)، کە بە یەکێ لە هۆکارەکانی پیرۆزی شوێنی بەرز بووە، وادیارە شوێنی بەرز پیرۆزیی هەبووە لە لای زۆربەی میللەتە کۆنەکان بە گشتی لە لای ئارییەکان بە تایبەتی، لەسەر چیاکان و شوێنە بەرزەکان شوێنەواری ئاگری تێدا دۆزراوەتەوە، بۆ نموونە دۆزینەوەی پەرستگای (چوار ستوون) لە

[1]. زەقورە بریتیە لە پەرستگای بەرز، لەوانەیە مەبەستی دروست کردنی ئەو جۆرە پەرستگایە بۆ ئەوە بێ، تاوەکو پەرستگاکان پارێزراو بێت لە لافاو، یاخود بۆ چاودێری کردنی ئاسمان و ئەستێرناسی، یان بۆ هۆکاری سەربازی وچاودێریکردنی کردنی جموجۆڵی سوپای دوژمن، بۆچوونی تر هەیە بۆ ئەوە دەیگەڕێننەوە کە سۆمەریەکان لە بنەڕەتدا دتنیشتوانی چیا بەرزەکانی کوردستان بوونە، بەوەی پەرستگاکانیان لەسەر چیاکان بووە، بۆیە کاتێ کۆچیان کردووە بۆ باشوور ویستوویانە بەهەمان شێوە پەرستگاکانیان لە شوێنی بەرز بێت (کامل، ۲۰۱٦ :۱٦۸).

دهھـۆك[1]، كه شـوێنی پەرسـتن بـووه له شـوێنێكی بەرزی نـاوچەكەیه (البـرواری ۲۰۱۳، ۱۵) .

له پاش نووسینەوەی یاساكانی ئایینی زەردەشتی له لایەن موغەكان، بڕیاڕ درا نابێت تیشكی خۆر له ئـاگر بدات، بۆیه شێوازێكی نوێ بۆ پاراستنی ئـاگر بۆ بەرگرتن له تیشكی خۆر داهێنرا، سەرەتا شێوەی خانوەیەكی تـاریكی بچووك بـووه، هەروەكـو مێژوونـووس نفیسـی لەم بـارەیەوه دەنووسـێت: كەعـبەی زەردەشـت كه له بەرامـبەر گـۆڕی شـاكانی ساسـانی له نەقشـی ڕۆسـتم نمـوونەی ئەو جـۆره پەرستـاگایانەیه، كه بۆ پاراستنی ئـاگری پیـرۆز بـووه (۱۳۸۸: ۱۱۸)، هەرچەنده لەوانەیه ئەم بۆچوونه دروست نەبێت چونكه ئاگر بۆ ئەوەی به هەڵكراوی بمینێتەوه پێویستی به هەوا هەیه كەچی كەعبەی زەردەشت داخراوه .

دواتـر شێوازی ئـاگردان گۆڕانكـاری بەسەرداهاتووه، پێویسـت بـووه دەوروبەری شـوێنەكه بەربـڵاو واڵا بێت، له ناوەراستی پەرستگا (میحراب) شـوێنێكی تـایبەت هەبووه بۆ ئـاگركردنەوه یـان ئـاگردان (مصطفوی، ۱۳٤۳: ۷)، لەسەرەوەی گـونبەد (قوبه) هەبووه چوارلا و چوار دەگای كراوەی هەبووه، بەم شێوەی دروست كردنی ئاتشـگا دەوتـرا چوار تـاق (چهارطـاقی) كه یەكێ له تایبەتمەندیەكانی ئاتشـگای سەردەمی ساسانی بووه (طماسبی ب.س: ٤۷؛ افرین و هدایتی، ۱۳۹۰: ۸۲)، به گشـتی ئەتشـگاكان یـان بەشێوی چوارتـاقی سـاده بـوون، یـان گەوره تـر بـوو كه داڵانێك بۆ زیارەت كردن له چوار دەوری چوار تاقەكه دروست دەكرا، كه پێویست بووه ئاگرەكه به بەردەوامی نەكوژێتەوه .

---

[1]. نوهەدرا (دهۆك) له سـەرچاوه مسـمارییەكانی پاشـای ئاشووری ئەدد- نیـراری (۱۳۰٥-۱۲۷٤ پ. ز) ناوی شارەكه به شێوەی (Su-du- hi)بووه، له بنەرەت دا ناوەكه میتـانیه (kirk ,1987:131)،بەڵام له سـەرچاوه مەسیحیەكان به نوهەدرا هـاتووه، بەوەی نـاوی كەسـایەتیەكه به نـاوی (مـار ایـث ئالاها نوهدری) له دایك بووی ساڵی (۳۱٥ ز)بووه، لەبەرئەوەی وازی له ئایینی زەردەشتی هێنابوو و ببوو مەسیحی، بۆیه بەردباران كرا و شەهید كراوه، له شوێنی ئەو ڕووداوه شاری نوهدرا (دهۆك) دروست كراوه (ابونا، ۱۹۸٥: ۸).

1:1:0. پەیوەندی دەسەڵات و ئاتشگا

لەو سـەردەمە دا ژمـارەیەکی زۆر ئاتشـگا بونیـادنراوە، ئەمەش بـۆ ڕۆڵـی (ئەردەشێر کوڕی بابك)دامەزرێنەری دەوڵەت دەگەڕێتەوە، چونکە یەکێ لە کارە هەرە گرینگەکانی بریتی بووە لە دروست کردنی ئاتشگا، دوای ئەوەی بەسەر دوا پاشای ئەشکانی (ئەردەوانـی پێنجەم) سـەرکەوت و دەسـتی بەسـەر هەمـوو ئەو ناوچانەی کە پیشتر لە ژێر دەسەڵاتی ئەودابوو بگرێت، چەندین شار و ئاتشگای دروست کردووە، هەروەکو طبری ئامـاژە بەمە دەکات وپێی وایە کاتێ (ئەردەشێر) ڕووی کردە شارەکانی کەنداوی فـارس، وەك شاری (ئەدەشێر خورە-گور) بەسـەر دەسەڵاتدارانی ئەو شارە سەرکەوت، لەو شارە کۆشکێکی دروست کرد هەر لەپاڵ کۆشـــکەکەدا ئاتشـــگایەکی بونیادنـــا، ســـوێندی خـــوارد کە ســـەری ئەردەوان وگەنجینـەکەی بکـاتە دیـاری بـۆ ئەو ئاتشـگایە کە ئاتشـگای (ئەردەشێر خـورە =گور) بووە(١٩٨٨: ٧).

لەمەوە دەردەکەوێ کە ئەردەشـێر هەر شـارێکی دروسـت کردبێـت بێگومـان (ئاتشـگا)یەکی لەگەڵ دروسـت کـردووە، ئەگەر دروسـت کردنـی شـار لە هەرێمـی فارس نیشاندانی پیرۆزی شارەکە و سیستەمی حوکمڕانی مەرکەزییەت بوو بێ، ئەوا بونیادنانی ئاتشگا بە واتـای بەرزراگرتنـی ئـایین و گەڕانەوەیە بـۆ سـەردەمی زێرینی(ئەخمینـــی)، گرینگـــی ئاتشـــگا لەوەوە دەردەکەوێ کە لە گشـــت ڕووی پشتەوەی دراوەکان، وێنەی ئاتشگا لەسەر کێشراوە (قادری، ١٣٩٠: ٢١٨) .

ئاتشـگا پەیوەنـدی ڕاسـتەوخۆی بە دەسـەڵاتدارانی دەوڵەتەوە هەبـووە، هەڵـبەت ئەوان بۆمەبەسـتی بـرەودان بە دەســەڵاتی خۆیــان ئاتشــگایان وەك پاڵپشــتیەك بۆدەســەڵاتی سیاســی بەکارهێنــاوە، بۆیە(ئەتشــگاکان) لەپــاڵ کۆشــکەکان بەگرینگتــرین پاشــماوەی شــوێنەواری دادەنرێت(نفیســی، ١٣٨٨: ١١٧)، بەوەی لەهەر شـارێکی مەزن و بچـووك کـۆمەڵێ پاشـماوەی ئاتشـگای تێدا دۆزراوەتەوە، بۆیە گرینگی دان بە ئاییینەکە و دروست کردنی ئەتشگا لە کارە سەرکیەکانی هەر پاشـایەکی ساسـانی بـووە، الاصـطخري ئەمە دووپـات دەکـاتەوە کـاتێ ئامـاژە بە هەرێمی فارس دەکات بەوەی کە هیچ شارێك وناحیەك لە هەرێمی فارس نەبووە،

که ئاتشگایەکی تێیا نەبوویێت(١٩٣٧ :١٠٠)، لەسەردەمی ساسانیەکان ئاتشگاکان مـوڵکی دەوڵەت بوونە(بارتولـد، ١٣٠٨ :٢٩)، بـۆیە ژمـارەیەکی زۆری ئاتشـگا لەسەرتاسەری دەوڵەتی ساسانی دەۆزراوەتەوە.

پاشاکان لە دوای (ئەردەشێر) لەسەر هەمـان رێبازی ئەو رۆیشتوون لە شار و هەرێمەکانی دەوڵەتدا ئاتشگایان بونیـاد نـاوە، بەڵام بە درێژایـی مـاوەی دەسـەڵاتی دەوڵەتـی ساسـانی ئاتشـگای (ئەناهیتا) گرینگترین بـووە لە هەمـوو وڵات، بـۆیە زۆربەی پاشـاکانی ساسـانی ئـاهەنگی تـاج لەسـەرنانیان لەو ئاتشـگایە سـازکردووە (الاحمد و الهاشمي، ١٩٨٥ :١٥٤)، دوو جۆر تاج لەسەرنان هەبووە، ئەوانیش تـاج لەسـەرنانی سیاسی و ئـایینی، تـاج لەسـەرنانی سیاسی لە پێش گەورە بەرپرسـان و پیاو ماقووڵانی دەوڵەت لە تیسەفون لە کۆشك ئەنجام دەدرا، بەڵام تـاج لەسـەرنانی ئـایینی لە ئاتشـگای (ئەردەشێرخورە) لە بەرامـبەر خوداوەند ئەناهیتـا لە ئیسـتەخر ئەنجام دەدرا (میرزایی، ١٣٨٨ : ١٣٠؛ یارشاطر، ١٣٨٠: ٣٠٣).

لە دوای رۆڵـی ئەردەشێر بـۆ بونیادنـانی ئاتشـگا، نـاوی (موبیـد کـارتیر) دێ کە رۆڵێکی زۆر مەزنی هەبووە بـۆ هانـدان و دروست کردنـی ئاتشـگا، لە لایەکـی دیواری بون خانە (کەعبەی زەردەشت) یەکێ لەکارەکـانی بونیادنـانی ئاتشـگا بـووە، وەك لە هەرێمەکانی پـارس و پـارت و (بابـل و میسـان و ئەدیـابین و ئاشوری کـۆن) ئازەربێجان و رەی و کەرمان و سیستان و خۆراسان و گرگـان تـا پیشـاوەر (دریـای، ١٣٨٣: ١٥)، هەروەهـا لە کەعـبەی زەردەشـتدا زیـاتر ئامـاژە بەمە دەکـات کە لە گەڵ سـوپای پاشـا بـووە، بـۆ هەر دەڤەرێـك دەرۆیشـت لەو شـوێنە ئاتەشـگای بونیاددەنا، بەوەی پەرستگای ئایینەکانی تری رووخاندووە و ئاتشگای لە شوێنی دروست کردووە، هەتـا خۆی سەرپەرشتی ئاتشـگاکانی دیـاری کـردوون (شـعبانی، ١٣٨٠: ٢٤٩)، لە وتەی (کـارتیر) دەردەکەوێ کە دەبێـت ژمـارەیەکی یەکجـار زۆر ئاتشـگا لە هەمـوو هەرێـم و شـارەکانی دەوڵەتـی ساسـانی هەبـووە بـێ، ئەگەر ئامانجی پاشاکانی ساسانی لە بونیادنانی ئاتشگا سیاسی بوو بێ، ویستوویانە لە رێگەی ئـایینەوە کـۆنترۆڵی کۆمەڵگـای ساسـانی بـکەن، بەڵام مەبەسـتی کـارتیر ئایینی بووە، ئەویش بە چەسپاندنی تاك ئایین و رێگەنەدان بە ئایینەکانی تر .

لە بەردە نووسـراوی کەعـبەی زەردەشـت لە بەنـدی (١٧) دا هـاتووە، کـاتێ

(شاپووری یەکەم) باسی شەڕەکانی لە دژی ڕۆمەکان دەکات، ئاماژە بە چەندین ئاتشگا دەکات، بەناوی خۆی و کچ و کوڕەکانی دروستی کردوون، وەك ئاتشگای (خوسرەو شاپوور)، یان بەناوی کچەکەی (ئازەرناهید) کوڕەکانی (هورمزد و شاپور و نەرسی) (عریان، ١٣٨٢:کتیبە کعبە زردشت، بند١٧)، هەروەها طبری ئاماژە بە کەسایەتیەك بە ناوی (مەهر نرسە) دەکات کە پلەی سەرۆك وەزیرانی هەبووە لە (رستاق دەشتبارین)سەر بە ئەردەشێرخورە لە هەرێمی فارس، کە چوار دێی دروست کردووە، لە هەر دێیەکدا ئاتشگایەکی تێدا بونیادناوە(١٩٩٨: ٤١)، یەکی بۆ خۆی بووە ئەوانی تر بۆ کوڕەکانی بووە (کریستنسن، ١٩٥٧ :٢٦٤؛ مصطفوی، ١٣٤٣: ١١٤)، هەروەها شاژن (پووران دۆخت، ٦٣٠-٦٣٢ ز) کچی (خوسرەو پەروێز) بڕیاری داوە بە بونیادنانی ژمارەکی زۆر ئاتشگا، بۆ نموونە لە وڵاتی دوور ڕووبار (نزیك شاری بەغدای ئێستا) ئاتشگایەکی دروست کردووە (المسعودی، ١٩٧٣: ٢: ٢٤٩) .

بە فەرمانی شاکان ژمارەیەکی زۆر لە ئاتشگا دروست کراوە، بەڵام پێ دەچێ جیاوازیان هەبووبێ لە شێوەو شکۆداری و مەزنیەوە، بۆ نموونە المسعودی دەگێڕێتەوە لە سەردەمی خۆیدا پاشماوەی ئاتشگایەك مابۆوە، لە (ئیستەخر) هەرێمی فارس سەردانی کردووە، بینیویەتی بە شێوازێکی سەرنج ڕاکێش و سەرسوڕهێنەری دروستکراوە و وتویەتی خانووەکی جوان وشکۆدار بوو، بە کۆڵەکەی بەردینی یەك پارچەیی، بە ئەستووری و بەرزی سەرسووڕهێنەر دروست کرابوو، چەندین وێنەی عەجایب و غەریبی گیاندارانی وەك ئەسپ و ئاژەڵی تری لە سەر کێشرابو، لە ڕووی شێوە و گەورەییەوە مرۆڤیان سەرسام دەکرد، بە دەوری خانووەکەشدا خەندەقێکی پان و دیوارێك لەبەردی گەلێك گەورەی وێنەداریان پێکهێنابوو، دانیشتوانی ئەو ناوچەیە، ئەم وێنانەیان بە وێنەی پێغەمبەرەکانی پێشوو دەزانی (١٩٧٣: ٢: ٢٤٤)، بە هەمان شێوە (القزوینی)نیش دووپاتی دەکاتەوە کە ئاتشگایەکی مەزن بووە و کەوتبووە دەرەوەی شار، کاتێ دەچیتەژوورێ بینایەکی سەرسوڕهێنەر بووە (١٩٦٠: ١٥٤).

بە پێی کنەو پشکنینە شوێنەوارییەکان ژمارەیەکی زۆر پاشماوەی ئاتشگا دۆزراوەتەوە کە بۆ سەردەمی ساسانی دەگەڕێنەوە، لە ڕووی فراوانی و مەزنییەوە جیاوازیان هەبووە، وەك دەردەکەوێت هەندێکیان گرنگ بوونە، بە پێی ئەو پێگە

بەرزەی هەیانبووە جێگای ڕێز بوونە، بۆیە سێ پەرستگای زۆر گرینگ و پیرۆز لە سێ شوێنی جیاواز هەبوونە (پیرنیا،۲۰۱۳ :٤٠٥)، هەروەکو لە(بندهش)دا هاتووە (ئاهۆرامەزدا) ئەو سێ جۆرە ئاگرەی بەناوەکانی (ئادەرفەنباگ، ئازەرگشنسب، ئازەربورزین)[1] بۆ پارێزگاری کردن لە جیهان دروست کردووە (بندهش: ١٢٤)،

لەسەردەمی ساسانیەکاندا، ئاتشگاکان ڕۆڵێکی گرینگی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووریان هەبووە، وێڕای ئەوە وەکو ناوەندێکی فێربوونیش بوونە، هەندێ لە ئاتشگاکان بەتایبەتی ئەوانەی کە دیاری کرابوون بۆ چینی دەسەڵاتداران بۆکەس نەبووە سەردارانی بکات، جێگای ڕێز وحورمەت بوونە، بەڵام مەبەستی بونیادانانی ئەو هەموو ئاتشگایە زیاتر بۆ پاراستن و گرینگی دان بە بیروباوەری دەوڵەت بووە، هەروەکو یەکێك لە توێژەران ئاماژە بەوە دەکات، کە هەر میللەتێك لەپاڵ هەبوونی کەسایەتی نەتەوەیی سەربەخۆ، پێویستی بە ژێرخانێکی ڕۆشنبیری و ئایینی بەهێز هەبووە، لەم ڕوانگەوە ساسانیەکان هەمیشە لە هەوڵی ئەوە دابوونە کە ئایینی دەوڵەتەکەیان بە بە هێزی بمێنێتەوە (العتابي، ٢٠١٣: ٢٠).

---

(١) .ئاتشگای ازر گشنسب(اذرخش) لە باکوری شاری گەنجە (شیز) نزیك ئورمیە (ڕەزاییە) دەکەوێتە نێوان مەراغە و زنجان، لە ئازەربایجان،هەروەکو Jackson ئاماژەی پێ دەکات، کە پەرستگایەکی مەزن بووە و شوێنەکەی دیاری دەکات، بەوەی دەکەوێتە نێو کەلاوەکانی تەخت سلێمان لە نێوان نیوە ڕێگای نێوان ئورمیە و هەمەدان (١٩٠٦: ١٢٧) ، ئادور بورزین میهر، ئەو ئاتشگایە شوێنێکی تایبەتی هەبووە لە لای ئەشکانیەکان، دەکەوێتە چیای (ریڤاند)لە زنجیرە چیاکانی نیشاپوور لە خۆراسان کە مەڵبەندی سەرەکی بنەماڵەی ئەشکانیەکان بووە (نفیسی، ١٣٨٨: ١٣٢) تایبەت بووە بە جوتیاران و پیشەوەران (پیکۆلۆسکایا،١٣٦٧: ٢٢٢) ئاتشگای ئادور فارنباگ، ئەم ئاتشگایە دەکەوێتە کاریان لە هەرێمی فارس کەتایبەت بووە بە چینی پیاوانی ئایینی (کریستنسن، ١٩٥٧: ١٥٦).

٥:١:٢ .ڕۆڵی ئاتشگا لە بواری ڕۆشنبیری و زانستیدا

ئاتشگاکان بۆ مەبەستی پاراستنی ئاگری پیرۆز وئەنجام دانی ستایش و نماز(نوێژ) و پارانەوە و کۆبوونەوەی باوەڕداران بووە(بویس، ٢٠١٠ :١٠٣)، بەڵام دواتر وەکو ناوەندێك بۆ فێربوون و ڕۆشنبیر کردنی تاکەکانی کۆمەڵگا بەکارهاتووە، ژمارەیەکی زۆری ئاتشگا لەهەموو بەشێکی دەوڵەتی ساسانی بونیادنراوە، ڕۆڵێکی گرینگیان بینیوە لە پەروەردە و فێر کردن (بیژن، ١٣٥٠ :٥٢)، سەرەتا شێوازی دروست کردنی ئاتشگا سادە بووە، هەروەکو ئاماژەی پێ کرا(زراعی، ١٣٩٥ :١٣٠)، بەڵام دواتر بە هۆی مانەوەی سەرپەرشتیارانی ئاتشگا، بەتایبەت ئەو موبیدانەی خاوەن زانست و ڕۆشنبیرو زانا بوون، پێویست بوو شوێنی حەوانەوەیان هەبێ (پیکۆلۆسکایا، ١٣٦٧: ٤٧١)، هەروەها بۆ ئەوانەی ئارەزووی فێربوونیان هەبووە، بە تایبەتی زانستی ئایینی دەهاتن بۆ ئاتشگا لە ڕێگەی پێشکەش کردنی وتار کۆدەبوونەوە بۆ ئەوان ژووری تر زیاد کرا، دواتر ئەو ژوورانە بوون بە کلاسی سەرەتایی بۆ فێربوون (اذرگشنسب، ١٣٥٣ :١٧)، بۆ ئەو موبیدانەی کە شارەزا بوون لەبارەی نووسراوە پیرۆزەکان وەك بەشەکانی ئاڤێستا و زانیاری لەبارەی زەردەشتیەت شوێنی تایبەتیان هەبووە، لە زۆربەی سەرچاوەکان ئەو شوێنە بە چەند شێوازێك هاتووە (مغستان، هیربدستان، دبیرستان، دبستان، فرهنگستان) (دریایی، ١٣٩٠: ١٤٤؛ بیژن، ١٣١٥: ٦١)، دیارە هیربدستان تەنها لە ئاتشگا مەزنەکان هەبووە، بەوەی شوێنەکە فراوان بووە بۆ نوێژ و پاڕانەوە و بەشێکی تری بۆ فێرکردن بەکارهاتووە، موبیدەکان بۆ زیاتر ئاشنا بوون بە زانست وزانیاری پێویستیان بە خوێندنەوەی پەڕتووکی زانستی ئاییینی و سروشت و فەلسەفە هەبووە، وەرگێڕانی پەرتووکی زمانە جیاوازەکانی (یۆنانی و هیندی و ڕۆمانی) بۆ زمانی پەهلەوی هەروەکو پێشتر ئاماژەی پێ کرا، بوو بە هۆی زۆر بوونی ژمارەی پەڕتوکەکان، جا بە مەبەستی پاراستنی کتێبەکان پێویستی بە شوێنێکی تایبەت بووە هەر لەناو ئاتشگاکان شوێنی تایبەت (پەڕتووکخانە) دروستکرا، ئەمەش بووە هۆی پاراستنی هەزارەها کتێب، بۆیە پەڕتووکخانە پەیوەست بووە بە ئاتشگا، لە ئاتشگای (ئازەر گوشنسەب) پەرتوکخانەیەکی

مەزنی هەبووە بەناوی (گنج شاپیگان) یان (گنج شیزیگان) ژمارەیەکی زۆر پەڕتووکی تێدا بووە، فرخ ئامـاژە بەمە دەکات لە تەنیشت ئاتشگاکە پەرتوکخانەیەکی مەزن هەبووە، بەتایبەتی لە ئاتشگا مەزنەکان وەك ئاتشگای (ئازەرگوشنسب) کە هەزارەها پەڕتووکی تێدابووە(١٣٤٥: ١٧)، پیگۆلۆسکایا بەهەمان شێوە ئاماژە دەکات بەمە دەکات بەوەی ئەترۆپاتگان لە هەموو سەردەمێك مەڵبەندی ئایینی بووە، لەسەرانسەری وڵات ناوبانگی هەبووە، لە ناوچەی (گزنگ) لەلای ئاتشگای بەناوبانگی (ازر کشنسب) فێرگەیەك هەبووە بۆ پەروەردە و فێرکردنی موغەکان(١٣٦٧ :٤٧١).پێ دەچێت ئەو ئاتشگایە قوتابخانەیەکی مەزن بوو بێت بۆ پێگەیاندنی موغەکان، بۆیە لە سەرانسەری دەوڵەتی ساسانی دەهاتن بۆئەوێ، بەمەبەستی فێربوونی بنەماکانی ئایینی زەردەشتی هەروەها بۆ ئەنجام دانی نوێژ و پارانەوە.

لەهەر یەك ئاتشگاکانی (ئەترۆپاتین(ئەزەربیجان)، ڕەی، هیند، یۆنان) نوسخەیەکی ئاڤێستای تێدابووە وەکو سەرچاوەیەکی سەرەکی و بابەتێ گشتگیر، ڕێگە پێ درابوو بۆ فێربوونی گشتی و لە هەر چوار ئاتشگاکە دەخوێندرا (ضمیری، ١٣٧٣: ٣٢؛ حکمت، ١٣٥٠: ١١٠)، کەواتە ئەو بابەتانەی لە ئاتشگا دەخوێنران زیاتر پەروەردەی ئایینی بووە، بەڵام بە شێك لە تووێژەران ئاماژە بەوە دەکەن پێشتر واتا پێش دامەزراندنی دەزگاکانی زانستی، بۆ فێربوونی پزیشکی و زانستەکانی تری وەك فەلسەفە و ئەستێرەناسی، هەر لە ئاتشگا دەخوێنرا (زرگران و دیگران، ١٣٩٠: ١٠٥)، وێڕای بنەماکانی ئایینی زەردەشتی و شەرحەکانی ئاڤێستا و زانستەکانی تر، بەڵام دوای دامەزراندنی قوتابخانە و زانستگا، ئاتشگا زیاتر ئەرکی فێرکردن و پەروەردەی ئایینی لە ئەستۆبووە.

5:2 .ناوەندی ئایینی جووەکان[1] لە دەوڵەتی ساسانیدا :

لە دەوڵەتی ساسانیدا جگە لە ئایینی ڕەسمی دەوڵەت زەردەشتی ئایینی تر هەبوونە، بە تایبەتی لە بەشی ڕۆژئاوای وەك ئایینەکانی جوو (یەهودی)و مەسیحی لەبەشی ڕۆژهەڵاتیش بوودی، هەر یەك لەو ئایینانە کەم و زۆر کاریگەریان لەسەر لایەنی زانستی و ڕۆشنبیریی دەوڵەتی ساسانیدا هەبووە، چونکە خاوەنی زانستگا و قوتابخانەی تایبەت بە خۆیان بوونە، بۆیە لەم ڕوانگەوە ئاماژە بە مێژوو و ڕۆڵی هەریەکە لەو ئایینانە دەکرێ :

1:2:5. مێژووی جووەکان لە دەوڵەتی ساسانیدا

بوونی جووەکان لە ولاتی دوو ڕووبار و ڕۆژهەڵات بۆ سەدەی شەشەمی پێش زایین و هەڵمەتە سەربازییەکانی ئاشووری نوێ (٩١١-٦١٢پ.ز)دەگەڕێتەوە، بە تایبەتی هەڵمەتی(سەرجۆنی دووەم) لە (٧٢٢پ.ز) بۆ سەر شانشینی باکوور (ئیسرائیل) بووە وکۆتایی پێ هێناوە و ژمارەیەکی زۆری لێ بەدیلگرتوون، لە ولاتی دوو ڕووبار و تورکیا و ئێرانی ئەمڕۆ، نیشتەجێ ی کردوون (سوسە، ٢٠٠٣ :٣١)، هەروەك لە پەیمانی کۆن هاتووە هەروەك لە پەیمانی کۆن هاتووە :(پاشای ئاشوور بە دیلگیراوانی گواستووەتەوە بۆ ئاشوور لە حلح ،(حلح)لەسەر ڕووباری

---

[1] . سەبارەت لە بەکارهێنانی ناوەکانی(جوو، یەهودی، ئیسرائیل) هەریەك لەو ناوانە گوزارشت لە ماوە و مێژوویەکی دیاریکراو دەکات، یەهوودی ناوەکە بە واتای نەژاد دێ کە ناوی نەتەوە و ئایینەکەیە، کە نەوەی یەهوزا بوونە کە نەوەکانی (ئیسرائیل خۆیان بۆ دوازدە بەرەباب دەگەڕێننەوە لەوانە (یەهوزدا، شمعون، بنیامین، لاوین ...) ،دیارە ناوەکە بۆ یەهوزدا کوڕی یەعقوب و ئیسحاق)، هەردوو کوڕی (ئیبراهیم) پێغەمبەر(د.خ)دەگەڕێتەوە، ئیسرائیل مەبەست لە دەوڵەتی ئیسرائیلە کە لە ساڵی(١٩٤٨ز) دامەزراوە، جوو هەمان واتای یەهودیە بە زمانی ئینگلیزی، جوولەکە زیاتر ناوەکە بۆ بچووکراو بە مەبەستی کەم کردنە، بۆیە زیاتر ناوی جوو لە توێژینەوەکە بەکاردهێنرێ .

خابور لە ناوچەی جۆزان[١] لە شارەکانی میدی نیشتەجێ کراون)(سفر الملوك الثانی ١٨/١١).

لەسەردەمی بابلی نوێ(٦١٢ - ٥٣٩پ.ز) بە تایبەتی لەسەردەمی (نەبوخەزنەسەری دووەم،٦٠٤-٥٦٢ پ.ز) لە نزیکەی ساڵی (٥٨٦پ.ز)[٢]هەڵمەتی سەربازی کردە سەر شانشینی باشوور شانشینی (یەهوذا) ی لەناویردووە .

بەم جۆرە جووەکان لە زۆربەی هەرێمەکانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی ساسانی پەرشوبڵاوبوون لە ئەرمەنستان تا کەنداوی عەرەبی هەرێمی فارس، لەبەشی باکووری رۆژهەڵات تا دەریای خەزەر لە بەشی ڕۆژهەڵات تا وڵاتی میدیا (یارشاطر، ١٣٤٤: ٣٤٦)، جووەکان لە زۆربەی شارەکان هەبوونە، بەڵام لە هیچ شارێك زۆرینە نەبوونە، تەنها لە شاری بابل نەبێت، کە ببوو بە مەڵبەندی سەرەکی جووەکان، لەوانەیە بۆ ڕۆڵی نەبوخەزنەسر بگەڕێتەوە کە جووەکانی لە پایتەخت (بابل) نیشتەجێ کردووە، بە پێچەوانەی ئاشوورییەکان بەدیلگیراوانی لە پایتەخت نیشتەجێ نەدەکرد، بەڵکو دووریانی دەخستنەوە بۆ ناوچە دوورە دەستەکان، بە مەبەستی پاراستنی ئاسایشی وڵات(محمد، ١٩٨٣: ٧٩)، بەم جۆرە بابل بوو بەمەڵبەندی سەرەکی جووەکان .

---

[١] . لە بارەی جۆزان لەوانەیە ناوچەیەکی فراوانتر بێت لە شارێك و نزیك بێت لە ڕووبار، لەوە دەچێ ڕووباری قزل ئۆزۆن بێ، کە دەکەوێتە باکووری ڕۆژئاوای ئێران، لە چیاکانی باشووری رۆژهەڵاتی دەریاچەی ئۆرمیە کە پێشتر زەوی میدییەکان بووە.(جەمیل، ٢٠١٢: ١٥٨)

[٢] .هەروەکو لە تەورات(سفر ارمیا ٣٢: ٢٨-٢٩-٣٠) ئاماژە بەو ڕووداوە کراوە، ابن العبری ئاماژە بەم ڕووداوە دەکات: کە نەبوخەزنەسری دووەم شانشینی یەهوذای لە ناویردووە و هەیکەلی سووتاندووە (١٩٨٣: ٧٣) بەوەی چەندەها جار ئەو هەڵمەتە سەربازیانەی بۆ فەلەستین ئەنجام داوە و ئۆورشەلیمی وێران کردووە (سفر الملوك الثانی ٢٥: ٦-٧) و ژمارەیەکی زۆری جووەکانی بە دیلگرتووە و دواتر ڕاگوێزراوون بۆ باکووری وڵاتی دوو ڕووبار و ئێران وتورکیا (سوسە، ٢٠٠١: ٢٣) ،

٢:٢:٥. پەیوەندی جووەکان لەگەڵ دەوڵەتی ساسانی

پەیوەندی جووەکان لە گەڵ دەسەڵاتدارانی ساسانی نزیکەی هەشت سەدە دۆستانە و ئاشتی بووە، هەر لەسەردەمی ئەخمینیەکان تا کۆتایی سەردەمی ئەشکانی، بەڵام لەو ماوەیەدا، واتا لەماوەی فەرمانڕەوایی ساسانیەکان ڕەوشەکە گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە، چونکە دامەزراندنی دەوڵەت لەسەر بنەمای ئایین بووە، دەرئەنجامی خراپی لێکەوتەوە کۆتایی بەو پەیوەندی ئاشتیانە هێنا (لوی،١٣٣٩: ٢٢١)، بە تایبەتی لەسەرەتایی دامەزراندنی دەوڵەتدا، کە هەوڵی چەسپاندنی یەك ئایین دژایەتی ئایینەکانی تر دەکرا ، ئەویش بەهۆی:

أ. بۆ پتەوکردنی پایەکانی دەسەڵاتی نوێ بە چەسپاندنی یەك ئایدیۆلۆژیا، لەسەرتاسەری دەوڵەت دەستی کرد، بە سرینەوەی هەموو شوێنەوارێکی دەسەڵاتی پێشووی (ملوك طوائف)وەك هیمای ئازادی بیروباوەری ئایینی بووە، لە ڕێگەی هەڵبژاردنی موبیدانی زەردەشتی و ناردنیان بۆ هەموو لایەکی دەوڵەتی ساسانی بۆ جێ بەجێ کردنی فەرمانی (دەسەڵاتی ناوەند)ی دا ، هەروەکو لە نووسینەکانی موبید (کارتیر) دەردەکەوێ دژایەتی گشت ئایینەکانی تری کردووە و پەرستگاکانی ڕووخاندووە و لە شوێنی ئەوان ئاتشگای دروست کردووە .

ب. لەسەرەتایی دامەزراندنی دەوڵەت، هەموو هەرێمەکان کۆنترۆل نەکرابوون، دیارە سێ یەکی هەرێمەکان لە دەرەوەی دەسەڵاتی ئەوان بووە بەتایبەتی (مەرو، کەرمان، ئەرمەنستان، ئەدیابین) (فرای،١٣٤٤: ٣٥٢)، سەرخستنی ئایینی دەوڵەت بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی سیاسی بووە، هەربۆیە چەوساندنەوەی ئایینەکانی تر لە سەرەتایی دامەزراندنی دەوڵەتەکە بە ڕوونی دەردەکەوێ .

بۆ نموونە دامەزرێنەری دەوڵەتی ساسانی (ئەردەشێر) دژایەتی زۆری جووەکانی کردووە، ئازار و ئەشکەنجەی داون، بە هۆکاری ئەوەی کە لایەنگیری ئەشکانیەکان بوونە، غنیمەش ئاماژە بەمە دەکات بەوەی دژایەتی کردنی جووەکان بە هۆی ئەوەوە بووە، کە ئەوان لایەنگیر و پشتیوانی ئەشکانیەکان بوونە (١٩٢٤:

٧٥)،چونکە سیستەمی حوکمڕانی ئەشکانی بریتی بوو، لە لامەرکەزی و ئازادی بیروباوەڕ گشت ئایینەکانی تر ڕێگە پێدراو بووە.

لە دوای (ئەردەشێر)، (شاپووری یەکەم) بوو بە پاشا لە ڕووی پەیوەندی لەگەڵ جووەکان ڕەفتاری جیاواز بووە، بەوەی ئازادی ئایینیان هەبووە، ئەویش بۆ ڕۆڵی کەسایەتی سەرۆکی جووەکان (راس جالوت)[١] دەگەڕێتەوە، خۆیان لە دەسەڵاتدارانی دەوڵەت نزیك دەکردەوە، بە پێدانی باج و سەرانە و دیاری (الحسن، ٢٠١٤: ٩٧)، بەهۆی ئەو پەیوەندیە بە هێزەی توانی ئازادیەکی تەواو بۆ جووەکان فەراهام بکات، لەبەرامبەر پێدانی باج و سەرانە، بەڵام هەرکاتێ جووەکان باج سەرانەیان نەدابا بە دەوڵەت، ئەوا دووچاری ئەشکەنجە و ئازا دەبوونەوە، بەهەمان شێوە لە سەردەمی (شاپووری دووەم) ئەویش بەهۆی نەدانی باج و سەرانە بووە، بەڵام دواتر هەڵسوکەوتی (شاپووری دووەم) گۆڕا، بەوەی جووەکان توانیان لە ڕێگەی دایکی شاپوور کەناوی (ئەفراهورمز) بوو داوایان لێ کرد ، داوا لە (شاپووری دووەم) بکات لەگەڵ جووەکان بەسۆز بێت و هەڵسوکەوتی لە گەڵیان بگۆڕیت، تا وای لێهات (شاپوور) ئامادەی بۆنە و ئاهەنگەکانیان دەبوو(سوسە، ٢٠١٠ : ١٤٦)، ئەم پەیوەندیە بۆ ڕۆڵی (مار شەموئیل، یان صموئیل) سەرۆکی قوتابخانەی (نهر ردعە) دەگەڕێتەوە، کە دیاری گرانبەهای پێشکەش بە (شاپووری دووەم) کردووە، سەردانی کۆشکی شاهانەی کردووە و نانی لە لایان خواردووە و ڕەژووی پێشکەش بە ئاتشگای زەردەشتی کردوە، ئەوانەی دوای ئەویش هەمان ڕێچکەیان گرتۆتەبەر بۆ خۆ نزیکردنەوە لە دەسەڵات (غنیمە،١٩٢٤: ٧٧).

ساسانیەکان هەندە کێشەی ئایینیان لەگەڵ جووەکان نەبووە، بەوەی ئەوان زیاتر خاوەنی ئایینێکی داخراو بوونە و تەنها تایبەت بووە بە نەوەی ئیسرائیل- بەوەی موژدەدەر و بانگخوازی نەبووە وەك ئایینی مەسیحی، یاخود دەستیان نەدەخستە ناو کاروباری سیاسی، بۆیە ئەوان کاریگەریان بۆ سەر ئایینی ڕەسمی دەوڵەت نەبووە

---

[١] .پێویست بوو ئەوەی ئەو پۆستە وەربگرێ لە نەوەی پێغەمبەر داوود و ڕەگەزی نێرینە بێت (التطیلي، ٢٠٠٣: ٣٨٤) ،وێرای ئەنجامدانی رێوڕەسمە ئایینەکان، کاری کشتوکاڵی و بازرگانی خۆیانیان کردووە (علی،١٩٩٣: ٦٥٨)، بەتایبەتی ئەو جووانەی نەبوخەزنەسری بابلی هێنابوویینە شاری بابل، (ئوێل مەروداخ) بوو بە سەرۆك و نوێنەری جووەکان (راس جالوت) (ذیلابی، ١٣٩٢: ٣)

(عبـدالعلیم و راشـد، ١٩٩٥ :١٧٣)، لە زۆربەی سـەردەمەکان جووەکـان خـاوەنی خودموختاری خۆیان بوونە(شاحاك ١٩٩٧: ٩٦)، بەڵام لەگەڵ ئەوەش هەندێ جار دووچاری چەوسانەوە و هەڵوێستی خراپی هەندی لە شاکانی دەوڵەتی ساسانی بوونەتەوە، بەڵام بەردەوام نەبووە، هەندێ جار پەیوەندی نێوان ساسانیەکان جووەکان زۆر خۆش بـووە، تـا ئەو ئاسـتەی کە پڕۆسـەی هاوسـەرگیری لە نێوان شـاکانی ساسـانی و جووەکان ڕوویداوە، هەروەکو ڕوونە ئەنجامدانی ئەو پڕۆسەیە گوزارشت لە بەرزی پێگەی کۆمەڵایەتی جووەکـان دەکـات لە کۆشـکی ساسـانی، دیـارە ئەم نەریتە پێشتر لەسەردەمی ئەخمینیەکـان هەبووە، هەروەکو لە پەیمانی کۆن ئامـاژە بە هاوسـەرگیری نێـوان ئەسـتێر و پاشـا (ئەحشۆریشـی یەکەم، ٤٨٦-٤٦٥ پ.ز) کـراوە (سفراسـتیر.٢: ١٩)، ساسـانیەکانیش هەمـان پڕۆسـەیان دووریـارە کـردۆتەوە هەروەکو (یەزدگوردی یەکەم، ٣٩٩-٤٢١ز) هاوسەرگیری لەگەڵ(شوشین دۆخت) کچی (راس جالوت) کردووە، کاریگەری زۆری هەبووە بۆ پاراستنی بەرژەوەندی جووەکـانی لە نـاو دەوڵەتـی ساسانی(شوشـین دۆخـت)کە نازنـاوی مەلـیکەی هەبووە(کریستنســـن، ١٩٥٧ :٢٥٨)، یەزدگـــورد لەبەر خـــاتری ئەو شـــاژنە پەرستگایەکی مەزنی بۆ جووەکان لە ئەصفەهان دروست کردووە (ابن حوقل، ١٩٩٢ : ٢٠٩)، هەر لەو شـارە نشـینگەیەکی مەزنـی جووەکـانی لـێ بـووە، ئەو شـاژنە دایکی بەهرامـی چوارەم و نەرسـی بـووە (Loeb 2011: 273)، لەبەر زۆری جووەکان لەو شارە، بە شاری یەهودی ناسراوە (سرشار، ١٣٦١: ٤٤).

ئەگەر لە سـەرەتایی دامەزراندنی دەوڵەت چەساندنەوەی جووەکـان ئـایینی بـوو بێـت، ئەوا ئەم جـاریش پەیوەنـدی بە ڕەفتـار و هەڵسـوکەوتی جووەکـانەوە هەبـووە، هەروەکـــو لەمـــاوەی فەرمـــانرەوایی (فەیـــرووزی یەکەم، ٤٨٨-٥٣١ز) ئامـــاژە بەڕووداوێـك دەکـرێ کە جووەکـان پێسـتی دوو لە پیـاوانی ئـایینی زەردشـتیان بە زیندوویی داماڵی بوو، شارەزایەك لە مێژووی ساسانی پێی وایە بەهۆی هەواڵێکی نادروست بڵاوببوۆە، کە گوایە جووەکان دوو پیاوی زەردەشتیان بە زیندوویی کەوڵ کردبـــوو، بـــۆیە(فەیروز) زۆر بە تونـــدی ئـــازاری داون، بە تـــایبەتی جووەکـــانی ئەصفەهان، کە ژمارەیەکی زۆریان لەو شارە نیشتەجێ ببوون وەك ئامازەی بۆ کـرا، نیوەی دانیشـتوانەکەی لەناوبردووە و منداڵەکانی ناردووە بۆ ئاتشـگا تـاوەکو فێری پەرستشی ئایینی زەردەشتی ببن و قوتابخانە و دادگا و پەرستگاکانی داخستوون،

ولە ساڵی (٤٧١ز) پێشەوای جووەکانی ئەو کات زانا (حنا ماری) لە سێدارە داوە، هەروەها لە ساڵی (٤٩٢ز) دوو زانای تری بەناوبانگ بە ناوەکانی (مرزترا و هنینا) ی لە سێدارە داوە(Loeb ,2012 :273)

هەروەها کیسرای دووەم (خوسرەو پەرویز) سزای جووەکانی دا، چونکە ئەوان لایەنگیری شۆڕشەکەی (بەهرام چۆپین)[1] یان کردووە، چوونەتە پاڵ شۆڕشەکەی، لە رووی ئابوورییەوە یارمەتیان داوە، کیسراش پاش سەرکوت کردنی شۆڕشەکەی (بەهرام) زۆر بە توندی سزای جووەکانی دا ژمارەیەکی زۆری لێ کوشتن و ئازاری دان (سعفان، ١٩٨٨ :٢٦)، بۆیە هەندێ لە جووەکان ناچار بوون دەوڵەتی ساسانی بە جێ بهێڵن و کۆچ بکەن بۆ هیندستان و شانشینەکانی عەرەبی لە دورگەی عەرەبی (الناصری،١٩٩١، :٣٧)

٣:٢:٥.قۆناغەکانی خوێندن

لەلای زۆربەی نەتەوەکان، سیستەم و شێوازی پەروەردە و فێرکردن لەیەك نزیك بووە بەوەی سەرەتا پەروەردەی خێزانی دەست پێ دەکات وەکو لە قۆناغی پەروەردەی سەرەتایی کە ئەرکی خێزان بووە بۆ پێگەیاندنی منداڵ، بەتایبەتی لە لایەنی پەروەردەی ڕەوشت و بەها ئەخلاقیەکان و ڕەفتارە بەرزەکان، لە کۆمەڵگای جووەکان سەرەتا تەنها پێویست بوو لەسەر منداڵان دڵسۆز بن بۆ(یەهوە)و ئامۆژگاری دەکران تا ببن بە مرۆڤێکی پێگەیشتوو و پارێزەر لە ئایین و داب و

---

[1]. بەهرام چۆپین ،یان وهرام چۆپین یان بەهرامی شەشەم کوڕی گشنسپ لە بنەماڵەی مهران بووە، یەکێ لە حەوت خانەوادە بەناوبانگەکانی ئەشکانی بوونە(چوپین بە واتای دار دێ، گوایە بەژن و باڵای درێژ بووە وەکو دار ڕێك بووە)، باوکی بەهرام حاکمی شاری ڕەی بووە، دواتر بەهرام بوو بە حاکمی ئەو شارە لەسەردەمی(هورمزدی چوارەم،٥٧٩-٥٩٠ز) دوای سەرکەوتنەکانی لە بەشی ڕۆژهەڵات و باکوور، بوو بە سەرکردەی سوپای ساسانی، بەڵام لە شەڕێکدا لە دژی بیزەنتیەکان شکستی خوارد، هورمزد ڕەفتاری ناشایستەی لە دژی ئەنجام دا، کە دووری خستەوە لە سەرکردایەتی سوپا، ئەمەش بووە هۆی تووڕەبوونی خانەدانانی (مەهران)بۆیە لە دژی پاشای ساسانی ڕاپەڕین (هورمزد) کوژرا (خوسرەو) بوویە شا، ناسراو بوو بە (خسرەو پەرویز) (سەرکەوتوو)،بەهرام شۆڕشەکەی لەدژی پاشا بەردەوام بوو (خوسرەو) ڕای کرد بۆ لای ئیمپراتۆری بیزەنتی (مۆریق) بە هۆی یارمەتی ئیمپراتۆر شۆڕشەکەی (بەهرام) کۆتایی پێ هات، ئەویش رای بۆ لای خاقانی تورك، دواتر هەر لەوێ کوژراوە (باقر، ١٩٨٠: ١٥٤).

نەریتــی نەتەوەکەی بکــات (الطراونــة، ٢٠٠٤: ٤٩)، دواتــر گۆڕانکــاری بەســەر شێوازی پەروەردەو فێرکردن دا هـات بەهـۆی ئـاوارە بوونیـان، لە ڕێگەی هانـدان و فرمانی پێشەوایان و زانایانی ئایینی وەك زانا (جۆزیا بن جامالا) لە ساڵی (٦٤ز) فەرمـانی دەرکرد بە پێویستی دانا بونیادنـانی قوتابخـانە لەهەمـوو شـارێك، تـاوەکو کەس بێ بەش نەبێ لە خوێندن، لە وتە بەناوبانگەکەی دا هاتووە (ئەگەر شارێك بە هۆی ڕووبارێکەوە ببێت بە دووبەشەوە هیچ پردێك نەبی لە نێوانیان، پێویستی بە پردێ بێت بۆ پەرینەوە، ئەوا پێویستی زیاتری بە قوتابخانە هەیە) (عبدالدائیم، ١٩٧٣ : ٣٠)، بــۆیە جووەکــان گرینگــی زۆریــان بە پەروەردە و فێرکــردن داوە، بەفـاکتەرێکی گرینگیـان زانیـوە بـۆ مـانەوە و پاراسـتنی مێـژوو و کولتـوور و بیروبـاوەری ئایینیـان، فێرکـردن لە چوارچێوەی تـایبەتی خێزانـی نەمـا، منـداڵەکان تەنها لە ڕێگەی پەند و ئامۆژگاری پەروەردە نەدەکران ،بەڵکو بوو بە دامەزراوەیی و بەرنامەی بۆ داڕێژرا، هەر لە پەرستگاکان (کونیش، کەنیسە)[1] بووە، بۆیە لەلای جووەکان دوو جۆر پەرستگا هەبووە :

ا: بیت التجمع (ها – کنست) ئەو پەرستگایە تـایبەت بە نـوێژ و پـاڕانەوە و سرووتی ئایینی (حامد، ٢٠١٤: ٢٣١).

ب: جۆری دووەمی پەرستگا تایبەت بوو بۆ فێربوون و پێ ی دەوترا (بیت – ها مدراش) و(بیت سیفر)، سەرەتا منداڵ لە تەمەنی شەش ساڵی دەنێردران بۆ (بیت سیفر) تایبەت بووە بۆ بنەماکانی ئایینی، کە پێیان دەوت (بیت سیفر) وەکو قوتابخـانەی سـەرەتایی وابـووە، کاتێـك منـداڵ ئەو قۆنـاغەی تەواو دەکـرد بەرەو قۆنـاغێکی تـر دەچـوو پێیـان دەوت (بیـت هەمـدراش "المدارس) (المسیری، ١٩٩٩: ١٥)، بەو شوێنە کە یەك کەس بەڕێوەی دەبرد، پێ ی دەوترا (بیت رب) بیت سید بەوانەی لەوێ دەیانخوێنـد پێیـان دەوتـن (منـدالانی بیـت سـید) (اتیجـر واخـرون، ١٩٩٥: ٢٣٩) تا تەمەنی دە ساڵی میشنایان دەخوێند، لە سێزدە ساڵی تەلمودیان

---

[1]. کڵێسا: کەنیسە، کنشا، وەرگێردراوی وشەی یۆنانی (إکلیسا) یە، بە واتای (تجمع) یان (دعوة) دێ، یان لە وشەی سریانی (کنشا) هاتووە کە ئەویش هەر بە مانای کۆمەڵگا (تجمع) دێ، ئەم ناوە لە ناو ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی سەری هەڵداوە و پەیوەندی بە شوێنی سەرهەڵدانی مەسیحیەوە نییەکە ئۆرشەلیمە، ئەو شوێنە لە ئۆرشەلیم پێ دەوترا ماڵی خودا (المجمع)کە پێغەمبەر عیسى (د. خ) دەرۆیشت بۆ ئەوێ خەڵکی فێری بیروباوەڕی ڕاستی دەکرد(الزیات، ٢٠٠١: ١٦١) .

تەواو دەکرد (میغولیفسکی، ٢٠٠٩: ٣٨٣)، ئەم سیستەمە تایبەت بووە بۆ ئەو کاتەی لە ئۆرشەلیم بوونە، بەڵام دواتر بەهۆی شەڕی نێوان جووەکان و ڕۆمەکان و ڕووخانی (هەیکەل) و دوورخرانەوە و ئاوارە بوون، زۆربەی قوتابخانەکانی ئۆرشەلیم داخران لەبەر ئەوە زیاتر سیستەمی فێرکاری جووەکان لەبەشی ڕۆژهەڵات پەرەی دەسەند، بەتایبەتی لە بابل زانایانی جوو، توانیان پارێزگاری لە کیان و ئایین و مەزهەبی خۆیان بکەن، لە ڕێگەی قوتابخانەی تایبەت لەو شوێنانەی کۆچیان بۆ کردبوون دروست بکەن، کە بە ناوی (بیت مدارش) یان (دار دراسە) بابەتە ئایینەیەکان فێر دەکران (ناس، ١٣٥٤ :٣٦٨) .

ئەم شێوازە فێرکردنە وەکو خوێندنی سەرەتایی وابووە ،چونکە قوتابخانەی ئاست بەرز یان ئاکادیمیای زانستی ئایینی ئاست بەرز، یان زانستگا پێی دەوترا (یەشیڤا)، ئەو زانستگا ئاست بەرزانە زیاتر لەشاری بابل بوونە، ئەویش بەهۆی گرینگی و پێگەی بابل لە ڕووی مێژوویی و شارستانێتی وە بووە، ساسانیەکان ڕێگەیان بەم ناوەندانە دابوو، لە چوارچێوەی پاراستنی ئاسایشی دەوڵەت درێژە بە چالاکییەکانی خۆیان بدەن.

٢:٥:٤. ئاکادیمیا (یەشیڤا)ی زانستی ئایینی جوو

لە ژێر سایەی دەوڵەتی ساسانیدا جووەکان بەو ئازادییەی هەیانبووە، بۆ پاراستنی کولتوور و بیروباوەڕ و نەتەوەیی خۆیان چەندین دامەزراوەی فێربوونیان هەبووە، پێشتر لە ئۆرشەلیم بۆ بیستنی حوکم و چۆنیەتی ئەنجامدانی مەراسیمە ئایینیەکان کۆدەبوونەوە و گوێیان لە (تەورات)دەگرت، لە سەر زمانی ئەوانەی لەبەریان بوو، واتا بە شێوەی زارەکی گوێیان دەگرت ، بەزمانی عیبری بەو شێوە کۆبوونەوە و دانیشتنانەیان دەوت یەشیڤا (یشیڤا :یشیڤاە) (١٥٧ Liebrsohn,٢٠٠٢:)، وەکو قوتابخانەی تەلمود بۆخوێندنی کولتوری ئایینی جووەکان بووە(جواد، ٢٠١٣: ٢٧٩)، لە شێوەی کۆبوونەوە و ئەلقەی ئایینی بووە لە لایەن زانایانی ئایینی ئاست بەرز بەڕێوەدەبردرا، (راس جالوت) وەکو دەزگایەکی ئیداری و ئابووری پشتیوانی لەو ناوەندە دەکرد، کە هەر کۆمەڵێك فێرخواز، مامۆستایەکی تایبەتی خۆی هەبووە، دیراسە و شرۆڤەی دەقەی ئایینیان دەکرد و

وەڵامی پرسیارەکان دەدرایەوە و گفتوگۆی لەسەر دەکرا، بابەتەکان زیاتر شیکردنەوە و لێکدانەوە بۆکتێبی پیرۆز بوون پێ ی دەوترا (هالاخاە) کە بەواتای ڕێگا یان مەزهەب یان شەریعەی (تەلمود) دەهات، هەروەها بابەتەکانی چیرۆك و ئەفسانە دەخوێندرا، پێ دەوترا (هاگدا) (عبدالعليم وراشد، ١٩٩٥: ٢١؛ المدلل وابو عامر، ٢٠١٣: ١٠)، ئەوانەی لەو ناوەندانە دەردەچوون دەبوون بە زانای ئایینی (الشريف، ٢٠١٦: ٢١)، گرینگیان زیاتر بە بابەتی ئایینی دەدا، دیارە ئەویش بۆ پارێزگاری کردن لە ئایینەکەیان و ڕەسەنایەتی خۆیان بووە، هەروەکو توێژەرێك ئاماژە بەمە دەکات کە جووەکان بە درێژایی مێژوویان هەمیشە لە خەمی پارێزگاری کردنی سەربەخۆیی و ڕەسەنایەتی خۆیان بوون، لە ڕێگەی فێربوونی زیاتری ئایینەکەیان (مینوا، ٢٠٠٥: ٢٧)، کاتێ جووەکان لە بابل بوون، چەندەها قوتابخانەی تایبەت بە خۆیان هەبووە وەك : نهر دعە- سورا- فومپدیثە (پمبادیتە)— الماحوزی — شیلهی، گشتیان لە بابل لەسەر ڕووباری فورات بوونە، سورا لەبەشی باکوور(نەهر دعا) بووە لەبەشی باشووری نهردعا فومبەدیثا هەبووە، ئەوەی تێبینی دەکرێ هەرچەندە ڕێژەیەکی زۆری جوو لە زۆربەی بەشەکانی دەوڵەتی ساسانی هەبوونە، بەڵام گرینگی زیاتر بە شاری بابل دراوە، چونکە بابل بە پایتەختی جووەکان دانراوە و جووەکانی ناوچەکانی تر بۆ پەرستن و فێربوون ڕوویان لەو شارە کردووە، هەروەها بابل خاوەنی مێژوو و شارستانێتی دیاری ناوچەکە بووە، پاشخانێکی ڕۆشنبیری مەزنی هەبووە، جووەکان توانیان سوود لە بەرهەم و سەرچاوەکانی بابلی کۆن ببینن، بۆ نموونە تەلمودی بابل کە تاوەکو ئێستاش وەك سەرچاوەی ئایینی لە لای هەموو جووەکانی جیهان بە تەواوتر و پەسندترە (مصالحە، ٢٠٠٦: ٢٠).

چەندین ناوەندی توێژینەوەی ئایینی لە بابل هەبوونە ، گرینگترینیان بریتین لە:

1:4:2:5:یەشیڤای سورا Sura

سورا ناوی شارێك بووه له ناوەڕاستی وڵاتی دوو ڕووبار لەبەشی ڕۆژهەڵاتی ڕووباری فورات (ظاظا، ۱۹۷۱: ۹٦)، له بابلی کۆن له نزیك (حلله)ی ئێستا بووه، (سورا) ناوی لقێکی ڕووباری فورات بووه، وشەکه عیبریه به مانای (زەوی نزم) دێ (الدویکات ،۲۰۱۰: ۱۰۳)، یاقوت الحموی ئاماژه بەمه دەکات که (سورا) شوێنێکه له عێراق له زەوی بابل نزیکه له حیلله و مەزیدیه (۱۹۷۷: ۳: ۲۷۸)، دیاره ئەم شوێنه مەڵبەندی نیشتەجێی جووەکان بووه، له سەرەتای ڕاگواستنیان بۆ بابل، هەروەها ئەو جووانەی له دوای هێرشی ڕۆما کۆچیان کردووه و هەر لەو شوێنه نیشتەجێ بوونه (علي، ۱۹۹۳ :٦٥٧)، بۆیه ڕێژەیەکی زۆری جووەکان لەو شاره نیشتەجێ کراوون، دیاره هەر لەوێ فێرگەی تایبەت بەخۆیان بونیادناوه، هەر بەو ناوەش به ناوبانگ بووه(التطیلي، ۲۰۰۲ :۳۱٤)، رویان عەریقا (اریخا) (مردووه له ساڵی۲٤۷ز) (التطیلی،۲۰۰۲: ۳۸٦)، زانایەکی ناسراوی بابل بوو، دەچێته فەلەستین بۆ لای (یەهوزا هەناسی) بۆ خوێندن له دوای گەڕانەوەی (سوسه، ۲۰۰: ۱۸۹)، له ساڵی (۲۱۹ز) ئەو ئاکادیمیای دامەزراندووه، سەرەتا موفەتیشی بازاری بابل بووه له لایەن (راس جالوت) دیاری کرابوو(البدري،۲۰۰۷: ٤۹)، بەڵام دوای که بوو به بەڕێوەبەری ئاکادیمیای سورا دەستی لەکارکێشایەوه، سەرپەرشتی(۱۲۰۰) خوێندکار بووه، هەندێکیان خۆی لەڕووی ئابوورییەوه یارمەتی داون، چونکه خاوەن سەرمایەکی زۆر بووه، له کەسایەتیه دیارەکانی بابل بووه و جێگەی ڕێز وستایشی خەڵکی بووه، لەگەڵ (مار شەمۆئیل)ی فەلەکناس هاودەمی به یەکەوه ڕۆڵێکی مەزنیان هەبووه له پێشخستنی یەشیڤای سورا (غنیمه،۱۹۲۵ :۹۲).

ئەو ئەکادیمیه ئایینیه ئاستێکی بەرزی زانستی هەبوو، وەك گەورەترین ئاکادیمای یەهودی پێویست بوو، ئەو مامۆستای لەو یەشیڤایه وانه بڵێتەوه ئاستێکی بەرزی زانستی هەبێ، خاوەنی بڕوانامەی یەکێ له زانستگا ئاست بەرزەکانی وەك (تەبەریه، یان قیساریه، یان سفوریه) بی که ناوەندی زانستی بوون

لە فەلەستین، لە دوای ئەو (راب ناحونا) بوو بە بەڕێوەبەر و جێگاکەی گرتەوە، هەروەها زانا (راب ئاشی،٣٧٦- ٤٢٧ز) ماوەیەکی زۆر سەرپەرشتی ئاکادیمیای سورای کردووە و ڕۆڵێکی مەزنی هەبوو لە کۆکردنەوە و ڕێکخستنی تەلمودی بابلی (اسحق، ٢٠٠٦: ١٦٩)، ئەوانەی خوێندینان لە سورا تەواو دەکرد، دەبوونە راب یا حاخام، جووەکانی ناوچە دوورەکان دەهاتنە ئەو پەیمانگایە بۆ خوێندن و وەرگرتنی زانستی ئایینی (مصالحە، ٢٠٠٦: ٢٠) .

٢:٤:٢:٥. پەشیڤای نهردعە Nehardea

(نەهر دەعە) ناوی شوێنێکی بەرفراوانی بەشی ناوەڕاستی رووباری فورات بووە، کە سەرەتا ناوی شارۆچکەیەك بووە، دواتر بووە بەناوی گشت ناوچەکە، ئەو لە باکووری شاری (سورا) لە نێوان (عانە) و (ئەنبار) بە هەرێمی (نهر دعە) ناودار بووە (سوسە، ٢٠٠٠: ١٨٤) ، بە شاری (تەلمود) بەناوبانگ بووە، ڕۆژگاری ئەمرۆدا ناوی) حەدیثە)یە، (نهر دعە) وشەیەکی عیبرانیە لە دوو بەش پێکهاتووە، بە واتای (ڕووباری حیکمە) یان نور حیکمە، یان (ڕۆشنای دانایی) دێت (غنیمە،١٩٢٤ :٨٥)، هەروەها ئەو شارە مەڵبەندی سەرەکی کۆکردنەوەی یارمەتی بۆ جووەکانی ئۆرشەلیم بووە، پەیمانگا یا خود کۆلیژێکی ئاست بەرزی تێدا هەبووە هەر بەو ناوە بەناوبانگ بووە، دامەزرێنەری ئەو ناوەندە زانای بەناوبانگی پزیشك و فەلەکناس(شمۆئیل) بووە، لە ناوەڕاستی سەدەی سێیەمی زایینی ژیاوە (سوسە، ٢٠٠٠: ١٨٨)، ڕۆڵێکی مەزنی هەبووە لە بەردەوام بوون پێشکەوتنی ئەو ناوەندە، ئەویش لە ڕێگەی پەیوەندی دۆستانەی لە گەڵ ساسانیەکان، کە بووە هۆی بەرقەرابوونی ئاشتی لە نێوانیان، ساڵی(٢٥٧ ز)کۆچی دوایی کردووە (ظاظا،١٩٧١ :١١٠)، خاوەنی وتە بەناوبانگەکەی (یاسای دەوڵەت کاری پێ دەکرێ) بووە، بە واتای جووەکان لەهەر کوێیەك بن ئەو یاسایە پەیڕەو دەکەن، کە یاسای دەوڵەتی ساسانیە، تەنها بابەتە ئایینیەکان نەبێت کە تایبەت دەبێت بەخۆیان دەبێت (یارشاطر، ١٣٨٠: ٣٥٢).

لە ساڵی (٢٦٢ز) لە لایەن شانشینی تدمر (ئوزمینە)[1] هێرشی کرایە سەر سوپاکەی (شاپووری یەکەم) سەرکەوت تا شاری نەهردەعە هات و وێرانی کرد، هەروەها قوتابخانەکەش لەگەڵ لەناوبردرا (سوسە،٢٠٠٣ :٩)، دووبارە لە کۆتاییەکانی سەدەی سێیەمی زایینی ئاکادیمیای نەهر دەعا دەست بەکاربووە لەلایەن راب (نحمان) کە قوتابی (شمۆئیل) بووە لە دوای ئەویش هەریەك لە راب (دیمی) (مردوو لە ساڵی ٣٨٨ز) و راب (رفرام) (مردوو لە ساڵی ٣٩٥ز) و راب (احا) (مردوو لە ساڵی٤١٩ز) سەرپەرشتی کردووە ، بەمجۆرە ئەو ئاکادیمیایە بەردەوام بووە تا لە ساڵی (١٠٣٠ز) لەگەڵ قوتابخانەکانی تری بابل بە یەکجاری داخرا (سوسە، ٢٠٠٠: ١٨٨).

ئەو ناوەندە خاوەنی سیستەمێکی زانستی پێشکەوتوو بووە، چەندین یاسای تایبەتی هەبووە لە بەرژەوەندی فێرخوازان و کۆمەڵگادا بووە، یەکێ لە یاساکانی دەستەی بەرێوەبەران بە سەرۆکی کۆنگرەکە دەوترا (ریش کلە) لەپاش سەرۆکی کۆنگرەکە سەرۆکی دانیشتنەکان (ریش متبتا)کە دانیشتەکانی بەڕێوەبردنی لە ساڵێکدا دووجار کۆنگرەیان دەبەست، یەکێکیان لە مانگی ئەیلوول لە کۆتایی وەرزی هاوین، ئەوی تریش لە مانگی ئادار کۆتایی وەرزی زستان بووە، لەو کۆنگرەیەدا مامۆستایان و خوێندکاران، زانایان لەهەموو شوێنێك دەهاتن و بەشداردەبوون، فێرخوازان لە هەر ئاست و تەمەنی جیاوازیانایە ئامادە بوون، لە هەموو لایەکەوە پرسیار دەکرا ،لە بارەی وڵامەکەی، لە نێوان ئەندامانی ئامادەبوو گفتوگۆی گەرم لەسەر وەڵامەکەی دەکرا، دواتر وەڵامێك لەلایەن سەرۆکی کۆنگرەکە(ریش کلە) هەڵدەبژێردرا، وەکو فەتوا بۆ پرسیارەکە ڕادەگەینرا و بڵاودەکرایەوە، ئەمە وەکو فەتوای ئایینی و شەرعی وابووە، سودی بۆ فێرخوازان و کۆمەڵگا هەبووە (غنیمە، ١٩٢٤: ٩٤؛ اسحق، ٢٠٠٦: ١٦٧)، تا ئەگەر رووبەرووی هەر گرفتێك ببوونایە ئەوا بە پشت بەستن بەو بڕیارانەی کۆنگرە چارەسەر دەکرا .

---

[1]. تەدمر : Palmyra واتای ناوەکەی بە زمانی ئارامی تەدمرتو(ܬܕܡܪܬܐ،) بووە، بە واتای معجزە دێ ،٢١٥ کیلومەتر باکووری شاری دیمەشق ە ، نزیکەی (١٦٠) کیلۆمەتر لە شاری حومس دوورە، دەکەوێتە سەر ڕووباری عاسی، شوێنێکی ستراتیژی بازرگانی هەبووە، لەسەردەمی شاژنە زەنوبیا زۆر پێشکەوتوو بووە کێبرکێی ئیمپراتۆیەتی ڕۆمای کردووە (شامي، ١٩٩٣ : ٥٠)

٥:٢:٤:٣. یەشیڤای پۆمبدیتا - فومبدیثة- پمبادیتاPumbedita

پۆمبدیتا ناوەندێکی تری ڕۆشنبیری ئایینی جووەکان بووە (الحسن، ٢٠١٤ : ٩٦) شوێنی جوگرافیەکەی لەسەر ڕووباری فورات نزیک شاری ئەنبار بووە، لەهەمان مێژووی دامەزراندنی یەشیڤای سورا دەمەزراوە، تطیلي ئاماژە بەمە دەکات کە پۆمبدیتا هەر شاری ئەنبارە لە (نەهردەعە) نزیکە، لە فەلوجەی ئێستا بووە (٢٠٠٢: ٣٨٦) .

(پۆمبدیتا) لە ئاکادیمیا گرینگەکانی بابل بووە، دامەزرێنەرەکەی (یەهوزا کوڕی حەزقیال) بووە لە کۆتاییەکانی سەدەی سێیەمی زایینی (٢٨٠-٣٠٠ز) ژیاوە، دوای ئەو (راب یوسف بن حبە) بۆ ماوەی دوو ساڵ ونیو بەرێوەبەری (پۆمبدیتا)ی کردووە، دواتر (راب عبای) (مردوو لە ٣٣٨ز) لە دوای ئەو(رافا بن یوسف) (لە ساڵی ٣٥٢ز)، دواتر (راب نحمان بن اسحاق) (مردوو لە ٣٥٦ز) بەڕێوەبەری (پۆمبدیتا) بوونە (سوسە، ٢٠٠٠: ١٩١) لەسەدەی چوارەمی زایینی (راب یوسف بن برشیجا) سەرۆکایەتی (پۆمبدیتا)ی گرتەئەستۆ و ڕۆڵێکی مەزنی بینی لە پێشخستنی زانستگاکە لە نووسینەوەی (تەلمود) بەشی وەرگێڕانی (ژیانی پێغەمبەران)بۆ ئەو دەگەڕێتەوە (غنیمە، ١٩٢٥: ٩٣). کۆمەڵێ لە زانایان ئەو یەشیڤایە ڕۆڵیان هەبووە لە نووسینەوەی تەلمودی بابلیدا.

٥:٢:٤:٤. جگە لەو سێ یەشیڤایە کە بەناوبانگترین و دیارترینان بوونە، چەند یەشیڤایەکی تریش هەبوونە، بەڵام لە ڕووی ناوبانگی و گرینگیەوە لە ئاستی ئەوانەی سەرەوەدا نەبوونە ئەوانیش:

ـــیەشیڤای ماهۆزە(ماحوزە)شارێك بوو لە نزیك مەدائین لەبەشی ڕۆژئاوی ڕووباری دیجلە بووە لە نزیك سلوکیە (غنیمە، ١٩٢٤: ٨٤)، لە دوای داخستنی یەشیڤای (نەهەر دەعە) یەشیڤاکە و خوێندکارەکانی گوازرانەوە بۆ ماهوزە(سوسە،٢٠٠٣: ٩)، چەندەها زانا سەرپەرشتی ئەو ناوندەیان کردووە وەك (راب یوسف و کورەکەی رافا)،ئیمپراتۆر جۆلیان لە ساڵی (٣٦٣ز) هێرشی

کردۆتەوە سەر ماهۆزی و ناوەندەکە داخراوە، دواتر دووبارە دروستکراوەتەوە، (راب زوطرەی دووەم) راس جالوت بووە، کە شۆڕشی لە دژی پاشا (قوبادی دووەم)[1] بەرپا کردووە، بەهۆی پەسند کردنی بیروباوەڕی مەزدەکییەوە بووە لەلایەن قوبادوە، شۆڕشەکە حەوت ساڵی خایاندووە(٥١٣- ٥٢٠ ز)، بەڵام دواتر شۆڕشەکە سەرکوت دەکرێ و (راب زومطر)یش لە سێدارە دەدرێ (سوسە، ٢٠٠٠: ١٩٢)بۆیە یەشیڤاکەش داخراوە.

-یەشیڤای شاری فارس نزیك سورا: فێرگەیەکی بچووك بووە کە سەرۆکەکەی(بابا حەنان) بووە تا ساڵی (٣٧٥ز) بەردەوام بووە.

_یەشیڤای شکان زیب: دوای ڕووخانی (نەهر دعە) دروست بوو.

-یەشیڤای نوسەیبین: بەهۆی هەبوونی فێرگەکانی ساسانیەکانەوە (نەستووری مەسیحی) و بەریەککەوتنی زانستی لە گەڵ جووەکان، بەهێزترین بنکەی ناساندنی تەورات و خوێندنی زمانی عیبرانی بووە (لوی، ١٣٣٩: ١٧١).

_ یەشیڤای فیرۆز شاپوور: بە واتای(شاپووری سەرکەوتوو) ئەو شارە شاری ئەنبارە، (شاپووری یەکەم) دروستی کردووە (ابن الاثیر،٢٠٠٣ : ١: ٢٩٨؛ التطیلی ، ٢٠٠٢: ٣٨٨)، لە ساڵی (٣٥٠ز) دوای سەرکەوتنی بەسەر سوپای بێزەنتی، شوێنی جوگرافی شارەکە لە ڕۆژگاری ئەمرۆ دەکەوێتە پارێزگاری ئەنبار هەروەکو ئاماژەی پێ کرا، بەوەی شارەکە لەنزیك سنوری عارەبەکان بووە، بۆیە لە ژێر چاودێری ئەوان بووە و پارێزگاریان لێ دەکرد، ئارەزوومەندانی زانست لە شارەکانی تر ڕوویان لەو ئاکادیمیایە دەکرد بۆ فێربوونی زیاتر (لوی ،١٣٣٩: ٢: ١٧٢)، تا وای لێهات جووەکانی بابل زیاتر لە جووەکانی فەلەستین، پارێزگاریان لە پاراوی زمانی عیبری و فەرهەنگ و مێژووی جووەکان دەکرد، زیاتر لە ڕێگەی

---

[1]. قوبادی دووەم، ناوی (شیرەویەی کوری کیسرای دووەم) و (مەریەم)ی کچی ئیمپراتۆری بێزەنتی بووە، کە ناسراوە بە (قوبادی دووەم ،٥٩٠- ٦٢٨ ز) لە دژی باوکی (خوسرەو پەروێز) بە زۆرەملێ دەسەڵاتی وەرگرتووە، هەژدە کەس لە نزیکەکانی کوشتووە، باوکی خستۆتە زیندان و دواتر کووشتویەتی، لە کارەکانی بەستنی پەیمانی ڕێککەوتن لە ئیمپراتۆری بێزەنتی (هێرقل٦١٠-٦٤١ز) دیلەکانی گەراندۆتەوە، ماوەیەکی کەم لە فەرمانڕەوایی کردووە و زوو مردووە (زرین کوب، ١٣٦٤: ٥٢٠).

ئەو ناوەنـدانەوە بـووە، کە چـالاکی هەنـدێکیان بەردەوام بـووە تـا سـاڵی (١٩٤٨ز) (ابیش،٢٠٠٦: ١٩).

5:2:5.سیستەم و بەرنامەکانی خوێندن

کۆمەڵی جووەکان بە پێی ئەو ئازادیەی هەیانبووە، بۆ خۆ بەڕێوەبردن لەژێر سەرکردایەتی (راس جالوت)بوونە، یەکێ لە کارەکانی ئەو ڕێکخراوەیە سەرپەرشتی دەزگاکانی ئاینی و پەروەردە و فێرکردن بووە، هیچ یارمەتیەکان لە حکوومەتی ساسانی وەرنەدەگرت، تەنها لە هەندێ کاتدا پشتگیری و پشتیوانیان دەویست بۆ بەرگری کردن لە دژی هێرشی هێزەکانی دەوروبەریان، بەتایبەتی لە دژی هێرشی ڕۆمەکان (زکار،٢٠٠٧: ٧٩).

ئەوانەی دەهاتنە نێو ئەو ئەکادیمیایە، زمانی عیبرانی پێشتر دەخوێند، تا بە تەواوی لە دەقەکـان بـگەن و پێویسـت بـوو بـاوەڕداری ڕاسـتەقینە بـن و هـیچ ڕەفتارێك لە دەرەوەی ئـایین نەکەن، فێرخوازەکـان لە یەشیڤاکان دەمـانەوە کە بەشی ناخۆیی هەبووە، مـانەوەی فێرخوازەکان ئارەزوومەندانە بـووە، دەیـانتوانی لە دەرەوەی یەشیڤاکانیشـدا بـژین بە پـێچەوانەی زانسـتگای مەسـیحیەکان، کە ئەوان زۆر توندبوون لە گەڵ فێرخوازەکان بۆیـان نەبوو لە دەرەوەی قوتابخانەکە بژین، خوێنـدن لەو دەزگایە چەند کاتژمێرێکی دیاری کراو بووە، لەپاش تەواوکردنـی مـاوەی دەرس خوێنـدن بۆیـان هەبـوو ئـیش بـکەن وەك کشـتوکاڵ کـردن، بەمەرجـێ پێویسـت بـوو لەسەریان ئاداب و ڕێوڕەسمی ئاینی ڕەچاو بکەن، ئەرکە فێرکاریەکان بە تەواوی ئەنجام بدەن و ڕێزی مامۆستاکان و سەرۆکی یەشیڤا و کارمەندانی فێرگەکە بگـرن (نژاد،١٣٩١: ٤٧)، هەر یەشیڤایەك سـەرۆکێکی هەبوو وەکو بەڕێوەبەر وابووە، لە لایەن زانـا گەورەکـانەوە هەڵدەبژێردرا (مصـالحە،٢٠٠٦: ١٩)، واتـا دیـاری کردنـی بەڕێوەبەر بەهەڵبژاردن بووە.

چەنـدین مامۆسـتا لە بـوارە جیـا جیاکانـدا دەرسـیان دەوتەوە، ئەگەر فێرخـوازان ژمارەیان زۆربوایە، ئەوا بەردەستێکی دەبووکە وانەی مامۆستاکەی دووبارە دەکردەوە بە پێ ئەوەی لە تەلموود هاتووە ،مامۆستایەك بۆ بیست فێرخواز بووە، ئەگەر بـوو بە چـل فێرخـواز دوو مامۆسـتا پێوسـت بـووە (عبدالـدائم، ١٩٧٣ :٣٠)، سـەرۆکی

یەشیڤا بەیانیان و ئێواران دەرسی دەوتەوە، لە هەمان کاتدا ئیدارەی یەشیڤاکەشی دەکرد، ڕادەی گرینگی پێشکەوتنی ناوەندەکە پەیوەست بووە بە بەهێزی کەسایەتی و ئاستی زانستی بەرێوەبەرەکە.

بەرنامەی خوێندن بە شێوەیەکی گشتی بابەتەکان پەیوەندیدار بوون بە بنەما ئایینی و پێویستەکانی مەزهەبی، لە خوێندنەوە و شیکردنەوەی کتێبی پیرۆز(پەیمانی کۆن) تەورات، بەڵام خوێندنەوە و دیراسەی تەلمودیان بە گرینگتر دەزانی هەردوو بەشەکەی میشنا و گومارا دەخوێنران (عایش ،٢٠٠٢: ١٤)، خوێندنی گومارا سێ ساڵی دەخایاند، کە تەواو دەبوون واتا ئەوانەی (گومارا)یان تەواو دەکرد دەبوون بە (گوماران) یان (تەواو کەر، یان بە تەواوکەری خوێندن) ناو دەنران، زیاتریان بخوێندبا پلەیان بۆ (رابا) بەرزدەکرایەوە یان دەبوون بە (رابی تناخی) شارەزایی تەواویان لە بارەی (گومارا) و (تەلمود) هەبووە، لە بوارە جیاوازەکانی دا دادەمەزران، هەندێکیان بۆ ئیدارە دانی کاروباری مەزهەبی بۆ ڕێنیشاندانی ئامۆژگاری ئایینی دەنێردرانە نێو کۆمەڵگای جووەکان، کەچی رابە مامۆستاکان لە یەشیڤاکاندا دەمانەوە و دەرسیان دەوتەوە، هەرچەندە لە سەرەتادا گرینگی زیاتر بە بابەتە ئایینیەکان دەدرا، بەڵام لە ماوەکانی دواتر جگە لە بابەتی ئایینی بابەتەکانی تری (زمانی عیبری، ئارامی، خواناسی، ئەخلاق، عیرفانی، فیقهی ماف، زانستی سروشتی، پزیشکی، بیرکاری، ئەستێرەناسی، مێژوویی، کولتووری گشتی و جادووگەری سیحر) دەخوێنرا، پەیمانگاکان لە سەرانسەری دەوڵەتی ساسانی درێژەیان بە ژیانی خۆیان دا تا سەردەمی ئیسلامیش بەردەوام بوونە (لوی، ١٣٣٩: ٢: ١٧٣).

دەوڵەتی ساسانی دەستی نەدەخستە ناو ڕێکخستنەکانی یەشیڤاکان ئەوان سەربەخۆیی تەوایان هەبووە، بەڵام لە حاڵەتی خراپی پەیوەندی و ڕەوشی سیاسی گۆڕانکاری بەسەرداهاتووە، ئەو ناوەندانە ڕۆڵیان هەبووە لە گەشەسەندنی ڕەوشی ڕۆشنبیری و زانستی چونکە جگە لە خوێندنی بابەتی ئایینی بابەتەکانی تری زانستیش دەخوێندرا .

٣:٥. ناوەندەکانی فێربوونی ئایینی مەسیحی

دوای بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی، گەیشتە زۆربەی بەشەکانی جیهانی ئەو کات وەك لە بەشی ڕۆژئاوا دەوڵەتی ڕۆما، لەبەشی ڕۆژهەڵات دەوڵەتی ئەشکانی، لە میزۆپۆتامیا و شارەکانی هەولێر وکەرکوك، تا ڕۆها و نوسەیبین و جوندی شاپوور و سلوکیە و شارەکانی تری ئێران (ادی شیر، ٢٠٠٧: ٢٢)، لەو ماوەیەدا بەهۆی ئەو ئازادییەی لە قەڵمڕەوی دەوڵەتی ئەشکانیدا لە بەرامبەر ئایینیەکانی تر هەبووە، بووە هۆی زیاتر گەشەسەندن و بڵاوبوونەوەی ئایینیەکە، لە ساڵی)١٥٠ز(لە ڕێگەی بازرگانان و موژدەدەران لە زۆربەی ئێران بڵاوبۆوە لەسەردەمی لەناوچونی ئەشکانیەکان نزیکەی (٢٠)ئەسقفی مەسیحی لە وڵاتی دوو ڕووبار لەبەشی رۆژئاوای ئێران هەبوونە (Labourt1904:66-92)،

لەماوەی دەوڵەتی ساسانیدا ئایینەکە زیاتر گەشەی کرد، لە ڕێگەی نێردە موژدەدەرکانەوە کە بە هەموو لایەکی جیهان بڵاوبوونەوە(ناس،١٣٤٥: ٤١٩)، وێڕای ڕۆڵی موژدەدەران(بانگخوازان) و بازرگانان، هەر لەڕێگەی ئەو بازرگانانەوە کە گەشتیان دەکرد بۆ وڵاتە دوورەکان، بە تایبەتی بۆ ڕۆژهەڵات و ناوەراستی ئاسیا، بە هەر شوێنێك و ئاوەدانیەك هەبووایە ئایینەکەیان بە خەڵکی ڕادەگەیاند، هەروەکو توێژەرەکی فارسی ئاماژە بە ئەسقفێك بە ناوی (داوود) دەکات، کە ئەسقفی ئابلە (شاری بەصرای ئێستایە) لە ساڵی(٣٠٠ز) بازرگان بووە، لەهەمان کاتدا بۆ گەیاندنی موژدەی مەسیحیەت گەشتی کردووە بۆ هیندستان (محمد،١٣٩٦: ١٦٣)، کاتێ ئایینی مەسیحی لەبەشی ڕۆژهەڵات بڵاوبۆوە کومەڵێ کڵێسا بونیادنراوە، ئەوان پەیوەندیان بە مەسیحیەکانی دەوڵەتی ساسانی هەبووە بە تایبەتی مەزهەبی نەستوری، چونکە ئێران پشتیوانی لەو مەزهەبە دەکرد لە دژی دەوڵەتی بێزەنتی، کە ئەوان پشتیوانی مەزهەبی مۆنۆفیزییان دەکر، چەند هۆکاری تر هەبوونە لە پاڵ زیاتر بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی لەوانە:

١. مەسیحیە هەڵاتووەکانی ناو دەوڵەتی ڕۆما، پێش ئەوەی ڕۆما دان بە

ئـایینی مەسـیحی دابنـێ، ئەشـکەنجەی زۆری مەسـیحیەکانی دەدا ، چـونکە ئەوکـات ئـایینەکە ڕێـگە پێـدراو نەبـووە بەتـایبەتی لەسـەردەمی ئیمپراتـۆر (دیکلتیانۆس) لە ساڵی (٣٠٤ز) بۆیە ئازار دەدران و دەکوژران، بەشێکیکان ڕایان دەکـرد بۆنـاوچە دوورە دەسـتەکانی دەوڵەتـی ڕۆمـانی (سـباهی، ٢٠٠٢ :٢٣)، بەتایبەتی بۆ بەشی ڕۆژهەڵات و بۆ ناو قەڵمڕەوی دەوڵەتی ساسانی .

٢. لەڕێگەی بە دیلگیراوانی جەنگ بۆ نموونە لە ساڵ (٢٦٠ز) (شاپووری یەکەم) هەڵمەتـی سـەربازی لەدژی ڕۆمـا ئەنجـام داو گەیشـتە ئەنتاکیـا، کە مەڵبەندی ئایینی مەسیحی بوو (Baum & Winkler 2000: 9)، دوای سەرکەوتنی ژمارەیەکی زۆر لە خەڵك و سەربازان و ئەفسەرانی بەدیل گرت و لە چوارچێوەی دەوڵەتی ساسانی نیشتەجێی کردن (کریستنسن،١٩٥٧: ١٥٣)، ئەوان بەشێکیان یۆنانی بوون و ببوون بە مەسیحی، ئەمەش بووە هۆی گواستنەوەی ئایینەکە و وێڕای زانست و زانیاری یۆنانی.

کەواتە مەسـیحیەکانی دەوڵەتـی ساسـانی هەنـدێکیان خەڵکـی ڕەسـەنی ناوچەکە بوونە لە ڕێگەی مـوژدەدەران ئایینەکەیان پەسند کردووە، بەڵام هەندێکی تریان جووە بەدیلگیراوەکانی سەردەمی بابلی نوێ بوونە، دواتر بوونە بە مەسیحی، هەنـدێکی تریـان یۆنـانی یـان ڕۆمـانی بـوونە بە تـایبەتی ئەوانەی شـاپووری یەکەم بەدیلی گرتوون و هێناونی بۆ ناو چوارچێوەی دەوڵەتی ساسانی.

١:٣:٥. ناوەندیی ئایینی مەسیحی (کڵێسا)

نەریتی فێربوون لە پەرستگا، نەریتێکی باو بووە لە گشت ئایینەکان[١]هەروەکو پێشتر ئاماژەی پێ کرا، بۆیە کڵێساکان وەکو هەر شوێنێکی تری ئایینی، بەمەبەستی ئەنجامدانی پەرستن بووە، دواتر بۆ ئاشنا بوون و فێربوونی بیروباوەڕی ئایینەکە بەکارهاتووە، بەتایبەتی لەقۆناغەکانی سەرەتایی بۆ پەروەردەی ئایینی ئەخلاقی و پاککردنەوەی دەروون وگەشەسەندنی گیانی چاکە و چەسپاندنی بیروباوەڕ و ڕێگەی ڕاستی و گرینگیدان بە لایەنی رووحی، هەرچەندە لەو ماوەیەدا بابەتی زانستی و فەلسەفی گرینگی پێ نەدراوە، هەروەکو توێژەرێك ئاماژە بەمە دەکات کە مەسیحیەکان سەرەتا هێزی باوەڕ لە لایان ئەوەندە زاڵ ببوو، ڕۆشنبیری یۆنانی و ڕۆمانیان پەسند نەبووە (مینوا، ٢٠٠٥: ٧٧)، بۆیە فێربوون لە سەرەتایی سەدەی یەکەمی مەسیحی تەنها گرینگی دان بووە بە فێربوونی بنەماکانی ئایینی مەسیحی، بە پێی ئەوەی لە ئینجل هاتووە لەسەر هەموو ئەندامێکی مەسیحی منداڵ، یان گەورە پێوستە فێری خوێندن و نووسین بکرێ:٢) Feddes٢٠٠٢, (بۆیە بە خێرایی لەهەر شار و دێیەك ژمارەیەکی زۆر کڵێسە بونیادنرا، بۆ فێرکردنی بنەماکانی ئایینی، ئەمەش بەهاندانی پیاوانی ئایینی و لە ژێر فەرمانی ئینجل بووە، کە داوا لە پەیڕەوانی دەکات بڕۆن هەموو نەتەوەکان فێر بکەن، هەروەکو لە ئینجلی متی هاتووە (فاذهبوا وتلمذوا جميع الامم وعمدوهم باسم الاب والابن والروح القدس) (انجيل متى، ٢٨: ١٩).

بۆیە لە کڵێساکان و دێرەکان شوێنی تایبەتی بۆ فێربوون و شارەزابوونی ئایینەکە هەبووە، بە تێپەڕبوونی کات ڕێکخراوە بۆ فێربوونی سەرەتایی و ناوەندی و خوێندنی زیاتر، زۆربەی قوتابخانە سەرەتایی و هەندێ ئامادەیی لەناو کڵێسەکان

---

[١]. تا لە ئایینی ئیسلام مزگەوت یان مسجد شوێنی فێربوون و خوێندن بووە، پێی وتراوە (حوجرە)، دیارە مەزگەوتەکان مەڵبەندی سەرەکی ڕۆشنبیری ئایینی و ئەدەبی بووە، هەروەکو العزاوی کاتێ ئاماژە بە ڕۆڵی مزگەوت لە ئامێدی دەکات کە مزگەوتی ئامێدی وەکو زانکۆ وابووە چەندەها زانا و بیرمەند تێیدا تەخەروجیان کردووە (١٩٨٨ : ٨٥).

بوونە، بە زۆری خوێندنی ئامادەیی لە ناو دێرەکان[1] بووە، خوێندنی باڵا لە شارە گەورەکان بووە،کە دیارە وەکو دەوترێ زانستگا ئاست بەرزەکان تەنها لەشارە مەزنەکان هەبوونە(اسحق،٢٠٠٦ :٥٨)، هەروەکو بیگولیفسکایا پێی وایە لەم قۆناغەدا، بابەتی سەرەتایی نووسین و خوێندن فێردەکران وەکو پەیژە وا بوونە بۆ سەرکەوتنی زیاتر، واتا لە قۆناغەکانی تر زیاتر دەیانخوێند، بەڵام لە دوای سەدەی چوارەمی زایینی فێربوون، لە ئایینی مەسیحی شێوازێکی تری وەرگرت و بەشێوەیەکی فراوانتر درێژە بە خوێندن دەدرا (١٩٧٩: ٦١)، ئەویش بەهۆی دەرکەوتنی بیروڕای جیاواز لە ئایینەکە، هەروەکو پێشتر ئاماژەی پێ کرا، پارچە بوونی پەیڕەوانی لەسەر شێوە و خەڵقی پێغەمبەر عیسی (د.خ) شێوازی فێربوون و خوێندن لە چوارچێوەی بنەماکانی ئایینەکە دەرچوو، بەڵکو زانست و فەلسەفەی یۆنانی بەکارهاتووە و هەرلایەنەو مەبەست لە مەزهەبەکانی مەسیحی(نەستوری و مۆنۆ فیزی) بۆ سەلماندنی ڕاستی بۆچوونی خۆی، لە لایەکی تر بۆ پارێزگاری کردن لە ئایینەکە بۆ ڕووبەروو بوونەوەی ئەوانەی دژایەتیان دەکردن، بە تایبەتی لە بەرامبەر بیروباوەڕی ئەو کات، هەر یەك لە ئایینەکانی (جوو و زەردەشتی و مانی) بۆ بەرگری کردن لە ئایینەکە پەنایان بۆ زانست و فەلسەفەوە بردووە .

واتا هەمووان بۆ پاراستن و بەهێزبوون بە بەڵگەی زانستی بۆتێگەیشتنی زیاتری کتێبی پیرۆز تا بتوانن گفتوگۆی بێ باوەڕەکانی بکەن، سوودیان لە زاراوە و هەندێك دەستەواژەی فەلسەفی وەرگرتووە (مینوا، ٢٠٠٥: ٩٨)، بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی لە شارەکانی یونانی هۆکار بووە، بۆ ئەوەی زۆربەی بەرهەمە نووسراوەکانی سەرەتایی بە زمانی یۆنانی بێ، چونکە وەك وتراوە زمانی یۆنانی، زمانی فەرهەنگ و زانست و فەلسەفە بووە، بۆیە لەهەموو ڕۆژهەڵات زمانی مەسیحیەکانی سەرەتایی یۆنانی بووە (بسترس واخرون، ٢٠٠١، : ٩)، دواتر دەستکرا بە وەرگێڕانی بابەتە فەلسەفی زانستە یۆنانیەکان بۆ زمانی سریانی، ئەمە بووە هۆی گواستنەوەی زانست و فەلسەفەی یۆنانی بۆ ڕۆژهەڵات و ئێران،

[1] .دێر شوێنی نیشتەجێی ڕەبەنەکان بووە، ناوەکە لە وشەی ئارامی (دێرا) هاتوە، کە بە واتای ومنزل) دێ(اسحق، ٢٠٠٦: ٥٨) .

که به گەورەتــرین هۆکــاری گەشەســەندنی زانســتی و ڕۆشــنبیری له دەوڵەتــی ساسانیدا دادەنرێ .

دوای سـوود وەرگـرتن له فەلسـەفەی یۆنـانی له کڵێسـه و دێرەکـان، چەنـدەها ناوەنـدی زانستی ئاست بەرزیـان دامـەزرانـدووه، له پـاڵ کڵێسـەکان شـوێنی فێربـوون وەکـو قوتابخـانه هەبـووه پێیـان دەوت (اسـکول)، که وشـەیەکی یۆنـانیه به واتـای (قوتابخـانه)دێ، که جگه له بـابەتی ئـایینی گرینگیـان به زانستەکانی دونیـایی دەدا، وەکو فەلسەفه و پزیشکی وبیرکاری وفەلەك و مۆسیقا، ئەوەی لەو دەزگـایه دەردەچـوو پێـی دەوتـرا اسـکولان (صـفا، ١٣٣٠: ١١-١٣)، دواتـر ئەوەی بـۆی بگونجابـا دەڕۆیشـتن بـۆ شـاره مەزنەکـان بـۆ خوێنـدنی بـاڵا بەتـایبەتی له زانسـتگاکانی (نوسـەیبین و ڕوهـا) بـۆیه مەسـیحیەکان هۆکـاری گواسـتنەوەی زانستی یۆنانی بوونه بۆ ناو دەوڵەتی ساسانی، هەروەکو مطهری لەو بڕوایه دایه ڕۆشنبیران و زانایان لەو ڕۆژگاره زۆربەی مەسسیحەکان بوون، بۆیه مەڵبەندەکانی زانسـتی و فەرهەنگـی لەئێـران لەلایەن مەسـیحیەکانەوە بوونیـادنراوه نەك له لایەن زەردەشتیەکانەوە (١٣٧٢: ٩٩)، ئایینی مەسیحی بەشێوەیەکی بەرفراوان بڵاوببووه به ناوی (کەنیسەت مشرق)[1]یان کڵێسەی فارس، یان نەستوری یان سریانی بـووه ، ئەویش به هۆی:

ا.بەوەی سـەرەتا ئـایینی مەسـیحی له وڵاتـی سـوریا گەشـەی کرد و تەنەشـەی کرد و له ڕێگەی موژدەدەر و پەیامنێرەکان بانگەوازیان بۆ باوەڕ و ئـایینەکه دەکرد که خەڵکی ڕەسەنی سوریا بوونه،بۆیه ناوەکه بۆ ئەوان دەگەڕێتەوە.

ب. ئەپرەشیەی مەدائـین سـەرەتا له ژێر سەرپەرشـتی بەتریکـی سـوریا بـووە، که له مەڵبەندەکەی شاری ئەنتاکیه بووه .

ج. له ڕووی زمـانەکەوە زمـانی سریانی هەمـان زمـانی سوریه، (الاثوریـة)، که خەڵکـی نـاوچەکه بەکاریـان هێنـاوه (نصـري، ١٩٠٥ :٣٨)، دواتـر بـوو به زمـانی خەڵکی وڵاتی دوو ڕووبار و جەزیرەی فورات و وڵاتی شام، دواتر بۆ نـاو دەوڵەتی

---

[1] . هەرچەنده ئەو ناوه زۆر ورد نییه، بەوەی هەندێ شوێنی دەرەوەی دەسەڵاتی ساسانی وەکو چین و هیندستان و ڕۆژهەڵات به واتای له دەرەوەی قەلەمڕەوی دەوڵەتی ساسانی بووه.

ساسانی تا گەیشتووە بە ڕۆژهەڵاتی نزیك، باشووری چین و کەنارەکانی ڕۆژئاوای هیندستان(برصوم، ١٩٩٦: ١٥).

کەواتە وڵاتی دوو ڕووبار، ئەو شار و هەرێمانەی لە چوارچێوەی دەوڵەتی ساسانی بوون بە سریانی، یان بە نستوری ناسراو بوون، لەسەدەی چوارەمی زایینی ڕێکخرا بە ناوی کڵێسەی ڕۆژهەڵات، سەرپەرشتی گشت کڵێسەکانی ڕۆژهەڵاتی دەکرد و لە کڵێسەی بێزەنتی جیابووە (حبی، ١٩٧٩: ٢)، بەهۆکاری سیاسی بێزنتیەکان و ساسانیەکان دەستیان دەخستە ناو کاروباری ئایین، هەڵوێستەکان لە دەوڵەتی ساسانی گۆڕانکاری بەسەرداهات، لەسەرەتایی سەدەی چوارەمی زایینی کاتێك ئیمپراتۆری ڕۆمانی (کوستەنتین Costantin) مەرسومی بەناویانگی میلانۆی لە ساڵی (٣١٣ ز) دا دەرکرد، دانی نا بە ئایینی مەسیحی، ئەم هەڵوێستەی ڕۆما لە دەوڵەتی ساسانی لێکدانەوەی سیاسی بۆ کرا و مەسیحیەکانی ناو دەوڵەتی وەك بە کرێگیراو و سیخوڕی دەوڵەتی ڕۆمانی سەیری دەکران، ئەم جۆرە سیاسەتە بەردەوام نەبووە، بەڵکو لەسەردەمی هەندێ لە پاشایانی ساسانی لێبووردە بوونە و خۆیان بە دوورگرتیە لە ئازاردانی پەیڕەوانی ئایینیەکانی تر، هەروەکو ابونا ئاماژە بەمە دەکات بەوەی پاشایانی ساسانی هەندێکیان لێبووردە و نەرم نیان بوونە لەگەڵ مەسیحیەکان، هەندێکی تریان سیاسەتی چەوساندنەوە و دژایەتی ئایینەکەیان کردووە، ئەویش بە هاندانی پیاوانی ئایینی زەردەشتی بووە (٢٠٠٧: ١: ٢٢)، بەڵام هەندێ لە پاشان زۆر جوامێرانە ڕەفتاریان کردووە لەگەڵ مەسیحیەکان، بۆ نموونە پاشا (یەزدگوردی یەکەم، ٣٩٩-٤٢١ز) بە شێوەیەکی شایستە هەڵسوکەوتی لەگەڵ مەسیحیەکان کردووە و چەندین کڵێسای دروست کرد و بنەماڵەیەکی زۆر بوون بە مەسیحی (پیرنیا، ٢٠١٣: ٣٤٦) .

لە مێژووی سەرەتای بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحیدا هەر لەناو کڵێساکان شوێنی فێربوون یان قوتابخانە هەبووە، کەواتە کڵێسەکان لەیەك کاتدا شوێنی پەرستن و فێربوونە، ئەمانە وای کرد ژمارەی کڵێسە و دێرەکان زۆربن لە ناو چوارچێوەی دەوڵەتی ساسانیدا (ادی شیر، ٢٠١٠ : ٢٠)، بەدیهێنانی ئەم مەبەستەش بە شێوەیەکی ڕێکخراو بووە لە قۆناغی بنەرەتدا تەنها بابەتە سەرەتاییەکان، وەك ڕەوشت و ڕەفتاری ئایینی بە شێوەی ئاواز و سروودی تایبەت (التراتیل والمزامیر) دووبارە کردنەوە فێردەکران، بۆیە بەمەبەستی بە بەڕێوەبردنی

کڵێسە و دیرەکان، بۆ چەند بنکەیەکی ئیداری بەناوی (ئەپرشیە)، بەواتای هەرێم ڕێکخرابوون، ئەپرشیەت یەکەیەکی ئیداری بەڕێوەبردنی کڵێسەکان بووە، لەسەرتاسەری دەوڵەتی ساسانی شەش ئەپرەشیە هەبوونە (قزنجي،٢٠١٠: ٧)، بە ناوی شارە بەناوبانگەکانی ئەو کات بوونە ئەوانیش:

١- هەرێمی حەدیاب، یا ئەپرەشیەی ئەربیل.

٢-هەرێمی بین گرمایی، ئەپرەشیەی کەرکووك (بیث گەرمایی) کرخ-سلوخك.

٣ - هەرێمی ئەهواز (خۆزستان –عیلام)، ئەپرشیەی جوندی شاپور(بیث لافط).

٤-هەرێمی ئەپرەشیەی نوسەیبین(بیث عربایی) .

٥-هەرێمی میشان، یان حیرە .

٦- هەرێمی بابل، یان ئەپرەیشیەی سلوکیە، یان تیسەفون، یان مەدائین-(بیث ارامایی) (حبی، ١٩٧٩: ٣؛ مرعي، ٢٠٠٨: ٩٨)، لە ساڵ (٤١٠ز) کۆنگرەی نیکیا بەستراو بڕیار درا بە یەکخستنی کڵێسەکانی ڕۆژهەڵات، ئەسقفی سلوکیە مەطران[1] مەزن سەرپەرشتی پێنج مطرانیەتی بیت لاپات (جوندی شاپوور) لە خۆزستان ونوسەیبین و پرات(پارت) میشان حەدیاب (اربل) و کرخا بیت سوخ (کەرکووك) کردووە (کریستسن، ١٩٥٧: ٢٥٧). هەوڵ دەدرێ ئاماژە بە دوو ئەپرەشیەی گرینگ بکرێ، ئەوانیش ئەپرەشیەی ئەربیل و بیت گەرمایە :

[1] .ئەسقف: وشەیە بە سریانی (ئافیسقوفو) بووە بە یۆنانی (ئیپسکوپوس) بە واتای (چاودێر = المراقب) دی، یاخود بە واتای سەرۆکی قەشەکان و سەرۆکی کڵێسەی شاری بچووك یان گوند، (نجات نیا و قنبری،١٣٩١: ٧٠) .

٢:٣:٥. هەرێمی حەدیاب یا ئەپرەشیەی اربل

حەدیــاب(Adiabene)یــان ئەدیابیــا، هەرێمێکــی گرینــگ و بەرفراوانــی مەســیحیەت بــووە، ڕۆڵ و پێگەیەکــی دیــاری مێژوویــی هەبــوو، پــایتەختەکەی (ئەربیــل — اربــل) بــووە، شانشــینەکی نــیمچە ســەربەخۆی ســەربە دەســەڵاتی ئەشــکانیەکان بــووە (Amin, Deroch ،٢٠١٦: ١)، نــاوی حەدیــاب لە وشــەی ئارامی (ئەدیابیتی) بە واتای زێ (دی یان ذب)هاتووە، واتای هەرێمی دوو زێ دەگەیەنــێ (الحســني، ٢٠١٣: ٣٤)، اربــل مەڵبەنــدی ئیــداری واتــا پایتەخــت بــووە)حنون، ٢٠٠٩: ١٥١)، لە چوارچێوەی ئەو جوگرافیە بووە، کە دەوڵەتی ئاشووری تێــدا فەرمــانڕوا بــووە، بەتــایبەتی لەســەردەمی ئاشــوری نــوێ (٩١١-٦١٢ پ.ز)([1])بــۆیە هەنــدێ جــار بە حەدیــاب وتــراوە ئاشوریــا (باقروســفر، ١٩٦٦: ٤)، بەوەی بەشێکی گەورەی جوگرافیای وڵاتی ئاشووری دەگرێتەخۆ (صائغ، ١٩٢٣: ١٩)، هەروەکو یاقوت الحموی ئامــاژە بەمە دەکات کە حەدیاب لە نێوان دوو زێ بــوو، دوو ڕۆژە ڕێ لە موصــل دووره(١٩٧٧: ١: ١٣٨)، لەمــاوەی فەرمــانڕەوای ئەخمینیەکان بە حەدیاب وتراوە (اثوریا) یان ئاشوور، چونکە هەردوو ناوچەکە لە ڕووی جــوگرافیەوە زۆر لەیەك نزیــك بــوونە (بــاقر وســفر، ١٩٦٦: ٤)هەر لەبەر ئەوەیە لە نووسینەکانی دارای یەکەم لە چیــای بێســتون دا ئامــاژە بە هەرێمەکــانی دەوڵەتی ئەخمینی کراوە، بەڵام نــاوی حەدیاب نەهــاتووە بەڵکو بە هەرێمی ئاشــوور ناوی بردووە (باقر، ١٩٨٠: ٥٨)، لەوە دەچێ هەردوو هەرێمەکە بە یەکەوە بــوو بــن، لەسەردەمی سلوکیەکان بۆ بەڕێوەبردنی ناوچەکە بۆ بیست هەرێم دابەش کرابوون، بە هەر بەڕێوەبەرێك پێ دەوترا (ساتراب)[2] بەتایبەتی لە وڵاتــی دوو ڕووبــار لەبەشــی

---

[1]. لە نووسراوە مێخیەکاندا ناوی چەندین بەڕێوەبەری اربیل ناویان هاتووە، وەك (صل-عشار) لەسـاڵی (٧٨٧ پ.ز) و(بـا-ئاشـور-لامـور) لە (٧٥٩ پ.ز) و(نـابۆ- لینـو) لە (٧٠٢ پ.ز) (الحمیـداوی، ٢٠١٩ : ٩) .

[2] . ستراب، یان بیذخش نازناوێکی کۆنی مەرزەبانە بە واتای حاکمی هەرێم دێ، دیارە مەرزەبان لەسەردەمی ساسانی بەکارهاتووە (کریستسن، ١٩٥٧: ١٢٦)

باشوور (بابل و میسان) لە بەشی باکووریش (حەدیاب و حەزەر)[1] بووە (قزنجی، ٢٠١٠: ١٤).

هەڵکەوتەی شوێنی جوگرافی حەدیاب نزیك لە ڕووباری خابور(Ona) و ڕووباری دیجلە و لە نێوان هەردوو زێی گەورە (Zabu elu)و زێی بچووك ((Zabu Shapliu بووە (غنیمە، ١٩٢٤ :٤)، بۆیە ناوەکەی هەمان واتای هەرێمی نێوان دوو زێ هاتووە، سنووری حەدیاب کەوتبووە نێوان هەردوو زێیەکە تا سەدەی یەکەمی زایینی بەردەوام لە فراواندا بووە، تا چەند ناوچەی تری دەگرتەخۆ وەك (نوسەیبین، ماردین، حەران، بەشێك لە ئەرمێنیا) هەتا شانشینی حەزەریش بەشێك بووە لە حەدیاب (اسماعیل، ١٩٧٠ :٩٨))، لەسەردەمی ئەشکانیەکان حەدیاب زیاتر بەرفراوان بووە و گەشەی کردووە (حنون، ٢٠٠٩: ١٥١)، ئەویش بەهۆی ئەو ئازادییەی لەو سەردەمە بە هەرێمەکان درابوو. ناوچەیەکی سنووری بووە لە نێوان سنووری ئەشکانی و ڕۆمەکان، نووسەرێك ئاماژە بە سنووری حەدیاب دەکات بەوەی بریتی بووە لە هەرێمی کوردستانی ئەمڕۆ (الصمادی، ٢٠١٥ :٢٥)، بەڵام سنووری حەدیاب بە پێی ئەو ڕەوشە سیاسەی پێیدا گوزەری کردووە، هەندێ جار لە هەرێمی کوردستان زۆر بەرفراوان تر بووە، هەروەکو ئاماژەی پێ کرا تاوەکو کوردستانی باکوور و ڕۆژئاوای درێژدەبۆوە، شارەکانی نوسەیبین و ماردین و بەشێك لە ئەرمێنیا دەگرتەوە .

حەدیاب لەسەردەمی ساسانیدا، وەکو هەرێمیك سەر بەدەسەڵاتی ساسانی بووە (ئەردەشێری دووەم، ٣٧٩- ٣٨٣ز) حاکمی بووە لەو هەرێمە، وا باو بووە ئەو شازادانەی دەبوونە پاشا سەرەتا ئیدارەی هەرێمێك بکەن (کریستنسن، ١٩٥٧: ٨٩).

کەواتە بە پێی ئەو هەلومەرجە سیاسیەی[2] کە لە ناوچەکەدا هەبووە،

---

[1]. حەزەر شارێکی کۆنی عێراقە، دەکەوێتە بەشی باشووری ڕۆژئاوای موصڵ بە دووری (١١٠کم) ڕۆمەکان پێیان وتوە (هاترا)، هەرێمیك بووە سەر بە هەرێمی حەدیاب (عبودی، ١٩٩١: ٣٥٦_٣٥٨) .

[2] .مەبەست پەیوەندی سیاسی حەدیاب، یان ئەدیابینە سەربە ئەشکانی بوو، بەهۆی ئەوەی ئەشکانیەکان بەردەوام لەشەڕ دابوونە زۆربەی هەرێمەکانی سەربەخۆ بوونە لە هەمووان زیاتر هەرێمی حەدیابین، لە لایەکی تر حەدیابین بووە بە مەیدانی جەنگ لە نێوان زڵ هێزەکانی ئەوکات وەك شەڕی نێوان ئەشکانیەکان و سلوکیەکان لە لایەك، دواتر شەڕی نێوان ئەشکانیەکان و ڕۆمەکان بووە (مجید، ٢٠١٠ :٤٢).

سنووری حەدیاب گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە، تا لەسەردەمی دەوڵەتی ساسانی هەرێمێکی بەرفراوانی مەسیحیەت بووە، سەرچاوە سریانیەکان ئاماژە بەوە دەکەن، مەسیحیەت زوو گەیشتۆتە حەدیاب دەردەکەوێ کۆنتیرین ئاماژە بە ناشنا بوونی ئێران ڕۆژهەڵات بە ئایینی مەسیحی لە ڕێگەی هەردوو شاری (ئۆسەرینە) پایتەختی ئیدیسا و (اربل) پایتەختی حەدیاب بووە، ئەو دووشارە لە سەردەمی ئەشکانیدا مەڵبەندی سەرەکی بانگخوازانی ئایینی مەسیحی بوونە، هەروەکو یوسابیۆس قەیصری (١٦٤-٣٤٠)[١] مێژوونوس و ئوسقفی مەسیحی لە سەدەی چوارەمی زایینی ئاماژە بەوە دەکات، کە (تۆماس) یەکێ لە هاوەڵاکانی پێغەمبەر عیسی (د.خ) بووە لەسەر خواستی (ئەبگار) حاکمی ئۆدیسا، کە گوێبیستی کارەکانی ببوو بۆیە داوای کردووە بێت بۆ شارەکەی (ڕوها)، (تادئۆس) ناسراو بە (مار ئەدی یان ئەدای) نێردراوە بۆ ئەوێ، بووە هۆی گەیاندنی ئایینەکە بەو شارە (١٩٧٩: ٥٥)، (مارئەدی) لەساڵی (١٠٠ز) مارپقیدای (فقیزادە)[٢] بە ئەسقفی اربل هەڵبژێردراوە (اسموس، ١٣٧٧: ٣٦٦)، هەروەکو لە سەرچاوەکانی مێژووی مەسیحیش ئاماژە دەکەن، بەوەی (مار ماری و مار ئەدی)ڕۆڵیان هەبووە لە گەیاندنی ئایینەکە بۆ ڕۆژهەڵات، هاتوونەتە هەرێمەکە و ئێران و ڕۆژهەڵات(بن متی، ١٨٩٦: ٤؛ بن سلیمان، ١٨٩٩: ٢؛ حبی، ١٩٧٩: ٢؛ ابونا، ٢٠٠٧: ٥).

لە دوای بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی، هەرێمی (حەدیاب) زۆر بەرفراوان بووە، تاوەکو ئەزربێجان و هەموو نەینەوای گرتبووەخۆ، کە درێژدەبۆوە لە زێی بچووک تا ڕووباری خابوور(صائغ،١٩٢٨: ٨)، بە تایبەتی دوای ئەوەی مەطرانیەتی ڕۆها بەهۆی کێشەی نێوان ڕۆمان و ساسانیەکان ڕۆڵی پێشتری

[١]. یوسابیۆس قەیصری ١٦٤-٣٤٠ ز ئەسقفی قەیسەریە بووە لە فەلەستین، نازناوی باوکی مێژووی کڵێسەی هەبوو، کتێبەکەی وەکو سەرچاوەیەکی باوەڕ پێکراوی مێژووی مەسیحیەتە بەناونیشانی (تاریخ الکنیسە) بووە.

[٢].مار ئەدی لە حەدیاب توانی کەسێك بە ناوی فقیزادە بکاتە مەسیحی، کە لە بنەماڵەیەکی هەژار بووە، لە دەست بنەماڵەکەی ڕایکردبوو بۆ لای (مارئەدی) پاشان کردی بە قەشە لە ساڵی (١٠٤ز) ڕەوانەی هەولێری کرد، دواتر خێزانەکەی دەبن بە مەسیحی لەگەڵ بەشێکی زۆری خەڵکی شارەکەی لە ساڵی (١١٤ز) مردووە (ادی شیر٢٠٠٧ :٢: ٩).

ئەما، بۆیە سەرپەرشتی کڵێساکان گوازرایەوە بۆ حەدیاب، مەڵبەندەکەی شاری (اربل) بوو، لە ژێر ئەپرشیەی (اربـل)دا نوزدە کورسی ئەسقفی هەبووە[1]،موصل بەشێك بووە لە ئەپرشیەی (اربـل) یەکیان گرت بە ناوی مطرانیەتی حەدیاب و ئاشوور بووە (اسماعیل، ١٩٧٠ :١١٨)، هەروەها ئەسقفی نوهدرا (دهۆك) سەر بەمەطرانیەتی حەدیاب بووە، کەئەپرشیەی حەدیاب فراوان بووە، بۆیە سەرپەرشتی بەشەکانی تری کردووە، چەندین قوتابخانە و دێری تێدابووە، دێرەکان تەنها شوێنی خۆپارێزی و پەرستن نەبووە، بەڵکو وەکو پەیمانگەیەکی زانستی وابووە، کە ڕەبەنەکان تێیدا زانست و زانیاریان وەردەگرت (عواد، ١٩٤٨ :٧٩).

کۆمەڵێ کڵێسە لە هەموو دێ و ناحیە و شارێك کڵێسەیەك یان دوو کڵێسە بونیادنراوە، ژمارەیەکی زۆر کەنیسە لە هەولێر(حەدیاب) و کەرکوك (کرخ سلوخ) و بیت ارمایی (میسان) مەدائین و حیرە بونیادنراوە (مرعی، ٢٠٠٨: ٧٤)، لەو دیر و کڵیسانە کۆمەڵێك لە ڕەبەن وخوانـاس و زانایـانی تێدابووە، بەشێکیکان خۆیان تەرخان کردبوو بۆ نووسین و وەرگێران کۆمەڵێکی تر خەریکی بونیادنانی پەرتووکخانەکان بوون (طرازی، ٢٠١٣: ٢٣)، بۆیە هەندێ لە دێرەکان ژمارەیەکی زۆر پەرتووکی ناوازەی تێدابووە، وەکو (دێر مارمەتی)لە چیای مەقلوب لە

---

[1]. بابکا لە (مجلة بین النهرین) ژمارە ٣١ ئاماژە بە هەر نۆزدە شارەکان دەکات کە سەر بە ئەپرەشیەتی حەدیاب بوونە ئەوانیش بریتین لە ١: حەبتون گوندێکە دەکەوێتە کەنار زێێ گەورە .٢: بیت بغاش. گوندێکە دەکەوێتە باکوری حەبتون لە کەنای زێێ گەورە مەڵبەندەکەی بای (لە ڕۆژگاری ئەمرۆ بیاوی پی دەڵێن) دەکەوێتە باکوری ڕۆژئاوای رەواندوز .٣.بەرحیس .دبرنحسان .دبرنوس : لەوانەیە ناوەکان یەك بن لە باشووری ڕۆژهەڵاتی رەواندوز .٤: دبر غسان ٥: نەینەوا ئەو کات گوندێکی بچووك بووە (النبی یونس) ٦.مەرگا (مرج) یان مەرج موصل هەردوو قەزای ئاکرێ و زێبار دەگرێتەوە .٧: بیت نوهیدرا (دهۆکی ئەمرۆ) ٨.مەعەلثایا نزیك لە دهۆکە .٩:پشدەرشارۆچکەیەکی چیاییە لە نێوان رەواندوز و کۆیسنجاق .١٠: عین سفنا مەڵبەندی قەزای شێخان باکووری موصل..١١:سالاخ لە باکوری مەرگایە .١٢:داسان یان بیت داسان لە چیای گارا ڕۆژئاوای زێی گەورە لە باشووری ئامێدیە ١٣: حانیا (الحانیە)نزك لە مەعلثایا درێژدەبێتەوە تا ئامێدی .١٤.تیمنا لە لای ڕاستی ڕوباری دیجلە لە دۆڵی سور لە نێوان شنگال وقەڵای شەرقاط . ١٥: رامونین .١٦: ئەزربێجان گرینگترین شارەکانی ئورمیە ومراغا .١٧: داسان یان بیت داسان لە چیای گارا . ١٨: مهفرت . ١٩: دبر نیوس لەوانەیە دیبور کۆڕانکاری بەسەرداهاتووە دەکەوێتە سەرچاوەی زیی بچووك لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ڕاواندوز.(١٩٨٠: ٢٧٧) .

ڕۆژهەلاتـــی موصـــل مێـــژووی بونیادنـــانی بـــۆ ســـەدەی چـــوارەمی زاییـــنـــی دەگەڕێتەوە(عبـــودی،١٩٩١ :٤١٠)، کۆگـــایەکی مەزنـــی پەرتـــووکی تێـــدابووە، هەندێکیان دەستنووس بوونە (عواد ١٩٤٨: ٧٩).

سەرەڕای ئەمەش کۆمەڵێ قوتابخانە لە حەدیاب هەبوونە و ڕۆڵی مەزنیان هەبـــووە لە بڵاوکـــردنەوەی زانســـت و ڕۆشـــنبیری، وەك قوتابخـــانەی بەلەد(ئەســـکی کەڵەك)، دەکەوێـــتە قەراغـــی لای ڕاســـتی ڕووبـــاری دیجـــلە بە دووری (٤٠ کیلـــۆمەتر) لە بـــاکوری ڕۆژئـــاوای شـــاری موصـــل[١]، ئەســـقف (مەرقـــوس) قوتابخانەیەکی لە دەرەوەی شارەکە دروستی کرد و چەندین فێرخوازی قوتابخانەی نوسەیبینی لەخۆ کۆکردەوە، هەروەهـا قوتابخـانەی دێر(مـار گـۆرگیس)، ئەسقفی ئەو قوتابخانەیە(پۆلس ئەسقف)بووە، یەکێ بووە لە ئەندامانی ئەو وەفدەی خاتوونە شـا(بوران) لە سـاڵی(٦٣٠ز) نـاردوویەتی بـۆ دەوڵەتـی بێزەنتـی، دواتـر بـووە بە مەترانی حەدیاب (حبی، ٢٠٠١ :١٣٧).

کۆمەڵێـك قوتابخـانە لە پـاڵ کڵێسـەکان هەبـوونە، وەك قوتابخـانەی رسـتاق لە مەرگـا (مـرج موصـل) و قوتابخـانەی (بیـت بغـاش) لە نوهـدرا قوتابخـانەی (بافرایی) لە شارۆچکەی مەعلثایا کە (٥ کیلۆمەتر) لە بەشی ڕۆژئاوای شاری دهـۆك دووره (مرعـی، ٢٠٠٨: ٧٥)، هەروەهـا قوتابخانەکـانی (بیـت عینـاتـا و نحشـیروان)، هەر لە حەدیـاب بـوونە (صـائغ، ١٩٢٨: ١٩؛ اسـحق، ٢٠٠٦: ١٥٩-١٦٠). ئەو قوتابخانـانە تـایبەت بـووە بە ئـایینی مەسـیحی، لەوانەیە ئەوەی لە پەیڕەوانـی ئـایینیەکە نەبووبێـت روونەکـاتە ئەو فێرگـانە، بەڵام بە شـێوەیەکی تـر کـاریگەری هەبـووە لە سـەر ڕەوشـی ڕۆشـنبیری نـاوچەکە، چـونکە ئەوانە لە چوارچێـوەی دەوڵەتـی ساسـانی بـوون، بەتـایبەتی ئەوانەی دەڕۆیشـتن بـۆ زانستگاکانی نوسەیبین و روها دەردەچوون دەبوون بە زانا و مامۆستا.

---

[١] .لە شارە کۆنەکانە مێژووەکەی بۆ چوار هەزار ساڵ پێش مێژوو دەگەڕێتەوە، ناوی بە بەلەد، یان بەلط هاتووە، بە زمانی فارسی (شهر اباذ)بووە، یاقوت الحموي ئاماژەی پێ دەکات بە شێوەی بلد، یـان یـان فلط هـاتووە، بە واتـای اخرج دێ، بە مانـای دەرهـاتوو لە زگـی نەهەنـگ، بەوەی شـوێنی دەرچوونی پێغەمبەر یونس بووە لە زگی نەهەنگ، لە نێوان بەلەد و موصل ٧ فەرسـەخ (یەك فەرسـەخ لە نێوان ٤ بـۆ ٦ کیلـۆمەترە) لە نێـوان ئەسـکی کەلەك و نوسـەیبین ٢٣ فەرسـەخە (یـاقوت الحمـوی، ١٩٧٧: ٤٨٤).

٣:٣:٥. ئەپرەشیەی بیت گەرمای

ئەو هەرێمە دەکەوێتە بەشی باکووری ڕۆژهەڵاتی وڵاتی دوو ڕووبار، لە کۆندا بە ناوی ئارابخا[1] Arrapha) ناسراو بووە، پاشماوەکەی لە باکووری ڕۆژهەڵات لە ژێر کەڵاوەکانی قەڵای کەرکوکی ئێستا دایە(جەلال،٢٠٠٨: ٣٧)، بە پشت بەستن بەو پشکنینانەی بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری عێراق لە ساڵی (١٩٤٨ز) ئەنجام دراوە، دەرکەوتووە ئارابخا لە دوای اربل کۆنترین شارە (ساکو، ٢٠١٣ :١٠؛محەمەد،٢٠٢١: ٥٢) شاری ئاربخا یەکێکە لەشارە کۆنەکان مێژووەکەی بۆ نزیکەی ٣٥٠٠ ساڵ پێش زایین دەگەڕێتەوە(النجار، ٢٠١١: ٦)

لەسەردەمی ساسانیەکان بەشێوەی Garmigan) (گەرمیگان)هاتووە، وەك لە بەردەنووسی پایکۆلی ئاماژەی پێ کراوە(:Cereti ,Terribil , 2014 364)، ئەو ناوە تاوەکو ئێستا لە لای کوردان بەکاردێت بە شێوەی گەرمیان بەواتای ناوچەی گەرم دێت[2]، پاش بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی لە وڵاتی دوو ڕووبار لە سەدەی یەکەمی زایینی، بە هەمان شێوە بۆ (کەرخ سلوخ) هاتووە، (کەرخ سلوخ بیت سلوخ) پایتەختی (باگەرمی) بووە (مرعی، ٢٠٠٨: ٩٥)، ڕێژەی مەسیحیەکان لەو هەرێمە زۆربوونە، بۆیە ژمارەیەکی زۆر کڵێسە و دێری

---

[1]. ئەو ناوە لە نووسراوە تۆمارییەکان وەکو دەقەکانی بنەماڵەی(ئوری سێیەم،٢١١٢- ٢٠٠٤ پ.ز) هەروەها لە نووسراوەکانی بابلی نوێ (الکلدی، ٦٢٦-٥٣٩ پ.ز) هاتووە ،ئارابخا ناوێکی ئەکەدییە (Uru Arba-ha) بە سۆمەری بەشێوەی LIMMU2-HA لە برگە پێکهاتووە یەکەم بە واتای چوار و لە بەرگەی دووەم بە واتای ماسی دێ، وڵاتی چوار ماسی .(النجار ،٢٠١١: ٩) ناوی ئارابخا بە تێپەڕ بوونی ماوە گۆڕانکاری بەسەر داهاتووە، بووە بە ئارافا دواتر عەرەفە، کە ناوی گەڕەکێك بووە (حی العمال) (لسترنج، ١٩٥٤ :١٢١)، هەر لە چاخەکانی پێش مێژوو و سەردەمی بنەماڵە فەرمانڕەواکان ژیانی تێدابووە و شوێنی چاو تێبڕینی دەوڵەتەکانی وڵاتی دوو ڕووبار بووە (جەلال، ٢٠٠٨: ٦٥-٨١)

[2].لە سەرچاوەی ئیسلامی بە شێوەی (کەرخینی)هاتووە کاتێ یاقوت الحموی لە ساڵی ١٢٢٨ ز سەردانی کەرکوکی کردووە و ئاماژەی پێ دەکات و دەڵێت : "قەڵایەکە لە زەوییەکی تەختانی دایە، بە پیتە، زۆر قایمە لە نێوان داقوق و ئەربیل، بینیم وەك گردێکی بڵندە، لەوەڕگەیەکی بچووکی هەیە (١٩٧٧: ٤: ٤٥٠).)

تێدا بونیادنراوه، دواتر ئەپرەشیەی (بێت گەرمای)، یان (بێت گەرمیان) بونیادنراوه، سنوورەکەی بەرفراوان بووه، وەك له باکووری زێی بچووك و له باکووری ڕۆژهەڵاتی ناوچەی شارەزوور لە گەڵ چیای شعران[1] و له ڕۆژئاوا ڕووباری دیجله و له باشووریش ڕووباری دیاله هەبووه، چیای حەمرین ناوچەکە دەکاته دوو بەشی گەوره(ابونا، ٢٠٠٦: ٢٨) .

چەند کورسیەکی ئەسقەفییەی تێدا بووو وەك :

١- ئەسقفیەی شارقرت .شەهرقرد، یان شار کورد لەبەشی باکووری گەرمیان.

٢- ئەسقفیەی خربه گەلال، خربات گەلال له خۆرهەڵاتی کەرکوك .

٣- ئەسقفیەی لاشوم، نزیك داقوق له ڕۆژئاوای کەرکووکە، بە دووری نۆ کاتژمێر به پیادەیە، کە ئێستا گوندێکی دابراو و دووره دەستە .

٤- ئەسقفیەی ماحۆزا ئەریوان، حەویجەی ئێستایە له سەر ڕۆخی زێی بچووك.

٥- ئەسقفیەی دار لەسەر لێواری زێی بچووك، لەوانەیە پردێ بێ کە عوسمانیەکان ناوەکەیان گۆڕی بۆ التون کۆپری .

٦- ئەسقفیەی بێت نیقاتور له باشووری کەرکوك، بە دووری پێنج کاتژمێر بە پیاده لەو لایەی کە پێ ی دەڵێن کانیکار یان خانیکار (قەزای توزخەرماتو)ی ئێستایە.

٧- تەحل له باشووری ڕۆژئاوای کەرکوك لەوانەیە حەوێجە بێت.

٨- ئەسقفیەی بۆرزان، شوێنەکەی دیار نییە، لەوانەیە بازیان بێت له سلیمانی (نصری، ١٩٠٥: ٥٠٩؛ حبی ٢٠٠١ :٣٢؛ ساکۆ٢٠١٣: ٢٥)، بازیان وشارەزوور سەر بە ئەپرەشیەی بێت گەرمای بووه، بەتایبەتی له بازیان پاشماوەی کڵێسە وقەڵایەك دزۆراوەتەو کە بۆ سەردەمە دەگەڕێتە (Amen, 2016:1).

لەو ئەپرشیەیە هەروەکو دیارە چەندین ئەسقفیەتی لەخۆ گرتووه، بێگومان لەهەر یەکێکیان کڵێسە ودێر و قوتابخانە و زانستگای تایبەت بۆ فێربوونی تێدابووه، ژمارەیەك کەسایەتی مەسیحی و زانای بە ناوبانگ خوێندنیان تێدا تەواو

---

[1] . ئەو چیایە بەهۆی هەبوونی گژوگیا و سەوزایی بووه بۆیە بەشێوەی(شعران)واتا هاوشێوەی موو و پرچی مرۆڤ وا بووه ،دەکەوێتە باجرمق (باگەرمی) (یاقوت حموی ١٩٧٧: ٣: ٣٤٩)

کردووه، وەك زانا (دەنحا) لەسەدەی شەشەمی زایینی، هەروەها پیاوچاك(یەزدین) کەسێکی کە زۆر خۆشەویست بووە لە لای کیسرا (خوسرەو پەرویز) لەبەر پایەکەی کردی بە خەزنەدار، دواتر بە بەرپرسی گشتی ئەپرشیەی (بێت گەرمای)پێ سپێردراوە، ژمارەیەکی زۆر کڵێسە و دێری دروست کردووە، هەواڵێ بەخشینی و خێرو چاکەی لە ڕۆژهەڵات بڵاوبۆوە، بۆیە نازناوی سەرۆکی بڕوادارانی لێنراوە (نصری، ١٩٠٥ :٢٤٥) هەروەها مەطران (شوحلمارن،٦٠٥-٦٠٩ز) مطرانی بێت (بیت گەرمای) بووە، شارەزایی تەواوی لە زانستی ئایینی هەبووە ،دەستێکی باڵای هەبووە لە نووسین، چەندەها پەرتووك و نامەی لە بارەی یاساکانی خوداناسی و پارێزی نوسیووە و پەرتووکێکی سێ بەشی لەسەر ژیان و فەرمایشتەکانی مەسیح لەسەر خۆشەویستی و خاکی بوونی نووسیوە (کامل والبکری، ١٩٧٩ :١٦٢). ئەو ناوەند و قوتابخانە ئایینانەی جووەکان و مەسیحیەکان کاریگەریان هەبووە لەسەر ڕەوشی ڕۆشنبیری و زانستی بە تایبەتی لە ڕێکخستن و بەڕێوەبردنی زانستگاکانی دەوڵەتی ساسانی چونکە بەشی زۆری مامۆستاکان دەرچووی ئەو ناوەندانە بوونە.

0:4. ئایینی بودی[1] لە دەوڵەتی ساسانی

لەسەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی ساسانیدا بەمەبەستی پاراستنی یەکێتی نەتەوەیی و پاڕێزگاریکردن لە ئایینی دەوڵەت (زەردەشتی)، گشت ئاینیەکانی تر بە مەترسی و هەڕەشە بۆ سەر دەسەڵاتی دەوڵەت هەژمارکراوە، بۆیە بەرگەی ئایینەکانی تریان نەگرتووە، هەروەکو لە نووسینەکانی (کارتیر) لە کەعبەی زەردشت دەردەکەوێ ئازادی ئایینی نەبووە و هەر ئایینێك جگە لە ئایینی فەرمی دەوڵەت ڕێگە پێدراو نەبووە، چونکە ئایین پاشکۆی دەوڵەت بووە لەو سەردەمەدا.

بە تایبەتی لەسەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتدا، بۆیە بە شانازییەوە ئاماژە بە سەرکوت کردنی ئایینەکانی (یەهودی، بودایی، هندی (بەراهیمیەکان) و مەسیحیەکان و ماندییەکان (مغتەسیلەکان)، مانیەکان) دەکات و بتەکانی شکاندوون، دیارە مەبەست لە (بت) پەیکەری پیرۆزی پێشەوایانی ئایینەکان بوونە (دریایی، ١٣٨٣: ٧١)، سیاسەتی دەمارگیری ئایینی لەسەردەمی (شاپووری یەکەم) تا سەردەمی (نەرسی) پەیڕەو کراوە، چونکە چەندین ئایینی جیاواز لە چوار چێوەی دەوڵەتی ساسانیدا هەبوونە ،هەروەکو پێشتر ئاماژەی پێ کرا .

بەڵام بە شێوەیەکی گشتی هەڵوێستی پاشاکان لە بەرامبەر ئایینی بودی بە بەراوورد لە گەڵ بیروباوەرەکانی تر جیاواز بووە، لە گەڵ پەیرەوانی ئایینی بودی نەرم بوونە، هیچ ئاماژەیەکی مێژوویی نیە بۆ دژایەتی کردنی دەوڵەت لە دژیان، تەنها لەسەرەتای دامەزراندنی نەبێت، چونکە ئەوان مەترسییان نەبووە بۆ سەر دەوڵەت، بە بەراورد لە گەڵ پەیڕەوانی ئایینی مەسیحی، چونکە ئەوانیان بە

---

[1] . ئایینی بودی بۆ کەسایەتی سیدهارتا یان _سودهودانا دەگەڕێتەوە ،لە بنەماڵەیەکی دیاری کۆمەڵگای هیندی کە لە بنەرتدا لە چینی جەنگاوەرانی هۆزی ساکیا بوونە، هەرچەندە لە بارەی مێژووی لە دایك بوونی لە لایەن مێژوونوسان جیاوازی هەیە، بەڵام بە شێوەیەکی گشتی لە نزیکەی نێوانساڵانی (٥٦٠ -٥٦٣ پ.ز) لە دایك بووە و لە ساڵی (٤٨٠پ.ز) کۆچی دوایی کردووە (الندوی، ١٩٧٠: ١٤٥)، لە شارۆچکەی کەپیلاڤاستۆ (دەکەوێتە سنووری وڵاتی نیپال) کە دەکەوێتە بەشی ڕۆژهەڵاتی هیندستان لە تەنیشت مەملەکەتی (کۆسالا) لە نێوان شاری بنارس و چیاکانی هیمالایا. (شلبی، ١٩٨٤ :١٣١ ؛بارندر، ٢٠٠٢ : ٢١٧)

سـیخوڕی دەرەکـی و لایەنگیـری دەوڵەتـی ڕۆمایـان لە قەڵەم داوون، بەوەی لە لایەنی روحی لەژێر هەژموونی کڵێسای رۆمانی بوونە، بۆیە دژایەتیان کراوون تا ئەو کاتەی کڵێسای ئێرانی لە کڵێسای ڕۆمانی جیابۆوە، دەتوانرێ بوترێ ئازادی ئـایینی تـا ئەو ڕادەیە بـووە، کە نەبێـتە هەڕەشـە بـۆ سـەر ئاسایشـی دەوڵەت و ئایینەکەی، ئایینی بودی مەترسی نەبووە لە سەر ئاسایشی دەوڵەت، چونکە شەڕ و ململانێ لە نێوان حکوومەتەکانی هیندستان و ئێران لە قۆناغە جیاوازەکان نەبووە، بەڵکـو پەیوەنـدی سیاسـی و ئـابووری و شارسـتانێتی لە نێـوان هەردوولادا لە ئاستێکی بەرزدا بووە، هەروەکو پێشتر ئاماژەی پێ کرا.

ئایینی بودی لە بەشی ڕۆژهەڵات بە شێوەیەکی بەرفراوان بڵاوببۆوە بەتایبەتی لە شانشینی کۆشان[1]، لەو کاتەدا دەوڵەتی کوشان ئایینی بوودی پەسند کردووە و بـوو بە پـارێزەر و بەرگریکـاری بەهێـزی ئـایینەکە (کریسـتنس، ١٩٥٧: ١٨)، ئەمە وای کـردووە ئەو ئـایینە زیـاتر تەشـەنە بکـات بۆنـاو قەڵەمـڕەوی دەوڵەتی ساسـانی، هەروەکـولە زمـانی گەشـتیاری چینـی (هیـون تسـیانج) وتـراوە، کە پەیڕەوانـی ئایینەکـانی هینـدی لە بەشـی ڕۆژهەڵاتـی دەوڵەتـی ساسـانی بوونیـان هەبـووە (Beal,1884: 178.)، کەواتە بـوودیەت لە بەشـی بـاکووری ڕۆژئـاوای هیندسـتان هەرێمەکـانی ڕۆژهەڵاتـی ئێـران هەمژمـوونی هەبـووە، بە تـایبەتی پـاش ئەوەی (شـاپووری یەکەم) دەسـتی بەسـەر شانشـینی کوشـان داگـرت و دەسـەڵاتی ئەوکاتی لە ناوبرد (باقر، ١٩٨٠: ١١٧)، دەوڵەتی کوشان بوو بە بەشێك لە دەوڵەتی ساسـانی، (شـاپوور) (فەیـرۆز)ی بـرای کـرد بە حـاکمی کوشـان ناسـراو بـووە بە

---

[1]. شانشینی کوشان لە یەکگرتنی پێنج تیرەی (یونەچی) پێکهاتووە ، شوێنی نیشتەجێیان لە ئاسیای ناوەڕاست بووە ، بەڵام بۆ بەشی رۆژهەڵاتی ئێران کۆچیان کردووە (ئەفغانستان و بلوجستانی) ئەمڕۆ، بە تایبەتی لە (بەڵخ) نیشتەجێ بوونە لە سەدەی یەکەمی زایینی ئمپراتۆریەتێکی مەزنیان دروست کـردووە، لە ئەفغانسـتان تـا ڕوویـاری کانگـا و تورکمانسـتانی ڕوسـیا و تـاوەکو وڵاتـی هینـد بوونە،.ئیمپراتۆر(کانیشك)مەزنترین ئیمپراتۆری کوشان بووە، وڵاتەکە لە سەردەمی ئەودا زۆر بەرفراوان بووە بلوجستان و باکووری ڕۆژئاوی هیندستان بەشێکی ئاسیای ناوەڕاست وەکو (سوغدیا و خوارزم) لە ژێـر دەسـەڵاتی ئەوان دابوونە،ئـایینی بوودییـان پەسـند کـردووە و ڕۆڵێکـی مەزنیـان هەبـووە لە بڵاوکردنەوەی بوودیەت لە هیند و ئەفغانستان و چین (٢٠٠٧: ٤٦ ،Runion؛ لوبون،٢٠١٠: ٢١٤)، نێردەی تایبەتی دەنارد بۆ ناوچەکان لە ڕەبەنەکان بۆ دەیاندنی ئایینەکە،پاشماوەیەکی زۆری هونەری و پەرستگا لەو ماوەیە لە سەرتاسەری ئاسیای ناوەڕاست بونادنراوە(ناس، ١٣٥٤ :١٤٧)،

(کوشان شاه)(کریستنسن،١٩٥٧: ٨٩)، لە پاش نەمانی دەسەڵاتی کوشان، زنجیرە لە پاشایانی ئیمپراتۆریەتی گۆپتا لە هیندستان (٣٢٠- ٥٤٤ ز) سەری هەڵدا(Basham 2004: 66)، هاوسەردەم بوو لەگەڵ ماوەی فەرمانڕوایی دەوڵەتی ساسانی[1] ئەمە زیاتر هاندەر بووە کە ئایینی بوودی گەیشتبێتە قەڵمڕەوی دەوڵەتی ساسانی، مەزنترین پاشای ئەو بنەماڵەیە (چاندرا گۆپتای دووەم)ە هەمان مێژووی سەردەمی (یەزدگوردی دووەم، ٤٣٨-٤٥٧ز) بووە، ئەو ماوەیە واتا سەردەمی بنەماڵەی (چاندرا گۆپتا) بە گەشاوەترین سەردەمی مێژوویی و شارستانێتی دادەنری، بەوەی ئارامی و ئاسایش لە پەیوەندیەکاندا پەیڕەو کراوە، نوێنەری لە وڵاتە گەورەکان هەبووە، لەوانەش لە دەوڵەتی ساسانیدا نوێنەریان هەبووە (محمدی، ١٣٩٤: ١٥٨).

بەشی زۆری ناوچەکانی هیندی لە ژێر دەسەڵاتی ئەو بنەماڵەیە بووە و گرینگی زۆریان بە ئایینی بوودا داوە و پشتیوانیان لێ کردووە،(Jayapalan, 2001: 130)، مۆزدەدەرانی ناردووە بۆ قەندەهار (هەرێمێکە لە کابل)، ساسانیەکان پەیوەندیان لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی گۆپتا ئاشتی و دۆستانە بووە، بەهۆی ئەو پەیوەندییە مێژووییەی لە نێوان دەوڵەتی ساسانی و دەوڵەتەکانی (کوشان و هیندستان) وای کردووە کە ئەو ئایینە زیاتر لەبەشی ڕۆژهەڵات پەرەبسێنێ (کریستنسن،١٩٥٧: ٣٠)، ئەوەی تێبینی دەکری ئایینەکە زیاتر لەبەشی ڕۆژهەڵاتی دەوڵەتی ساسانی تەشەنەی کردووە، بەڵام ئەمە ڕێگر نەبووە کە ئایینەکە نەگاتە بەشی ڕۆژئاوای دەوڵەت، بۆ نموونە ابن الندیم کاتێ ئاماژە بە پەرستگایەك دەکات لە تیسەفون بەناوی (بیت الأصنام) کە باوکی مانی وەکی هەرکەسێکی تر سەردانی کردووە (١٩٩٧: ٣٢٤)، لەوە دەچێ ناوەندی ئایینی بوودی بێت، چونکە (بت-خانە) ئاماژەیە بۆ پەرستگای بوودیەت، هەروەکو لە نووسینەکەی کەرتیر بە شێوی بت پەرست ناویان هاتووە، ڕەنگە ئایینی بوودی گەیشتبێتە بەشی ڕۆژئاوی دەوڵەتی ساسانی لە وڵاتی دوو ڕووبار، ئاماژە هەیە

---

[1] . لەبەشی باکوری هیندستان شاری مگدها(Magadha) تا باشوور شاری بیهار بوونە، ئەو بنەماڵەیە لە شاری پاتالی پۆترا (باکووری کلکتە) باڵا دەست بوونە (ڕووباری کەنگ تا نزیك پەنجابی ڕۆژهەڵات)بووە (Jayapalan 2001: 130) .

لە ڕێگەی بانگخوازانی گوازرابێتەوە بۆ بەشی ڕۆژئاوای دەوڵەت. بە وتەی (زینون) نووسەری سریانی، کە ئاماژە بەوە دەکات کە لە بەشی سەرووی ڕووباری فورات لە ڕۆژئاوای دەریاچەی (وان) کۆمەڵێ هیندی (بوودی) بینیووە، لەوێ نشتەجێ ببوون و پەرستگا و دێری تایبەت بەخۆیان هەبووە، هەروەها ئاماژە بەوە دەکرێ (گریگۆری پیرۆز) پیاوی ئایینی مەسیحی لە سەرەتایی سەدەی چوارەمی زایینی لە دژی ئەو (بت پەرستانە) جەنگاوە و گشت بتەکانی تێکشکاندووە (محمدی، ١٣٩٦: ١٦٦). ئەمە ئاماژەیە کە پەیڕەوانی ئایینی بوودی گەیشتۆتە بەشی ڕۆژئاوای دەوڵەت بەهۆی هەبوونی چەندەها هۆکار لەوانە:

١_ هۆکاری بازرگانی: گەیشتنی ئەو بازرگانانەی، لە پەیڕەوانی ئەو ئایینە بوونە بۆ ئەو ناوچانەی کە دەکەوتنە سەر ڕێگاکانی بازرگانی بە تایبەتی (ڕێگەی ئاوریشم) درێژ دەبۆوە تا ناو دەوڵەتی ساسانی، ئەوان کەلوپەلی هیندیان دەگواستەوە بۆ هەموو جیهان، ئەمەش هۆکاربووە بۆ گواستنەوەی بیروباوەڕەکەش بۆ هەموو لایەك.

٢_ ڕۆڵی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت، تایبەتی هەندێ لە پاشاکان زۆر بە پەرۆش بوونە بۆ زیاتر بڵاوکربوونەوەی ئایینەکە، وەك مەزنترین پاشای ئەو بنەماڵەیە (چاندرا گۆپتای دووەم، ٣٧٦-٤٢٤ز)ە ئەو ماوەیە بە گەشاوەرین سەردەمی مێژوویی و شارستانێتی دادەنرێ، بەشی زۆری کیشوەری هیندی لە ژێر دەسەڵاتی ئەو بنەماڵەیە بووە، ئەوانیش گرینگی زۆریان بەو ئایینیە داوە و پاڵپشتی بەهێزی ئایینەکە بوونە، (Jayapalan 2001: 130)

٣_ ڕۆڵی موژدەدەرەکان، ئەوان مەبەستی گەیاندنی پەیامی ئایینەکە گەشتیان بۆ هەموو شوێنێك دەکرد بۆ بانگەوازکردن .

٤_ بەهۆی هەبوونی پەیوەندی ئاشتی نێوان دەوڵەتی ساسانی و هیندستان، بالیۆزیان هەبووە لە دەوڵەتی ساسانی (عجیبة، ٢٠٠٤: ١٤٢)، هەبوونی بالیۆز و پەیوەندی ئاشتی، هاندەر بوو بۆ زیاتر بڵاوبوونەوەی ئایینەکە.

هەژموونی ئایینی بوودی لە بەشی ڕۆژهەڵات بە جۆرێك بووە کە چەندەها پاشماوەی نووسراو بە زمانەکانی سوغدی وتخاری دۆزراوەتەوە، کە تیشك دەخەنە

سەر مێژووی چین و هیندستان و ئاسیای ناوەراست، لە شاری قەندەهار(باشووری ئەفغانستان) کنەو پشکنینی شوێنەواری کراوە چەندین پەرستگای بودی بە تایبەتی لە (بامیان)[1]دۆزراوەتەوە، کە گرینگترین و مەزنترین مەڵبەندی ئایینی بودی بووە (گریشمن، ١٣٩٠ :٣١٧)، شارێکی ئاوەدان و مەزن بووە، دوو پەیکەری بودای تێدا بووە شێوەی نەبووە لە هەموو جیهان، یەکێکیان بەناوی (سوروخ بود) بە واتای بودای سور، ئەوی تر (خینك بود) بووە (لسترنج، ١٩٥٤ :٤٦٠)، هەروەها لە (بەڵخ) پاشماوەی پەرستگای گەورە و شکۆداری ناسراو بە (نووبەهار) دۆزراوەتەوە، کە بەمانای پەرستگای نوێ دێت (نفیسی، ١٣٨٨: ٨٨)، پیرنیا ئاماژە بە ناوی ئەو پەرستگایە دەکات بەوەی کە وشەکە فارسیە ، (نوو) بە واتای نوێ و (هار) بە مانای پەرستگا دێ (٢٠١٣: ٤٢١) لەوەوە دەردەکەوێ پەرستگاکانی ئایینی بوودی وەکو دەزگایەکی ئایینی بۆ فێربوونی بنەکانی بوودیەت بەکارهاتووە.

لەلایەکی تر هەژموونی بیروباوەڕی بوودی لە ئایینەکانی ناو دەوڵەتی ساسانی بە دی دەکرێ، بەتایبەتی لە ئایینی مانی، هەروەکو ڕوونە ئایینی مانی پێکهاتەی تێکەڵەیەك بووە لە ئایینەکانی زەردەشتی و مەسیحی و بوودی (باقر، ١٩٥٦: ٥١٧)، گرینگیدان بە لایەنی ڕووحی و ڕێکخستنەکانی، بەتایبەتی سیستەمی ژیانی ڕەبەنایەتی بوودا لە قۆناغی گۆتاما[2] نزیکترە نەك لە ڕەبەنایەتی ئایینی مەسیحی، پیاوە ئایینیەکان لە دێرەکان بەو خێر و بەخشانەی

[1]. بامیان بە پەهلەوی ساسانی بە شێوەی (بامیکان) بووە ، دواتر پیتی(ك)گۆڕاوە بۆ(ی)شێوەی (بامیان)ی وەرگرتووە،(٢٤٠کم) لە باکووری (کابول)ە، گرینگترین شاری ڕێگای ئاوریشم وئاسیای ناوەراست بووە، خاوەنی مێژوو و شارستانێتیە، لەسەردەمی ئەخمینیەکان هەرێمێك بووە بەناوی پارپامیزاد، لەسەردەمی کوشانیەکان یەکی لە مەڵبەندە گرینگەکانی ئایینی بوودی بووە (مفتاح، ١٣٧٦: ٢٨٦-٢٨٧) .

[2] .لە ژیانی بوودا دوو قۆناغ هەبووە، لەو قۆناغەدا واتا قۆناغی (گۆتاما) ژیانێکی سەختی دەروونی ئازاردانی جەستە دەژیا، بەمەبەستی گەیشتن بە(نیرڤانا) ڕۆشنایی وشادی دەروونی ،دواتر بۆی دەرکەوتووە بەو ڕەوشەی ژیانی بەهیچ نەگیشتووە، بۆیە وازی لە ژیانی ڕەبەنایەتی هێناوە و پاشگەز دەبێتەوە، بۆ گەیەشتن بەئامانجەکەی پێویستی بە جەستەیەکی تەندروست و عەقڵێکی تەواو هەیە، ئیتر ژیانی ئاسایی خۆی دەست پێدەکاتەوە دواتر دەگاتە ڕۆشنایی، یان نیرڤانا(جمیل، ٢٠١٣: ٣١٤).

کە دەزگاکانی خێرخوازی و خەڵك دەیانبەخشی دەژیان، هەروەها مانی شێوەی ڕێکخستنی پەیڕەوانی لە ئایینی بوودا وەرگرتبوو، بەوەی لە ئایینی بوودا پەیڕەوانی بۆ چینی راهیبەکان و چینی گشتی و(الرهبانیون والعلمانیون) دابەش کردبوو، ڕاهیبەکان لە بەشی سەرەوە بوون و عەلمانیەکان واتا (خەڵکی گشتی دەگەیەنێ) لە بەشی خوارەوە بوونە، کە هاندەر و چاودێر و پشتیوانی ڕاهیبەکان بوونە و پێداویستی و داواکاریەکانیان بۆ جێ بەجێ دەکردن، بەهەمان شێوە مانی پەیڕەوانی دابەش کردبوو بۆ (مجتبین و سماعین)یاخود صدیقین و سماعین (نغرین، ٢٠٠٢ :١٢٥)،(صدیقین)ڕاستگۆکان، یان زاناکان بەشی سەرەوە بوونە ئەوان دابەش دەبوون بۆ چەند بەشێکی تر، بەڵام بە گشتی وەکو ئایینی بودی دوو بەش بوونە، ئەوان خەریکی نوێژ و ڕۆژوو گرتن بوونە لە ژیانی ڕەبەنایەتی دەژیان و گۆشتیان نەدەخوارد و هاوسەرگیریان نەدەکرد، سماعین (گوێگرەکان) ئەوانە ژیانی ئاسایی خۆیان دەکرد لە خواردنی گۆشت و ژن هێنان و منداڵ خستنەوە، بەڵام پێویست بوو لەسەریان کە خواردن بۆ بەشی سەرەوە ئامادە بکەن و یارمەتییان بدەن (کریستنسن،١٩٥٧ : ١٨٣)، بە هەمان شێوەی پەیڕەوانی بودی، بەوەی ئەم کارانەی خەڵکی گشتی ئەنجامی دەدن تاوانن، بەڵام ئەوان دوعا دەکەن و دەپارێنەوە بۆیان بە مەبەستی لێخۆشبوون، هەمان بنەما لە لای بودییەکان هەیە کە بە پێنج ڕاسپاردەی بوودا (بانیاکاسیلا) بە ناوبانگە کە بریتیە لە ڕاستگۆیی و وازهێنان لە ئارەزووی ژن و دووربن لە توندو و تیژی و نەخواردنی گۆشت و کەم خواردنی و پابەندبن بوون بە ژیانی هەژاری و نەداری (کیون، ٢٠١٦: ١٢٤)، پێویست چینی سەرەوەی ئایینەکە جێبەجێی بکات، بەهەمان شێوە بەشی باڵای پیاوانی ئایینی مانیش وابووە، بەشێوەی ژیانی ڕەبەنایەتی دەژیان و خۆیان دووردەخستەوە لە خەڵك وخەریکی پەرستش و پاڕانەوە بوونە .

بەشی شەشەم
لایەنی زانستی لە دەوڵەتی ساسانی

مرۆڤ هەر لە کۆنەوە لەو ژینگەیەی تێیدا ژیاوە سوودی لە سروشتەکەی وەرگرتووە و بۆ بەرژەوەندی خۆی بەکارهێناوە، تا گەیشووتە ئاستی داهێنان و شارەزایی و پەیدابوونی زانست، کەواتە زانست بریتیە لە چاودێری دیاردە سروشتییەکان و کۆکردنەوەی زانیاری، یاخود داهێنانی زانستی وبە کارهێنانی بۆ خزمەت کردنی مرۆڤایەتی (Prokopowicz 2018:1). لەم ڕوانگەوە داهێنان و زانست لە دەوڵەتی ساسانیدا گەیشتبووە ئاستێکی بەرزی پێشکەوتن، بەتایبەتی هەبوونی زانستگای ئاست بەرزی وەکو جوندی شاپوور و نوسەیبین، کە بابەتە زانستیەکانی تێدا بە شێوەی ئەکادیمی دەخوێنرا، بەتایبەتی زانستەکانی پزیشکی و ئەستێرەناسی و بیرکاری .

مێژووی زانستی پزیشکی

لە مێژوودا مرۆڤ بۆ سارێژکردنی زام و ئازارەکانی بە دوای چارەسەردا گەڕاوە، ئەو کەسەی چارەسەری زام وئازارەکەی کردووە پێی وتراوە پزیشک[١] (رنان، ١٣٦٦: ١٦)، دواتر بوو بە زانستێکی تایبەت بۆ چارەسەر، دیارە زانستی پزیشکی زانستێکی کۆنە بۆ بوونی مرۆڤ لەسەر زەوی دەگەڕێتەوە[٢] (ابن ابی اصیبعە، ١٩٩٦: ٤)، زۆر جار هۆکاری ئازارەکانی ناڕۆشن و شاراوە بووە، بۆیە

---

[١]. وشەی پزیشک لە زمانی فارسی و کوردیدا بە هەمان شێوە هاتووە، بەڵام لە بنەرەتدا وشەی ئاڤێستایی بنیشە بووە، لە پەهلەوی ساسانی بووە بە بنیشەز، بجشك، بزیشزکە، دواتر هەردوو پیتی (ب، ش)بۆ (پ، ژ)، گۆڕاوە، بوو بە پزیشك (زرشناس، ١٣٨٨: ١٣).

[٢] .بۆ نمونە لە وڵاتی دوو ڕووباردا لە ئەشکەوتی شانەدەر ئەوەی کە دۆزراوەتەوە ئێسکە پەیکەری چەند کەسێکە، یەکێکیان شانی تا مەچەکی بڕاوەتەوە، پاش توێژینەوەی تاقیگەیی دەرکەوتووە بەوەی خانەکانی دەستی مردووە و بە ئامێرێکی تیژ وەکو چەقۆ بڕاوتەوە، کە دیارە لە بەردی صوان دروست کراوە، هەروەها چەندین جۆر لە گژ و گیای بۆ چارەسەرکردن بەکارهێناوە (عبدالکریم، ٢٠١٨: ١٦)..

لێکدانەوەی جیاوازی بۆ ئازارەکانی کردووە، وەکو دەستی شەیتان، یان کاریگەری ئەستێرەکان، یاخود ویستی خوداوەندەکان، یان سزای تاوان کردن بووە (نجم ابادی، ۱۳۸۸: ۹)، کاتێ چارەسەری مردنی بۆ نەکراوە کاریگەری لەسەر ژیانی هەبووە بە جۆرێك هەوڵی داوە ڕێگە لەبەر مردنیش بگرێ هەروەکو لە مێژووی کۆنی وڵاتی دوو ڕووباردا، ئاماژە بەم ڕەوشە کراوە بە ناوی (گەڕان بە دوای نەمری)دا، وەکو لە داستانی گلگامێش[1]دا بەدەردەکەوێ، ترس لە مردن و نەساغی، هیوا بۆ چاك بوونەوە وای لە مرۆڤ کردووە هەمیشە بە دوای چارەسەردا بگەڕێ، لە لای زۆربەی میللەتەکان نەخۆشی پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە بیروباوەڕی ئایینییەوە هەبووە، بۆیە ئایین کاریگەری زۆری لە سەر زانستی پزیشك هەبووە، هەر لەبەر ئەوە بووە پیاوانی ئایینی پزیشك بوونە و چارەسەری نەخۆشییان کردوو[2]لە پاڵ ئەو لایەنە شاراوەیە دا لە ڕێگەی ئەزموون توانیویەتی چارەسەری بۆ سارێژکردنی برین و ئازارەکانی لەو ژینگەیەی بدۆزێتەوە کە تێیدا ژیاوە، بەڵام کاریگەری ئایینی بەلاوە نەناوە، هەروەکو توێژەرێك ئاماژە بە زانستی پزیشکی دەکات، بەوەی

[1]. ئەو داستانە بەشێکی گرینگی ئەدەبیاتی وڵاتی دوو ڕووبارە، گلگامش پاشای شاری وەرکا پاشایەکی ستەمکار بووە خەڵکەکە دەپارانەوە لە خوداوەندەکان تا لە دەستی گلگامش رزگاریان بکات، ئەویش کەسایەتیەك بە ناوی (ئەنکیدۆ)ی بۆ ناردوون، کە لە دارستان دەژیا و زۆر دڕندە بووە بە هۆی ناردنی ئافرەتێکی خزمەتکاری پەرستگا بۆ لای کە فێری کرداری جنسی دەکات و دواتر فێری ژیانی شارستانێتی دەکات و دەیهێنێتە شار، شەر لە نێوانیان گلگامش و ئەنکیدۆ ڕوو دەدات، ئەنکیدۆ زاڵ دەبێت بەسەر گلگامیش، دواتر دەبنە دوو هاوڕێ زۆر لەیەك نزیك و خۆشەویست، لە لایەن خوداوەندەکان بڕیاری مردنی ئەنکیدۆ دەدرێ، بەڵام گلگامش زۆر نیگەران دەبێت بۆ مردنی هاورێکەی، دەگەڕێ بۆ دۆزینەوەی ڕێگا چارەیەك بۆ گەڕاندنەوەی هاورێ ئازیزەکەی لە مردن و دوای گەڕانی زۆر دەگاتە ئەو دەرئەنجامەی کە مردن تایبەتمەندی مرۆڤەکانە و بەوەی مرۆڤ دەبی هەر بمری، بەڵام بە کارە جوانەکان و چاکەکانی دەتوانی بە زیندویی بمێنێتەوە (باقر، ۱۹۷۱: ۱۲-۱۸ ؛ فرانکفورت واخرون، ۱۹۸۰ :۲٤٦ ؛ سورنیا، ۲۰۰۲ : ۱۹).

[2]. بۆ نموونە لە میسری کۆندا جگە لە چارەسەرکردنی نەخۆش ، کرداری مۆمیاکردنیش هەر لە پەرستگا لە لایەن کاهینێکی تایبەت بەم کارە ئەنجام دراوە (الیوا، ۲۰۰٤: ۲۲)، ئەو کردارەش بریتیە لە پارێزگاری کردن لە جەستەی مردوو بە مادەی کیمیاویی، ئەم کردارە لە میسرە کۆندا پەیوەندی ڕاستەخۆی بە بیروباوەڕی ئایینەوە هەبووە ،بەوەی مرۆڤ لە دوو بەش پێك دێ، لایەنی ڕوحی و جەستەیی ،کاتێ دەمرێ ڕوح لە جەستە جیادەبێتەوە و دەچێتە جیهانێکی شاراوە، بەڵام کۆتایی نایەت بەڵکو دواتر دەگەڕێتەوە بۆ ناو جەستە، تاوەکو جەستە تێك نەچێ بە ئاسانی ڕوح جەستەکە بناسێتەوە، نابێ تێك بچێت بۆیە ئەو داهێنانەی مۆمیاکردن هاتە ئاراوە (صالح، ۲۰۰۰ :۱۸).

هەر لە کۆنەوە ئەو زانستە نیوەی جادوویی و نیوەکەی تری ئەزموونی بووە (بهزادی، ١٣٨٢: ٤٣٧)، بەم شێوەیە مایەوە تا سەردەمی پزیشکی بەناوبانگی یۆنانی (هیپۆکرات)[1] توانی زانستی پزیشکی لە بیروباوەڕی ئایینی جیابکاتەوە و ڕوونی کردۆتەوە بەوەی نەخۆشی سزای خوداوەندەکان نییە، بەڵکو هۆکاری دەرئەنجامی ژینگە و سیستەمی خۆراك و شێوازی ژیان کردنە، توانی بە شێوەیەکی زانستی هۆکاری نەخۆشی و چارەسەرکردنی دیاری بکات، داهێنانەکانی بوو بە بنەمای زانستی پزیشکی سەردەمی نوێ (باینم، ٢٠١٦ : ١٥).

بۆیە زانستی پزیشکی، زانستێکی کۆنە کە لە چارەسەرکردنی جەستەی نەساغ دەکۆڵێتەوە هەروەکو زانا و پزیشکی موسڵمان (ابن سینا) لەم بارەیەوە ئاماژە بەو زانستە دەکات بەوەی ئەو زانستەیە لە جەستەی مرۆڤ دەکۆڵێتەوە بۆ پارێزی لە تەندروستی و چارەسەرکردنی لەکاتی نەخۆش کەوتنی (١٩٩٩: ١٣)، هەروەها ابن خلدون ئاماژە بە زانستی پزیشکی دەکات بەوەی بەشێکی سروشت سازییە کە لە جەستەی مرۆڤ دەڕوانێت لە کاتی نەساغی و چاکبوونەوەی، بۆ پاراستنی تەندروستی وچاکبوونەوەی لە نەخۆشی کە دووچاری هەر ئەندامێکی جەستە دەبێت، لە ڕێگەی دەرمان و خواردنی خۆراك، بە دیاری کردنی نەخۆشیەکە چارەسەرکردنی (٢٠٠١ : ١ :٦٥٠)، پیشەی پزیشکی لە دووبەش پێکدێ هەروەکو ابن سینا کاتێ باسی ئەو زانستە دەکات بەوەی پیشەی پزیشکی دوو بەشە، ئەوانیش (کردەیی) و (تیوریی)ە بەشێکیان فێربوونی زانستە و بەشەکەی تر جێبەجێ کردنیەتی بە کرداری (١٩٩٩: ١٣)، ئەو زانستە هونەرە لە چەند ڕووێکەوە وەك لە توێژینەوەدا زانستە، لە شیکردنەوەکەیدا فەلسەفەیە، لە پەیڕەو کردندا پەیوەندی بە وجدانی مرۆڤە وە هەیە، لە جێ بە جێ کردن دا ڕێکخراو و سیاسەتە، لە پێشکەش کردنیدا خزمەتە (غلیونجی، ٢٠١٤: ١٣).

---

[1]. ابقرات- هیپۆکراتیکس، بە ناوبانگترین و کۆنترین پزیشکی یۆنانی بووە، لە نزیکەی ساڵی(٤٦٠ پ.ز) لە دایك بووە، .نزیکەی (٩٥) ساڵ ژیاوە و لەساڵی(٣٧٧ پ.ز) مردووە، چەندین کتێبی لەبارەی پزیشکی نووسیوە هەندێك دەڵێن (٣٠) کتێب هەندێکی تر دەڵێن (٦٠) بووە (غالب، ١٩٨٦: ٩-١٠؛ ال قیس، ١٣٨٨: ١٣)

٦:١ . پزیشکی مرۆیی لە دەوڵەتی ساسانیدا

زانستی پزیشکی لە ئێران شێوازی کۆن بۆ چارەسەرکردن پەیڕەو کراوە، واتا تێکەڵ کردنی پزیشکی بە جادوویی یاخود هێزی شاراوە هەروەکو پێشتر ئاماژەی پێ کرا، دوای ئاشنا بوونی ئێران بە زانستی وڵاتی دوو ڕووبار و میسری و یۆنانی کۆن، بەتایبەتی لەسەردەمی ئەخمینیەکان، گۆڕانکاری بەسەر ئەو زانستەدا هات، وای لێهات پزیشك و زانایانی وڵاتە پێشکەوتووەکان بە تایبەتی یۆنانی بێنە ناو دەوڵەت و کاریگەریان هەبێ بۆ پێشکەوتنی زیاتری ئەو زاستە، بەتایبەتی لەسەردەمی (دارای یەکەم) گرینگی زۆری بە پزیشکانی یۆنانی داوە، بە گێڕانەوەی هیرۆدۆتس کاتێ دارا بە خێرایی لە ئەسپەکەی دادەبەزی پێ لە جێ دەچێ و ئازاری زۆری دەبێ و پزیشکەکانی دەوروبەری هیچیان بۆ نەکراوە، پزیشکێکی یۆنانی بەناوی (دمۆکدوس) لە بەدیلگیراوانی یۆنانی بووە چارەسەری کردووە، ئەویش لە بەرامبەر ئەمەدا پاداشتی کردووە (٢٠١٠: ٢١٦-٢١٧)، هەروەها (کتزیاس) پزیشك ومێژوونوسی یۆنانی لە نێوان ساڵانی(٤١٥-٣٩٨پ.ز) پزیشکی تایبەتی هاوسەری (دارای دووەم، ٤٢٣-٤٠٥ پ.ز) بووە، نزیکەی حەڤدە ساڵ لە کۆشکی دەوڵەتی ئەخمینی خزمەتی کردووە (فرشاد، ١٣٦٦: ٦٧٣).

ئەو زانستە لە دەوڵەتی ساسانیدا بە دیاریکراوی لە سەردەمی (شاپووری یەکەم) گۆڕانکاری زۆری بەسەردا هات، بە شێوازی زانستی دەخوێنرا و زانستگای تایبەت بۆ فێربوونی بونیادنرا، وەك زانستگای (جوندی شاپوور) هەروەکو پێشتر ئاماژەی پێ کرا، سەرچاوەی تایبەت بەو زانستە زۆر بووە و وەکو ژێدەر بۆ خوێندن بەکارهاتووە، بەتایبەتی دوای وەرگێڕانی پەرتووکەکانی پزیشکی یۆنانی و هیندی بۆ زمانی پەهلەوی، وەك بابەتی سەرەکی لە زانستگاکە دەخوێنرا هەروەکو(ابن الندیم) لەم بارەیەوە ئاماژە بەوە دەکات، کە چەندین پەڕتووکی بەناوبانگی پزیشکی بۆ سەردەمی پاشایانی ساسانی دەگەڕێتەوە، بەوان گەیشتووە و وەرگێڕدراون بۆ زمانی عەرەبی (١٩٩٧ :٢٩٨)، هەبوونی سەرچاوە بۆ زانستی پزیشکی کاریگەری هەبووە لەسەر پێشکەوتن و گەشەسەندنی زانستەکە بە شێوەی زانستی دەخوێنرا و دواتر بەکرداری جێبەجێ دەکرا.

هەرچەندە پزیشکی لە دەوڵەتی ساسانیدا شێوەی زانستی وەرگرت، لە گەڵ ئەوەشدا فەرمایشتەکانی ئاڤێستا پشتگوێ نەخرا بوو، بەڵکو گرینگیەکی تایبەتی هەبووە، بەوەی ئاڤێستا و بەشەکانی بە سەرچاوەیەکی سەرەکی زانستی پزیشکی و زانستەکانی تری ئەو سەردەمە دانراوە، ئەمەش زیاتر بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە لە کاتی نووسینەوەی ئاڤێستا زانستە کۆکراوەکانی ئەو سەردەمەی تێدا تۆمار کراوە و بووە بە سەرچاوەی سەرەکی گشت بوارەکانی زانستی دەوڵەتی ساسانی.

لەبەر ڕۆشنایی ئەوەوە شیاوی وتنە پزیشکی لە دەوڵەتی ساسانیدا دوو ئاراستەی هەبووە،

یەکەم : فەرمایشتەکانی ئاڤێستا .

دووەم: وەرگرتنی زانستی دەوروبەر یاخود کاریگەری زانستی پزیشکی وڵاتانی دەوروبەری، وەك دەوڵەتانی چینی و هیندی و ڕۆمانی هەروەها ئەو وڵاتانەی تر کە پێشتر مەڵبەندی زانستی بوونە وەك وڵاتانی دوور ڕووبار و میسر و یۆنان (شریفیان، ۱۳۹۲: ۱۱).

زانستی پزیشکی لە زانستگای جوندی شاپوور پێشکەوتنی بەرچاوی بەخۆوە بینیوە، ئەوەی زیاتر هاندەر بووە لەو ماوەیە وێڕایی فەرهەنگی ناوخۆیی کاریگەری زانستی پزیشکی تری لەسەر بووە، لە ڕێگەی بە دیلگیراوەکانی جەنگ کە پزیشك و زانایانی تێدابووە یاخود هاتنی پزیشکانی ڕۆمانی و مەسیحی و هیندی بۆ ناو دەوڵەتی ساسانی .

هەروەکو ڕوونە ئایینی زەردەشتی لەسەر دوو بنەمای سەرەکی هێزی چاکە و خراپە یان ڕووناکی و تاریکی یان (ئەهۆرامەزدا) و (ئەهریمەن) دامەزراوە، بەوەی لەو بنەمایە هاتووە کاتێ ئەهۆرامەزدا لە سەرەتای ئافراندنی جیهان نەخۆشی و مردن نەهێناوەتە نەبوون، واتا نەخۆشی و مردن لە ئافراندنی ئاهۆرامەزدا نەبووە، کەواتە پێشتر نەخۆشی بوونی نەبووە، بەڵکو ئەهریمەن نەخۆشی و مردنی ئەفراندووە، لە بەرامبەردا ئەهۆرامەزادا وەکو بەربەچ دانەوەی ئەهریمەن چارەسەر و دەرمانی داناوە، بۆیە لەم ڕووەوە ئەوەی چاکە و خێرە ئەوا لە ئەهۆرامەزداوەیە، بەڵام ناخۆشی و نەساغی و خەم و پەژارە لەئەهریمەنەوەیە، هەروەکو لە ڤیندیداد (فرگودی ۲۲) هاتووە: (کە ئەهریمەن نۆهەد و نۆ هەزار و نۆسەد و نەوەد و نۆ

جۆر نەخۆشی دروست کردووە لە بەرامبەردا ئەهۆرامەزدا چارەسەری بۆ داناوە) .

کەچی لە دینکردی سێیەم (کردەی ١٥٧) دا ژمارەکە گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە ،وەکو ئاماژەی بۆ کراوە: (بە چوار هەزارو سێسەد و سی و سێ هەزار جۆری نەخۆشی دەکات کە ئەهریمەن خوڵقاندوویەتی و لەبەرامبەر دا ئەهۆرامەزدا بۆ تێکشکاندنیان چارەسەری داناوە)

هەر لەم ڕووەوە لە ئاڤێستا وئەدەبیاتی ئاڤێستادا زانیاری لەبارەی پزیشکی و نەخۆشی و ڕێگاکانی چارەسەر کردن ئاماژەی پێ کراوە، وەك لە بەشێکی شرۆڤەی ئاڤێستا بەناوی (نسك هوسپارم) زانیاری لەبارەی نەخۆشیەکان و ڕێگاکانی چارەسەر و پاداشتی پزیشکی تێدا هاتووە، لە دینکردی سێیەم و هەشتەم و ڤیندیداد و بندهش دا بەهەمان شێوە زانیاری لە بارەی زانستی پزیشکی و جۆرەکانی و چارەسەری تێدا هاتووە، بۆ نموونە لە ڤیندیداد(فرگودی٧) سێ ڕێگا بۆ چارەسەر کردنی نەخۆشی دیاری دەکات ئەوانیش : گیا پزیشکی و کارد یان نەشتەرگەری (جراحی) ومانسر پزیشکی (دوعاو پاڕانەوە) .

مەبەست گیا پزیشکی بە کارهێنانی دەرمان لە درەخت و گژوگیا بووە، ڕێگەی کارد، یان چەقۆ، بە واتای کاتێ نەخۆش بە دەرمان چارەسەر نەبوایە ئەوا ڕێگەی نەشتەرگەری بەکارهاتووە، ئەویش بە بەکارهێنانی ئامێری چەقۆ بۆ نەشتەگەری، لە دوایی بێ هۆشکردنی نەخۆشەکە، بە بەکارهێنانی گیای هۆما بە تێکەڵ کردنی لە گەڵ مەی، ڕێگای سێیەمیش دوعاو پاڕانەوە بووە، بەهەمان شێوەی ئەو سێ ڕێگا چارەسەرییە لە زۆربەی نەتەوە کۆنەکان پەیرەو کراوە، بۆ نموونە لە وڵاتی دوو ڕووبار و میسری کۆن(باقر، ١٩٨٠: ٢١٥)، کەواتە لەم ڕوانگەیەوە دەکرێ پزیشك و جۆری ڕێگە چارەسەرییەکان بۆ سێ گروپ دابەش بکرێ :

یەکەم: پزیشکانی گیایی (دەرمانساز) کە چارەسەری نەخۆشی لە ڕێگەی بە کارهێنانی دەرمانی گیایی بووە.

دووەم: پزیشکانی نەشتەرگەری زیاتر کارد (چەقۆ)، یان بەکارهێنانی پارچە ئاسنێك کە بۆ کاری نەشتەرگەری بەکارهاتووە، هەروەها لە ڤندیداد ئاماژە بەوەکراوە کە یەکەمین پزیشك (ثریتا)بووە، کە بەرپرسی کانزاکان بووە، چەقۆیەکی

سەر نووك زێڕینی پێ بەخشراوە بۆ چارەسەرکردنی نەخۆش واتا نەشتەرگەری بەکاری هێناوە.

سێیەم: دوعاو پاڕانەوە، یان پزیشکی دەروونی (دەروونزانان) لە لایەن پیاوانی ئایینی زەردەشتی (موبیدەکان)ەوە ئەنجام دراوە (براون،١٣٣٧ :٣٦)، کە لە ڕیگەی ئامۆژگاری و وتنی پارانەوە پیرۆزەکان و فێرکردنی پاك و خاوێنی چارەسەری نەخۆشەکان و ڕێگری لە بڵاوبوونەوەی نەخۆشی کراوە(بهزادی، ١٣٨٢: ٤٤٥).

بەڵام لە دینکرد سێیەم)کردەی ١٥) پێنج ڕێگا دیاری دەکات ئەوانیش :وتەی پیرۆز ئاگر وگیا کارد (نەشتەرگەری) و بخوور بووە، ڕێگەی بخوور، واتا سووتاندنی گژوگیای بۆندار بەمەبەستی چارەسەر کردن لە ڕێگەی بۆن کردنەوە، هەروەها لە ئەردیبە هەشت(کردەی ٦) بە هەمان شێوەی دینکرد پێنج جۆری چارەسەری بۆ نەخۆشیەکان دیاری دەکات کە تێیدا دا هاتووە:

یەك لە پزیشکان بە یارمەتی ئەشە دەرمانمان بکات

یەك لە پزیشکان بە یارمەتی زانست دەرمانمان بکات،

یەك لە پزیشکان بە یارمەتی (کارد/ کەتەر/ چەقۆ) دەرمانمان بکات،

یەك لە پزیشکان بە یارمەتی گیاوگوڵ دەرمانمان بکات،

یەك لە پزیشکان بە یارمەتی مەنسرە دەرمانمان بکات)

پێنج ڕێگا دیاری دەکات ئەوانیش: کارد (نەشتەرگەری) و بخوور بووە، ڕێگەی بخوور، واتا سووتاندنی گژوگیای بۆندار بەمەبەستی چارەسەر کردن لە ڕێگەی بۆن کردنەوە.

ئەوەی تێبینی دەکرێ، لە دینکرد دا ئاماژە بە دوو بەشی چارەسەرکردن دراوە، ئەوانیش جەستەیی (تن پزیشکی) و دەروونی (مینوا، ڕوان، ڕوحی) بووە (دینکرد سوم، کردەی ١٥) بە واتای گرینگی بە هەردوولایەنی دەروونی و جەستەیی داوە، ئەمە بنەمایەکی دروستە بۆ پارێزگاری کردن لە هەردووبەشی پێهکاتەی مرۆڤ،کە لە خوارەوە باسی دەکەین:

٦:١:٢ .پزیشکی جەستەیی(تن پزیشکی)

لەو سەردەمە دا بۆ چارەسەری جەستە بە پێی ئەوەی لە دینکردی سێیەم دا هاتووە بۆچەند بەش دابەش کراوە ئەوانیش: خاوەنی خۆپارێزی و چاودێری (زهد ومراقبە)و بە ئاگر و گیا وکارد (نەشتەرگەری) و دوعا و پاڕانەوە (مەنترە) بووە(دینکرد سوم: بند ١٥٧)، ئەوەی پەیوەندی بە چارەسەری جەستەوە هەیە بە کارهێنانی ئاگرە، بەمەبەستی گەرم کردن دێ، هەروەکو لە پزیشکی_ئایینی ئەفسانەیی لە دایک بوونی زەردەشت هاتووە، دێوەکان هەوڵی لە ناوبردنی زەردەشتیان داوە، بەوەی دایکی زەردەشت(دوغدۆ) دووچاری لەرز و تایان کردووە، ڕەوشی تەندروستی زۆر خراپ دەبێ، تا ئەو ڕادەی داوا بکرێ بڕۆنە لای جادووگەر بۆ چارەسەرکردن، بەڵام یەزدان ڕێگەی بەمە نەداوە و ئامۆژگاریان دەکات، بچن دەست بشۆن و ئاگر هەڵبکەن و گۆشتی گا ببەن گەرمی بکەن لە سەر زگی (دوغدۆ)ی دابنێن ئەمە بووە هۆی چارەسەرکرن و کوڕەکەی (زەردەشت) لە دایك بوو(اموزگار و تفضلی، ١٣٧٠ : ٦٩)، لە دوای بەکارهێنانی ئاگر بۆ چارەسەرکردن، گژوگیا وەکو دەرمان بەکارهاتووە، بەڵام لە حاڵەتێکدا ئەگەر بەکارهێنانی گیا دەرمان سوودی نەبێ، ئەوا بە کرداری نەشتەرگەری چارەسەری بۆ دەکرێ، ئەویش بە بێ هۆشکردنی نەخۆشەکە، دەبێ پێش ئەنجامدانی نەشتەرگەری بە دەرمانی بەنگ (هۆم)کە گیایەکی بێهۆش کەر بووە لەگەڵ مەی تێکەڵ دەکرا.[١]

بۆ پارێزی جەستە لە نەخۆشی لە ئایینی زەردەشتی لەدوو ڕێگەوە بووە بە دوورکەوتنەوە لە کردەوەی خراپ، یان بەد ڕەفتاری وەکو نەزانین و فێڵبازی و

---

[١]. شێوازی نەشتەرگەری قەیسەری، یان سیزەر کە بۆ ئیمپراتۆری ڕۆمانی یۆلیۆس قەیسر (١٠٠_٤٤ پ.ز) دەگەڕێتەوە، دەوترێ بۆ یەکەم جار لە ئێران ئەنجام دراوە بە پێی شانامە، فیردەوسی ئاماژە بە لە دایك بوونی ڕۆستەم دەکات کاتێ (ڕوودابە)ی خێزانی باری تەندروستی زۆرخراپ دەبێ، بۆیە بە ڕێنمایی (سیمرغ) کە باڵندەیەکی ئەفسوناوی بووە، پێی دەڵێ کە ڕووەکێکی بێهۆشکەر لەگەڵ مەی تێکەڵ بکەن لایەکی زگی بدڕێنن کۆرپەڵەکەی دەربهێنن و دواتر بە شیرو مەی بیشۆن و بیدورنەوە(الفردوسی، ١٩٧٧ :٣٦؛ بۆرەکەیی، ١٣٨٤: ٨٠).

تووڕەیی و لەخۆبایی و خۆ بەزل زانی، له پاڵ هۆکاری سروشتی جەستەیی وەك ساردی و وشکی وتێنوێتی و برسێتی و پیر بوون و ئازارەکان، بە پێی بنەماکانی پزیشکی یۆنانی هەموو جەستەیەك بە ڕێژەی چوار سروشتی (ساردی، گەرمی، شێداری و وشکی) ئامادەیی تێدایه ، دووچاری نەخۆشی بێت (یعقوبی، ١٩٦٤: ٩٨)، له سەردەمی ساسانیدا گۆڕانکاری له بنەماکانی پزیشکی یۆنانی کراوە، به شێوەیەك بووه تاوەکو له گەڵ بیروباوەڕی زەردەشتی بگونجێ وەك له دیدی زەردەشتیەکان هۆکاری نەخۆشی له هێرشی ئەهریمەنەوەیه (کریستنسن،١٩٥٧: ٤٠٦)بۆسارێژکردن پێوستی به خواردنێکه هەر چوار ڕەگەزەکەی تێدا بێ واتا شێداری (ڕەگەزی ئاو) و گەرمی له (ڕەگەزی ئاگر) وسروشتی (ڕەگەزی خاك)، خواردن تێکەڵاو به هەوای پاك (ڕەگەزی هەوا) دیاره ئەوانه، له چوار ڕەگەزه سەرەکیەکانی ئایینی زەردەشتی بووه وەك (ئاو وخاك و ئاگر وهەوا) (فرشاد، ١٣٦٦: ٦٧١).

٦:١:٣. پزیشکی دەروونی (روح، مینوا، روان)

مرۆڤ له دوویەشی سەرەکی (دەروونی و جەستەیی) پێکهاتووه، هەروەکو روونه یەکێ له چارەسەرییەکانی نەخۆشی که له ئاڤێستا و بەشەکانی هاتووه، چارەسەری دەروونیه مەنسره واتا(دوعاو پاڕانەوه)، له هەموو چارەسەرەکانی تر به گرینگتر و باشتر دانراوه ،چونکه نەخۆشەکه به بێ ئەوەی ئازاری بێ بگات سارێژدەکرێ، بەوەی ساغی و تەندروستی دەروونی ـ ڕوحی بنەمایه بۆ تەندروستی جەسته، هەروەها ڕوح له ناو جەسته دایه، بۆیه ڕوحی تەندروست دەبێته هۆی هەبوونی جەستەیەکی تەندروست، هەروەکو ڕوونه تەندروستی دەروونی کاریگەری لەسەر لایەنی جەستەوه هەیه، کاتێ ئەهۆرامەزدا له وەڵامی زەردەشت ئاماژه به ڕێگه چارەسەریەکان دەکات، بەڵام له کۆتاییدا دەڵێت باشترین ڕێگەچاره چارەسەری دەروونیه، که تێیدا هاتووه: (ئەی ئەسپیتما زەردەشت، ئەگەر چەند پزیشکێك ئامادەبوون بۆ چارەسەرکردنی نەخۆش یەکێ بەکارد (نەشتەرگەری) به ئەوی تر به گژوگیا وئەوی تر به وتەی خوادیی، چارەسەر به وتەی خوداوەند(دوعا و پاڕانەوه) باشترین شیفا بەخشه (الڤیندیدا فرگود ٧).

هەروەها لە یەشتەکانی بەشی (ئەردیبە یەشت) دووبارە ئاماژە بە چارەسەری دوعا وپاڕانەو دەکات کە بە باشترین چارەسەری داناوە. وەکو هاتووە (چارەسازترین پزیشك ئەوەیە، کە بە مەنسەرەی پیرۆز دەرمانمان بکات، ئەوەی کە نەخۆشییە دەروونییەکان مرۆڤی ئەشەڤەنمان دەرمان بکات، چارەسازترینی پزیشکەکانە) (ئەردیبە یەشت: کردەی ٦) .

بە ئامانجی ئاگادار کردنەوەی مرۆڤ بە دوورکەوتنەوە لە ئەندێشە و وتار و کرداری خراب و هاندان بۆ فێربوونی ئەندێشە و وتار و کرداری چاك دەبێ، ئەویش لە ڕێگەی پارێزی لە گوناح و تاوان و فێربوونی ئایین و باوەڕی تەواو گەیاندنی بە زمان کار پێکردنی، گرینگترین ئەرکی پزیشکی روحی بریتی بووە، لە جێبەجێ کردنی فەرمایشتەکانی ئایین بە دروستی (دینکرد سوم: کردەی ١٥٧)، بە خویندن و وتنی هەندێ وویرد و وتەی پیرۆزی ئاڤێستا ئارامی دەروونی پێ دەبەخشی، چەند نموونەیەك لە ڤیندیداد هاتووە ئاماژە بە هەندێ وێردی چارەسەری کراوە (فرگودی، ٢٠ ، ٧) هاتووە:

(بۆ بەرگری لە مردن و نەخۆشی و بەرگری لە تا و سەر ئێشە و ئازار

من دەڵێم ئەی نەخۆشی دوورکەوە

من دەڵێم ئەی مردن دوورکەوە

من دەڵێم ئەی سەرئێشە دوورکەوە).

گرینگی بەهەردوو بەشی جەستە و دەروون، ئامانج لێی پاراستنی نەژاد و مانەوەی نەوەکان بە بەهێزی جەستە و سەلامەتی دەروونی بووە، بۆیە ئەهۆرامەزدا پشتیوانی و هاندانی پاراستنی تەندروستی و بە دوورکەوتنەوە لە پیسی و نەخۆشی و خراپەکاری دەکات، بە پەروەردە کردنی لایەنی دەروونی بە ئەنجامدانی پەرستن و دوورکەوتنەوە لە بیری خراپ و ئەنجامدانی کردەوەی چاك دەبێتە خاوەنی جەستەیەکی بەهێز، بۆیە گرینگی زۆر بە زانستی پزیشکی دراوە لە دەڵەتی ساسانیدا.

٣:١:٦.ئاکار وپاداشتی پزیشك

پزیشــك بە پێــی ڕێکخســتنەکانی کۆمەڵگــای ساســانی، چینێکــی تــایبەتی کۆمەڵگا بــوونە، زانســتی پزیشــکی هەر لە کۆنەوە پەیوەنـدی بە ئـایینەوە هەبــووە، هەروەکـو ئامـاژەی پـێ کـرا، بـۆیە پیـاوانی ئـایینی تـایبەت بـوون بە چارەسـەری دەروونی بەوەی ئەوان چارەسەری جەستەیان نەدەکرد، چونکە بەرکەوتنی جەستەی مردوو، یاخود نزیك بوونەوە لە تەرمی مـردوو تـاوان بـووە، دەبـووە هـۆی پیـس بـوون، پێویستی بە پاککردنەوە هەبووە بۆیە لە ڤیندیداد بەشی زۆری تـایبەتە بە یاسـاکانی پـاککردنەوە بەتـایبەتی بەشـەکانی٥-٦-٧ تـا بەشـی حەوتەم کە تێیــدا باسـی مەراسیمەکانی پـاککردنەوە هـاتووە لە بەرکەوتنـی لاشـەی مـردوو، کە پزیشـکانی ڕوحـی پیـان دەوتـرا (زرتشـتروتوم) سـەر بە تـوێژی پیـاوانی ئـایینی بـوونە، بـۆیە پزیشـکی جەسـتە چینێکـی تـایبەت بـوونە هەرچەنـدە پێشـتر بابەتەکـانی ئایینیـان دەخوێنـد گشـت بابەتەکـانی ئـایینی لە ئاڤێسـتا و شـرۆڤەکانی دەخـوێنرا لە گەڵ زانسـتەکانی تـری پزیشـکی و فەلەکناسـی و بیرکـاری، دواتـر بـۆ تەواوکـردن و وەرگرتنـی پسـپۆڕی پێویسـت بـوو یەکێك لە پسـپۆڕیەکان هەڵبژێـرێ، ئەگەر ببێتە پزیشك، یان پیاوی ئایینی لەهەردوو حالەتدا پێویست بوو شارەزایی تەواوی ئـایینی هەبێ، تاوەکو بتوانێ چارەسەری نەخۆشەکان بکات چ جەستەیی بێ، یان دەروونی دواتـر مـۆڵەت، یـان بڕوانـامەی پزیشـکی وەردەگـرت، کە پێویسـتی بە خوێنـدن و فێربوونی زانستی زۆر و شارەزایی لەسەر جەستە و بەشەکانی ئەندام و کۆئەندامی مرۆڤ هەبوو، لە گەڵ ئەوەش پێویست بـوو زانیـاری تەواوی لە جۆرەکـانی ڕووەك و گژوگیـای دەرمـانی و ڕێگـای چارەسـەرییەکان هەبووایە، دواتـریش پێویسـت بـوو ئەو زانستە بە کرداری تاقی بکاتەوە، بۆ ئەوەی بە تەواوی فێری پیشەکە بێ پێش ئەوەی لەسـەر جەسـتەی مـرۆڤ ئەنجـامی بـدات، جـا بـۆ ئەم مەبەسـتە بە پێـی ئەوەی لە ئاڤیستا هاتووە پێوست بوو پزیشکان لە سەرەتاوە کارەکانیان لەسەر لاشـەی دێو پەرستان (کافر) تاقی بکەنەوە، بە واتای ئەوانەی زەردەشتی نین، پێش ئەوەی نەشتەرگەری بۆ کەسێکی زەردەشتی بکات، بۆ سـێ جار لەسـەر سـێ کەسی بێ باوەڕ کە سەرکەوت، ئەوکات دەیتوانی مەزدا پەرستان چارەسـەر بکـات، هەروەکـو لە

ڤندیـداد دا هـاتووە : (ئەگەر کەسـی یەکەم لە کـاتی ئەنجامـدانی نەشـتەرگەری بمـرێ، ئاسـاییە ئەگەر دووەم و سـێیەم بمـرێ ئەوا بە هـیچ جـۆرێ ڕێـگەی پێـی نەدەدرا کـاری پزیشـکی ئەنجـام بـدات، بە یەکجـاری لە کـاری پزیشـکی دوور دەخرایەوە، ئەگەر نەشتەرگەی بۆ دێو پەرستان ئەنجام بدات و بۆ سێ جار، یان بۆ سێ کەس، ئەگەر ئەو کەسە چاك ببێتەوە و ئەوا شایستەی ئەو کارەیە بـۆ هەتـا هەتایی دەبوو بە پزیشك (الڤندیداد :فرگود ٧) .

ئەمە وەکو پێدانی بڕوانامەی پزیشکی یـان مـۆڵەتی کـارکردن وابـووە، ئەگەر نەشتەرگەری بۆ مەزادا پەرستێك بکات و هەڵە بکات و برینداری بکـات، ئەوا بە تاوان هەژمار دەکرا و پێویست بوو سزا بدرێت ،ئەویش بە دوور خستنەوەی لە بـواری پزیشکی بۆ هەتا هەتایە.

پزیشکان لە دەوڵەتی ساسـانیدا و پێگەیەکی باڵایـان هەبـووە و جێگـای سـتایش و ڕێـز بـوونە، هەروەکـو بەرزەویە ئامـاژە بە پیشـەی پزیشـکی دەکـات کە جێگـای ڕەزامەندی بووە لە لای ژیرەکان وعەیبدار نەبووە لە لایەن هیچ ئایین و شـەریعەتێك (ابن المقفع، ٢٠١٤ :٦٢)، بەمەبەسـتی پاراسـتنی نـاو و پێگەی کۆمەڵایەتی ئەو چینە پێویست بوو پزیشك چەندین ئەدگار و ڕەفتـاری کەسێتی تێدا بەدی بکـرێ، هەروەهـا لە لایەن پەیڕەوانـی ئـایینی زەردەشـتی پیشـەی پزیشـکی زۆر پیـرۆز بـووە، لەوە دەچـێ بـۆ خـودی کەسـایەتی زەردەشـت بگەڕێـتەوە، کە پزیشـك و سروشـتناس بووە و چارەسەری نەخۆشی کردووە (اموزگار، ١٣٧٤: ٣٥)، بۆیە پزیشك پێویست بوو خاوەن ڕەفتـار و کرداری جوان و شایستەبێ، وەك خـاوەنی کەسـایەتیەکی ئـارام و لەسـەرخۆ و ڕەوەشـت بەرز و خوانـاس و بە بـڕوا بـێ، چـونکە پزیشـکان لە دانـاترین کەسـانی هەڵبژێـردراو بـوونەو شـارەزای تەواویـان لە بـارەی دەروون و جەسـتەی ئـادەمیزادا هەبـووە، پێویسـت بـوو خوێنـدنەوە و ئەزمـوونی زۆری هەبـێ لەبـارەی نەخۆشی و ڕێگە چارەسەرەییەکان (الگود، ١٣٥٢ :٣١)، گفت شیرین و ڕووخۆش بێ لە گەڵ نەخۆشـەکان وگـوێی لە نەخـۆش بگـری وخـاوەن ویـژدان بـێ، ئەویـش لەسەر بنەمای ئایینی زەردەشتی کە بیری چاك پاکە و کاریگەری لەسەر دەروونی نەخـۆش دروسـت دەکـات، بـۆیە پێویسـت بـوو یـارمەتی نەخـۆش بـدرێ بەتـایبەتی ئەگەر هەژار بێت، بەتەنها لێهاتوویی لە چارەسەرکردن بەس نەبوو، بەڵکو بە پلەی یەك پێویست بـوو خـاوەنی ئەخلاق و ویـژدان بـێ ، هەروەهـا دەبـوو پزیشـك چەندەها

جار سەردانی ماڵی نەخۆش بکات بە وردی پشکنین بۆ نەخۆش بکات تاوەکو بە دروستی نەخۆشییەکە دیاری بکات ودواتر چارەسەر بکرێ (دینکرد سوم : کردەی ١٥٧).

پزیشك لە بەرامبەر ئەو خزمەتەی پێشکەشی بە خەڵکی نەخۆشی دەکرد ،چەند مافیشی هەبووە، وەك حەقدەست، یان پاداشت (دستمزە)، بە پشت بەستن بەوەی لە ئاڤێستا هاتووە حەق دەستی پزیشك دیاری کرابوو، ئەویش پەیوەست بووە بە پێگەی کۆمەڵایەتی و ڕەوشی ئابووری نەخۆشەکە و جۆری چارەسەرکردنەکە، بۆ نموونە ئەگەر چارەسەری موبیدێك بکات، حەقدەستی پزیشکەکە بریتی بووە لە دوعا بۆ کردن، چارەسەی فەرمانڕەوای هەرێمێك چوار گا بوو، حاکمی شارێك ئاژەڵێکی پلە یەك وەکو وشتر بووە، حاکمی شارە دێیەك گایەکی مام ناوەند بووە، چارەسەری سەرۆکی خێزان گایەکی هەرزان بووە، کەسێکی ئاسایی بەرخێك، یان مریشکێك بووە، سەرەرای ئەوەش هەتا لە نێو ئافرەتەکانیش جیا کاری کراوە، حەقدەستی چارەسەری ئافرەتان کەمتر بوو، بە بەراورد لە گەڵ پیاوان، وێرای پێگەی کۆمەڵایەتیەکەش بۆ نموونە حەقدەستی ژنی هەژارێك، گوێدرێژێك بووە، کەچی حەقدەستی چارەسەری ژنی والی وشتێریك بووە (ڤیندیداد :فرگود٧)، لەگەڵ ئەمانەشدا پێویست بوو پزیشك خواردنی باش و ئەسپێکی بە غار و ماڵێکی چاکی هەبێ، شوێنی نیشتەجێ بوونی گونجاو بێ لە ناوەڕاستی شارەکە، یان دێیەکەدا بێ تاوەکو بە ئاسانی بتوانێ بگاتە لای نەخۆشەکان (کریستنسن، ١٩٥٧: ٤٠٥).

شایانی باسە پزیشکان لە دەوڵەتی ساسانیدا لە رووی ڕەوشت و ئایینەوە ڕەفتاریان لەگەڵ نەخۆشان بۆ سێ دەستە دابەش کرابوو:

١- ئەوانەی کاری پزیشکیان بۆ ڕەزامەندی خودا ئەنجام دەدا، داوای هیچیان لە نەخۆش نەدەکرد، بەڵکو داوای پاداشتیان لە خودا دەکرد .

٢- دەستەی دووەم ئەو پزیشکانەی لە ناوەڕاست بوونە، واتا لە نێوان سۆز و میهرەبانی وەرگرتنی حەق دەست، بەڵام زۆر چاویان لە سامان نەبووە .

٣- دەستەی سێیەم لەهەمووان نزمتر بوونە، تەنها مەبەستیان دەستکەوتی مادی بووە (شریفیان، ١٣٩٢: ١٥).

بە پێـی ئەوەی لە دینکـرد دا هـاتووە هـیچ نەخۆشـێك بـۆی نەبـووە بـۆ چارەسـەرکردن بچێتەلای پزیشـکی بێگـانە لە کـاتی هەبـوونی پزیشـکی ساسـانی، چونکە بە تـاوان هەژمـار کراوە، تەنهـا لە حاڵەتێکدا نەبێت ئەگەر پزیشـکی ئێرانی دەست نەکەوێت، ئەوا دەتواندرا پشت بە پزیشکی بێگـانە ببەستێت (دادرس، ١٣٧٤: ٧٥)، بەڵام لەوە دەچـێ ئەو یاسـایە پاشـاکانی ساسـانی نەگـرتبێتەوە، چـونکە زۆربەیـان پزیشـکی تـایبەتی بێگانەیـان هەبـووە، وەك یۆنـانی، ڕۆمـانی سـریانی، هەروەکـو پسـپۆڕێکی مێـژووی ساسـانی وا مەزنـدە دەکـات کە پاشـایانی ساسـانی پزیشـکی تایبەتیـان جگە لە پزیشـکانی ئێرانـی لە نەتەوەکـانی یۆنـانی و رۆمـی و سریانی هەبووە (کریستنسن،١٩٥٧: ٤٠٤)، هەروەکو پێشتر ئاماژەی پێ کرا.

لە دەوڵەتـی ساسـانی پزیشـکانی بە توانـا هەبـوونە، کە شـارەزایی زۆریـان لە نەخۆشـی و چارەسـەییەکاندا هەبـووە، بـۆ نمـوونە ئامـاژە بە پزیشـکێك بە نـاوی (فەرهاد پارسی) دەکرێ کە چارەسەری ئیمپراتـۆر (قوستەنتینی مەزن)ی کردووە، نەخۆشـی (نەقـرس)[١]هەبـووە، کە پزیشـکەکان توانـای چارەسـەری ئەویـان نەبـوو، فەرهـاد پارسـی چـوو بـۆ قوسـتەنتینە و نەخۆشـی ئەوی بیسـتبوو، بە نزیکەکـانی ڕاگەیاند کە ئەو دەتوانێت چارەسەری ئیمپراتۆر بکـات، پزیشـکەکانی کۆشـك وتیـان چـۆن دەتوانێـت چارەسـەری بکەیـت و نـاوی دەرمـانەکەت چییە؟ بەڵام ئەو نـاوی دەرمـانەکەی پـێ نەگـوتن، بە فەرمـانی ئیمپراتـۆر دەڕوات بـۆ کۆشـك بـۆ چارەسەرکردنی، ئیمپراتۆر پرسیاری لێ دەکات ،تۆ دەتوانی من چارەسـەر بکەی ؟ ئەویش لە وەڵامدا دەڵێت بەڵـێ، ئیمپراتـۆر وتـی : کەواتە زانسـتی تـۆ لە هـی ئەو پزیشکانەی تاوەکو ئەمرۆ نەیان توانیـوە مـن چارەسـەر بکەن زیـاترە؟ بەڵام فەرهـاد لە وەڵام دا دەڵێ: نەخێر بەڵام مـن دەرمـانێکم هەیە پزیشـکەکانت بە بوونی نـازانن، پرسـیاری لـێ دەکـات ؟ دەرمـانەکەت چیە؟ ئەویـش دەڵێت، دەرمـانەکەم شـەنبەلیلیە

---

[١] .ئەو جۆرە نەخۆشیە کۆنە زانای پزیشکی بوکرات دیاری کردووو و هۆکار و دەرمانی چارەسـەریشی بـۆ داناوە بـریتیە لە هاوسـانی ئێسـك کە جومگەکـان بە تـایبەتی پەنجەکـان دووچاری دەبـێ، بەهـۆی زۆربـوونی ترشـەڵۆکی (یوریـك ئەسـید) لە خوێن، بەتـایبەتی خوێـی سـۆدیۆم لە خانەکانی، دەورووبەری پەنجەکان دووچاری سـووربوونەوە و هەو کردن دەبن ئازارێکی یەکجار زۆری هەیە، کاریگەری لەسـەر گـورچیلە دەبێـت، لە مێـژوودا بە نەخۆشـی پاشـاکان (داء الملـوك)(GOUT))ناسـراوە(Eggebeen A.T2007:76)

(شەمری)[1] ولەگەڵ کاهو بۆیان ئامادە کردووە، لە یەکەمین ڕۆژی خواردنی دا هەستی بە باشتربوون کردووە و ئازارەکەی کەم بووەتەوە، بەڵام نەخۆشییەکەی ئیمپراتۆر کۆن بوو کێشەی بۆ گورچیلەکانی دروست کردبوو بۆیە سەرەنجام لە هاوینی ساڵی (٣٣٧ز) کۆچی دوایی کردووە (ماریژان مۆڵە و ئەوانی تر، ٢٠١٤: ٢٨٣- ٢٨٧).

٦:٢ . پزیشکی ئاژەڵان (دامپزیشکی)

پزیشکی ئاژەڵان(بیطري) ئەو زانستەیە پارێزگاری لە تەندروستی ئاژەڵان دەکات و لە کاتی نەخۆشیدا ڕێگا چارەسەرییەکانی بۆ دیاری دەکات، ئەم جۆرە لە پزیشکییە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو کاتەی کە مرۆڤ ئاژەڵی ماڵی کردووە و بووە، پەروەردە کردنی ئاژەڵان بووە بە بەشێك لە ژیانی ڕۆژانەی مرۆڤ، کە سوودی زۆری هەبووە بۆدابین کردنی پێداویستییەکانی (لارسون و فیللر، ٢٠١٤: ١١٦)، ئەم گرینگی پێدان و وردبوونەوە لە ژیانی ئاژەڵان بووە هۆی پەیدا کردنی شارەزایی لە بارەی نەخۆشی و ڕێگا چارەسەرییەکان (ابن ابی اصبعیە،١٩٩٦: ١٤).

لە سەردەمی ساسانیدا گرینگی دان بە ئاژەڵان و ڕێگە چارەسەرییەکان بەشێکی گرینگی پزیشکی بووە، وێڕایی سوودی ئاژەڵ لە ڕووی ئابوورییەوە، لە ڕووی سەربازیش ،ڕۆڵێکی مەزنی هەبووە (راوندی، ١٣٥٦: ٧٢٤)، ئەوەی لە

---

[1]. شەنبەلیلە، یان شینبل یان (حلبە) ناوە زانستەکەی(Trigonella foenum graecum)بە زمانی ئینگلیزی(Fenugreek)ی پی دەڵێن، جۆرە گیایەکی ساڵانەیە درێژەکەی لە نێوان(٢٠-٦٠)سانتیمەترە، بۆ زۆر نەخۆشی بەسوودە، شوێنی بنەڕەتی باشووری ڕۆژئاوای کیشوەری ئەورووپا، کەناری دەریای سپی ناوەڕاست، باکوور و ڕۆژئاوی کیشوەری ئاسیا بووە، لە ئازەربێجان و ئەسفەهان و فارس وخۆراسان و سمان و دامغان دەڕوێت، هەروەها بۆ خورادنیش بەکاردەهێندرێت لە ئامادەکردنی چەندین خۆراك، وەك قرمەسەبزی و کوفتە و هیتر بە کاردەێت، لە کەنار ڕێگاکان دەڕوێ بۆیە پێشتر پێیان دەووت گوڵی ڕێگا لە دوای یەکەم بارانی بەهار گەشە دەکات و ڕەنگی زەردە بۆنێکی خۆشی هەیە ، زۆر ئەو ناوە بۆ خانمان بەکارهاتووە، وەك ناوی خێزانی (بەهرام گور) شەنبەلید بووە (عبدالحسین واخرون، ٢٠١٣: ١٠٥)

ئاڤێستا و بەشەکانی چارەسەری ئاژەڵی ماڵی و چاودێری کردنیان هاتووە وەك ئاژەڵانی ئەسپ وسەگ و مانگا[1] و مەڕومالات (کریستنسن،١٩٥٧: ٤٠٤)، بە تایبەت سەگ و ئەسپ ڕێزی زۆریان لە لای ئاریان هەبووە، بۆ نموونە سەگ لە ئایینی زەردەشتی پانتاییەکی فراوانی داگیر کردووە، وەك بەشێکی جیانەکراوەی لەگەڵ ژیانی مرۆڤ، چونکە لە تێڕوانینی پەیڕەوانی ئایینەکە بوونی سەگ لە هەر شوێنێك دەبێتە هۆی دەرکردنی گیانی شەیتانی لەو شوێنە، بە پێی ئەوەی لە ڤندیداد (فرگودی٣) هاتووە، مردنی سەگ ڕووداوێکی نەخوازراو بووە بۆیە دووەم شوێنی ناخۆشی بۆ زەوی دێنێ مردنی سەگە)، هەروەها لە (فەرگودی ١٣) هەر لەبەر ئەوە پێویست بوو ئاگاداری سەگ ببن و لە کاتی نەخۆش کەوتن، چارەسەریان بۆ کردبا بە جیاکردنەوەی لە مرۆڤ چونکە دەبێتە هۆی گواستنەوەی نەخۆشی و هەروەها لە کاتی تووش بوونی بە هاری، یاخود شێتی وەکو لە ڤیندیداد چارەسەری بۆ داناوە، هەتا لە کاتی ئاووس بوونی سەگ، پێوست بوو چاودێری بکرێ و تا بەچکە سەگەکان بۆ ماوەی شەش مانگ بەخێو بکری، هەروەکو الگود (١٨٩٣-١٩٧٠ز) مێژوونوس و پزیشکی بەریتانی ئاماژە بەمە دەکات بەوەی پێویست بوو خاوەنی سەگ لە کاتی نەخۆش کەوتنی سەگەکەی بەیتاری بۆ بانگ بکردبا تاوەکو چاك ببێتەوە (١٣٥٢: ٢٨) .

ئاژەڵێکی تر وەکو (ئەسپ) لە مێژوودا کاریگەری زۆری لەسەر ژیانی مرۆڤەکان هەبووە، بۆ خزمەتی مرۆڤایەتی سوودی زۆری هەبووە بۆ بار هەڵگرتن و گواستنەوە و بازرگانی و جەنگ و یاری کردن بەکارهێنراوە، هەربۆیە لە ئاڤێستا ستایشی زۆری ئەسپ کراوە، بۆ نموونە لە یەشتەکان دا ئاماژە بەوە کراوە، کە ئەهۆرامەزدا بۆ سێ جار لە شێوەی ئەسپێکی سپی خۆی بە زەردەشت نیشان داوە، هەروەکو لە بەشی (بەهرام یەشت،بندی ٩) هاتووە: (بەهرامی ئەهوورە، بۆ جاری سێیەم، لە بیچمی ئەسپێکی سپی جوانی تاڵ زەردی لەغاو زێڕیندا بەرەو لای هات لە نێوچەوانیەوە (ئەمە)ی چاك ئەفرێنراو دەبینرا ..بەهرامی ئەهوورە ئاوا

---

[1] . مانگا لە زۆربەی شارستانێتیە کۆنەکان بە پیرۆز سەیرکراوە، لەلای هەندێ نەتەوە وەکو نوێنەری خوداوەند بووە وەکو لە میسری کۆن ناوی (حتحور) هێمای مانگا بووە (Pinch ,2004:75-77))،هەروەها لە ئایینە ئاسمانییەکان ڕۆڵی هەبووە هەروەکو لە چیرۆکی ژیانی پێغەمبەر موسا درووودی خوای لە بێ، لە قورئانی پیرۆزدا سورەتێك بە ناوی البقرة (مانگا) وە هەیە.

دەرکەوت)، هەروەها لە(زامیاد یەشت و زام یەشت) بۆ چەندان جار ئاماژە بە ناوی ئەسپ کراوە.

لە مێژووی ژیانی زەردەشت دا دەردەکەوێ، کە زەردەشت وێرای زانستی پزیشکی، شارەزایی لەبارەی چارەسەری ئاژەڵیش هەبووە[1]،ئاژەڵی ئەسپ یەکێ لەو ئاژەڵانە بووە زۆر خۆشەویست بووە، لە دەوڵەتی ساسانیدا بەتایبەتی لەسوپادا بەشێکی گرینگی سوپای ساسانی پێکهێناوە لەبەرەکانی پێشەوەی شەڕەکان بوونە، بۆیە چارەسەرکردنی ئەسپ جێگایەکی گرینگی لە سیستەمی سەربازی دەوڵەتی ساسانی هەبووە (کویر،١٣٩٦ : ٢١)، بەشێکی گرینگی یەکەی سەربازی سوپای ساسانیان پێك دەهێنا هەڵگری ڕم بوونە هۆکاری سەرکەوتنی زۆربەی شەڕەکان بوونە، لە نەخشی فەیروز ئاباد دەردەکەوێ (فرخ، ١٣٨٩: ٢٤)، کە سوارەکان هەڵگری چەکی قورس بوونە، بە یەکێك لەتایبەتمەندییەکانی سوپای ساسانی دادەنرێ (پیرنیا، ٢٠١٣: ٤٠٠).

سواران لەشەڕەکان وەکو دیوارێکی بەهێزبوونە، لەبەر گرینگی ئەو ڕۆڵی ئەسپ لە جەنگەکان، پێوستی بە چاودێری و چارەسەرکردنی هەبووە لە کاتی نەخۆش کەوتنی، تەوێڵەکانی ئەسپ بەرپرسی تایبەتی هەبووە بە ناوی ئاخوبەد، یان (اخورسالار)[2](سەرفیراز و فەیروزمەندی، ٢٠٠٩: ١٨٥)، بەرپرس بووە لە پاراستنی تەندروستی و لێهاتوویی ئەسپەکان (لوکونین، ١٣٥٠: ٦٦)، جگە لەمە ئەسپ لە ژیانی پاشاکاندا جێگایەکی بەرزی هەبووە بۆ نموونە ئەسپەکەی خوسرەو پەروێز (شەبدیز) لەکاتی نەخۆش کەوتنی کاریگەری لەسەر پاشا هەبووە، هەروەکو پێشتر ئاماژەی پێ کرا، وێرای ڕۆڵی ئەسپ بۆ جەنگ بۆ یارییە وەرزشیەکان

---

(1).کاتێ زەردەشت بە مەبەستی بانگەواز بۆ دینەکەی دەروات بۆ لای گوشتاسب، بەڵام بەهۆی دژایەتی کردنی لە لایەن جادووگەر و پیاوانی پەرستگاوە دەخرێتە زیندانەوە، گوشتاسپ ئەسپێکی ڕەشی زۆر دڵخوازی هەبووە، نەخۆشیەکی تایبەتی هەبووە دانایان و پزیشکان زۆر هەوڵیان دابوو نەیانتوانی بوو چارەسەری بکەن ،بۆیە زەردەشت پێی دەڵێ: من چارەسەری ئەسپەکەت دەکەم بە چەند مەرجێك وەك ئەوەی ئازادی بکات و بڕوای پێ بێنێ، چارەسەری ئەسپەکەی دەکات لە ڕێگەی تێکەڵ کردنی چەند گیا یەك (هینلز،١٣٦٨ : ١٥٠)، ئەویش باوەڕی پێ هێناوە و بووە بە پشتیوانی ئاینەکەی .

(2).بە زمانی کوردی پێ دەڵێن (مەیتر) ئەو کەسەیە کە وڵاخ بەخێو دەکات.

بەکارهاتووە، وەکو یاری چۆگان (جوگان بازی)، کە ئەو یاریە لەسەر ئەسپ دەکرێ گۆیەك لە شێوەی تۆپ لە ناوەندی مەیدان دوو دەستە لە سوارەکان یاری بەو گۆیە دەگەن (ماریژان مۆڵە و ئەوانی تر، ٢٠١٤: ٤٥٩)

جگە لە گرینگی ئەسپ لەبەرەکانی جەنگ، ئاژەڵی (فیل) پێکهاتەیەکی گرینگی سوپای ساسانی بووە، لە زۆربەی شەڕەکان ڕۆڵی هەبووە لە ترساندن و وێران کردن (دەریایی، ١٣٨٣: ١٤٩)، وەکو هێزی پشتیوانی وابووە لەسەر پشتی شوێنی سەرباز و ئازووقە و پێداویستی شەڕ بووە (پیرنیا، ٢٠١٣: ٤٠١)، گۆمانی تێدانییە چاودێریکردن فیلەکان پێویستی بە کەسانی شارەزا هەبووە لە بواری پزیشکی ئاژەڵان، لەگەڵ سوپا بۆ بەرەکانی جەنگ دەڕۆیشتن، هەروەها بەهۆی گرینگیدان بە ئاژەڵان بۆ چارەسەرکردنی پەڕتووکی تایبەتیان بۆ نووسیوە هەروەکو(ابن الندیم) ئاماژە بەهەبوونی پەڕتووکێکی تایبەت دەکات، بۆ چارەسەری ئاژەڵان لە مەڕومالات و مانگا و ئەسپ و ڕەشەووڵاغ و وشتر بە زمانی پەهلەوی بووە لە لایەن (اسحاق بن علی بن سلیمان) وەرگێڕدراوە بۆ زمانی عەرەبی (١٩٧٧: ٣١١)، ئەمە ئەوە دەردەخا کە ساسانییەکان شارەزاییەکی تەواویان لە بارەی چارەسەر و چاودێری کردنی ئاژەڵان هەبووە تا ئەو ڕادەی پەڕتووکی تایبەت لەبارەی نەخۆشی و چارەسەرییەکانی ئاژەڵان دابنێن.

لە مێژووی کۆندا زانستی کیمیا وەکو زانستێکی سەربەخۆ بەو ناوە نەبووە، کە لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا هەیە، بەڵکو بە شێوەی کرداری لە ژیانی ڕۆژانەی مرۆڤدا پەیڕەو کراوە. بەوەی زانستی کیمیا دوو بنەمای هەیە، ئەوانیش تیۆری و کردەیی (الخالدي، ٢٠١٣: ١٢). بۆیە ئەو زانستە بە کردەیی لە لای زۆربەی نەتەوە کۆنەکان پەیڕەو کراوە، ئەویش بۆ دابین کردنی پێداویستییەکانی ژیانی ڕۆژانەیان بەکاریان هێناوە، دوای ئەوەی مرۆڤایەتی گەیشتە قۆناغی بەکارهێنانی کانزا کە ئەو قۆناغە بە چاخەکانی کانزایی ناسراوە بۆ(٤٠٠٠)ساڵ پێش مێژوو دەگەڕێتەوە(دیورانت، ٢٠١٠: ١٨٢)، مرۆڤ بۆ پێداویستەکانی ژیانی ڕۆژانەی وەك چەك و کەلوپەلی تر ،کانزای بە کارهێناوە، بێگومان بە کارهێنانی کانزا بۆ توانەوە و تێکەڵ کردن لە گەڵ مادەی تر و بەرهەم هێنانی مادەیەکی تر

پێویستی بە شارەزایی و زانینی پلەی گەرمی دیاریکراو و بڕی ماددەکان هەبوو[١]، جگە لە دەرهێنانی کانزا لە کەرەستەی خاو، دروست کردنی دەرمان لە ڕووەك و گژوگیای جیاواز وبەرهەم هێنانی بۆن گولاو و دروستکردنی ڕەنگ و دروستکردنی بیرە و شەراب و دروستکردنی سابوون و خەل و شووشە، ئەو بەرهەمانە لە ڕووی کرداریەوە دەچنە بواری زانستی کیمیاییەوە، چونکە ئەو زانستە بەشێکی دەوەستێتە سەر لایەنی کردارییەوە، هەروەکو پێشتر ئاماژەی پێ کرا .

لە دەوڵەتی ساسانی ئەو زانستە وەکو زانستەکانی تر گەیشبووە قۆناغێکی پێشکەوتوو و لە چەندها بوار بە کردەیی بەرجەستە کراوە، چونکە تەنها بۆ گۆڕینی ماددەکان بۆ زێڕ و زیو نەبووە بەڵکو بۆ بەرهەم هێنانی دەرمان لە گژو گیا و ڕەنگ کردن بووە، بە کارهێنانی کانزاکان بۆ بەرهەم هێنانی پێداویستی ژیانی ڕۆژانە و چەك و دراو و هۆکاری خۆڕازاندنەوە، بۆیە زیاتر ئەو زانستە لە بوارەکانی دەرمانسازی و لێدانی دراو دەخەینەڕوو بەهۆی گرینگی ئەو دوو بوارە لە دەوڵەتی ساسانیدا:

٦:٣:١ . کیمیا و دەرمانسازی

بەکارهێنانی ڕووەك وگژوگیا بۆ دروست کردنی دەرمان مێژوویەکی کۆنی هەیە، مرۆڤ بۆساڕێژکردن، یان کەم کردنەوەی ئازارەکانی بەکاری هێناوە، هەر لەو کاتەی کشتوکاڵی[٢]کردووە و شارەزایی لە ڕووەك و تایبەتمەندییەکانی پەیدا کردووە، بۆ سارێژکردنی ئێش و ئازارەکانی چەندەها جۆری ڕووەکی تاقیکردۆتەوە

---

[١] . بۆ نموونە لە لای دانیشتوانی وڵاتی دوو ڕووبار بەرهەم هێنانی کانزایەکی دەگمەن بەناوی (Elcctrum) بە تێکەڵ کردنی زێڕ و زیو بەرهەم هاتووە (باقر، ١٩٨٦: ١: ١٠٦) لەم ڕانگەوە دەچێتە بواری ئەو زانستەوە، وەك بەرهەم هێنانی ئەو ماددەیە پێویستی بە شارەزایی تەواو هەیە، لە دابین کردنی بڕی مادەکان و چۆنیەتی بەرهەم هێنان و تێکەڵ کردنی .

[٢] .مرۆڤ لە چاخی بەردینی نوێ فێری کشتوکاڵ کردن و بەخێوکردنی ئاژەڵ بووە ،هەر لەو کاتەوە ئاشنایی لە گەڵ ئاژەڵان هەبووە بەتایبەتی ئاژەڵەماڵییەکان وەکو مانگا و مەڕ و بزن و هەروەها سەگ و بەراز و پەڵەوەر، بۆ نموونە لە گوندی کشتوکاڵی چەرمۆ لە هەرێمی کوردستان نزیك چەمچەماڵ لە ئەنجامی کنە پشکنین پاشماوەی ئەو ئاژەڵانە دۆزراوەتەوە (باقر، ١٩٧٣: ١٩٣).

تـا دواتـر گەیشـتۆتە ئەو ئاسـتەی بتـوانێ ئەو ڕووەکـانە دیـاری بکـات و پۆلینیـان بکات کە بۆ چ نەخۆشییەك دەبێتە شیفابەخش، کاتێ فێربووە بە کورتەکەی وتـووە و بەم جـۆرە ئەوە دوای ئەوە شـارەزاییان لەبـارەی جـۆر و تایبەتمەنـدی و چـۆنیەتی بەکارهێنانی گیاکـان وەرگرتـووە (سـراج الـدینی،١٣٨٩: ١٢)، هەروەکـو شـارەزایەکی بـواری شـوێنەوار و مرۆڤناسـی لەو بـڕوایەدایە هەر لە چاخەکـانی پـێش مێـژووەوە ڕووەك و گیای پزیشکی بـۆ دروست کردنی دەرمـان بەکارهـاتووە (Ellis 2000: 448)، لەم ڕوانـگەوە زانسـتی دەرمانسـازی هەر لەگەڵ بـوونی مـرۆڤ هەبـووە، پەیوەنــدی ڕاســتەوخۆی بە زانســتەکانی تــری وەك ڕووەکناســی وئاژەڵــداری هەبووە(شـادی ٢٠١٧: ٢)، چـونکە کـاتێ مـرۆڤ کشـتوکاڵی کـردووە توانیـوەتی ڕووەکەکـان بناسـێ وتـاقیکردۆتەوە، ئامـادەکردنی دەرمـان لە گژوگیـاو درەختـی هەمەجۆ، دەچێتە بـواری زانسـتی کیمـاییەوە، دیـارە دەرمانسـازی ئەو زانسـتەیە لە چۆنیەتی ئامـادەکردنی دەرمـان چ لە بەرهەمـی ڕووەکـی بـێ، یـان ئـاژەڵی، یـان کـانزایی، بە زانینــی تایبەتمەنـدیەکانی و سـەرچاوە و پێکهاتەکـانی کیمیــایی و سروشتی و کاریگەری پزیشکی دەکۆڵێتەوە (جبرة،٢٠١٧ :٨).

ئەو پیشەیە سەرەتا کاری پزیشك بـووە، بە واتـای پزیشـك هەربەخۆی دەرمـانی دروست دەکرد و بۆ نەخۆشەکانی بەکاری دەهێنـا، بەڵام دواتـر جیـاکرایەوە (قنـواتی، ١٩٩٦ : ١٢)، تایبەت بوو کەسێکی دیـاریکراو بە ناوی(دەرمانساز)،دەرمانسـاز ئەو کەسـەیە کە شـارەزاییەکی تەواوی لەدروسـتکردنی دەرمـان بە باشـترین و تەواوتـرین شێوە هەیە، ئەو زانسـتە لە لای زۆربەی نەتەوەکـان بـوونی هەبـووە بەتـایبەتی لای وڵاتی دوو ڕووبار و میسر و یۆنان (باقر، ١٩٨٠: ٢١٨) بە هەمان شێوە لە ئێرانـی کونـدا گرینگـی تـایبەتی بەو پیشـەیە دراوە و جۆرەهـا گیـا و ڕووەك بـۆ دروسـت کردنـی دەرمـان بەکارهـاتووە، بێگومـان هەڵکەوتەی شـوێنی جوگرافیـا و جیـاوازی ئاووهەوای ئێران وای کردووە شوێنەکە دەوڵەمەند بێ بە بەرهەمـی ڕووەك و درەخـت و گژوگیای هەمەجۆر، سەرباری ئەوەش لە دەرەوەش چەندەها بەرهەمـی کشـتوکاڵ هاوردە کراوە وەکو لە دارچین لە وڵاتـانی چین و جۆرەهـا بەهـارات لە هینـد (پویـا، ١٣٩٤: ٤١).

لە ئاڤێستا لە بەشـی یەشتەکان دا ئامـاژە بە گرینگـی ڕواندنی گیـا و ڕووەك کـراوە، کە بـۆ سـوود و پاراسـتنی مرۆڤەکـان بـووە، هەروەکـو لە فەروەردیـن یەشـت

کردەی یەکەم هاتووە: (لەم زەویەدا لە ڕووباری (ناوتانگ) قووڵ بە خوڕ دێن، لەم زەویەدا بۆ پاراستنی گیان ...جەماوەر... سەرزەمینە ئارياییەکان ..گیاندارە پێنجینەکان و بۆ پاراستنی مرۆڤە پاکە ئەشەڤەکان گیا و ڕووەکی جۆریەجۆر دەڕوێن).

لە مێژووی ئەفسانەیی ئێراندا یەکەم کەس کە شارەزایی لە دەرمانسازیدا هەبووە پاشا جەمشید بووە، کە گژوگیای لە شوێنە دوورەکان کۆکردۆتەوە و تێکەڵی کردووە و دەرمانی لێ دروستکردووە(الثعالبی، ١٩٦٣ : ١٣)، هەروەها لە الڤندیداد (فرگوردی ٢٠) ئاماژە بە کەسایەتیەکی زۆر کۆن دەکات بە ناوی (ثریتا) کە بە فەرمانی ئەهۆرامەزدا، هەزارەها دەرمانی لە درەخت و گژوگیا لە دژی مردن و نەخۆشی دروست کردووە لە وەڵامی زەردەشت دا ئەهۆرامەزدا دەڵێت وەکو زەردەشت پرسیار لە ئەهۆرامەزدا دەکات، کێیە ئەوەی یەکەم کەس لە دژی مردن و نەخۆشی وەستاوە(کە سەدان و هەزاران ڕووەك بۆ چارەسەری نەخۆشەکان هێناوە وەکو چارەسەر بۆ نەخۆشی بەکاری بهێنن و ئەو زانستەی بەخشیوە بە کەسایەتیەك بە ناوی (ثریتا) : لە وەڵامی زەردەشت دا دەڵێ:

ثریتا یەکێکە لە ژیرەکان و بەختەوەرەکان و دەوڵەمەندەکان و بەهێزەکانی پشدادیەکان نەخۆشی ڕاگرت و مردنی ڕاگرت و شمشێری تیژ و تای گەرمی سوتێنەری لە جەستەی خەڵك دوورخستۆتەوە)

دیارە بۆ بەرگری کردنی نەخۆشی و مردن بە(گیا دەرمان) ناوی چەندین نەخۆشی دەهێنێ وەك نەخۆشییەکانی (تیبە [١] و سارسیتە [٢] و ئەژیڤاکە [٣] و سارنە [٤] و ئەستەئیریە [٥] و مهرکە [٦] و پیسە [٧] بووە) (الڤیندیداد فرگودی ٢٠).

---

[١] .لەرزو تا
[٢] . مەلاریا
[٣] . مار پێوەدان
[٤] . سەرئێشە
[٥] . رۆماتیزم
[٦] . تاعون
[٧] . گەڕی (پەلەوان، ٢٠١٣: ٤٧٢)

ڕێژەیەکــی زۆری ئەو ڕووەك و گیانــانەی لە ژیــنگەی دەوڵەتــی ساســانی هەبووە، توێژەرێکی فارسی ناوی زیاتر لە (٧٠) جۆر ڕووەك و گیا دەبات کە لە ئاڤێستادا هـاتووە، لە هەمـووان بەناوبـانگتر (هـۆم- هۆمـا) بـووە (بهـزادی،١٣٨٢ :٤٤٤)، هەروەکـو ڕوونە(هۆم)نـاوی بەشـێکی یەشـتەکانە وەکـو بەشـی بیسـتەمی یەشتەکان بە ناوی هەوم یشتە، وەکو لە (فەرگودی: ٨) هاتووە کە ستایشی ئەو گیایە دەکات : (ستایشی هەومی زێڕینی (بورزمەند) دەکەین

ستایشی هەوم ، خواردنەوەی گێتیی پەروەر دەکەین)

هەورووەها لە ڤەندیداد (فرگـود ٢٠) جارێکی تـر باسی ئەو ڕووەکە هـاتووە: (مـــن ئـــاهۆرامەزدا ســـەدان و هەزاران ڕووەکـــم لەســـەر بەرزاییەکـــان لە دەوری (گاوو_کەرەنە) واتا داری هوم چاندووە).

هـۆم یـان هائومـا گیـایەکی پیـرۆز و تـایبەت بـووە لە ئـایینی زەردەشـتی، زەردەشتییە ڕۆحانیەکان باوەڕیـان وابووە بە خواردنەوەی ئەم گیایە دەچنە قووڵایی ڕۆحییەکان و ئیلهامی نهێنیە نادیارییەکانیانی بۆ دێ، ئەم خواردنەوەیە لە ئایینی ڤێدای هینـدی[1] گرینگـی پێدراوە بەناوی (سۆما) بووە (هینلز، ١٣٦٨ : ٥٠)، لە ڕووەکـی (هۆمـا) شـیلەکەیان دەکوشـی وشـەڕابێکیان لـێ دروست دەکرد بە نـاوی (مەی، مەنـگ) بـووە، بۆ بێهـۆش کردنـی نەخۆشـەکان بـۆ حـاڵەتی نەشـتەرگەری بەکارهـاتووە، وەك بەنـگ پێـێ دەڵێن شاهدانە (گیـا بەن)، یـان حەشیشـە کە جۆرە ڕووەکێکی بێ هۆشـکەر و ژان شـکێنە بۆ زۆربەی نەخۆشیـەکان وەك ئازارشکێن بە کارهاتووە.

لە ڤیندیـداد (فرگـودی ١٥) چـوار ڕووەکـی تـر هـاتووە وەکـو (بنـگ، شـئت، غنـان، فرسـپات) نـاوی ئەو کـۆمەڵە ڕوەك و گیایـانەیە وەکـو مـاددەی لەبـاربردنی منداڵ بەکارهاتووە.

لەسـەردەمی ساسـانی ڕووەکە شیفابەخشـەکان زۆر گرینگـی پێدراوە هەروەکـو

[1] . ئاییـنی هینـدی، ناسراوە بە ئاییـنی هینـدۆس ئایینێکی کۆنی هۆزانی هینـدۆئەورووپیەکان بووە، لە نزیکەی ١٥٠٠ پ.ز گەیشتۆتە هیند.

بەوەی لە بوندەشــن هــاتووە: (ئەهــۆرامەزدا هەزاران گیــای شیفابەخشــی دروســت کردووە بۆ چارەسـەرکردنی ئادەمیزاد بەوەی مرۆڤ بە نەخۆشی نامرێ تەنها بە پیـری و کوشـتن دەمـرێ) (بنـدهش، ١٣٧٨: ١٤٩)، هەرچەنـدە ئەم بۆچـوونەی بندشن زۆر لەگەڵ ڕاستی ژیان ناگونجێ، چونکە هەندێ نەخۆشی هەیە دەبێتە هۆی مردن وەکو تاعون و پەتای تر، لەو سەردەمە بەهۆی پێشکەوتنی زانستی پزیشــکی، گرینگـــی زۆر بە دروســـتکردنی دەرمـــان دراوە، لەوەوە دەردەکەوێ کاتێ (بەرزەویە)ی پزیشـك هەواڵـی هەبووە لەسـەر ڕووەکێکی سەرسورهێنەر کە لە چیاکانی هیندسـتان دەست دەکەوێ، گـوایە مـردوو، زینـدوو دەکاتەوە بۆیە ئەویـش گەشـت دەکـات بـۆ ئەوێ بـۆ هێنـانی ڕووەکەکە (الثعـالبي، ١٩٦٣: ٦٣٠)، ئەو گیایە حەشیشە بووە، کە بۆ دروستکردنی دەرمان، یاخود وەك دەرمان بەکارهاتووە.

پزیشـکانی ساسانی لەهەر جێیەك بیانزانیبا گیایەگ یـان ڕووەکێك هەیە بۆ چارسەری یان بۆ دەرهێنانی دەرمان، ئامادە بوونە گەشت بکەن و ڕێگـای سـەخت و دژوار ببـڕن، چیـا و دەشـت و دۆڵ دا بگەڕێـن بـۆ بەدەسـت هێنـانی، دەوڵەتـیش پشتیوانی لێ کردوون، هەروەکو (کیسرا ئەنۆشیروان)هەموو ئاسانکاریەکی کردووە بـۆ ئەو نێردەیەی بە سـەرۆکایەتی (بەرزەویـە) ژمـارەیەك زانـا و شـارەزا و پسـپۆری ڕووەکناسـی لەگەڵـی نـاردوون بـۆ یـارمەتی دانـی بەرزەویە (الفردوسـی، ١٩٧٧: ١٨٤)، هەروەها لەو ماوەیەدا چەندەها پەڕتووکی تایبەت بە دەرمانسازی وەرگێڕاوە بۆ زمانی پەهلەوی هەبـووە، وەك پەڕتـووکی (سموم) لە نووسینی زانا و پزیشـکی هینـدی (شـاناق) لەلایەن (کنکـە) وەرگێـڕدراوە بـۆ زمـانی پەهـلەوی (ابـن ابـی اصـبیعە، ١٩٩٦ :٤٢٥)، هەروەهـا پەڕتووکی (سـیریك) لەو سـەردەمەدا بەزمـانی هیندی بووە وەرگێڕدراوە بۆ زمانی پەهلەوی ساسانی، دواتر لەسەردەمی ئیسلامی لە لایەن (عبدلله ابن علی الدندانی) وەرگێڕدراوە بۆ زمـانی عەرەبی (صـفا، ١٣٤٧ :١٠٨).

بـوارێکی تـری زانسـتی کیمیـایی دروست کردنـی ژەهر بـووە، وەکـو چەکێك لە دژی دوژمن و نەیارەکانی پاشا لە کۆشك و لە بەرەکانی جەنگ بەکارهـاتووە، بۆ نمـوونە لەسـەردەمی ئەخمینیەکـان ئەردەشـێری سـێیەم لە سـاڵی (٣٣٦ پ.ز)، بە دەستی خەسێنراوێکی میسری بە ناوی (باگواس) ژەهرخوارد کراوە، بەهەمـان شێوە جێنشینەکەی (ئارشك) ژەهر خوارد کراوە و کوژراوە (زریـن کـوب، ١٣٧٨: ١٢٣)،

هەروەها لەسەردەمی ئەشکانیەکان پاشا (فەرهادی چوارەم،۳۷-۲ پ.ز) بە دەستی کوڕەکەی (فەرهادی پێنجەم) وژنەکەی کە (کەنیزەکی ڕۆمانی)بووە، دواتر بوویتە خێزانی ژەهرخوارد کراوە، تیرۆرکراوە (باقر، ۱۹۸۰: ۱۰۰)، بۆیە پاشاکان لەترسی ژەهرخواردکردن نەدەویران خواردن بخۆن تا کەسێك پێش نان خواردن تامی خواردنەکەی نەکردبا، لەسەردەمی ساسانی بەو کەسەیان دەوت (پەزش خوار) تامکەری خواردن (شبانە، ۱۳۹۷: ٥٦).

وێرای ژەهر بۆ تیرۆرکردنی ناوخۆیی، لە بەرەکانی جەنگیش بۆ لەناوبردنی دووژمن وەکو چەکێکی کوشندە بەکارهاتووە، بۆ نموونە ئەردەوانی دووەم پاشای ئەشکانی لە یەکێ لە جەنگەکانی لە دژی نەتەوەکانی (یوئەچی)[1] بە تیرێکی ژەهراوی پێکاوە و دواتر کۆچی دوایی کردووە (پیرنیا،۲۰۱۳ :۲۸۰)، بۆدروست کردنی ژەهەر سوود لە ڕووەکی (شوکران) وەرگیراوە ئەم ڕووەکە زۆر جۆری، هەیە بەڵام لەهەموویان ناسراوتر (شوکرانی گەوەرەیە) ،کە ژەهرەکەی زۆر کوشندە بووە (شبانە،۱۳۹۷ :٥٦)، بۆ دروست کردنی ژەهر بەکارهاتووە، ساسانیەکانیش بەهەمان شێوە مادەی ژەهراویان وەکو چەکی کیمیایی[2]لەبەرەکانی چەنگ بەکارهیناوە، هەروەکو لە ساڵی (۱۹۲۰ز) لێکۆڵینەوەی لیژنەی زانستی –مێژوویی بەریتانی لەبارەی شەڕی نێوان ساسانیەکان و بێزەنتیەکان لە شاری (دارا) ئەنجام دراوە، بۆیان دەرکەوتووە سەربازەکانی شاپووری یەکەم چەکی کیمیایان بە کار هێناوە، پاش توێژنەوە لە پاشماوەی بەجێماوی شوێنی جەنگەکە، لە سەرچاوەیەك دا هاتووە کە زانای بەریتانی (جیمس سایمور) پشکنین و شیکاری توێکاری کردووە، بۆی دەرکەوتووە سوپای ساسانی چەکی کیمیاویان لە دژی سەربازانی ڕۆمانی بەکارهێناوە، کە ئەویش بریتی بووە لە گازێك کە لە سوتاندنی هەردوو مادەی (کریستال و فسفۆر) پەیدا دەبێت و ژەهرەکەی زۆر کوشندە بووە (المیاح، ۲۰۱٦: ۳۲۸)، کەواتە دەکرێ بگوترێت ئەگەر دەستەواژەکە ڕاست بێت، ساسانیەکان

---

[1]. یوتە چیون، ئەوانە بەشێکی لە هۆزەکانی ڕۆژهەڵات بوونە ، توانیان مەملەکەتی کۆشان لە بەلخ دروست بکەن (پیرنیا، ۲۰۱۳: ۲۸۰)

[2]. ()چەکی کیمیاویی لە کۆمەڵە گازێکی ژەهراوی پێکهاتووە بە ڕێگەی کیمیایی ئامادە دەکرێ ، کاریگەری لەسەر فسیۆلۆجی مرۆڤەوە هەیە ،هەندێکیکان کوشندەن و هەندێکی تریان کاریگەری لەسەر تێکدان و شێواندنی جەستەی مرۆڤ هەیە (مصباح، ۲۰۰۰ :۲۳).

چەکی کیمیاویان لە بەرەکانی جەنگدا بەکارهێناوە. بۆ نموونە لە بەرەکانی جەنگدا چاڵیان (حفرة) هەڵدەکەند، گۆگرد (کبریت)یان دەکردە ناو چاڵەکە نیوەیان دەسووتاند، دووکەڵی ژەهراوی پەیدا دەکرد کاریگەری لەسەر سەربازانی دوژمن هەبووە، یاخود (قیر و گۆگردیان) دەخستە ناو گۆزە وە دەیانسووتاند، ئەویش بۆ هەراسان کردنی سەربازانی دووژمن لە بەرەکانی جەنگدا (شبانە،١٣٩٧ :٥٦) .

هەروەها سوودیان لە پێکهاتەی چەند ماددەیەکی کیمیایی تێکەڵ کراو وەرگرتووە، بۆ هەڵکردنی ئاگر چونکە ئاگر پێگەیەکی بەرزی هەبووە لە ئایینی زەرەشتی، هەروەکو پێشتر ئاماژەی بۆ کرا، پێویست بوو لە ئاتشگاکان نەکوژێتەوە بەردەوام بە هەڵکراوی بمینێتەوە، بۆ ئەم مەبەستە سوودیان لە تێکەڵ کردنی هەردووە مادەی(نەوت و فسفۆر) بینیوە، ئەو ئاگرەی لە هەڵکردنی ئەو مادەیە پەیدا دەبوو ناسراو بوو بە ئاگری یۆنانی (گیرشمەن وئەوانی تر، ٢٠١٣: ٣٨٧)، دیارە ئەم داهێنانەیان لە لەوانەوە وەرگرتووە، بەهۆی ئەوەی نەوت[1]هەر لە کۆنەوە لە وڵاتی دوو ڕووبار و ئێراندا هەبووە، بەوەی لە ڕووی زەوی نزیك بووە بۆیە بە ئاسانی بە دەست کەوتووە بەکاریان هێناوە، توانیویانە لە نەوت قیر بەرهەم بهێنن بۆ دروستکردنی چەندەها مەبەست بە کاری بهێن، وەك بۆ پرکردنەوەی بۆشایی دیواری خانووەکان و کەشتییەکان و ڕووناك کردنەوە و گەرم کردن (سلیمان،١٩٥٨: ٨)

کانزاکاری بریتییە لە دەرهێنانی کانزاکان لە سروشت، بەرهەم هێنانی کانزا بە نەرخەکانی(زێڕ زیو) (خلیل، ٢٠١٤ :٣)، ئەم پیشەیە مێژوویەکی کۆنی هەیە، لەو سەردەمەدا زۆر پێشکەوتوو بووە، بۆ دروست کردنی پێداویستیەکانی ڕۆژانە کەلوپەل و هۆکاری خۆڕازاندنەوە ودروست کردنی چەك و هەروەها دروست کردنی ئامێرەکانی مۆسیقا بەکارهاتووە، ئەم کارە قۆناغی تواندنەوەی کەرستەخاوەکان و جیاکردنەوە و لە قاڵبدان و بەرهەم هێنانی کەرستەی تر ،ئەو کانزایانەی خواستی زۆری لەسەربووە (زێر، زیو و برۆنز (تیکەڵ کردنی مس و تەنەکەیە) بووە بە تایبەتی زێڕ بە زۆری بۆ ڕووکەش و ڕازاندنەوەی ڕووی دەرەوەی کاسە و قاپەکان

---

[1] .ناوەکەی بۆ وشەیی ئاڤێستایی (نەپتا) دەگەڕێتەوە، بە زمانی میدی بە شێوەی نفتا بووە، دواتر کلدانیەکان و عەرەبەکان لە وانیان وەرگرتووە (خدادادیان، ١٣٨٩ :٥٠).

بەکارهاتووە، زیاتر سەرمایەدارەکان بەکاریان بردووە، بەڵام زیو زیاتر خەڵکی کەم دەرامەت بۆ پێداویستەکان بەکاریان هێناوە (کویر، ١٣٩٦: ٢٥)، چونکە زێڕ نرخی گران بووە بە بەراوورد لەگەڵ زیو، هەروەها لێدانی دراو (پارە) پیشەیەکی تری کانزاکاری و کیمیایی بووە، دراو مێژووی سیاسی و ئابوری و ئایینی هەر نەتەوەیەك دەخاتەڕوو، سەرچاوەیەکی گرینگی زانیارییە، هەرچەندە زانیارییەکان کورتن بەڵام زۆر بەنرخن، کە ڕۆشنایی دەخەنە سەر لایەنە شاراوەکانی ئەو سەردەمە (المیاح، ٢٠١٦: ١٦).

لێدانی دراو لە ئێران بۆ سەردەمی ئەخمینیەکان دەگەڕێتەوە ، توێژەرێك لەو بڕوایە دایە کە دوای ئەوەی کۆرشی مەزن لە ساڵی (٥٤٦ پ.ز) لیدیای داگیر کردووە، ئێران لەوانەوە فێری پیشەی لێدانی دراو بووە (القیسی، ٢٠٠٥: ٤٣)، بەڵام توێژەرێکی فارسی بۆچوونێکی تردەخاتەڕوو و ئاماژە بەوە دەکات بە ڕەسمی سکە لێدان لەسەردەمی دارای یەکەم دەستی پێ کردووە، کە بەهۆی بەرفراوان بوونی دەوڵەتی ئەخمینی، بۆ ئاسان کردنی بازرگانی ومامەڵەکردنی ئابووری بووە (بیات، ١٣٦٥: ٧٦)، بەکار هێنانی دراو لە ئیران بەردەوام بووە تا گەیشتە سەردەمی ساسانی، کانزاکانی (زێڕ، زیو ومس) بۆ لێدانی دراو بەکارهاتووە (پیرنیا، ٢٠١٣: ٤٠٥).

زێڕ بۆ دراوی دینار و زیوەکەش بۆ درهەمەکان بەکار هاتووە (کریستنسن، ١٩٥٧: ٤٠)، بۆماوەی چوارسەدە ئەشکانییەکان دراویان لە زیو لێدەدا ،بەڵام ئەردەشێر کوڕی بابك بۆ کێبڕکێی ڕۆمەکان کە ئەوان زێڕیان بۆ لێدانی دراوەکان بەکارهێناوە، بە مەبەستی پێشاندانی هێزی ئابووری ساسانیەکان، وەك ئەوان دراوەکانی لە زێڕ لێداوە وهەمان کێشیشی هەبووە (الشیخ، ٢٠١٢ : ٢٢٩)، تا سەردەمی شاپووری یەکەم و شاپووری دووەم ،دراوەکان لە زێر بوونە، بەڵام سەردەمەکانی دوای ئەوان زیاتر مس بەکارهێنراوە (بیات،١٣٦٥: ٢٠٣) ئەویش لەبەر ئەوەی زێر ڕێژەکەی کەم بووە، ئەوەی هەبووە تایبەت بووە بە کۆشکی شاهانە(زێر و زیو) کە بۆ دروستکردنی کەلوپەل و کاسە و کوپ و سوراحی وهۆکارەکانی خۆ ڕازاندنەوە بەکارهاتووە (بیات، ١٣٦٥: ١٨٨) .

لە هەر شارێکی گەورەی دەوڵەتی ساسانی کارگەی لێدانی دراوی هەبووە،

لەسەردەمی (کیسرا ئەنۆشیڕوان) (١٠٠) کارگەی سکە لێدان هەبووە، وە لە سەردەمی (خوسرەو پەرویز) (١٢٠) کارگە هەبووە (نفیسی، ١٣٨٧: ٢٢٢) .هەبوونی کارگەی لێدانی دراو واتا هەبوونی شارەزایی تەواو لە تواندنەوەی کانزاکان، زانینی بڕی تێکەڵاو کردنەکە، بەتایبەتی کانزاکانی (زێڕ و زیو) زێڕ پێویستی بە پاککردنەوە و جیاکردنەوە هەیە، چونکە لەگەڵ کانزای تر تێکەڵاوە بۆیە بۆ پاککردنەوە و جیاکردنەوەی، پێویستی بە زانینی پلەی گەرمی تواندنەوەی هەبووە.

بە کارهێنانی کانزا جگە بۆ لێدانی دراو بۆ هۆکارەکانی ڕازاندنەوە بۆ دروستکردنی چەك بەکارهاتووە ،یبەوەی دەوڵەتی ساسانی دەوڵەتێکی سەربازی بووەی، پێویستی سەرەکی بە بەرهەمهێنانی چەك هەبووی، بۆ کۆمەڵێ چەکی وەك شمشێر و خەنجەر و قەلغان و سەری تیر و ڕم و گورز و مەنجەنیق و ڕەوڕەوە لە جەنگەکان بەکارهاتووە (میرزاوند، ١٣٩٧ : ٧٤)، زۆربەیان لە کانزا دروست کراون بۆ نموونە ئامێری تەور یان تەورزین (طبرزین) بۆ بڕینی دار بەکارهاتووە، بەڵام سوپای ساسانی بە تایبەتی یەکەی سوارە بە زینی ئەسپەکانیان دەبەست لەکاتی هێرش کردن بەکاریان دەهێنا، هەندێ لە پاشاکانی ساسانی وەکو (شاپووری دووەم) و (پوران دۆخت) و (ئازەرمیدۆخت)، ئەو چەکەیان بەکاربردووە، لەکاتێ وێنەیان بۆ کێشراوە تەوریان لە لایەکی دەستیانەوە بووە (الاصفهانی، ١٩٦١ :٣٩-٤٨) هەروەها (خودە) یاخود کڵاوی جەنگی بۆ پاراستنی سەر و گوێ و دەم و چاوی جەنگاوەرەکان گرینگی تایبەتی پێ دراوە، ئەو کڵاوە لە پۆڵا دروست دەکرا (حکمت، ١٣٥٠: ١٨٥)، جگە لە خۆیان زۆرجار ئەسپەکانیان بەکانزا دادەپۆشت بۆ پاراستنیان لە بریندار بوون (پیرنیا،٢٠١٣ :٤٠٠). ئامادەکردنی پۆڵا بە تێکەڵ کردنی (ئاسن) لەگەڵ چەند مادەیەکی تر وەکو (کاربۆن) و (نیکل) بەرهەم دەهێندرێ، ئەم کارە شارەزایی تەواوی پێویست بووە بۆ ناسینی مادەکان و بڕی تێکەڵ کردنی، کارگەی تایبەت هەبووە بۆ دروست کردنی پێداویستی جەنگ.

جگە لەمانە، پیشەیەکی تر دەچێتە بواری کیمیاییەوە، ئەوەیش بەرهەم هێنانی ڕەنگ بووە، مرۆڤ هەر لە کۆنەوە لە هەندێ گەڵای دار و گوڵ ڕەنگی بە دەست هێناوە، ئەم پیشەیە بۆ ڕەنگ کردنی جلوبەرگ و کرداری ڕستن و چنین وێنە کێشان زۆر گرینگ بووە، ڕەنگەکانی زەرد وسەوز و شین بۆ دروست کرنی

ڕایەخە بە بەهاکـان بەکارهـاتووە، بەتـایبەتی خانەدانـان زۆر شـانازیان بە ڕایەخە گرانبەهاکەیـان دەکـرد، کە وێـنەی جۆراوجـۆری ئـاژەڵی ئەفسـانەیی و درەخـت ودیمەنی سەرەنج ڕاکێشی تێدا کێشراوە(جهرمی،١٣٨٩: ١٠٥)، تاوەکو ڕۆژگاری ئەمرۆ ئەو پیشەیە بەردەوامی هەیە، بەتایبەتی دروست کردنی مافور و ڕایەخی گران بەها.

دواتر دوای سەرهەڵدانی بزاڤی زانستی لە دەوڵەتی ساسانی زانستی کیمیا لە زانسـتگای جونـدی شـاپوور، وەکـو بـابەتێکی سـەرەکی دەخـوێنرا، بەتـایبەتی بـۆ دروستکردنی دەرمـان، سروشـتی نـاوچەکە گونجـاو بـووە بۆ چانـدنی گژوگیـا، کە تاقیکردنەوەیان لەسەر دەکرا چونکە پێویست پزیشـك شـارەزایی ڕێگە چارەسـەریەکان ودروست کردنـی دەرمـانی هەمەجـۆر هەبـێ، دیـارە جونـدی شـاپوور هەم زانسـتگا ونەخۆشخانە بـووە، بۆیە دەرمانخانەیەکی مەزنی تێدابووە، هەروەکو پیگولوسـکایا ئامـاژەی پـێ دەکـا، کە لە جونـدی شـاپور دەرمانخـانەیەك هەبـووە پێـی وتـراوە (شـەرابخانە) کەسـایەتییەك یـان بەڕێـوەبەرێکی هەبـووە بە (سـەرۆکی داروخـانە) ناودەبرا (١٣٦٧: ٢٤١) .

٦:٤. ئەستێرەناسی و بیرکاری

هەر لە کۆنەوە مرۆڤ سەرنجی ئاسمانی داوە و خۆر و مانگ و ئەستێرەکانی بینیـوە و بیـری لێکـردۆتەوە، لە لای زۆربەی نەتەوە کۆنەکـان وەکـو خوداوەنـد سـەیر کراوە، و پەرستراوە، وەکو مانگ و خۆر و ئەستێرەکان، بۆ نموونە خۆر لە میسری کۆن بە ناوی جیاواز پەرستراوە وەك (ڕەع، ئـاتون) (ادیـب، ٢٠٠٠ :٤٤٨)، هەروەهـا لە وڵاتـی دوو ڕوویـار خۆر بە نـاوی شـەمش یـان (ئۆتـۆ) هـاتووە، کە خوداوەنـدی دادگەری و سەرچاوەی یاسا بووە (باقر، ١٩٨: ١٥)، بەهەمان شێوە مانگ و تەنە ئاسـمانییەکان کاریگەریـان لەسـەر مـرۆڤ دروسـت کـردوو، ئەو سـەرنج و ئـارەزووە بووەتە هۆی داهێنـانی زانسـتێك، بریتییە لە سەرنج و تێڕامـان لە ئاسمان و ئەوەی تێیدایە پێی دەوترێت زانستی فەلەك یان فەلەکناسی[1] (Asronomy) (بعلبکی،

[1]. لە سـەردەمی کۆنـدا لە لێکـۆڵینەوە زانسـتی فەلەکناسـی بەشـێکی بە ئەستێرەناسـی (التنجـیم) (Astrology) نـاوی هـاتووە، بەڵام ئەم بـوارە هەوڵ دەدات پەیوەنـدی تەنە ئاسـمانیەکان لەسـەرکردارە ←

٢٠٠٨: ٨٥-٨٦) بە یۆنانی کۆن پێی دەوترا یاسای ئەستێرەکان (Star Low)، کە ئەو زانستەیە کە لە تەنە ئاسمانیەکان و جوولە و شوێنیان دەکۆڵێتەوە (Losev ٣٢ 2012:)، یاخود شوێنی سوورانەوەی ئەستێرەکان دیاری دەکات، وەکو فیرۆز ابادی ئاماژە بەم زانستە دەکات، بەوەی فەلەك ئەو زانستەیە لەڕەوشی تەنە بەرزەکان دەکۆڵێتەوە (١٩٧٩: ٣ : ٧٠١).

کەواتە فەلەکناسی ئەو زانستەیە لە ئاسمان و ئەوەی تێیدایە لە ئەستێرەکان و هەسارەکان[1] خۆر و هەیڤ و و نەیزەکەکان دەکۆڵێتەوە، هەروەها ئەوەی کە لە گەردوون ڕوو دەدات، گۆڕانکاریەکانی کەش لە با و باران و هەروە تریشقە و شەو و ڕۆژ (الصواف، ١٣٨٥: ٣٠)، بەشی دووەم (Cosmology) ئەو زانستە لە بیروراکانی ئەفراندنی بوونەوەر دەکۆڵێتەوە لەلای بابلیەکان پێشتریش سۆمەریەکان و میسرییەکان و زۆر پشکەوتوو بوونە، بە تایبەتی لە بابل کە بەڵگەی نووسراو لەسەر تاتە قوڕین دۆزراوەتەوە بۆ نموونە دەقێکی فەلەکی بۆ سەردەمی بابلی کۆن دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی پاشایەك بەناوی عمی- صادوقا (سەرەتای سەدەی شانزدەیەمی پ.ز) کە ئاماژە بە چاودێری کردنی جوولەی ئەستێرەکان و ئاراستەکانی ڕۆژئاوا و ڕۆژهەلات کراوە، بە دوور و درێژی ئاماژە بە هەسارەی زوهرە([2] (Venus و پەیوەندی بە خۆرەوە کراوە (باقر، ١٩٨٠: ٢٠٦)، هەروەها بە وردی ئاماژە بە دیاردە فەلەکییەکان کراوە، وەك دیاری کردنی دەمژمێر وساڵژمێر و خۆرگیران و مانگگیران (صنعتی زادە،١٣٨٤ : ٧٦).

لە ئێران گرینگی دان بە زانستی ئەستێرەناسی وەك دیاری کردنی ڕێڕەوی

مرۆییەکان دابنێ، ناچێتە بواری فەلەکناسی چونکە چاودێری ئەستێرەکان و تەنە ئاسمانیەکان بۆ مەبەستی جادوویی و پێشبینی کردنی داهاتووی خەڵك بەکاردێت ،بەوەی جووڵە و بزاڤتی تەنە ئاسمانیەکان کاریگەرییان لەسەر ژیانی مرۆڤ هەیە .

[1] . هەسارە (Planet)وەکو (عەتارد، موشتەری، زوحەل، مەریخ، زوهرە) تەنیکی دامرکاون، گەرمی و ڕووناکی وەردەگرێت و هێزی کێشکردنی دیاریکراوی هەیە بەدەوری خۆر دەخولێتەوە، ئەستێرە (Sar)تەنێکی گازیە گەرمی و ڕووناکی بەرهەم دەهێنێت بە هۆی هێزی کێش کردن بەیەکەوەن.

[2].هەسارەی فینۆس (زوهرە) دووەم گەورەترین ئەستێرەی کۆمەڵەی خۆرە، زۆر بەروونی لە کاتی خۆرهەلاتن و خۆرئاوابوون بەدەردەکەوێ، جوانیەکی سەرنج ڕاکێشی هەیە، لە شارستانێتیە کۆنەکان بە تایبەتی یۆنانی بە واتای خوداوەندی خۆشەویستی دێ، بە جوانی و ڕۆشەنی ئیلهام بەخشی شاعیران و نووسەران دانراوە (Evans ,1998: 296).

جـوولەی ئەسـتێرە و هەسـارەکان بـۆ سـەردەمی (زەردەشـت) دەگەڕێـتەوە، کە لە تەمەنـی بیسـت ساڵی بـۆ مـاوەی دە سـاڵ دەچێـتە ئەشـکەوت بە دوورە پەرێـزی دەژی (حکمـت، ١٣٥: ٤٣٤)، سـەرنجی ئاسـمانی داوە و زانیـاری لە بـارەی تەنە ئاسـمانیەکانی (خـۆر و هەیــڤ و ئەسـتێرەکان) هەبـووە و وێـنەی لە دیــواری ئەشـکەوتەکە کێشـاوە (بهـزادی، ١٣٨٢: ٣٨٧)، بـۆیە لە بەشـی زۆری ئاڤێسـتا ستایشی خۆر و هەیڤ و ئەستێرەکان کراوە، وەك لە یەشتەکانی (هەتاو یەشت) و (مانگ یەشت) و (تیر یەشت) بۆ نموونە لە مانگ یەشت لە بندی ١ هاتووە: (درووود بۆ ئەهوورامەزدا

درووود بۆ ئەمشاسپندان

درووود بۆ مانگی هەڵگری توخمی ژیان

درووود بـۆ مانـگ کـاتێ سـەیری دەکەیـن. درووود بـۆ مانـگ کـاتێ ڕووناکمـان دەکاتەوە)

لە ئاڤێستا ئاماژە بە ئەستێرەکان و یاساکانی تەنەکانی ئاسمان کراوە، بۆیە لەو سەردەمە دا هەسارە ئاسمانییەکان پێگەیەکی تایبەتیان هەبووە و ستایش کراون و بە یەزد (خوداوەنـد) هەژمـارکراون وەك(خۆرو هەیـڤ) هەروەکـو لە بنـدهش و دینکـرد ئاماژەی پێ کراوە .

زانسـتی فەلەکناسـی لەسـەردەمی ساسـانیدا زۆر پێشـکەوتوو بـوو بە سـود وەرگـرتن لە زانسـتی نەتەوەکـانی تـر، بە تـایبەتی لەسـەردەمی شـاپووری یەکەم، بەشی زۆری زانستی پزیشکی و ئەستێرەناسی جوولەی ئەستێرەکان و کات و شوێن و فەلسـەفە و زانسـتی تـری کۆکردەوە، ودواتـر خرایە سـەر ئاڤێستا، بۆیە بە سوود وەرگـرتن لە زانسـتی وڵاتـی دوو ڕووبـار و یۆنـان و هینـدی بە داهێنـانی خۆیـان گەیشـتنە ئەو ئاسـتە بەهـۆیەوە دەتـوانرا کاتەکـانی مانـگ گیـران و خـۆر گیران و کاتژمێر، لە ڕێگەی ئەو زانستەوە خشـتەیەکی ژمێریـاری بۆ ڕووداوە سروشتییەکان دیـاری بـکەن، بەڵام لەگەڵ ئەوەی زانیـاری لەبـارەی ئەو زانسـتە بە بەراورد بە زانستەکانی تر کەمە، بەوەی کەمتر جێگای بایەخی توێژەران بووە، دیارە هۆکاری ئەمەش ئەوەیە کە سـەرچاوەکان زانیـاری وورد و زۆری تێـدانییە، ئەوەی هەیە لەسەرچاوەی عەرەبی ئاماژە بە چەند بەرهەمێکی فەلەکناسی سەردەمی ساسانی

کراوه به زمانی پەهلەوی بوونه و دواتر وەگێڕدراون بۆ زمانی عەرەبی لەوانە:

١-وزیدگ_گزیدە: ئەو پەڕتووکە تایبەت بووە بە یاساکانی ئەستێرەناسی لە لایەن فەلەکناسی ڕۆمی، یان ئەسکەندەری (ڤالنس)، لە سەدەی دووەمی زایینی بە زمانی یۆنانی نووسیویەتی لەسەردەمی (کیسرا ئەنۆشێروان)، زانا (بوزرگمهر) وەریگێڕاوە بۆ زمانی پەهلەوی (ابن الندیم، ١٩٩٧ : ٢٦٩)، لە بنەڕەتدا (١٠) وتار بووە بە ناوی (ئەنتۆلۆگیا) بە واتای هەڵبژێردراو، کە هەمان مانای وەرگێڕاوی وشەی پەهلەوی Wizidag بووە، کە وەرگێردرا بە شێوەی (برگزیدە یان گزیدە) (تفضلی، ١٣٧٥ : ٣١٨)، ابن الندیم ئاماژەی پێ کردووە وەرگێردراوە بۆ زمانی عەرەبی بە شێوەی (الزبرج) (١٩٩٧: ٢٦٩)، بەڵام هەردوو نوسخەی پەهلەوی و عەرەبییەکەی نەماوە و لە ناوچووە، جیاوازی شێوەی ناوەکەی لە وەرگێڕانەکەی دروست بووە، چونکە سەرەتا یۆنانی بووە و دواتر بۆ پەهلەوی و دواتر بۆ زمانی عەرەبی وەرگێردراوە.

٢- تنگلوش

ئەم پەرتووکە لە بارەی زانستی فەلەکناسی بووە، ابن الندیم بە (تینکلیوسی بابلی) و (طینقروس بابلی)ناوی بردووە، ئەم بەرهەمە لە لایەن ئەستێرەناسانی موسڵمان زۆر ناسراو بووە، لە نزیکەی سەدەی دووەمی کۆچی بە شێوەی (والجود و الحدود) وەرگێردراوە(١٩٩٧: ٢٧٠)، وەك ووتراوە(ابو معشر بلخی)[1] ناوەڕۆکی پەڕتووکی (تنگلوشە)ی وەرگرتووە، وەکو سەرچاوە سوودی لێ وەرگرتووە بە

---

[1] ابو معشر بلخی . ناوی جەعفەر کوڕی محەمەد کوڕی عومەر بووە ، ناسراو بە ابو مەعشر بەڵخی ،بۆ بەڵخ لە خۆراسان ئەفغانستانی ئەمرۆ دەگەڕێتەوە، کە لەوێ لە دایك بووە لە ساڵ (١٧١ هجری/ ٧٨٧ز) لەسەردەمی عەباسی یەکەم کۆچی کردووە بۆ بەغداد بەمەبەستی بە دەستهێنانی زانست، بەغدا لەو سەردەمەدا بەهۆی پێشکەوتنی زانست و ئەدەب، مەڵبەندی زانست و ڕۆشنبیری بووە و زانایان لەهەموو لایەکەوە ڕوویان تێ دەکرد بە تایبەتی زانایانی فەلەك، بەڵام دواتر دەچێتە شاری (واسط) لەوێ نیشتەجێ دەبێت، گرینگی بە زانستی فەلەك داوە و چەندین بەرهەمی هەبووە لە سەر بابەتی فەلەکناسی و مێژوو، وەك : چڵ بەرهەمی لەو بوارە لەوانە_ پەرتوکی (المدخل الکبیر الی احکام النجوم) لە ساڵی (٢٣٤/٨٤٨ز) نووسیویەتی، کتابی احکام تحاویل سنی الموالید، کتاب الزج الکبیر .المزاجات ،الاقالیم ،تفسیر المنامات من النجوم (الاندلسی، ١٩١٢ : ٥٦-٥٧) ؛ (ابن الندیم، ١٩٧٧: ٢٧٦)؛ (ابن القفطی، ٢٠٠٥: ١٥٣).

ناونیشانی (المدخل الكبير الى احكام النجوم)، لە ساڵی (٢٣٤ /٨٤٨ز) نووسیووە (الاندلسی، ١٩١٢: ٥٦)، لەوە دەچێ ئەو ناوە جیاوازانە بۆ ئەوە بگەڕێتەوە ئەم پەڕتووکە لە بنەڕەتدا بە زمانی یۆنانی بووە، لە ژێر ناونیشانی (تئوكروس)، بەڵام دواتر لەسەردەمی (کیسرا ئەنۆشێروان) بۆ زمانی پەهلەوەی وەرگێردراوە بووە بە شێوەی (تنكلوس)ە وەرگرتووە، دواتر بۆ عەرەبی بووە بە طينقروس (نلینو، ١٣٤٩: ٢٤٤)، لە سەدەی شەشەمی زایینی بە شێوەی (طينروس) بۆ زمانی ئارامی وەرگێڕدراوە(تفضلی، ١٣٧٥: ٢١٩)، هەبوونی پەڕتووکێك لەو ئاستە پێشکەوتووە، ئاماژەیە بە پێشکەوتنی ئەو زانستە لەو سەردەمە، کە وەکو ژێدەرێکی سەرەکی فەلەکناسانی سەردەمەکانی دواتر دادەنرێت .

ـ زیگی شەهریار (زيج شهريار)

بریتی بووە لە پەڕتووکێك لەبارەی یاساکانی ئەستێرەناسی ،ناونیشانی پەڕتووکەکە بە پەهلەوی ساسانیەکەی بە شێوەی (زیگی شەهریاران بووە، بریتی بووە لە کۆمەڵە خەشتەیەك بۆ دیاری کردنی جوولە و شوێنی ئەستێرەکان و بە مەبەستی زانین و دیاری کردنی کاتەکانی خۆرهەڵاتن و خۆرئاوابوون، هەروەها ڕەوشی مانگ و ئەستێرە و هەسارەکان بووە (تفضلی،١٣٧٥ :٣١٧)، لە دیدی ابن خلدون زیج بریتی بووە لە کردارێکی بیرکاری بۆ یاساکانی ژماردن کە تایبەت بووە بەهەر هەسارەیەك بۆ زانینی بزافت و جوولەکەی، لە ڕێگەی ئەو یاسایە مانگەکان و ڕۆژەکان و مێژووی رابردوو بزانرێ (٢٠٠١: ٦٤٢) ، ئەو ناوە بە شێوەی (زيج شاه) (البيرونی، ١٩٥٤: ١٤٧) یان (زيج شهرياران) هاتووە، وشەکە لە زمانی عەرەبی بووە بە (زيج) لە پەهلەوی ساسانی بە (زیگ) هاتووە، کە واتای (خشتەی فەلەك یاخود ساڵنامە)دەگەیەنێ، بەهەمان شێوەی ناوەکە گواستراوەتەوە بۆ زمانی عەرەبی، لەسەردەمی (شاپووری یەکەم)دەست کراوە بە نووسینی ئەو بەرهەمە و لە سەردەمی (کیسرا ئەنۆشێراون) تەواو بووە (نیلنو، ١٣٤٩: ٢٢٩)، لە ساڵی(٥٥٦ز) (کیسرا ئەنۆشێروان) جیاوازی لە نێوان هەردوو پەرتووکی زیجی هیندی (ارکند)و پەرتووکی مجسطی زانای یۆنانی بەطلیموس (لەبارەی فەلکناسی و ئەستێرەکان لە سێزدە وتار لەبارەی فەلەکناسی بووە) (اليعقوبی،١٩٦٤: ١٠٧)، دیاری کردووە، کە لەبارەی یاساکانی ئەستێرەناسی بووە، دواتر فەلەکناسان بۆیان دەرکەوتووە بۆچوونەکەی کیسرا ڕاستر بووە، بۆیە بەوە

ناسراوە (زیگ شەهرمیار) بە واتای یاسای پاشا، بەتایبەتیش بەهۆی ئەوەی ئەستێرەناسان هەمیشە لەگەڵ پاشاکانی ساسانی بوونە، ویستویانە هەرشتێك لە جیهان ڕوویدات لێی ئاگادار بن و بیزانن (الاصفهانی، ١٩٦١: ١٥٤)،

زۆربەی زانایانی ئەستێرەناس لە کۆشکی پاشایانی ساسانی بوونە، کە هاودەمی پاشاکان بوونە وەکو بە گێرانەوەی طبری دەردەکەوێ لە کۆڕی دانیشتنی خوسرەو پەرویز(٣٦٠) لە زانایانی فەلەکناس هەبوونە (١٩٩٨: ١٢٨)، وێڕای ئەو بەرهەمانە لەسەر زانستی فەلەك، چەندها پەڕتووکی تری مەزن و گرنگ هەیە ئاماژەی بۆ کراوە وەك (کتاب فی صور الفلك (بۆ زەردەشت دەگەڕێتەوە و(کتاب تفسیر) و (کتاب جاماست) (ابن صاعد، ١٩١٢: ١٦)، ئەمە دەرخەری ئەو ڕاستییە کە دەوڵەتی ساسانی ، لە ئاستێکی پێشکەوتوو بووە لە داهێنانی ئەستێرەناسی و زانستەکانی تر، هەروەکو (ابن صاعد الاندلسی) لەم بارەیەوە ئاماژە بە تایبەتمەندی ساسانیەکان دەکات، کە گرینگی زۆریان بە پیشەی پزیشکی داوە و شارەزایی تەواو و وردیان لەبارەی یاساکانی فەلەکناسی و کاریگەری لەسەر جیهاندا هەبووە، شێوازی کۆنیان هەبووە بۆ چاودێری کردنی ئەستێرەکان ، ڕێبازی تایبەتی خۆیان هەبووە بۆ زانینی جوولەی جیاوازی ئەستێرەکان، هەروەها ئاماژە بە فەلەکناسە موسڵمانەکان دەکات (١٩١٢: ١٦)، هەروەها ابو معشر ستایشی ئەو ڕێبازە دەکات بیرکاری زانایانی ئێران و بابل و هیند و چین لە یاساکانی ئەستێرەناسی شارەزاترین بوونە لە نێو نەتەوەکان، بە کارەکانی ئەو کۆمەڵەیە دەوترا (سنی العالم)بەڵام لەو سەردەمەدا زانایان پێیان وتوە (بسنی اهل فارس)(ابن صاعد، ١٩١٢: ١٦)، دیارە بەهۆی ڕۆڵ و شارەزایی زانایانی ساسانی بووە لە زانستی بیرکاری و فەلەکناسی، کاریگەریان لەسەر سەردەمەکانی دواتریش هەبووە، بەهەمان ناو زانایانی ئیسلامی بەکاریان هێناوە، هەروەکو پێشتر ئاماژەی پێ کرا.

بە هۆی گرینگی پێدانی دەوڵەتی ساسانی بە زانستی فەلەکناسی، وەکو بەشێکی تایبەت بە ناونیشانی(نجوم) لە زانستگای جوندی شاپوور دەخوێنرا، مامۆستایانی تایبەت بەو پسپۆرە دەرسیان دەوتەوە و دەزگای تایبەت بۆ چاودێری

کردنی ئەستێرەکان (رصدخانە) هەبووە بۆ چاودێری کردنی بزافت و گۆڕانکاری تەنە ئاسمانیەکان لە ناوەندە زانستیەکان هەبووە (حکمت، ١٣٥: ٤٢٦) .

سەرەڕای ئەمەش ساسانییەکان ساڵیان بۆ دوازدە مانگ دابەش کردبوو، هەر مانگێك بە ناوی فریشتەیەکی سەرەکی ئایینی زەردەشتی بووە(بندهش:٢٥)، لەگەڵ هەبوونی زانیاری لە بندهشن ودینکرد ساڵی زەردەشتی لە دوازدە مانگ پێکهاتووە هەر مانگێك ناوی خوداوەندێك بووە، لە بندهشن کۆتایی بەشی یەکەم ئاماژە بە ناوی مانگەکان کراوە (بندهش ١: ٣٩)، هەرمانگێك بۆ سی ڕۆژ، کۆی سەرجەم ڕۆژەکانی ساڵ بۆ (٣٦٠) ڕۆژ بووە لە کۆتایی مانگی دوازدەهەم پێنج ڕۆژیان زیاد دەکرد، ناسراو بە کەبیسە[١]، ئەم کەبیسەیە لەسەردەمی میدیەکان و دوای دەرکەوتنی سەردەمی زەردەشت داهێنرابوو، لە پاش زەردەشت تا سەردەمی ئەخمینیەکان پەیڕەو کراوە، کۆی ڕۆژەکانی ساڵ لە ئێران (٣٦٥) ڕۆژ بووە، دوازدە مانگ و هەر مانگێك لە (٣٠) ڕۆژ پێکهاتبوو، بەڵام چوار یەکی ڕۆژیان دەهێشتەوە، تا ئەوەی کە بەم چارەکە مانگێك ساغ بکرێتەوە لە شەش ساڵ جارێك، ساڵ دەبوو بە(١٣)مانگ، ناوی کەبیسەیان لەسەر دادەنا و ناوی ڕۆژە ئاساییەکان لەسەر ڕۆژەکانی ئەو مانگە زیاد دەکرا (البيروني، ١٩٥٤: ٥٢) .

بەڵام لە سەردەمی ساسانیەکاندا ئەو چارەگەیە لە هەر چوار مانگ دەبێتە یەك ڕۆژ، ئەو ڕۆژەیان بەناوی (فنجی)، یان ئەندرگاکان زیاد دەکرد، لە ڕۆژە زیادەکان پێویست بوو لەسەریان کە تێیدا ستایش و نزا بکەن، دەبوو ناوی ڕۆژەکە بهێنن، پاشاکانی ساسانی بۆ هەر ڕۆژێك جۆرێك گوڵ و ڕێحان وجۆرێك شەرابیان ئامادە دەکرد، ڕێو شوێنێیان دەڕازاندەوە بۆ ستایش کردن (البيروني، ١٩٥٤: ٥٢)،

---

[١]. بریتیە لە زیاد کردنی ڕۆژێك لە مانگی شوبات(مانگي دوو) ٢٩ یان ٢٨ ڕۆژ دەبێت، بۆ زانینی ساڵی کەبیسە ژمارە ٤ دابەش دەکەن بۆ سەر ژمارەی ساڵەکە ئەگەر دابەش بێت بەسەریدا ئەوە ئەو ساڵە کەبیسە دەبێت ، لە ماوەی چوار ساڵان ئەو زیادمیە دەبێت ،بەوەی زەوی پێویستی بە ٣٦٥ وپێنج سەعات و٤٨ دەقیقە و ٤٥ چرکەیە، جا ئەگەر بەگشتی ڕۆزەکانی ساڵ ٣٦٥ رۆژ دەبێت، ٦ سەعات دەمینێتەوە هەژمارنەکراوە بۆیە دەکاتە ٢٤ سەعات لە ماوەی چوار ساڵدا بۆیە لەو ساڵە ژمارەی رۆژەکانی ساڵ دەبێتە ٣٦٦ ڕۆژ .

گرینگــی دان به رۆژەکــان و ســاڵاکان پەیوەنــدی به هەبــوونی جەژن و بــۆنه تایبەتەکانەوه هەبووه، وەك جەژنەکانی نەورۆز و میهرەجان، بەوەی سەری ساڵ و وەرزی گەشه کردنی ڕووەك وگژوگیا و پەیوەندی به ژیانی کشتوکاڵ و دیاری کردنــی وەرزی چانــدن و دووریــنەوەی بەرهەمەکــان هەبــووه، ئەم پێشــکەوتنه بــووه داهێنانی بنەمای زانستی بیرکاری و ئەندازه .

له لایه کی تر، دروست کردنی پەرستگا له پەرسیپۆلیس ڕێکخستنی به چوار ئاراستەکەی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا باکوور و باشوور به سوود وەرگرتن له زانستی ئەستێرەناسی بووه، هەروەها بونیادنانی شارەکان وەکو شاری گوڕ (فەیرۆزئاباد) له سەرەتای دەوڵەتی ساسانیدا ئەو شاره مەڵبەندی دەوڵەتەکه بووه، شێوەی نەخشەی شــارەکه بــازنەیی بــووه هەروەکــو شــارەکانی دارابەگــرد و هەگمتانه(ئەکبەتــانه)، بەتایبەتی دارابەگەرد ،به شێوەیەك بازنەیی بووه کاتێ ابن البلخی ئاماژەی پێ دەکــات دەڵێــت : وەکــو ئەوەی بڵێیــت به پڕگــال کێشــراوه (٢٠٠١ : ١٢٠)، (پاشکۆ،١١) ئەم شێوازه له شارسازی بۆ بەرگری کردن بووه له هێرشی دەرەکی و نــاوخۆیی، شــارەکه به چــوار ئاراســته چــوار دەرگەی هەبــووه بێگومــان ئەمەش پەیوەندی به ئاڕاستەکانی خۆرەوه هەبووه، بۆ نموونه له (ئاتشــگای نیاسر) که دەکەوێــته ڕۆژئــاوای کاشــان به دووری بیســت کیلــۆمەتر، به شــێوەی چوارتــاقی بونیادنراوه ئەم ئاتشگایه به شێوەیەك بووه، بۆ دیاری کردنی ساڵنامەی خۆری بەکارهاتووه، به پێ ئاراستەی تیشکی خۆر خۆرهەڵاتن له نیوەی وەرزی هەر ساڵێك به وردی دەردەکەوێ (نراقی ١٣٨٣: ٣١) .

هەروەهــا له یەشــتەکانی ئاڤێســتا ســروودەکانی گشــت لەســەر ستایشــی تەنه ئاســمانییەکانه وەکــو یەشــتەکان، فەرگــوردی یەکەم له بەنــدی حەوتەم دا هــاتووه (سوودیان لێ وەرگرتووه بۆ زانینی وەرزەکانی ساڵ و گۆڕانکاری له کەش و هەوا و دابەش کردنی کاتەکانی شەو و ڕۆژ.

دەکرێــت بگوترێــت زانســتی فەلەکناســی پەیوەنــدی به زانســتی بیرکــاریەوه هەبووه، چونکه بۆ زانینی خشتەی زانیینی وەرزەکان و کاتی گۆڕانکاری کەش و هەوا و زانینــی ڕۆژگیــران و مانــگ گیــران به کارهــاتووه، ئەوەیــش له ڕێــگەی کێشانی ڕووبەر و چێوەی هەسارەکان پەیڕەو کراوه (البیروني، ١٩٥٦: ٣:)، زانستی

بیرکاری پەیوەندی بە گشت زانستەکانی ترەوە هەیە وەکو بۆ پێداویستی ئابووری بەکارهاتووە، کەواتە زانستی بیرکاری و ڕێگاکانی پەیڕە و کردنی پێویستی بە زانستەکانی ئەندازە و کارگێری و ئابووریەوە هەبووە (Wainwtight 2006: 6, Alpha,)، بۆ ژماردن و کرداره بیرکارییەکان لە کۆکردنەوە و کەم کردن و لێکدان و دەرکردن، بۆ نموونە بۆ پێوانە کردنی ڕووبەری زەویەکان بۆ دروستکردنی پەرستگا یان کۆشك پێویست بووە ڕووبەرەکەی بزانرێ، بەتایبەتی لە بیناسازی ساسانی کە گەیشتبووە ئاستێکی پێشکەوتوو، بەلێکدانی درێژی لە پانی بۆ زانینی ڕووبەرەکە، تاوەکو نەخشەکەی بۆ بکێشرێ و بزانن چەند خشتی پێوستە بۆی دابین بکرێ، وەکو (قەڵای دختر،قەڵای کچ)[1] لە فەیروزئاباد لە هەرێمی فارس نزیك شاری (گور)وەکو قەڵایەکی پتەو بۆ پارێزگاری لە شاری گور بونیادنراوە(پاشکۆ،١٢)،مێژووی دروست کردنی ئەو قەڵایە بۆ (ئەردەشێر کوڕێ بابك)دەگەڕێتەوە، بەشێوەیەکی پتە و سەرنج ڕاکێش بووە، ئەندازیارانی ئەو قەڵایە بە سوود وەرگرتن لە یاساکانی ئەندازیاری (سێگۆشە و بازنە و چوارگۆشە) ،سێ ئاست بووە بە پلێکان بەسەردەکەوێت، کە لە هۆڵێکی گۆشەیی و هەیوانی چواردینگەیی پێکهاتووە (اعتمادی پور، ١٣٩٢ :٤٣) .

هەروەها ئەیوان کیسرا یان کۆشکی کیسرا، یان (تاق کیسرا)، یان ئەیوان خوسرەو لە مەدائین، مانەوەی پاشماوەکەی تاوەکو ئێستا بە شێوەئەندازییە سەرنج ڕاکێشەکەی ڕاستی پێشکەوتنی ئەو زانستە دەسەلمێنێ، کە تاوەکو ئێستا شوێنەوارەکەی ماوەتەوە(پاشکۆ،١٣)

بەهۆی گەشەسەندنی بازرگانی و ئاڵوگۆڕکردنی بەرهەمە ئابوورییەکان (ساسان پور، ١٤٠٠: ٤٣)، لە ژێر چاودێری حکومەت بەڕێوە دەچوو بۆیە دروستکردنی ڕێگا و بان و هەڵکەندنی کەناڵ وێستگای وکاروانسەرا، بە شێوەیەکی بەرفراوان لەو سەردەمەدا گەشەی کردووە، بۆ زانینی ڕووبەر و قەبارە یاساکانی بیرکاری و زانستی ئەندازیاری و ڕێگاکانی زانستی ژمیریاری و جەبر و ئەندازە لە زانستییە پەیوەندیدارەکان بووە، هەروەها کۆکردنەوەی بەرهەمە

---

[1]. ناوی قەڵای کچ لەوانەیە بۆ خوداوەند ئاناهیتا بگەڕێتەوە کە ڕەگەزی مێینە بووە ، لەوانەیە ئەو شوێنە پەرستگای ئەو خانمە خوداوەندە بوویێت بۆیە بەناوی قەڵای کچ ناوی هاتووە.

ئابوورییەکان و باج و سەرانە، بە ڕێژەیەکی زۆری ئابووری دەوڵەتی پێکدەهێنا، وێڕای دیاری و دەستکەوتی جەنگ کە ڕێژەیەکی یەکجار زۆر بووە، بۆ نموونە لەسەردەمی (خوسرەو پەرویز) گەنجینەی دەوڵەت نزیکەی دووسەد و چل ملیۆن درهەمی تیدا بووە (پیرنیا، ۲۰۱۳ : ٤٠٠)، زانستی بیرکاری لە پێویستییە بنەڕەتییەکان بووە، بۆیە ژمێریاران و نووسەران چینێکی گرینگی دەوڵەت بوونە (بیات، ۱۳٦٥: ۱۹۲).

شارەزایی لەم زانستەدا زۆر گرینگ بووە هەرچەندە لەوە دەچێ لە سەرەتادا بەشێوەی خوێندنی ئاکادیمی نەبووبێت بەڵکو زیاتر بەکرداری پەیڕەویان کردووە، بەڵام لەو سەردەمە وەکو بەشێکی زانستی لە زانستگاکان دەخوێنرا، هەروەکو توێژەرێکی فارسی کاتێ ئاماژە بە بابەتەکانی زانستگاکان دەکات کە لە چەندەها بابەتی زانستی وەکو مەنهەجی سەرەکی دەخوێنرا، لەوانە ئەستێرەناسی و پزیشکی، بیرکاری، فەلسەفە (حکمت،۱۳٥٠: ۳۹٠)، هۆکاری پێشکەوتنی زانستی بیرکاری و ئەستێرەناسی لە دەوڵەتی ساسانی دەگەڕێتەوە بۆ کەلەکە بوونی زانستەکانی پێشتر بە تایبەتی لەسەردەمی ئەخمینیەکان، کە ئەویش لە کۆکردنەوەی زانستی جیهانی کۆنی وڵاتی دوو ڕووبار و یۆنان بوونە (فرشاد، ۱۳٦٦: ۱۲)، هەروەها هەبوونی سەرچاوەکانی زانستی وەرگێڕدراوی چینی و هیندی بۆ زمانی پەهلەوی، سەرەڕای ئەمەش، لە ئایینی زەردەشتی هەندی لە ژمارەکان زۆر پیرۆز بووە وەکو ژمارە (۷۲) کە یەسنا لە (۷۲) گات پێکهاتووە یان پشتێنی پیرۆز کوشی لە (۷۲)گرێ پیکهاتووە، دروستکردنی شاری بەرسیبۆلیس لە (۷۲) دینگە پێکهاتبووە، کاتێ سەیری ئاڤێستا بکەیین دەبینین ئاماژەی زۆر بۆ ژمارەکان هەیە و بە پیرۆز دانراوە.

ئەنجام

لە دوای وردبـوونەوە و لێکـۆڵینەوەیەکی تێـر وتەسـەڵ لەسـەر بـارودۆخی ڕۆشنبیری و زانستی لە دەوڵەتی ساسانییدا، چەند دەرئەنجامێك بە دەست هاتن، هەوڵ دەدەین بە خاڵ بیانخەینەڕوو:

١_ دەوڵەتی ساسانی سنوورێکی سروشتی بەرفراوانی هەبوو، بەشی زۆری کێشوەری ئاسیا و هەندێ جار ئەفریقیا و ناوچەی تری لە خۆ دەگرت، سنوورەکە دیـاریکراو و جێگیـر نەبـوو، زۆرجـار لە مـاوەی حوکمڕانییـدا گۆڕانکـاری بەسـەر ڕووبەرەکەی دا هاتووە، ئەو فراوانی و بچووکبوونەوەیە پەیوەست بووە بە جەنگ و ڕێککەوتنەکان، لە سەرەتادا جوگرافیای قەڵەمڕەوی ساسانی لە (هەرێمی فارس) تێپـەڕی نـەدەکرد، کە هەرێمێکـی سـتراتیژی گرینـگ بـوو لە ڕووی ئـایینی و سیاسی و ئیدارییەوە.

٢_ دەوڵەتی ساسانی، کۆمەڵگەیەکی چەند_زمانی بوو، زۆربەی زمانەکان جگە لە زمانی ئاڤێستا و ئەخمینی کۆن، پێگە و پایەکی لە ناوەندەکانی هەبوو، وێڕای زمـانی(پەهلەوی ساسانی)، کە زمـانی فەرمـی دەوڵەت بوو، هەر یەکە لە زمانەکـانی (سـوغدی) و(ئـارامی) و(یۆنـانی کـۆن) بەشـێك بـوونە لە زمـانە بەناوبانگەکـانی ئەو کـات، ئەو ڕاسـتیە نـاتوانرێ فەرامـۆش بکـرێ، کە زمـانی (پەهـلەوی سـاسـانی) پـاش ئەوەی بـوو بە زمـانی فەرمـی دەوڵەت لە ڕۆڵێکـی گەورەی لە پرۆسەی وەرگێڕان بینی، بەشی زۆری پەڕتووکی ئەدەبی و زانستی بۆ پەهلەوی ساسانی وەرگێڕدران و ئەو زمانە بوو بە زمانی زانست لە زانستگاکان دەخوێنرا.

٣_ ڕەوشی ڕۆشنبیری لە دەوڵەتی ساسانیدا پەرەسەندنی تیادا بە دی دەکرا، بە تایبەتی لە هەردوو بەشی ئەدەب، ئایینی و نا_ئایینی، ئەدەبی ئـایینی تـایبەت بوو بە بەشەکانی (ئاڤێستا)وە، جگە لە ئەدەبی ئاڤێستایی، ئەدەبێکی تر هەبوو، بریتـی بـوو لە شـیعر و داسـتان و بەرهەمـی مێژوویـی و پەنـد و ئامۆژگـاری و مۆسـیقا پانتـایەکی فراوانـی لە دەوڵەتـی ساسـانی داگیـر کردبـوو، لەو سـەردەمەدا

مۆسیقا گەیشتبووە ئەوپەڕی پێشکەوتن، ناسنامەی نیشتمانی ونەتەوەیی وەرگرتبوو، ئەو پێشکەوتنە لە ئەنجامی گرینگیدانی هەندێ لە پاشاکانی ساسانی بووە، وەك (بەهرامی پێنجەم) و (کیسرا ئەنۆشیروان) و (خوسرەو پەروێز)، ڕیزبەندی کۆمەڵایەتی هونەرمەندان و میوزیکژەنانیان بەرزکردەوە، ئەو بەرزکردنەوەش بە یاسا ڕێکخرا، ئەو هونەرە بە پشتیوانی ئەو پاشایانەی سەرەوە فۆرمێکی دی وەرگرت و داهێنانی تێدا کرا.

٤_ لە دەوڵەتی ساسانیدا ئایینی زەردەشتی بوو بە بناغەی حوکمڕانی و هەڵێنجانی زانیاری و ئاراستە کردنی کۆمەڵگا، بەو ڕەوتەی لە ژێر ڕۆشنایی وتەو و ئامۆژگاریەکانی زەردەشت و فەرمایشتەکانی ئاڤێستا بوو، پەروەردە و فێرکردن لە سەرهەمان بنەما بووە، پەروەردە کردن و فێرکردنی بۆ شازادەکان و منداڵەکانی بنەماڵەی دەسەڵاتداران بەتایبەتی کوڕە شازادەکان واتا ئەوانەی لە داهاتوو دەبوونە شا، فێری زانستە ڕامیارییەکان و بەڕێوەبردن و زمان و شێوازی قسە کردن دەکران، لەکۆمەڵگای ساسانیدا بەهۆی سیستەمی چینایەتی، ئافرەتانی چینی خانەدانان و پلە باڵاکان لە گەڵ چینی گشتی جیاواز بووە، چونکە ئافرەتانی پلە باڵا ماف و پێگەی تایبەتیان هەبووە، بەڵام ڕۆڵ و پێگەی ئافرەتانی چینی گشتی لە چوارچێوەی ئەو چینە بووە کە تێیدا ژیاوە.

٥_ پێشکەوتنی لایەنی ڕۆشنبیری و زانستی بوو بە هۆی سەرهەڵدانی چەندین مەڵبەندی زانستی ئاست بەرز، بۆ پێگەیاندنی کەسانی شارەزا و لێهاتوو و بۆ خزمەت کردنی دەوڵەت و کۆمەڵگا، وەکو زانستگای (جوندی شاپوور)، وەکو ناوەندێکی زانستی پزیشکی پێشەنگ بووە، هەروەها زانستگاکانی تری (نوسەیبین) و (ڕوها) و (اربل)، هەرچەندە زانستگای ڕوها لە قەڵمڕەوی دەوڵەتی ساسانی نەبووە، بەڵام بە هۆی هەبوونی بەشێکی تایبەت لە فێرخواز و ماموستایانی دەوڵەتی ساسانی تێیدا، کاریگەریان هەبووە لەسەر ڕەوشەکە، زیاتر هاندەر بوونە بۆ سەرهەڵدانی بزاڤی ڕۆشنبیری و زانستی . وەك چۆن لە مێژوودا بیروباوەڕی ئایینی بەهێزترین پاڵنەربووە بۆ سەرهەڵدانی قوتابخانە یا فێرگە، وەکو ناوەندێك بۆ فێربوون، لەسەردەمی ساسانییەکانیش دا مەڵبەندە ئایینیەکان ناوەندی خوێندن وفێربوون بوونە، لەبەرئەوەش کە ئاتشگا پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەوە هەبووە، یەکێ لەکارەکانی پاشاکان بونیادنانی ئاتشگا بووە

لە وڵاتی (ئێران) و (ئەنئێران)، بۆیە (ئەتشگاکان) لەپاڵ کۆشکەکان بەگرینگترین پاشماوەی شوێنەواری دادەنرێت، جگە لە ئایینی دەوڵەت ئایینی تر هەبوونە، کەم و زۆر کاریگەریان هەبووە لەسەر ڕەوشی ڕۆشنبیری و زانستی، بە تایبەتی جووەکان وەکو یەشیڤا) ناوەندی فێربوونی ئایینی جووەکان بووە، لەوانە (سورا)و(نهەردەعە)و (پۆمبدیتا) هەروەها ناوەندەکانی فێربوونی ئایینی مەسیحی کڵێساکان و ئایینی بودی، ئەو ناوەندانە کاریگەریان هەبووە لەسەر ڕەوشی ئەدەبی و زانستی دەوڵەتی ساسانی، هۆکار بوون بۆ گواستنەوەی فەلسەفە و زانستی تر بۆ ناو دەوڵەتی ساسانی بەتایبەتی ناوەندەکانی ئایینی مەسیحی.

لایەنی زانستی بە هەموو بەشەکانی گەیشتبووە ئاستێکی پێشکەوتوو، بەتایبەتی زانستی پزیشکی، ئەمەش بە سود وەرگرتن لە زانستی وڵاتانی دەوروبەر، وەك دەوڵەتانی (چینی) و (هیندی) و(ڕۆمانی)، هەروەها ئەو وڵاتانەی تر کە پێشتر مەڵبەندی زانستی بوونە، وەك وڵاتانی (نێوان دوو ڕووبار) و (میسر) و(یۆنان)، پزیشکیی بە شێوەیەکی زانستی لە زانستگای (جوندی شاپوور) و زانستگاکانی تر دەخوێنرا، بەڵام فەرمایشتەکانی ئاڤێستا فەرامۆش نەکرابووە، بەڵکو وەکو ڕێگە چارەسەرییەکان پەیرەو دەکرا، پزیشکی بەهەردوو شێوەی (جەستەیی) و (دەروونی) پەیرەو دەکرا، بە پێ ی ئاڤێستا ناوەندەکە گرینگی زیاتر بە لایەنی دەروونی دەدا، پزیشکان خاوەن ڕەفتار و ڕەوشتی بەرزبوونە، هەروەها پزیشکی ئاژەڵان بە شێکی تری زانستی پزیشکی بووە، ئەویش بەهۆی گرینگی رۆڵی ئاژەڵ لە سەر ژیانی ئابووری و سەربازییەوە، بەتایبەتی هەندێ لە ئاژەڵان بەشێکی گرینگی پێکهاتەی سوپای ساسانی بوونە، بۆیە پزیشکی ئاژەڵان لەو سەردەمەدا زۆر پێشکەوتوو بووە بەڕادەیەك پەڕتووکی تایبەت بەو زانستە هەبووە، هەروەها و زانستەکانی تر وەکو کیمیا بە کردەیی پەیڕەو کراوە،وێڕای دەرمانسازی وئەستێرەناسی و بیرکاری کە بەشێکی دیکەی ئەو زانستانە بوون، کە لەوێ دەخوێنران و گرینگیان پێ دەدرا، ئەو زانستانە لە گشت بوارەکان سوودی لێ بینراوە، بۆ نموونە زانستی ئەندازیاری لە دروستکردنی ئاتشگا وکۆشك و قەڵا پەیڕەو کراوە .

لیستی سەرچاوەکان

- القران الكريم

- الكتاب المقدس –العهد القديم سفر عزرا .

- الكتاب المقدس –العهد الجديد، انجيل متى، الاصحاح العاشر.

- انجيل متى الاصحاح الثامن والعشرون.

- كتاب الڤنديداد، الابستاه .نقله من الفرنسيه داوود الچلبي. اربيل، دار ئاراس للطباعة والنشر.

- اوستا (١٣٧٠)،ترجمه: جليل دوستخواه.تهران ،مرواريد .

- دينكرد، كتاب سوم .

- دينكرد، كتاب هشتم.

- بندهش (١٣٩٥). فرنبغ دادگی. تهران، انتشارات توس.

-كارنامه اردشير بابكان (١٣٣٩). به اهتمام: محمد جواد مشكور. ايران، كتابخانه و كتاب فروشی دانش.

- ابن البلخي، احمد بن سهل ابو زيد (٢٠٠١). فارس نامه .تحقيق: يوسف الهادي .مصر، الدار الثقافية للنشر.

- ابن الاثير، ابي الحسن علي بن ابي الكرم محمد بن محمد الجزري (٢٠٠٣). الكامل فی التاريخ . تحقيق: ابی الفداء عبدلله القاضي. بيروت، دار الكتب العلمية.

- ابن الاثير،عزالدين ابي الحسن علي بن الكرم محمد بن محمد الجزري (٢٠١٢). اسد الغابة في معرفة الصحابة. بيروت، دار ابن حزم .

- البيروني، ابي ريحان محمد بن احمد الخوارزمي (١٩٥٤). قانون المسعودي . الهند، حيدر اباد.

- البيروني، ابي الريحان محمد بن احمد الخوارزمي (٢٠٠١). الاثار الباقية في القرون الخالية. تحقيق : پرويز اذكاي. تهران ، مركز پژوهشی ميراث مكتوب.

- التنوخي، ابو القاسم محمد بن داوود بن ابراهيم (١٩٦٩). المعجم الذهبى فارسي — عربي. بيروت، دار العلم للملاين.

- الثعالبي، ابو المنصور عبدالملك بن محمد بن اسماعيل النيسابوري(١٩٦٣. تاريخ غرر السير (غرر اخبار ملوك الفرس وسيرهم).تهران، مكتبة الاسد.

- الجاحظ، ابي عثمان عمرو بن بحر(١٩١٤). التاج فى اخلاق الملوك.مصر، المطبعة الاميرية.

- الجاحظ، ابي عثمان عمرو بن بحر (١٩٩١) .كتاب المحاسن والاضداد. بيروت، دار الهادي.

- ابن جنى، ابي الفتح عثمان (٢٠٠٦). الخصائص .تحقيق: عبدالحميد الهنداوي، مصر،عالم الكتب للطباعة والنشر.

- ابن خرداذبه، ابو القاسم عبيدلله بن عبدلله (١٩٦٩). المختار من كتاب اللهو والاملاهي تحقيق: اغناطيوس عبده خليفه اليسوعى. بيروت ، المطبعه الكاثوليكيه.

- الجهشياري، ابي عبدلله محمد بن عبدوس (١٩٣٨). الوزراء والكتاب.القاهره، مطبعة مصطفى الباني الحلبي واولادة.

- ابن حوقل، ابا القاسم محمد بن علي النصيبيني (١٩٩٢). صورة الارض .بيروت ، منشورات دار مكتبة الحياة.

- الخوارزمي، ابي عبدلله محمد بن احمد بن يوسف (١٩٨٩). مفتاح العلوم .تحقيق والتقديم: ابراهيم الابياری.بيروت، دار الكتاب العربى.

- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (٢٠٠١). تاريخ ابن خلدون. مراجعة: سهل زكار. بيروت، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع.

- ابن خلكان، ابي العباس شمس الدين احمد بن محمد بن ابى بكر (١٩٦٩).

وفيات الاعيان وابناء الزمان ، تحقيق: احسان عباس .بيروت، دار صادر.

- الدينوري، ابى حنيفه احمد بن داود (١٩٦٠). الاخبار الطوال. القاهره، دار احياء الكتب العربى.

- الادريسي، ابي عبدلله محمد بن محمد بن عبدلله بن ادريس (٢٠٠٢). نزهة المشتاق في الافاق .القاهرة، مكتبة الثقافة الدينية.

- الرازي، ابو حاتم احمد بن حمدان (٢٠١٥). كتاب الزينة معجم اشتقاقى في المصطلحات الدينية والثقافية،حققه وقدم له: سعيد الغانمي. بغداد، منشورات الجمل.

- ابن سينا، الحسين بن عبدلله بن علي (١٩٩٩). القانون فى الطب. الجزء الاول. بيروت، دار الكتب العلمية.

- الاصطخري، ابي اسحاق ابراهيم بن محمد الفارسي الاصطخرى المعروف بالكرخى (١٩٣٧). مسالك الممالك كتاب صورة الاقاليم. ليدن ،مطبعة بريل .

- الاصفهاني، حمزة بن الحسن (١٩٦١). تاريخ ملوك الارض والانبياء. بيروت، منشورات دار مكتبة الحياة.

- الطبري، محمد بن جرير (١٩٩٨). تاريخ الطبري المعروف بتاريخ الامم والملوك. الجزء الثاني . بيروت، منشورات موسسة .

- ابن الطقطقي، محمد بن علي بن طباطبا(ب.د). الفخري في الاداب السلطانية والدول الاسلامية. بيروت، دار صادر.

- عوفي،محمد (١٩٠٦). لباب الالباب. ليدن،مطبعة بريل .

ابن العبري، ابى الفرح غريغوريوس بن اهرون الملطى (١٩٩٧). تاريخ مختصر الدول. بيروت، دار الكتب العلمية.

-فارابي، ابي نصر محمد بن محمد بن طرخان (١٩٣٥). كتاب الموسيقى الكبير. القاهره، دار الكتاب العربى للطباعة والنشر.

- ابن الفقيه، ابي عبدلله احمد بن محمد بن اسحاق الهمذاني (١٩٩٦). كتاب البلدان .تحقيق: يوسف الهادي .بيروت، عالم الكتب.

ابو الفداء، اسماعيل بن علي (١٩٦٨). المختصر فى اخبار البشر. بغداد، مكتبة المثنى.

ابن قتيبة الدينورى، ابو محمد عبدلله بن مسلم (٢٠٠٨) عيون الاخبار. تحقيق:منذر محمد شعر. بيروت، المكتب الاسلامي.

- القزويني، زكريا بن محمد بن محمود (١٩٦٠). اثار البلاد واخبار العباد. بيروت، دار صادر.

- القفطي، جمال الدين ابي الحسن علي بن يوسف (٢٠٠٥). اخبار العلماء باخبار الحكماء. تحقيق: ابراهيم شمس الدين . بيروت، دار الكتب العلمية.

- مجهول (١٣٧٥). نهاية الارب في اخبار الفرس والعرب. تهران، انتشارات وزارت فرهنگ وارشاد اسلامى .

- المسعودي، ابي الحسن علي بن الحسين بن علي(١٩٣٨). التنبيه والاشراف. بيروت، المكتبه التاريخية .

- المسعودي، ابي الحسن علي بن الحسين بن علي المسعودي (١٩٧٣) مروج الذهب ومعادن الجوهر. تحقيق، محمد محي الدين عبدالحميد.بيروت، دار الفكر.

- ابن المقفع ،عبدلله بن المقفع (١٩٨٩). اثار ابن المقفع . بيروت، دار الكتب العلمية.

- ابن المقفع ،عبدلله (٢٠١٤). كليلة ودمنة. مصر، موسسة الهنداوى للتعليم و للثقافة.

مسكويه، ابي علي احمد بن محمد بن يعقوب (٢٠٠٢). تجارب الامم وتعاقب الهمم. تحقيق: سيد كسروي حسن. بيروت ، منشورات علي بيضون دار الكتاب العلمية.

- مسكويه، ابو علي احمد بن محمد (١٩٥٢). الحكمة الخالدة (جاويدان خرد).حققه وقدم له: عبدالرحمن بدوي. القاهرة، مكتبة النهضة المصرية.

- ابن النديم، محمد بن اسحاق النديم (١٩٩٧). الفهرست. بيروت، دار المعرفه.

- ابن الوردي، زين الدين عمر بن مظفر (١٩٦٩). تاريخ ابن الوردى. الجزء الاول. النجف، المطبعة الحيدرية.

- ياقوت الحموي، شهاب الدين ابي عبدلله ياقوت بن عبدلله (١٩٧٧). معجم البلدان. بيروت، دار صادر .

- اليعقوبي، احمد بن ابى حعفر بن وهب (١٩١٨). كتاب البلدان. العراق ، المطبعة الحيدرية.

- اليعقوبي، احمد بن ابى جعفر بن وهب (١٩٦٤). تاريخ اليعقوبي. العراق ، منشورات المكتبة الحيدرية.

– ابراهيم ، نجيب ميخائيل (١٩٦١). مصر والشرق الادنى القديم، حضارة العراق القديمة. الجزء ٦. الاسكندرية، مطبعة محمد دون بوسكو.

– ابو بكر، فاديه محمد (١٩٩٨).دراسات في العصر الهللينستي.مصر، دار المعرفة الجامعية .

– ابو زيد،سركيس (٢٠١٧). المسيحيه فى ايران. بيروت، الديوان للطباعتوالنشر والتوزيع.

– ابو عصاف، على(١٩٨٨). الاراميون تاريخا ولغة وفنا. سوريا، دار الامانى للطباعة والنشر والتوزيع.

– ابونا، الاب البير (٢٠٠٦). ديارات العراق. بغداد.

– ابونا، الاب البير (٢٠١٠). الارامين فى التاريخ. دهوك، دار المشرق الثقافية.

– ابونا، الاب البير(٢٠٠٧).تاريخ الكنيسة السريانية الشرقية، من انتشار المسيحية حتى مجيء الاسلام، الجزء الاول. بيروت، دار المشرق للنشر.

– ابيش، احمد (٢٠٠٦). التلمود كتاب اليهود المقدس .سوريا ،دار القتيبه.

– اتيجر، صموئيل و الرفاعي، جمال احمد و الشامي، رشا عبدلله(١٩٩٥). اليهود في البلدان الاسلامية.الكويت، عالم المعرفة.

– احمد، جمال رشيد (١٩٨٤). دراسات كرديه فى بلاد سوبارتو. بغداد .

– احمد، الشفيع الماحي (٢٠٠١). زرادشت والزرادشتية. الكويت، حوليات الاداب والعلوم الاجتماعية.

– الاحمد، سامي سعيد واحمد،جمال رشيد (١٩٨٨). تاريخ الشرق الادنى القديم. بغداد، وزراه التعليم العالى والبحث العلمى.

– الاحمد، سامي سعيد والهاشمي، رضا جواد (١٩٨٥). تاريخ الشرق الادنى القديم ايران والاناضول. بغداد، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي.

– ادزارد ،د وبوب ،م، ه و رولينغ، ف (٢٠١٧). قاموس الالهه والاساطير فى بلاد الرافدين (السومرية والاكدية) فى الحضاره السورية (الاوغاريه والفينيقية). ترجمة: محمد وحيد خياطه .بيروت، دار الشرق العربى.

– ادونيس، قاسم الشواف (١٩٩٩). ديوان اساطير. بيروت، دار الساقي.

– اديب، سمير (٢٠٠٠). موسوعة الحضارة المصرية القديمة. القاهرة، العربى للنشر والتوزيع.

– ادي شير (١٩٠٥). مدرسة نصيبين الشهيرة نبذة تاريخية في اصلها وقوانينها وفي العلماء الذين اشتهروا فيها. بيروت، المطبعة الكاثوليكية للاباء اليسوعيين.

– ادى شير (٢٠٠٧). تاريخ كلد واثور. بيروت، مطبعة الكاثوليكية للاباء اليسوعين.

ادى شير (٢٠١٠). التاريخ السعردي. اعداد وتحقيق: ادى شير والاب جەی پيرير.سليمانية ، مطبعة سردم.

– اسحق، رفائيل بابو (٢٠٠٦). مدارس العراق قبل الاسلام. لندن، شركة الوراق للنشر المحدودة.

– اسماعيل، زبير بلال (١٩٧٠). اربيل في ادوارها التاريخية(دراسة عامة لاربيل منذ اقدم العصور حتى الحرب العالمية الاولى).النجف، مطبعة الاشرف.

– الاعظمى، على ظريف (١٩٢٧). تاريخ الدوله الفارسيه فى العراق، بغداد، مطبعه الفرات.

– امهز، محمود (٢٠١٠). في تاريخ الشرق الادنى القديم. مصر، دار النهضة العربية.

– امين، احمد (٢٠١٢) فجر الاسلام .مصر، موسسه هنداوی للتعليم والثقافة.

– بابان، جمال (١٩٨٩). اصول اسماء المدن والمواقع العراقيه. بغداد، الامانة العامة للثقافة والشباب .

– بارند، جفري (٢٠٠٢). المعتقدات الدينية لدى الشعوب.ترجمة:امام عبدالفتاح امام.الكويت، عالم المعرفة.

– باقر، طه (١٩٧٣). مقدمة فی تاريخ الحضارات القديمة الجزء الاول. بغداد، دار البيان .

– باقر، طه (١٩٥٦). مقدمة فی الحضارات القديمة، الجزء الثانی.بغداد، دار المعلمين العالية.

– باقر، طه و سفر، فواد (١٩٦٦). المرشد الی مواطن الاثار والحضارة. الرحلة الرابعة، بغداد.

– باقر، طه ورشيد ،فوزی وهاشم، رضا جواد (١٩٨٠) .تاريخ ايران القديم. جامعة بغداد، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي.

– باقر، طه(١٩٧١).ملحمة كلكامش. بغداد، الثقافه العامة..

– باول، باری بی (٢٠١٧). هوميروس. ترجمة: محمد حامد درويش. القاهرة، موسسة هن. باينم، ويليام (٢٠١٦). تاريخ الطب. ترجمة: لبنه عماد تركی. مصر، موسسة هنداوی للتعليم والثقافة.

– براستد، جايمس هنری (١٩٢٦). العصور القديمه ،ت: داود قوربان، بيروت، المطبعة الايكانيه.

– براون، جرانفل ادوارد (٢٠٠٥). تاريخ الادب الفارسي فی ايران من الفردوسي الی سعدی.ترجمة: علی باشا صالح. الجزء الاول. القاهرة، المجلس الاعلی للترجمة.

- البدري ،جمال شاكر (٢٠٠٧). اليهود والف ليلة وليلة. سوريا،صفحات للدراسات والنشر.

– برصوم، مار اغناطيوس افرام الاول (١٩٩٦). اللؤؤ المنشور في تاريخ العلوم والاداب السريانية. دمشق، دار ماردين.

– البستاني، سليمان (٢٠١١) الاليـاذه. القاهرة، كلمات العربية للترجمة والنشر.

– البعلبكي، منير (١٩٩٢). معجم اعلام المورد. مصر، دار العلم للملايين.

– بكار، عبدالكريم (٢٠١١). حول التربية والتعليم . دمشق،دار القلم

– بكنغنهام، جمس(١٩٦٨). رحلتي الى العراق. ترجة: سليم طه التكريتي. بغداد، مجمع العلمي العراقي.

– بن سليمان، مارى (١٨٩٩). اخبار فطاركة كرسي المشرق، من كتاب المجدل. طبعة في رومية الكبرى.

– بويس، ماري(٢٠١٠). تاريخ الزرادشتية من بدايتها حتى القرن العشرين. ترجمة: خليل عبدالرحمن، السليمانية، منشورات مركز الدراسات الكردية(كوردولوجي).

– بينز،نورمان (١٩٥٠). الامبراطورية البيزنطية.ترجمة: حسين مونس ومحمود يوسف زايد. القاهرة، مطبعة لجنة التاليف والترجمة والنشر.

– پلوتارك، فلوطرخوس(٢٠١٠). تاريخ اباطرة وفلاسفة الاغريق. ترجمة: جرجيس فتح الله. بيروت، الدار العربية للموسوعات.

– پيرنيا، حسن (٢٠١٣). تاريخ ايران القديم من بيدايه حتى نهايه العهد الساساني، ترجمه: محمد نوالدين عبدالمنعم ومحمد السباعى.القاهرة،مركز القومي للترجمه. التضامن، حاتم صالح (٢٠٠٦). علم اللغة. بغداد ,وزارة التعليم العالي والبحث العلمي

– توماس، كارول جي(٢٠١٧). عالم الاسكندر الاكبر. المملكة المتحدة، موسسة هنداوي سي اي سي.

– جبر، صابر(٢٠١٤). تاريخ العقاقير والعلاج.مصر، موسسة هنداوي للتعليم والثقافة.

– الجبوري، صلاح سلمان رميض و علي، فاضل عبدالواحد (٢٠٠٠). ادب الحكمة في وادي الرافدين. بغداد، دار الشؤون الثقافة العامة.

– جونز، ارنولد هيومارتن(١٩٨٧). مدن بلاد الشام حين كان ولاية رومانية. ترجمه: احسان عباس، الاردن، دار الشروق للنشر والتوزيع.

– حامد، اسماعيل(٢٠١٤). تاريخ اليهود. مصر، الدار العالمية للكتب والنشر.

- الحديثي، قحطان عبدالستار والحيدري، صلاح عبدالهادي(١٩٨٦). دراسات في تاريخ الساساني والبيزنطي. العراق، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي.

– حسن، سليم (١٩٥٤). الادب المصري القديم او ادب الفراعنه. القاهرة، مطبعة لجنة التاليف والترجمة والنشر.

– الحسن، عبداللطيف عبدالرحمان (٢٠١٤). اثر الفكر اليهودي على الغلاة الشيعة. السعودية، العبيكان للنشر.

– الحسني، السيد عبدالرزاق(٢٠١٣). العراق قديما وحديثا .بيروت، الرافدين للطباعة والنشر والتوزيع.

– حسين، عبدلله (٢٠١٠). المسألة الهندية. مصر، مؤسسة هنداوي للتعليم والثقافة.

– حلاق، حسان(٢٠١٠). مقديمه في تاريخ الحضارات. السياسي والاقتصادي والاختماعي والعسكري والديني. بيروت، دار النهضة العربية.

– الحلو، سليم (١٩٧٢). اصول الموسيقى العربية وقواعدها العامة. بيروت، منشورات دار مكتبة الحياة.

– الحلو، علي نعمة (١٩٦٧). الاحواز عربستان في ادوارها التاريخية .بغداد، دار البصري.

– الحلواني، سعد بدير (١٩٩٩). تاريخ التاريخ مدخل الى علم التاريخ ومنهاجه والبحث فيه. السعوديه، جامعه الملك خالد .

– حماد، حسين فهد (٢٠٠٨). موسوعة الاثار التاريخية. الاردن، دار اسامة للنشر والتوزيع.

– الحمد،محمد عبدالحميد (١٩٩٩). الزندقة والزنادقة. ديمشق، دار الطليعة الجديدة .

– حنون، وائل (٢٠٠٩). مدن ومواقع اثرية، دراسة في الجغرافية التاريخية للعراق الشمالي خلال العصور الاشورية. ديمشق، دار الزمان للطباعة.

– حنون، نائل(٢٠٠١). المعجم المسماري، معجم اللغات الاكديه والسومرية والعربية ،بغداد، بيت الحكمة.

– الخالدي، روحي (٢٠١٣). الكيمياء عند العرب. القاهره، موسسه الهنداوى للتعليم والثقافة.

– الخشاب، يحى(د،س) حكايات الفارسية. مصر، دار القلم للطباعه والنشروالتوزيع.

– خطاب، محمود شيث (١٩٦٥). قادة فتح في بلاد فارس. بيروت، دار الفتح.

_ خليل، عماد محمد ابراهيم (٢٠١٤). علم المعادن. مصر، جامعة الزقايق.

– داود، اقليميس يوسف (١٨٩٦). اللمعة الشهية في نحو اللغة السريانية. الموصل، دير الاباء الدومنكيين.

– داوني، جلانفيل(١٩٦٨). انطاكية في عهد ثيودوسيوس الكبير. ترجمة: البرت بطرس. بيروت، موسسة فرنكلين للطباعة والنشر.

– دراقي، زبير(٢٠٠٣). محاضرات في اللسانيات التاريخية. الجزائر، ديوان المطبوعات الجامعية.

– الدرملي، محمد اسماعيل علي (٢٠١٨). الدليل في الكيمياء العامو ماهيتها —عنارصرها. بيروت، دار العلم والايمان للنشر والتوزيع.

– دورانت، ول وايريل (١٩٨٨). قصة الحضارة، قيصر والمسيح او الحضارة الرومانية. ترجمة: محمد بدران، الجزء الثالث من المجلد الثالث. بيروت، داب الجمل.

– دورانت، ول وايريل (١٩٤٧). قصة الحضارة الفارسية. ترخمة: ابراهيم امين الشواربي. مصر، الناشر مكتبة الخانجي.

- دولباني، مار فيلسينوس يوحنا (١٩٧٤). مار يعقوب النصيبيني. لبنان، مطبعة مار افرام البطريكية.

- دی سوسور، فردينان (١٩٨٥). علم اللغة العام. ترجمة: يوئيل يوسف عزيز. بغداد، دار افاق عربية.

- رزقانه، ابراهيم احمد و شكري، محمد انور وابوبكر، عبدالمنعم و محمود،حسن و حسنين، عبدالمنعيم (ب.س)..حضارة مصر والشرق القديم .القاهرة، مكتبة مصر للطباعة.

- رنسيمان، ستيفن (٢٠٠٢)، الحضارة البيزنطنية.ترجمة: عبدالعزيز توفيق جاويد.القاهرة ، الهيئة المصرية العامة للكتاب.

- ريد، هربرت (١٩٨٨). معنى الفن. ترجمه:سامى خشبه، مصر، الهيئة المصرية العامة للكتاب.

- زايد، عبدالحميد (١٩٦٦). الشرق الخالد، مقدمة في تاريخ وحضارة الشرق الادنى من اقدم العصور الى عام ٣٢٣ ق.م. مصر، دار النهضة العربية.

- زخا، مشيخا (٢٠٠١). كرونولوجيا اربيل. اربيل، منشورات اراس.

- زكار، سهيل (٢٠٠٧). التوراة ترجمة عربية عمرها اكثر من الف عام. بيروت، دار القتيبة للطباعة والنشر والتوزيع.

- الزيات، عبدالفتاح حسن (٢٠٠١). ماذا تعرف عن المسيحيه.القاهرة، مركز الراية للنشر والاعلام.

- الزيات، نذير (٢٠٠٠). فن النحت. سوريا، دار دمشق للطباعة والنشر والتوزيع.

- زيدان، يوسف (٢٠١٣). دوامات التدين. مصر، دار الشروق.

- زيدان، جورج (٢٠١٢). تاريخ التمدن الاسلامى، جزء ٣. مصر، موسسة هنداوى للتعليم والثقافة.

- ساكز، هارى (١٩٧٩). عظمة بابل، موجز حضارة بلاد وادى الرافدين القديمة. ترجمة: عامر سليمان. العراق، جامعة الموصل.

– سباهي، عزيز (٢٠٠٢). اصول الصابئة (المندائيين) ومعتقداتهم الدينية. سوريا، دار المدى للثقافة والنشر.

– سبنسر، هربرت (٢٠١٢). التربية. ترجمة : محمد الصباعى.مصر، موسسة هنداوى للتعليم والثقافة.

– السخاوي، محمد بن عبدالرحمن بن محمد شمس الدين (١٩٨٦). الاعلان بالتوبيخ لمن ذمر اهل التاريخ. سوريا، موسسة الرسالة .

-.سليمان، عامر(٢٠٠٥). اللغه الاكديه(البابليه _الاشوريه)الموصل، الدار العربيه للموسوعات.

– سليم، احمد امين(٢٠٠٧). دراسات فى تاريخ الشرق الادنى القديم. بيروت، دار النهضة العربية.

– سليمان، حكمت سامى(١٩٥٨). نفط العراق. دمشق، الموسسة الثقافية للنشر والتوزيع

– سليمان، صبحى(٢٠١١). الكيماء الشيقة. القاهيرة، دار العلوم للنشر والتوزيع

– سليمان، عامروالفتيان،احمد المالك(١٩٧٨). محاضرات فى تاريخ القديم. الموصل، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي.

– سعفان، كامل(١٩٨٨). اليهود تاريخ و عقيدة .القاهرة، دار النصر للطباعة الاسلامية.

– سميث، شارلوت سيمور(٢٠٠٩). موسوعة علم الانسان، المفاهيم والمصطلحات الانثروبولوجية. ترجمة: محمد الجوهرى، القاهرة، المركزالقومي للترجمة.

– السواح، فراس (١٩٨٧).كنوز الاعماق قراءة فى ملحمة جلجامش. بغداد، سومر للدراسات والنشر والتوزيع.

– السواح، فراس (٢٠٠٢). دين الانسان . سورية، دار علاءالدين للنشر والتوزيع والترجمة.

– سورنيا، جان شارل (٢٠٠٢). تاريخ الطب. ترجمة: ابراهيم البجلاتي، الكويت، عالم المعرفة.

– سوسه، احمد (١٩٧٣). العرب واليهود في التاريخ .سوريا، العربي للاعلان والنشروالطباعة.

-سوسه، احمد (٢٠٠٣). ابحاث في اليهودية والصهيونية.الاردن، دار الامل للنشر والتوزيع .

- سوسه، احمد (٢٠٠٠). ملامح من التاريخ القديم ليهود العراق. بيروت، الموسسة العربية للدراسات والنشر

– سيغال ،ج،ب (١٩٨٨). الرها المدينة المباركة. ترجمه:يوسف ابراهيم جبرا، حلبه دار الرها للنشر.

– سيليربيه، الاميرال بيير(١٩٨٨). الجغرافية السياسية و الجغرافية الاستراتيجية.ترجمة: احمد عبدالكريم. دمشق، الاهالي للطباعة والنشر والتوزيع.

– شاحاك، اسرائل (١٩٩٧). الديانة اليهودية وتاريخ اليهود وطاة ٣٠٠٠ عام .ترجمة:ادوارد سعيد. بيروت، شركة المطبوعات للتوزيع والنشر.

– شاكر، عباس محمد(٢٠٠٨). الدوله الميدية الكورديه فى تاريخ القديم، دهوك،مطبعه خانى.

– شامى، يحى (١٩٩٣). موسوعة المدن العربية والاسلامية. بيروت ، دار الفكر العربى.

– شحيلات، علي و والحمدانى، عبدالعزيز الياس (٢٠٠٦). مختصر تاريخ العراق. بيروت، دار الكتب العلمية.

– شكر، محمود(١٩٧٥). ايران،مواطن الشعوب الاسلامية في اسيا. ب.م.

– الشلبي، احمد (١٩٨٨). الاديان الهند الكبرى . القاهره، مكتبة النهضة المصرية.

– شمس، طارق احمد (٢٠١٧). الشرق على طريق الحرير، دراسة جغرافية اقتصادية ،٣٠٠٠ قبل الميلاد. بيروت، دار الفارابى. .

- الصابوني، احمد ابراهيم بن ابراهيم (٢٠١٤). تاريخ حماة. مصر، موسسة هنداوى للتعليم والثقافة

- صالح، مهديه فيصل (٢٠١٧). العلاقات السياسية الساسانية – البيزنطيه ٢٢٦-٦٢٨م. العراق، عدنان للطباعة والنشر والتوزيع.

- صائغ، سليمان (١٩٢٣). تاريخ الموصل. جزء الاول، مصر، مطبعة السلفية.

- صائغ ، سليمان (١٩٢٨). تاريخ الموصل، الجزء الثانى. بيروت، المطبعة الكاثوليكية.

- صبري، محمد (٢٠١١). التلمود شريعة بني اسرائيل حقائق ووقائع. القاهرة، مكتبة مدبولي.

- الصكر، دعاء محسين علي (٢٠١٣). مملكة ميسان ومكانتها فى تاريخ العراق القديم ٣٢٤ ق.م- ٢٢٦ م. ميسان، مطبعة العمارة.

- الصمادى ، اسماعيل ناصر (٢٠١٥). التاريخ التاريخى ما بين السبى البابلى واسرائيل الصهيونية، التاريخ التوراتى المزيف. سوريا، دار علاء الدين للنشر والطباعة والتوزيع.

- الصواف، محمد محمود (١٣٨٥). المسلمون وعلم الفلك. جدة، دار السعودية للنشر.

- طرازي، فيليب دى (٢٠١٣). عصر السريان الذهبى. مصر، موسسة الهنداوى للتعليم والثقافة.

- ظاظا، حسن (١٩٧١). الفكر الديني الاسرائيلي اطارة ومذاهبه. الاسكندرية، قسم البحوث والدراسات الفلسطينية.

- العابد، مفيد رائف محمود (١٩٩٦). معالم تاريخ الدولة الساسانية عصر الاكاسرة (٢٢٦م-٦٥١م). ديمشق، خدمات دار الفكر .

- عامر، طارق عبدالرؤف (٢٠٠٨). اصول التربية الاجتماعية و الثقافية و الاقتصادية.

– العبادى، مصطفى (١٩٩٩). الامبراطورية الرومانية. مصر، دار المعرفة الجامعية.

– عبدالحكيم، شوقي (١٩٨٠). الحكايه الشعبية العربية. بيروت، دار ابن خلدون.

– عبدالحميد، شرف الدين (٢٠١٩). تاريخ الفلاسفه اليونان الاوائل قبل سقراط اعادة بناء وتاويل جدد. مصر، دار المصرية اللبنانية.

– عبدالدائم، عبدالله (١٩٧٣). التربية عبر التاريخ. بيروت، دار علم للملايين.

– عبدالرحمن، خليل (٢٠٠٨). افستا الكتاب المقدس للديانة الزرادشتية. سوريا، الروافد للثقافة والفنون.

– عبدالسلام، غاده حمدي (٢٠٠٧). اليهود في العراق ١٨٥٦-١٩٢٠. القاهرة، مكتبة مدبولي.

– عبدالعليم، مصطفى كمال و راشد، فرج (١٩٩٥). اليهودية في العالم القديم. بيروت، دار الشامية.

– عبدالكريم، شكاكطه (٢٠١٦). الجغرافيا السياسية. الجزائر، جامعة الجيلاني بو نعامة خميس مليانه .

– عبدالمنعم، محمد نورالدين (١٩٧٧). اللغة الفارسية. القاهرة، دار المعارفي.

– عبدالواحد، كلثومة جميل (٢٠٠٧). كردستان فى عهد الساسانيين. اربيل، مطبعة وزراة التربية.

– عبودي، هنري .س (١٩٩١). معجم الحضارات السامية. لبنان، جروس برس.

– عتمان، احمد (٢٠٠١). الادب الاغريقي تراثا انسانيا وعالميا. القاهرة، منتدى سور الازبكية.

– العتابي، عبدالهادي طعمة عفات (٢٠١٣). اثر الصراع الفكري الساساني

البيزنطي في حضارة العرب ٢٢٤-٦٥٢. دمشق، تموز للطباعة والنشر والتوزيع.

– عجيبة، احمد علي (٢٠٠٤). دراسات في الاديان الوثنية القديمة. القاهرة، دار الافاق العربية.

– العزاوي، عباس (١٩٨٨). العمادية في مختلف العصور. هولير، مطبعة وزراة التربية.

– عصفور، محمد ابو المحاسن (١٩٦٨). معالم تاريخ الشرق الادني القديم من اقدم العصور الى مجيء الاسكندر.مصر، دار النهضة العربية.

– عكاشه، علي و الناطور،شحادة و بيضون،جميل (١٩٩١). اليونان والرومان . الاردن، دار الامل للنشر والتوزيع.

– عطيه، عزيز سوريال (٢٠٠٥). تاريخ المسيحية الشرقية. ترجمة: اسحتق عيد. مصر، المجلس الاعلى للثقافة .

– علي، سيد احمد بخيت(١٩٨١). تصنيف الفنون العربية والاسلامية. الولايات المتحدة الامريكية، المهعد العالمي للفكر الاسلامي.

– علي، جواد (١٩٩٣). المفصل في تاريخ العرب قبل الاسلام. العراق، جامعة بغداد.

– عمر، فاروق و النقيب، مرتضى حسن(١٩٨٩). تاريخ ايران (دراسة في التاريخ السياسي لبلاد فارس). بغداد، التعليم العالي .

– عمران، محمود سعيد (٢٠٠٠). معالم تاريخ الامبراطورية البيزنطية.مصر، دار المعرفة الجامعية.

– العمراني، عبدالغني محمد اسماعيل(٢٠١٤). اصو التربية . ط٢، صنعاء، دار الكتب الجامعي.

– عواد، كوركيس (١٩٤٨). خزائن الكتب القديمة في العراق.بغداد، مطبعة المعارف.

– عيد، يوسف (١٩٩٥). موصوعة الاديان السماوية والوضعية، الديانة اليهودية. بيروت، دار الفكر اللبناني.

- غالب، مصطفى(١٩٨٦). ابقراط. بيروت، منشورات دار ومكتبه الهلال.

- غربال، محمد شفيق واخرون(١٩٨٧). الموسوعه العربيه الميسره. المجلد الثانى، بيروت، دار النهضة.

- غليونجي، بول (٢٠١٤). قطوف من تارخ الطب. القاهرة، دار المعارف

- غنيم، اسمت (١٩٧٧). امبراطورية جستنيان. جامعة الملك عبدالعزيز، دار المجمع العلمى بجدة.

- غنيمة، يوسف رزق الله(١٩٣٦). الحيرة المدينة والمملكة العربيه. بغداد، مطبعة دنكور الحديثة.

- غنيمه، يوسف رزق الله (١٩٢٤). نزهة المشتاق في تاريخ يهود العراق.بغداد، المكتبة العربية.

-. فخري، احمد(١٩٥٨). دراسات في تاريخ الشرق القديم. القاهرة، مكتبة الانجلو المصريه.

- . فرنسيس، بشير يوسف(٢٠١٧). موسوعة المدن والمواقع في العراق. لندن، اصدارات اي_كتب.

- فخري، ماجد (١٩٥٨). ارسطوطالس المعلم الاول.بيروت، المطبعة الكاثوليكية.

- فرانكفورت، هنرى وولسن .جون.ا ، وجاكوبسن، توركيلد (١٩٨٠). ماقبل الفلسفة. ترجمه: جبرا ابراهيم جبرا.بغداد، دار مكتبة الحياة.

- الفردوسي، ابي القاسم (١٩٧٧). الشاهنامة ملحمة الفرس الكبرىو ترجمة: سمير مالطى. بيروت، دار العلم للملايين .

- فيروز ابادى، مجدالين محمد بن يعقوب الشيرازى(١٩٧٩) القاموس المحيط، الجزء الثالث .مصر، الهيئة المصرية العامة للكتاب .

- فيزهوفر، يزف (٢٠٠٩). فارس القديمه ٥٥٠ ق.م -٦٥٠ ق.م، ترجمه: .محمد جديد ،سوريا ،شركه قدمس للنشروالتوزيع.

– قزانجي، فواد يوسف(٢٠١٠). اصول الثقافة السريانية في بلاد النهرين .عمان ،دار دجلة.

– القيسى، ناهض عبدالرزاق دفتر(٢٠٠٥). النقود في كوردستان .سليمانية، المديرية العامة للطباعة والثقافة.

– ك . ماتڤييف و وا . سازۆنۆڤ (١٩٩١).حضارة ما بين النهرين العريقة. ترجمة:حنا ادم. دمشق، دار المجد لطباعة والنشر.

– كاتوزيان، هوما (٢٠١٤). الفرس ايران في العصور القديمة والوسطى والحديثة. ترجمه: احمد حسن المعينى. بيروت، جداول للنشر والترجمة والتوزيع. كامل، مراد و البكري، محمد حمدي و رشدي، زكية محمد(١٩٨٧). تاريخ الادب السرياني، نشاته الى العصر الحاضر. القاهرة، دار الثقافة للنشر والتوزيع.

– الكحل، امال (٢٠١٤). تعليمية اللغة الفرنسية فى الطور الابتدائى. الجزائر،

– كريستنسن، ارثر(١٩٥٧). ايران في عهد الساسانيين. ترجمة: يحي الخشاب. بيروت، دار النهضة العربية للطباعة والنشر.

– الكعبي، نصير (٢٠١٠). جدلية الدولة والدين في الفكر الشرقي القديم، ايران العصر الساساني انموذجا. بيروت، منشورات الجمل.

– الكعيبي، نصير (٢٠١٨). مسمى العراق وتخومه فى المدونات البهلويه —الساسانيه. العراق، المركز العربى للابحاث و دراسة السياسات.

– كمال، حسن(١٩٩٨). الطب المصرى القديم. القاهرة. الهيئه المصرية العامة للكتاب.

– كيال، باسمة (١٩٨١). تطور المراة عبر التاريخ. لبنان، موسسة عزالدين للطباعة والنشر.

– كيون، داميان (٢٠١٦). البوذية مقدمة قصيرة جدا. ترجمة: صفيه مختار. مصر، موسسة هنداوي للتعليم والثقافة.

- لسترنج، كى(١٩٥٤). بلدان الخلافة الشرقية. ترجمة: بشير فرنسيس و كوركيس عواد. بغداد، مطبعة الرابطة

- الماجدي، الخزعـل (١٩٩٧). اديـان و معتقدات مـا قبـل التـاريخ. عمـان، دار الشرق

– لفنسون، كلود. ب(٢٠٠٨). البوذية. ترجمة :محمد علي مقلد، ليبيا، دار الكتب الوطنية.

– لوبون، غوستاف (٢٠١٠). حضارة الهند.ترجمه: عادل زعيتر. القـاهرة، دار العالم العربى.

– لـورو، باتريـك (٢٠٠٨). الامبراطوريـة الرومانيـة. ترجمـة: جـورج كتـوره. بيروت، دار الكتب الجديد المتحده.

– الماجدي، الخزعل (١٩٩٧). اديان ومعتقدات مـا قبـل التـاريخ .عمـان، دار الشر.

– متي، يوسف روكان، محمد كامـل (٢٠٠٦). ارامية العهد القديم قواعـد و نصوص. بغداد، مطبعة المجمع العلمي .

– مجهول (٢٠٠٤). الفارسية من غير معلم. طرابلس، دار الشمال للطباعة والنشر والتوزيع.

– محمد، حياة ابراهيم (١٩٨٣). نبوخذنصر الثانى ٦٠٤- ٥٦٢ ق.م. بغداد، الموسسه العامة للاثار والتراث.

– محمد، جميلة عبدالكريم(١٩٩٦). قورينائية والفرس الاخمينيون. بيروت، دار النهضة العربية.

– محمود، مصطفى(ب.ت)الاسكندر الاكبر(مسرحية من اربعة فصول)مصر، دار المعارف.

– مرعـي، فرسـت(٢٠٠٨). دراسـات فـي تـاريخ اليهوديـة والمسـيحية فـي كوردستان.اربيل، دار ئاراس للطباعة والنشر.

– المدلل، وليد حسن و ابو عامر، عدنان عبدالرحمن (٢٠١٣). دراسات في القضية الفلسطينية. غزه، جامعة الامة للتعليم المفتوح.

_ المسـيري، عبـدالوهاب محمــد (١٩٩٩). موســوعة اليهــود واليهوديــة والصهيونية. مصر، الموسسة العربية للدراسات والنشر.

- مصالحه، عمر امين (٢٠٠٦). التلمود المرجعيه اليهوديه للتشريعات الدينيه والاجتماعيه. عمان، دار الجليل للنشر

- مصباح، عبدالهادى (٢٠٠٠). الاسلحة البيولوجية والكمياوية بين الحرب والمخابرات والارهاب. القاهرة، الدار المصرية اللبنانية.

- مصطفى، ممدوح درويش و السايح، ابراهيم (١٩٩٩). مقدمة الحضارة الرومانية واليونانية (تاريخ اليونان) الاسكندرية، المكتب الجامعي الحديث.

- مظهر، سليمان (١٩٩٥). قصة الديانات.القاهرة، مكتبة مدبولي.

- مظهر، اسماعيل (٢٠١٤). مصر في قيصرية الاسكندر المكدوني. مصر، موسسة الهنداوي للتعليم والثقافة.

- مكاريوس، شاهين (٢٠١٢). تاريخ الاسرائيلين. مصر، موسسة هنداوى للتعليم والثقافة.

- مكاريوس، شاهين (٢٠٠٣). تاريخ ايران. القاهره، دار الافاق العربيه .

- مكاي، دروثي (١٩٥٢). مدن العراقية القديمة. ترجمة: يوسف يعقوب مسكوني. بغداد، مطبعة شفيق.

- منصور، مصطفى عبدالمعبود سيد (٢٠٠٨). ترجمة متن التلمود (المنشنا) القسم الاول زراعيم: الزروع. القاهرة، دار طيبة للطباعة.

- موريال، شمعون (٢٠٠٤). التلمود اصله وتسلسله وادابه. مصر، الدار الثقافة للنشر.

- الموسوي، هاشم عبود (٢٠١١). العمارة وحلقات تطورها عبر التاريخ القديم. بغداد، دار دجلة.

- المياح، انور (٢٠١٦). الفكر العسكرى الساسانى ٢٢٦-٦٥١م. بيروت، مطبعة الحميرا.

- ميغوليفسكى.ا.س(٢٠٠٩). اسرار الاله والديانات.ترجمة: حسان ميخائيل اسحق. سوريا، دار علاءالدين للنشر والتوزيع والترجمة.

- مينوا، جورج (٢٠٠٥). الكنيسة والعلم تاريخ الصراع بين العقل الديني و العقل العلمي. ترجمة: موريس جلال. سورية، الاهالي للطباعة والنشر والتوزيع.
- ناجى، سليمان (٢٠٠٧). اليهود عبر التاريخ. سوريا، دار قتيبة للطباعة والنشر.
- ناصر، ابراهيم عبدلله (١٩٩٩). مقدمة فى التربية. الاردن، دار عمار للنشر والتوزيع.
- الناصرى، سيد احمد علي(١٩٩١). تاريخ الامبراطورية الرومانية السياسي والحضارى. القاهرة، دار النهضة العربية.
- ناصف، عصام الدين حفنى (١٩٨٥). اليهودية بين اسطورة والحقيقة. بيروت، دار المروج للمطبوعات .
- الندوى، محمد اسماعيل (١٩٧٠). الهند القديمة حضارتها و دياناتها. القاهرة، دار الشعب.
- نصري، بطرس (١٩٠٥). كتاب ذخيرة الاذهان في تواريخ المشارقة والمغاربة السريان. الموصل، دار الاباء الدمنيكيين.
- نصري، بطرس (١٩٠٥). كتاب ذخيرة الاذهان في تواريخ المشارقة والمغاربة السريان .الموصل، دير الاباء الدومنيكين.
- نغرين، جيوايد (١٩٨٥). مانى والمانويه. بيروت، دار احسان للطباعة والنشر.
- هورن، پاول (٢٠٠٥). الادب الفارسى القديم.ترجمه: حسين مجيب المصرى. القاهره، المجلس الاعلى للثقافة.
- هوميروس (٢٠١٣). الاوديسة. ترجمه: درينى خشبه . دار التنوير للنشر والطباعة
- هيجل (٢٠٠٧). موسوعة العلوم الفلسفة .ترجمة:امام عبدالفتاح امام. بيروت، دار التنوير للطباعة والنشر والتوزيع
- هيغل (١٩٧٨). المدخل الى علم الجمال فكرة الجمال .ترجمة: جورج طرابيش. بيروت، دار الطليعة للطباعة والنشر.

— الواسطي، اسلم بن سهل الرزاز (١٩٨٦). تاريخ واسط. تحقيق: كوركيس عواد. بيروت، عالم الكتب.

— وبيرن، فوكس(ب،س). الاسكندر الكبير.بيروت، موسسة المعارف للطباعة والنشر.

— ولبر، دونالد (١٩٨٥). ايران ماضيها وحاضرها. ترجمة: عبدالنعيم محمد حسنين .القاهرة، دار الكتاب المصري.

— ولفنسون، اسرائيل (١٩٢٩). تاريخ اللغات السامية. مصر،مطبعة الاعتماد.

— ويدجيري، ج البان (د. س). المذاهب الكبرى في التاريخ من كونفوشيوس الى توينبى. بيروت، دار القلم.

— ويلز، هـ ،ج (٢٠٠٢). موجز تاريخ العالم. ترجمة: عبدالعزيز توفيق جاويد. القاهرة، مكتبة النهضة المصرية.

— اليوا، برونو (٢٠٠٤). الطب في زمن الفراعنة. ترجمة: كمال السيد. القاهرة، المجلس الاعلى للثقافة.

— يوسابيوس(١٩٧٩). تاريخ الكنيسة. تعريب: القمص مرقس داود. القاهرة، مكتبة المحبة.

— اشتياني، جلال الدين (١٣٩٤). زرتشت مزديسنا و حكومت. تهران، شركت سهامى انتشار.

- اصلاني، نسرين (١٣٨٩). اندرزنامه نويسى در ايران باستان. تهران، انديشه احسان.

— .نجم ابادى، محمود(١٣٨٨). تاريخ پزشكى ايران وجهان اسلام. جلد اول. تهران، دانشكده بهداشت.

- صديق، عيسى (١٣٥٥). دوره مختصر تاريخ فرهنگ ايران. تهران، انتشارات دانشگاه.

ـ ضميرى، محمد على (١٣٧٣). تاريخ اموزش و پرورش ايران واسلام. شيراز، تهران ،انتشارات راهگشا.

_ علوی، هدایت الله (۱۳۷۷). زن در ایران باستان.تهران، کتابخانه ملی ایران.

_ نوریها، حسین(۱۳۷۲). پرورش در پرتو نیایش. تهران، انتشارات تفکر.

– ابو القاسمی، محسین(۱۳٦۷). در دستور زبان فارسی .تهران، کتابسرای بابل .

– اذرکشسب، موبد فیروز(۱۳۷۸). گاتها سرودهای اسمانی زرتشت.تهران، موسسه فرهنگی، انتشاراتی فروهر.

– اذرگشب، موبد اردشیر(۱۳۵۳). اتش در ایران باستان.تهران، در کتابخانه ملی بثبت رسید. ارین، مهران (۱۳۹۱). ردپای تاریخ بر تارك ایران زمین (با رویکرد فرهنگی).تهران، انتشارات اثار نفیس.

– اژند، یعقوب(۱۳۸۵). ایران باستان. تهران، انتشارات مولی.

– اسموس،ج، پ (۱۳۷۷). مسیحیان در ایران تاریخ ایران ازسلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان(جلد سوم-قسمت دوم)، گرداورنده احسان یارشاطر، ترجمه: حسن انوشه. تهران، امیر کبیر.

– اشمیت، رودیگر (۱۳۸۲). راهنمای زبان های ایرانی.ترجمه:حسن رضائی باغ بیدی. تهران ، ققنوس.

– اموزگار، ژاله و تفضلی، احمد (۱۳۷۰). اسطوره ء زندگی زردهشت. تهران، انتشارات کتابسرای بابل.

– امیه، پیر(۱۳۹۰). تاریخ عیلام. ترجمه شیرین بیاتی. تهران، دانشگاه تهران.

– ایرانی، دین شاه (۱۳۳٤). اخلاق ایران باستان. تهران، سلسله انتشارات انجمین ورتشتیان ایرانی بمبئی.

– ایرانی، دینشاه (۱۳۳٤). اخلاق ایران باستان. تهران، انتشارات انجمن زرتشتیان ایران بمبیء.

– بارتر، جیمز(۱۳۸۷). پارسیان. ترجمه:.مهدی حقیقت خوة، تهران,ققنوس.

– بارتلمه، کریستیان(۱۳۳۷). زن در حقوق ساسانی.ترجه: دکتر ناصرالدین صاحب الزمانی. تهران، موسسه مطبوعات عطائي.

– بارتولد، و(۱۳۰۸). تذکره جغرافیای تاریخی ایران. ترجمه: حمزه سردادور.طهران، چاپخانه اتحادیه.

– براون، اوارد (۱۳۷۷). طب اسلامی. ترجمه: مسعود رجب نیا. تهران، بنگاه ترجمه ونشر کتاب.

– بهزادی، رقیه (۱۳۸۲). قوم های کهن. تهران، کتابخانه ملی ایران.

– بهنام، عیسی (۱۳٤٦). تمدن ایرانی.تهران، پگاه ترجمه ونشر کتاب..

– بیات، عزیز الله(۱۳٦٥). کلیات تاریخ وتمدن ایران پیش از اسلام. تهران، انتشارات شهید بهشتی.

– بیانی، شیرین (۱۳۷۳). شامگاه اشکانیان و بامداد ساسانیان، تهران، دانشگاه تهران.

– بیژن ،ا (۱۳۱٥). چشم انداز تربیت در ایران پیش او اسلام. تهران، چاپخانه خورشیدی.

– بیژن، اسدالله (۱۳٥۰). سیر تمدن و تربیت در ایران باستان(دورها ی اوستائی مادی و وهخامنشی).تهران، انتشارات ابن سینا.

– پور داوود، ابراهیم (۱۳۰۷). ادبیات مزدیسنا یشتاها. تهران، انتشارات انجمن زرتشتیان.

– پور داوود، ابراهیم (۱۳۱۰). خرده اوستا جزوی از نامه مینوی. تهران، انتشارات انجمن زرتشتیان ایرانی بمبئی.

– پور داوود، ابراهیم (۱۳۸۱). ویسپرد.تهران، انتشارات اساطیر.

– پورداود،ابراهیم (۱۳۷۷). گاتا کهن ترین بخش اوستا. تهران، انتشارات اساطیر.

– پیرنیا، حسن مشیر الدوله (۱۳۸۰). تاریخ ایران باستان(تاریخ مفصل ایران قدیم) (کتاب ۱) . تهران، موسسه انتشارات نگاه.

- پیگولوسکایا، نینا (۱۳٦۷). شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان. ترجمه. عنایت الله رضا. تهران، شرکت انتشارات.

- تاج بخش، احمد (۱۳۸۱). تاریخ مختصر تمدن و فرهنگ ایران قبل اسلام. تهران، موسسه یادواره کتاب.

- تاراچند (۱۳۷۲). گزیده سرودهای ریگ ودا.ترجمه: سید محمد رضاجلالی نائینی. تهران، انتشارات علمی فرهنگی.

- تاوادیا، ج (۱۳٤۷). زبان و ادبیات پهلوی فارسی میانه. تهران، انتشارات دانشگاه تهاران.

- تفضلی، احمد (۱۳۷٥). تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام. تهران، کتابخانه ملی ایران.

- تفضلی، احمد (۱۳۷۰). یك قطره باران. تهران، چاپخانه مهارت.

- جهرمی، احمد ضابطی (۱۳۸۹). پژوهش هایی در شناخت هنر ایران. تهران، نشرنی.

- حکمت، علیرضا (۱۳٥۰). اموزش وپرورش در ایران باستان. تهران، موسسه تحقیقات و برنامه ریزی علمی و اموزشی.

- حلبی، علی اصغر (۱۳۷۲). تاریخ تمدن اسلام .تهران، انتشارات اساطیر.

- خانلری، پرویز ناتل (۱۳٦٥). تاریخ زبان فارسی.جلد اول. تهران، چاپخانه کتیبه.

- خدادادیان، فرشید (۱۳۸۹). کاربردهای نفت وگاز در ایران باستان.تهران، شرکت ملی نفت ایران.

- خورنی، موسی (۱۳۷۳). ایرانشهر بر منبای جغرافیای موسی خوری.ترجمه: مریم میراحمدی. تهران، انتشارات اطلاعات.

- دادرس ، ا (۱۳۷٤). پژوهش پهلوی دینکرد هشتم . تهران، دانشگاه تهران.

– درانی، کمال (۱۳۷٦) تاریخ اموزش وپرورش ایران قبل وبعد از اسلام. تهران، انتشارات سمت.

– دریایی، تورج (۱۳۸۳). شاهنشاهی ساسانی.ترجمه: مرتضی ثاقب فر. تهران، انتشارات ققنوس.

– دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغت نامه .جزء ۱۱.تهران، موسسه انتشارات وچاپ دانشگاه.

– دهقی، محمود جعفری (۱۳۹۵). راهنمای کتیبه های فارسی میانه. تهران، سازمان سمت.

– دیاکونوف، میخائیل میخائیلووچ (۱۳۹۰). تاریخ ایران باستان،ت.روحی ارباب،تهران، شرکت انتشارات علمی وفرهنگی.

– دهستخواه، جلیل (۱۳۷۱). اوستا کهن ترین سرودها ومنتهای ایرانی. تهران ، انتشارات فروهر.

– راوندی، مرتضی (۱۳٥٦). تاریخ اجتماعی ایران.تهران.

– رجبی، پرویز (۱۳٤۲). کرتیر و سنگ نبشته او در کعبه زردشت. ایران، دانشگاه اصفهان.

– رضی, هاشم (۱۳٦٥). ادیان بزرگ جهان. تهران ، انتشارات فروهر.

– زراعی، محمد ابراهیم (۱۳۹٥). اشنایی با معماری جهان. تهران.

- زرشناس، زهره (۱۳۸۲). زبان و ادبیات باستانی ایران.تهران.

– زرین کوب، عبدالحسن (۱۳٦٤). تاریخ مردم ایران . تهران ، انتشارت امیر کبیر.

– زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۸). روزگاران تاریخ ایران از اغاز تا سقوط سلطنت پهلوی.تهران، انتشارات سخن.

– سرشار، هومن (۱۳٦۱). فرزندان استیر. ترجمه: مهناز نصریه .تهران، کتاب خانه های ملی ایران.

– سلطان زاده، حسین (١٣٦٤). تاریخ مدارس ایران از عهد باستان تا تاسیس دار الفنون.تهران، انتشارات اگاه.

– شاله، فیلسین(١٣٤٦). تاریخ مختصر ادیان بزرگ.ترجمه: منوچهر خدا یار محبی.تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

– شاهرخ، ارباب کیخسرو(١٣٨٠). زرتشت پیامبری که از نو باید شناخت. تهران، انتشارات جامی.

– شعبانی، رضا (١٣٨٠). مروری کوتاه بر تاریخ ایران از اغاز عصر مادها تا پایان دوران قاچاریه. تهران، فهرستنویسی اطلاعات فیپا.

– شفق، رضا زاده(١٣٤١). تاریخ ادبیات ایران. تهران، انتشارات امیر کبیر.

– شهبازی، علیرضا شاپور (١٣٥٧). سرح مصور نقش رستم فارس. تهران، انتشارات بنداد و تحقیقات هخامنشي.

– صفا، ذبیح الله (١٣٣٠). دانشهای یونانی در شاهنشاهی ساسانی .تهران ،چاپخانه رنگین.

– صفا، ذبیح الله (١٣٤٧). تاریخ علوم وادبیات ایراني. تهران، انتشارات ابن سینا.

-صفوت، داریوش (١٣٥٠). پژوهشی کوتاه درباره استادان موسیقی ایران والحان موسیقی ایرانی. تهران، وزارت فرهنگ و هنر.

– صنعتی زاده، همایون (١٣٨٤). علم در ایران و شرق باستان.کرمان، دانشگاه شهید باهنر.

– طبری، احسان (١٣٩٧). درخت اسوریك ترجمه از منظومەی پهلوی به نظم پارسی- اشکانیان.

– طماسبي، احسان (ب،س). بررسی معماری وجایگاه پرسگ اتش معماری ایراندر دوره ساسانیان. مجله بین المللی مطالعات و تحقیقات ایرانی.

– طوسی، حکیم ابو نصر علی بن احمد اسدی(١٣٥٢). گرشاسپ نامه.

تهران، کتابخانه طوری.

— عریان، سعید (۱۳۸۲). راهنمای کتیبه‌های ایرانی میانه.تهران، میراث فرهنگی.

— عشرتی، پویا (۱۳۹۳). نیازهای اولیه کتابخانه مدرن.تهران، انتشارات گل پوش.

— عفیفی، رحیم (۱۳۷٤). اساطیرو فرهنگ ایران در نوشته‌های پهلوی. تهران، انتشارات توس.

— غیبی، مهر اسا (۱۳۹۱).۳۵۰۰ سال تاریخ زیور الات اقوام ایرانی، تهران، انتشارات هیرمند، میدان انقلاب.

— فرای، ریچارد نلسون (۱۳٤٤). میراث باستانی ایران ،ترجمة :مسعود رجب نیا. تهران، بنگاه نشر وترجمه.

— فرخ، کاوه (۱۳۸۹). سواره نظام زبده ارتش ساسانی.ترجمه: بهنام محمد پناه .تهران، انتشارات سیزان.

— فرخ، رکن الدین همایون (۱۳٤۵). تارخچه کتابخانه های ایران وکتابخانه های عمومی. تهران، چابخانه اتحاد.

— فرشاد، مهدی(۱۳٦٦). تاریخ علوم در ایران. جلد دوم، چاپ اول.تهران، موسسه انتشارات امیر کبیر.

— قادری، تیمور (۱۳۹۰). تاریخ ایران کمبرج، ساسانیان،جلد سوم، قسمت سوم.تهران، انتشارات مهتاب .

— قزويني، حمدلله مستوفی (۱۳٦۲). کتاب نزهه القلوب. تهران، دنیای کتاب.

— کخ، هاید ماری (۱۳۸۹). از زبان داریوش .چاپ، چهاردهم، ترجمه :پرویز رجبی. تهران، نشر کارنگ.

— کریستنسن، ارتور(۱۳۳۵). مزداپرستی در ایران قدیم. ترجمه:ذبیح الله صفا.تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

- کشاورزی، محمد علی (۱۳۸۲). اموزش و پرورش ایران و اسلام . تهران، راهشگا.

- -کویر، محمود (۱۳۹٦). هزارەی ققنوس ساسانیان تا سامانیان. لندن،اچ انداس میدیا.

- گرگانی، فخرالدین (۱۳٤۹). ویس و رامین.تهران، انتشارات بنیاد و فرهنگ ایران.

- گریشمن، رومن(۱۳۷۲). ایران از اغاز تا اسلام.ترجمه: محمد معین. تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

- -گریشمن، رومن(۱۳۹۰). هنر ایران در دوران پارتی و ساسانی.ترجمه: بهرام فرهوشی.تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

- گزنفون (۱۳۸۳). کورش نامه. ترجمه: رضا مشایخی.تهران ،انتشارات علمی و فرهنگی.

- الگود ،سیریل (۱۳۵۲). تاریخ پزشکی ایران از دوره باستان تا ۱۹۳٤.ترجمه: محسین چاویدان. تهران، شرکت اقبال.

- گویری، سوزان (۱۳۹۳). اناهیتا دراسطوره های ایرانی.تهران، انتشارات ققنوس.

- لوکونین، و.گ (۱۳۵۰). تمدن ایران ساسانی. ترجمه: عنایت الله رضا. تهران، یگاه ترجمه ونشر کتاب.

- لوی، حبیب(۱۳۳۹). تاریخ یهود ایران. کتاب دوم. تهران، انتشارات پیروز.

- الماسی، علی محمد(۱۳۷۰). تاریخ اموزش وپرورش اسلام ایران. تهران، دانش امروز.

- مراغی، حمید طوسی (۱۳۸۲). نقش بیستون .طران، سیمرو.

- مشکور،محمد جواد (۱۳٤۳). ایران در عهد باستان،در تاریخ اقوام و پادشاهان پیش او اسلام.تهران ،سازمان انتشارات اشرفی.

- مصطفوی.محمد تقي(١٣٤٣). اقیلم پارس .تهران، انتشارات اثار ملی .

- مطهری، مرتضی (١٣٧٢). خدمات متقابل اسلام ایران.تهران ، انتشارات توس.

- معصومی،غلام رضا (١٣٨٣). تاریخچه علم باستان شناسی،تهران،سازمان و مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها(سمت).

- مفتاح ، الهامه(١٣٧٦). جغرافیای تاریخی بلخ و جیحون .تهران، پژوهشگاه علوم انسانی.

- مکری، محمد (١٣٢٩). اندرز خسرو قبادان متن پهلوی با ترجمه و حواشی و فرهنگ پهلوی. تهاران انتشارات چا چهر.

- ملایری، محمد محمدی (١٣٧٥). تاریخ و فرهنگ ایران در دوران عصر ساسانی به عصر اسلامی، دل ایرانشهر .جلد دوم.تهران، انتشارات، توس.

- ملایری، محمد محمدی (١٣٧٨). تاریخ و فرهنگ ایران. ج١.تهران، انتشارات توس.

- منصور حمدلله .زادة (١٣٨٩). سرزمین مانائي ها ، تهران، انتشارات بهجت.

- مهرین، مهرداد (١٣٣٨). تمدن ایران باستان ، تهران ،پگاه مطبوعاتی عطائی

- موری، پیترراجر استیوارت (١٣٨٠). ایران باستان. ترجمه: شهرام جلیلیان.تهران، موسسه انتشارات.

- -مولر، م (١٣٥٦). ایران باستان .ترجمه: ژاله اموزگار. تهران، انتشارات توس.

- ناس، جان بی (١٣٥٤). تاریخ جامع ادیان. ترجمه: علی اصغر حکمت. تهران، انتشارات پیروز.

- نراقی، حسن (١٣٨٣). اثار تاریخی شهرستانهای کاشان.تهران، انجمن اثار ومفاخر فرهنگی.

— -نفیسی، سعید (۱۳۸۸). تاریخ تمدن ایران ساسانی.تهران، شرکت مطالعات و نشر کتا پارسه.

— نهچری، عبدالحسین (۱۳۷۰). جغرافیای تاریخی شهرها. تهران، انتشارات مدرسه..

— نوابی، ماهیار (۱۳۸٦). درخت اسوریك. تهران، موسسه فرهنگی – انتشاراتی فروهر.

— نوری زاد، محمد حسین (۱۳۹۰). یادگار بزرگمهر(گزیده اندرز های باستانی ایران) تهران، انتشارات پازینه.

— نولدکه، تئودور (۱۳۵۸). تاریخ ایرانیان وعربها در زمان ساسانیان. ترجمه: عباس زریاب .تهران، سلسله انجمن اثاري.

— نیبرگ، هنریك ساموئل (۱۳۸۳). دین های ایران باستان. ترجمه: سیف الدین نجم ابادی .کرمان، دانشگاه شهید باهنر کرمان.

— نیرنوری، حمید(۱۳٤۵). سهم ایران و تمدن جهان. تهران، انتشارات شرکت ملی نفت ایران.

— نیلنو، کرلو الفونسو (۱۳٤۹). تاریخ نجوم اسلامی.ترجمة: احمد ارام. تهران ،مرکز اموزش کتابداری.

— هینتس، والتر (ب.س). دنیای گمشده عیلام، بازسازی یك تمدن گمشیده. ترجمه: فیروز فیروزنیا. تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

— هینلز، جان (۱۳٦۸). شناخت اساطیر ایران. ترجمه: ژاله اموزگار – احمد تفضلی.تهران کتابسرای بابل.

— واندنبرگ، لوئی (۱۳٤۵). باستان شناسی ایران باستان. ترجمه:عیسی بهنام. تهران، دانشگاه تهران.

— یارشاطر، احسان(۱۳٦۸). تاریخ ایران از سلوکیان تا فروباشي دولت ساسانیان (کمبرج). ترجمة: حسن انوشة. قسمت اول، جلدسوم. تهران ،انتشارات امیر کبیر.

- یارشاطر، احسان (۱۳۸۰). تاریخ ایران ،جلد سوم –قسمت دوم .پژوهش دانشگاه کیمبرج. تهران، انتشارات امیر کبیر .

- جمیل، فوأد (۱۹٦۹). حدیاب ..اربیلا.. وعشتار .. اربیلا .مجلة سومر، العدد ۲٥.

- جواد،نغم محمد علی (۲۰۱۳). المدارس الیهودیة فی العراق ۱۸٦٤-۱۹٥۲ م .مجلة كلیه التربیة للبنات. المجلد ۲٤. العدد ۳،ص۷۲۷-۷۳۰.

- حبي ، یوسف (۱۹۷۹). كنیسة المشرق كنیسة اصیلة شاهدة.مجلة بین النهرین، العدد ۲٥. دار نجم المشرق الثقافی للنشر والتوزیع.

- حسین، ایاد محمد(۲۰۲۰). المرجعیات الفكریة والفلسفیة للدیانه الزرادشتیة و تاثرها بالدیانات السماویة والیهودیة والمسیحیة. مجلة مركز بابل للدراسات الانسانیة، المجلد ۱۰، العدد۱،ص ۷۷-ص۱۰۱.

- دی روش، فانسنت و امین، نرمین علی محمد (۲۰۱۹). التنقیبات الاثریة الفرنسیه فی بازیان كردستان العراق ۲۰۱۱-۲۰۱۲م، الموسم الاول الثانی. شوێنەوار و كەلەپووری كوردستان، كۆلیژی ئاداب، بەشی شوێنەوار.

- سعید،عیماد عبدالقادر محمد(۲۰۱٦). الصراع فی الفكر الدیانة الزرادشتیة.مجلة جامعة زاخو، العدد ۱، ص٦۹-ص۸۲.

- سلیمان، نصرالدین جار النبي (۲۰۱٤). حركة الترجمة واثرها الحضاری فی عصر العباسیین الاول (۱۳۲- ۲۳۲ ه). مجلة جامعة شندی، السودان، العدد الاول، ص ۸۲-ص۱۱۰.

- سمار، عبود (۲۰۱۸). الالهة اناهیتا في التطور التاریخي لعبادتها. مجلة جامعة واسط ,السنة ۱، العدد ۳۱، ص ۱۸۷-ص۳۲۸.

- الشیخ، علی كاظم عباس(۲۰۱۲). المسكوكات البیزنطیة الساسانیة المتداولة فی العراق حتی اواخر عهد عبدالملك بن مروان. مجلة مركز بابل للدراسات الحضاریة والتاریخیة. المجلد ۲، العدد ۲، ص ۲۲۹-ص۲۷۲.

الصديقي، يوسف محمود محمد (٢٠١٢). عقيدة الديانة المسيحية. جامعة قطر، مجله كلية الشريعة والدراسات الاسلامية، العدد ٣٠، ص ٥٦٢-ص ٦١٥.

– عبدالكريم، حيدر زكي (٢٠١٨). الطب بين التاريخ القديم والحديث في العراق. جريدة الزمان،السنة ٢٠ ، العدد٥٩٤٣،ص١٦.

– عبوش، فرهاد حاجي و سعيد، عماد عبدالقادر محمد (٢٠١٥). الجوانب الدينية والثقافية للفرس من خلال كتاب الفهرست لابن النديم ٣٨٠ / ٩٩٠ م دراسه التحليلية. گۆڤاری زانكۆی ڕاپەرین. العدد ٧، السنة ٣، ص ١٤٩١-ص١٥٠٨.

– الغزالي،علي كسار غديرسلطان(٢٠٠٧). العبادات والشرائع الدينية الفارسية قبل الاسلام ودورها في حضارة بلاد فارس. مجلة جامعة كربلا العلمية، المجلد الرابع، العدد الرابع ،كانون الاول، ص٣٠٦-ص ٣١٦.

– قادر، عبدللە خورشيد و عبدللە، سنگر محمد و حسن، صابر حسن (٢٠١٩). ئەنجامی سەرەتایی هەڵكۆڵینی شوێنەواری لە قەڵای هەولێر، وەرزی سێیەم و چوارەم لە ساڵی ٢٠١٤ – ٢٠١٥. پرۆسیدینگی سێیەمین كۆنفرانسی زانستی نێو دەوڵەتی شوێنەواری كەلەپووری كوردستان، زانكۆی سەڵاحەدین – هەولێر، بەشی شوێنەوار.

– كامل، هويده احسان (٢٠١٦). سمات وانماط العمارة الدينية في العراق القديم. مجلة الملوية للدراسات الاثارية التاريخية، المجلد ٣، العدد ٦، السنة الثالثة، ص ١٦٥_ص ١٨٢.

– ال قيس، قيس (١٣٨٨). تاريخ الطب في ايران الاسلامية. التراث الادبي، السنة الاولى العدد الثالث، ص ١١-ص٣٥.

– محمدي، اسراء باسم محمد عباس (٢٠١٩). مدن اسيا المنسيه نسا نموذجا. مجلة قضايا اسيوية، العدد الثاني، ص ٥٠-ص ٦٧.

– مسمار، سعد عبود (٢٠١٨). الالهة أناهيتا دراسة في التطور التاريخي لعبادتها، مجلة كلية التربية، جامعة واسط، العدد ٣١.

– عبدالكريم، مهدية صباح (٢٠١١). النظم بالعربيه خلال الشعر الفارسي.

مجلة دراسات ايرانيه، العدد ١٤، ص١٤٧-ص١٥٧.

- الموسوي، مهدية فيصل صالح و النوری ،ميثم عبدالكاظم جواد (٢٠١٨)ز مظاهر الحضارة الفارسية : اللغة -الكتابة -التعليم نموجذا. مجلة بحوث كلية الاداب، المجلد ٢٩ ، العدد ١١٣،ص٢٣٨٧-ص٢٤٢٣.

- الموسوي، مهدية فيصل صالح والنوري، ميثم عبدالكاظم جواد(٢٠١٨). مظاهر الحضارة الفارسية: اللغة الاكدية -الكتابة-التعليم نموذجا، مجلة بحوث كلية الاداب، المجلد ٢٩، العدد١١٣، ص٢٣٨٧-ص٢٤٢٣.

- النواب، رويده فيصل(٢٠١٦). سياسه الدولة الاخمينية. مجلة الفنون والادب وعلوم الانسانيات والاجتماع. العدد ٥، ص ٢١٦-ص٢٢٧.

- النعيمي، شيماءعلى(٢٠١٠). من النشاطات الاقتصادية لمعابد بلاد اشور في العصر الاشورى الحديث (٩١١- ٦١٢ ق.م). مجلة دراسات موصلية، العدد ٣٠، ص٦٥-ص٨٢.

- الحميداوي، حنان ريسان جبار (٢٠١٩). حدياب المدينة والمملكة دراسة فى تاريخها القديم. رسالة الماجستير، جامعة بغداد، كلية الاداب .

- خالفي، جميلة (٢٠١٧). التعليم والمدارس التعلمية فى بلاد الرافدين. رسالة دكتوراه، الجزائر ، جامعة الجزائر ،كلية العلوم الانسانية.

- رضا،حلمى رسول(٢٠١٥). بلاد النهرين فى العصر الهليلنستي (٣٣١-١٢٦ ق،م). القاهره ،كلية الاداب،رسالة دكتورا.

- عاشور، صفا عونى حسين(٢٠٠٥). قضايا المراة المسلمة والغزو الفكري. رسالة الماجستر، غزة، الجامعة الاسلامية.

- الغفري، اشرف رفيق محمود(٢٠١٥). اثر الحضارتين الفرثية والبيزنطية على الترتيبات الادارية في عهد عمر بن الخطاب. فلسطين، الجامعة الاسلامية،رسالة الماجستير.

- مجيد، كامران محمد جلال(٢٠١٠). الصراع الساساني _الروماني على

ارض الرافدين العليا ٢٢٤-م ٥٧٩ م. رسالة دكتوراه، سلمانيه، جامعة السليمانية .

– المحل، احمد سالم(١٩٨١). العلاقات العربية الساسانية خلال القرنين الخامس والسادس للميلاد . رسالة ماجستير ،جامعة الموصل.

– المزوري، عماد عبدالقادر(٢٠٠٠). الكاشيون ١٥٩٥-١١٦٢ ق.م . اربيل ،رسالة ماجستر، اربيل، جامعة صلاح الدين.

– مغديد، بوتان توفيق (٢٠١٢). الصراع الساساني والبيزنطي و اثراه على بلاد الكرد ٩١١-٦٢٢ م.رسالة ماجستير، اربيل، جامعة صلاح الدين .

– النجار،عبير عدنان يوسف (٢٠١١). اراىخا (كركوك حاليا) (دراسة – حضارية ٣٥٠٠- ٥٣٩ ق.م)جامعه الموصل،رسالة الماجستير، كليه الاداب.

– ابادانی، مليحه مهدی (١٣٩٠). باززندەسازی کتیبەای تاریخی در تاق بزرگ تاق بستان. فصلنامه گنجینه اسناد، سال بیستم و یکم، دفتر دوومم ،ص٦-ص٢٤.

– _ احمدزاده، علی (١٣٨٧). پیشنه دانشگاه جندی شاپور.مجله علمی پزیشکی، دوره٧، شماره ١، ص ١-ص١١.

– اذرانداز، عباس (١٣٩٧). سه اندرزنامه منظوم دوره ساسانی به زبان پهلوی. پژوهشنامه تمدن ایرانی، دانشکده ادبیات وعلوم انسانی، سال ١.شمار ١.

– اذری،علاءالدین (١٣٥٠). روابط ایران وهند در عهد باستان . مجله بررسی های تاریخی ، شماره سی و ینجم ، ص ١٠٩-ص ١٤٩.

– -اذکایی، پرویز (١٣٨٦). منشا مناظرهای ادب (ایرانی باستان و میان رەدان). پژوهش های ادب عرفانی (گوهر گویا)، دوره ١، شماره ١، ص ١-ص١٠.

– اسماعیل پور، ابو القاسم ومهرافروز (١٣٩١). بررسی ارژنگ و هنر نقاشی نزد مانی و مانویان، بر پایەی اراء بیان الادیان و بازتاب ان در ادبیات فارسی. هفتمین همایش انجمن ترویج زبان وادب فارسی، جلد نخستین، دوره ٧،ص ٥٥٢-ص ٥٦٤.

– اصلانی، نسرین وزرشناس، زهره (١٣٩٦). تاثیر اوضاع اجتماعی دوران ساسانی بر شکل گیری اندرزهای دینی. زبان شناخت،پژوهشی علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال هشتم، شماره دوم، ص ٥٥-ص ٧٧.

– اعتمادی پور،مرضیه (١٣٩٢). نقد ساختار گریانه فرم و عملکرد بنای قلعه دختر فیروزاباد. فصلنامه دانشگاه هنر، شماره ١٣، ص٣٨-ص٥٦.

– امانی، منصور(١٣٨٧). روابط سیاسی ایران ساسانی و قبایل صحرا گرد شرقی در بحبوبه هجوم اعراب. پژوهش نامه تاریخ، دوره ٤ ،شماری ١٣، ص ١-ص ٢٩.

– امینی، محمد رضا(١٣٩٠). مقاییسه کارنامه اردشیر بابکان وافسانه های کتاب منتسب به پارسوما بر اساس موسی خورنی. فصلنامه پژوهشی زبان و ادبیات فارسی، شماره بیست ویکم، ص ٣١-ص٥٤.

-ایمان پور، محمد تقی (١٣٦٩). نقش روحانیون زردشتی در تقویت حکەمت ساسانی .فصلنامه مطالعات تاریخی، شماره ٤ ایمان، ص ٢١٢-ص ٢٣٤.

– ایمان پور، محمد تقی و شهابادی، علی اکبر(١٣٨٩). بررسی تحلیلی محدوده های جغرافیایی و اداری ساتراپی های هخامنشی در کتیبه بیستون.مطالعات تاریخ فرهنگی، پژوهش نامه انجمن ایرانی تاریخ، سال دوم، ص٣٧-ص٦٣.

– ایمان پور، محمد تقی و کائید، زاهرا (١٣٩٤). جایگا فرهنگی وعلمی شهر گندی شاپور در زمان ساسانیان. مجله پژوهش های تاریخی ایران و اسلام، شماره ١٦٣٦-ص٥٢.

– بلوری، مریم (١٣٨٧). کیمیا افسانه یا واقعت؟. دانشنامه، دوره١،،شماره پیاپی، ص ١٩-ص٣٨.

– بیدکی، هادی (١٣٩٧). سدره و کستی زردتشی وانعکاس ان در کشتی کرمانجی و شاهنامه فردوسی. در کاهنامه فرهنگ وادبیات عامه، سال ٦، شماره ١٩، ص ١٧٦-ص١٩٤.

_ بهرامی، امیر (۱۳۹٤). جلوه شکار گاه ساسانی در ارایش کاخ های اموی با مقایسه موردی تاق بستان کرمانشاه وکاخ قصر عمره. پژوهشهای شناسی ایران باستان، شماره ۸، دوره پنجم، ص۱۱۹-ص۱۳۸.

_ بیات، عزیزلله (۱۳۵۷). اموزش پرورش در ایران باستان. بررسی های تاریخی، شماره۲، سال سیزدهم، ص ۲۲٦-ص ۲۵٤.

– پاك باز،هانیه (۱۳۹٤). تاریخچه ادبی وفرهنگی اتش در ایران باستان. هشتمین همایش پژوهش های زبان و ادبیات فارسی، ص٤۲۰-٤٤۲.

– پاکزاد، سودابه وعزیزی پور،طاهره(۱۳۹۷). مقایسەتطبیقی نقوش برجسته دوره اشکانی و ساسانی استان کرمانشاه از منظر زیبایی شناسی. فصلنامه علمی تخصصی باستان شناسی ایران .ص۱-ص۲۱ .

-.پویا، حمید کاویانی (۱۳۹٤). بررسی عوامل بر روابط تاثیر ان بر مبادلات محصولات طبی -دارویی در عصر باستان. فصلنامی تاریخ پزیشکی، سال هفتم، شماره بیست و دەم، ص ۳۱-ص۷۲

-پناهی، محمد حسن وکدخدایی، محمد رضا (۱۳۹۸). ساختارخانواده ایرانی در دوره ساسانی. جامعه شناسی تاریخی. دوره ۱۱، شمار۲، ص۲۹-ص۵۳.

– پیرنظر، ناهید (۱۳۹۵). میراث فرهنگی یهودیان ایران. مجله ایران نامگ، سال ۱، شماره ۲، ص۸-ص ۳۸.

– تفضلی، احمد (۱۳۸۰). جایگاه شاه در اتشکده. مجله پژوهشگاه علوم انسانی ومطالعات فرهنگی، شماره ۳۷، ۳۸، ص ۱۵۱-ص ۱۵۸.

– جلیلیان، شهرام(۱۳۹٤). موقعیت جغرافیایی جنگ هرمزدگان؛جنوب یا شمال؟.تاریخ ایران .شماره ۱۹ (۷۷/۵):ص ۲۸_ص٤۸.

– .جلیلیان، شهرام وگیلانی،نجم الدین (۱۳۹٦). خسرو انوشیروان و شکوفایی فرهنگ و تمدن ایران در دوره ساسانی. مجله مطالعات ایرانی، سال شانزدهم، شماره ۳۱. ص۲۱-ص۳۲.

– -حاتمی، سارا و پاکباز، سمیه و عفران، فرزانه (۱۳۹٤). موسیقی

درمانی در ایران باستان تا عصر تیموریان. فصلنامه تاریخ پزشکی، سال هفتم، شماره بیست ودوم، ص۱۰۸-ص۱۳٤.

- حسابی، جعفر چنگیز میرزا و کنگرانی و منیژه(۱۳۸۷). مانی در ایینه هنر وادبیات ایرانی. پژوهشنامه علوم انسانی، شماره ۵۸، ص۳-ص ۳٦.

- حیدر پور، ازاده و فکری پور،کتایون و شریفیان، فریبا (۱۳۹۸). مقایسەی تطبیقی سکەهای پیش از تاج گذاری و پس از تاج گذاری نرسی. پژوشهای شناسی باستان ایران، شماره ۲٤، دوره دهم، ص ۸۱-ص ۹٦

- -خانی، گلنار قلعه و عزیزی، علی (۱۳۸٤). اهمیت خانواده وازدواج در ایران باستان .مجله مطالعات زنان، سال اول، شمار اول، ص۷۲-ص۹۲.

- -خطیبی، ابو الفضل (۱۳۸۱). داستان بهرام گور و ازاده .پژوشهای ایران شناختی ،سال اول، شماره اول، ص ۱۵-ص۲۱.

- خندقی،امین جواد (۱۳۹۵). نقش برجستەطاق بستان از ساسانیان تا قاجار. چهارمین کونفراس بین المللی پژوهش های نوین در عمران، معماری و شهرسازی، ص۷۳۰ -ص۷۵۳.

- دانیالی، فاضل (۱۳۸۱). کتزیاس پزیشك و مورخ یونانی دربار هخامنشیان. تاریخ پژوهش، سال چهارم، شماره ۱۲ و۱۳، ص۱۰۱- ص ۱۱۱۰.

- دهقی، شیما جعفری (۱۳۹۲). یك نامه سغدی نامه باستانی سغدی شماره یك، زبان شناخت، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال چهارم،شماره دوم، ص ۳۷- ص ٤۹.

- ذیلایی، نگار (۱۳۹۲). تشکیلات نه راس الجالوت در شرق اسلامی. مجله تاریخ وتمدن اسلامی، سال نهم، شماره هجدهم، ص ۳-ص ۱۵.

- ربیع زاده، علی و حسنی، میرزا محمد (۱۳۹٤). بررسی ساختارهای اقتصادی ایرداویراف نامه. پژوهش نامه اجتماعی و اقتصادی -ژوهشگا علوم و مطالعات فرهنگی، سال چهارم شماره دوم، ص ۵۵-ص ۷۲.

- -رستمی، مصطفی وچیت ساز، محمد رضا و ابادی، مصطفی (۱۳۹٤).

سازهای بادی تصویر شده بر نگاره‌های دوره ساسانیان. فصلنامه علمی – پژوهشی مرکز پژوهشی هنر معماری و شهرسازی، شماره۳۳، ص ٦٩_ص۸۰.

– رضالو، رضی و رستمی، مژگان (١٣٩٤). پیشینه تاریخی و تاسیس دانشگاه و بیمارستان در جندی شاپور. مجله باستان شناسی ایران، شماره ۸،ص ٧٤-ص٨٤.

– رضایی نیا، عباس (١٣٨٧). بازتاب هنر ومذهب ایرانی در نقوش برجسته صخره ای دوران ئەشکانی وساسانی. فصلنامه مطالعات ملی، سال نهم،شماره ٤ ، ص٢١-ص٤٤.

– زرشناس، زهره و شمسی، فاطمه(١٣٩٣). پیشینه نمایش در ایران باستان. پژوهشگاه علوم انسانی ومطالعات فرهنگی، سال پنجم، شماره دوم، ص ٧٧-ص٥١.

– زرشناس، زهره (١٣٧٦). عناصری از یك قصه سغدی مانوی در (نامه فرهنگستان)شماره ١١،ص ٩٨-ص١١٢ .

– زرشناس، زهره(١٣٨٨). پزیشکی در ایران باستان. فصلنامه تاریخ پزیشکی، سال اول،شماره اول ،ص ١٣-ص٣٥.

– زرگران، ارمان و دانش اموز،سعید و محق زاده ، عبدالعلی (١٣٩٠). اموزش پزیشکی در ایران باستان، مجله ایرانی اموزش در علوم پزیشکی، شماره ١١، سال ٢،ص ١٠٣-ص١١٠.

_زنجانی اصل، محمد کریمی (١٣٨٧). تدبیر منزل از اندرزنامه های ساسانی تا سیر الملوك های اسلامی. جامع علوم انسانی، شماره ٢٥٧-٢٥٨، ص ١٣٠-ص١٣٧.

– ساسان پور، شهرزاد (١٤٠٠). روابط اقتصادی – تجاری و سیاسی ایران و چین در عصر ساسانیان، فصلنامه علمی تخصصی مطالعات ایران کهن، شماره اول، سال اول .ص٤٣-ص ٧١.

– ستاری، رضا وحقیقی، مرضیه ومقدسی، زهرا (١٣٨٨). گشتاسپ،

هوتوس/ کتایون از اوستا تا شاهانه. فسلنامه پژوهشهای ادبی، سال ٦،شماره ٢٣،ص١٢٧-ص١٤٧.

— سراج الدینی، محمد فرید (١٣٨٩). گیاه درمانی در ایران باستان. فصلنامه تاریخ پزیشکی، سال دوم، شماره دوم، ص ١٢-ص٣٣.

- شیانه، رحیم (١٣٩٧). کاربرد ابرازها و سلاح های شیمیایی در تارخ. مجله ارشد اموزش تاریخ، دوره بیستم . شماره ١، ص٥٥-ص ٦٢ .

- شیخ، محمد علی اسفند ماه (١٣٤٣). مراکز علمی در رها و جندی شاپور. مجله اموزش و پرورش، شماره١٠، دوره سی و چهارم، ص٥٢-ص ٥٥.

— عبدالمحمدی، حمید رضا واسماعیلی، پوریا وبیگی، محمد رضا (١٣٨٩). بررسی متون پهلوی در ادبیات عصر ساسانی . نامه پارسی، شماره ٥٥ ،ص ١٤٧-ص١٦٩.

— علیزاده، بدر سادات و شکریان، احترام (١٣٦٩). جغرافیای تاریخی بندر ریشهر از عهد باستان تا سقوط سلسله ساسانی. فصلنامه جغرافیایی، سال سی و دوم، شماره چهارم ، ص١٧٣ ص-١٨٦.

— عیس،بهنام (١٣٤٦). نقش رستم در تاجذگاری پادشاهای ساسانی. هنر و مردم (مجله) (تهران)، ص٦٠ ،ص ١٦.

— غلامی، جهانپور وباباکمال، یداله حیدری و شاداب فر، مریم(١٣٩٢). نگرشی بر جغرافیای اداری ایالت پارس در دورەی ساسانی. مطالعات تاریخ فرهنگی ؛پژوهش نامەی انجمن ایرانی تاریخ، سال چهام، ص٨٧-ص١٠٧.

— -فرخ، فروزان(١٣٩٢). مفهوم ایرانشهر در دوره ساسانیان. فصلنامه تاریخ پژوهشی، شماره ٥٧ ،ص٦١-ص١٧٣.

— فیروز بخش، پژمان (١٣٩٦). خدای نامه. دانشنامه جهان اسلام، جلد ١٥ ،ص٢٣٦-ص ٢٤١.

— قندهاری، فیروزه (١٣٨٥). اندرزنامه های کهن و بازتاب انها در ادبیات سده های اولیه اسلامی.همایش ادبیات تطبیقی خودی از نگاه دیگری،دانشکده زبان های خارجی ، دانشگاه تهران، دور ٤، ص١٢٦-ص١٣٦.

– کاوه، سمیه (۱۳۸۵). بررسی جایگا شخصیت های برجسته عصر ساسانی در روند سیاست و حکومت ان دوره (تنسر، کرتیر، واذرباد مهراسپندان).دانشگاه شهید بهشتی ،دانشکده علوم وادبیات انسانی.

_ کریمی، پرستو و شاطری، میترا (۱۳۹٤). داستان بهرام گور و کنیزك در ایینه ادب وهنر. دو فصلنامه علمی –پژوهشی مطالعات تطبیقی هنر. سال پنجم، شماره دهم ، ص۱۷-ص ۳٤.

– کسروی، سید احمد (۱۳۱۰). تهران ایا کدام یك از این دو املا درست تر است. مجله ارمغان، سال دوازدهم، شماره ٤،ص ۲۳۳-ص ۲٤۱.

– گیسو، قاییم (۱۳٦۷). مانی و تاثیر او بر هنر دوره خود. مجله جهاد دانشگاهی، دوره ۱۷، شمار ٤٦، ص ۲۹-ص ۵۰ .

– -لاری، لیلی امینی و محمودی، خیرلله(۱۳۸۸). پرندگان و موسیقی. متن زبانشناسی وادب فارسی، دوره ۱،شماره۱،ص ٤۵-ص۵۸.

– اللهیاری، فریدون ومرسل پوره محسن(۱۳۸۹). بازتاب کار کردهای نهاد شاهی در نامه طاهر به عبدالله. گنجینه اسناد، شماره ۸۰، ص ۱٦-ص۲۹.

– مبینی، مهتاب و حق پرستی،معصومه (۱۳۹۷). بررسی نقوش سازها در ایران باستان و شناخت جایگاه و اهمیت موسیقی در ان دوران. پژوشگاه و علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، دوره جدید سال ۱۰، شماره ۱، ص۱۰۱-ص۱۱۵.

-محمدی، حسین (۱۳۹٦). روابط فرهنگی ایران و هند در عصر ساسانیان. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال هشتم، شماره اول، ص۱۵۷-ص۱۷۲.

– مشکور، محمد جواد(۱۳۵۰). خدینامه. بررسیهای تاریخی، شماره ٦، سال هشتم، ص۱٤- ص.۲.

– ملی، مژده (۱۳۹۸). بررسی تحلیل زیبایی شناسی هنر فلزکاری دوره ساسانیان. در ماهنامه علمی تخصصی پژوهش در هنر وعلوم تخصصی، سال چهارم، شماره ٤، ص ٤۱-ص٤۸.

– میرزایی، علی اصغر (۱۳۸۸). کارکرد سیاسی، اجتماعی واقتصادی اتشکده در عصر ساسانی. پژوهشهای علوم تاریخی ادبیات وعلوم انسانی، دوره ۱، شماره ۲،ص۱۲۳-ص ۱۳۷.

– میرزایی، علی اصغر (۱۳۹۱). بررسی فرايد شکل گیری سلسله مراتب روحانیت در عصر ساسانی. فصلنامەعلمی –پژوهشی تاریخ اسلام وایران دانگاه الزهر، سال بیست و دوو دورء جدید، شماره ۱۳،ص ۱٤۲-ص۱٦۳.

-نداف، ویدا و صحنه، شعله پاك نژاد (۱۳۹۰). مفهوم خرد در پازند مینوی خرد. عرفانیات در ادب فارسی (ادب و عرفان) ادبستان، دوره ۲، شماره ۸، ص ۱۰۹-ص ۱۲۰.

– نجات نیا، منصوره و قنبری، بخشعلی (۱۳۹۱). اداب ومراتب روحانیت در کلیسای کاترلیك روم وانگلیس. معرفت ادیان، سال جهارم، شماره اول،٦۷-۸٤.

– نژاد، رضا حبیبی (۱۳۹۱). مراکز اموزشی ایران در دوره ساسانیان. پرتال جامع علوم انسانی، شماره ۱۸ و ۱۹، ص۲٦-ص٥۱.

– نوابی، یحی ماهیار (۱۳۳۹). اندرز دانایان به مزدیسنان. مجله پرتال علوم انسانی ،نشریه دانشکده ادبیات تبریز. شماره ٥٤، ص۱۲۸- ص ۱٤٤ .

– نیا چوبی ،سید محسین محمد مهدی و پیروز،غلامرضا و ستاری، رضا(۱۳۹٥). تحلیل قیاسی مناظره "خسرو وریدك" با "درخت اسوریك" بر اساس نظریه دیالوطیسم باختین. مجله مطالعات ایرانی، دانشکده ادبیات وعلوم انسانی. سال پازدهم، شماره سی ام.

– یارشاطر، احسان (۱۳۳٦). زبان ها و لهجەهای ایرانی. مجله دانشکدەی ادبیات، شماره ۱-۲ ، سال پینجم.ص۱۲-ص ٤.

– ئابادانی، عبدوڵلا مویلغی(۲۰۰۲). مێژووی ئایینی زەردەشتی. وەرگێڕان: وریا قانع. هەولێر، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوی ڕۆژهەڵات.

– ئەحمەد، کۆزاد محمد(۲۰۱۱). پەیکۆڵی شوێنێکی گرنگ دەقێکی لە بیرکراو. گۆڤاری ژین ۳،ل۱۱-ل ۳٦ .

– بهزادی، روقیه(٢٠١١). ئاریایی و نائارییەکان لە ڕوانگەی کۆنی مێژوودا. وەرگێڕان: فەرهاد خۆشناو، هەولێر، چاپخانەی رۆژهەڵات.

– بۆرەکی، صدیق (١٣٨٤). شانامە. سنە، ناوەندی بڵاوکردنەوەی پەڕتە و بەیان.

– جەلال، کامەران کوێخا (٢٠٠٨). مێژووی کۆنی کەرکووك لەبەر ڕۆشنایی دەقەکانی نوزی دا. هەولێر، دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی.

– جەمیل، کەلسومە (٢٠١٣). کورتەیەك لە مێژووی بودیەت. گۆڤاری مێژوو، ژمارە ٢٧، ساڵی حەوتەم، ل٣٠٩-٣٢٤ .

_ جەمیل ، کلسومە (٢٠١٨). مێژووی کۆنی ڕۆژهەڵاتی نزیك. هەولێر، نوسینگەی تەفسیر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە.

- جەمیل، کەلسومە (٢٠١٢). مێژووی دێرینی کورد.هەولێر، چاپخانەی رۆژهەڵات.

– حسین، محسین محمد (٢٠١٣). هەولێر لەسەردەمی ئەتابەگیاتدا. وەرگێڕان: عثمان علی قادر. هەولێر، نوسینگەی تەفسیر بۆ بڵاوکردنەوەو ڕاگەیاندن.

– خۆشناو، فەرهاد عوزیر(٢٠١٣). ئەفراندن و مردن لە ئەفسانەی کوریدا، هەولێر، چاپخانەی حاجی هاشم، لە بلاکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی

– دورانت، ویل(٢٠١٠). مێژووی شارستانیەت. وەرگێڕان: عەبوڵڵای رەسوڵی، بڵاوکراوەی خانەی چاپ وبڵاوکراوەی چوارچرا،سلێمانی.

– دیاکۆنۆف، ئی.م(٢٠٠٥). میدیا. وەرگێران: بورهان قانع،سلێمانی، مەکتەبی ناوەندی ڕاگەیاندنی (ی.ن.ك) .

– ڕاولینسۆن، جۆرج (٢٠١٩) .مێژووی مادەکان. وەرگێران: هاشم محەمەد ئەحمەد ئەکرەمی. سلێمانی، ناوەدندی توێژینەوەی مێژوویی جەمیل ڕۆژبەیانی.

– رەزایی،عبدولعەزیم (٢٠١٣). مێژووی نەورۆز و

کرۆنۆلۆژیایئێران.وەرگێڕان: شەریف فەلاح. هەولێر، خانەی موکریانی بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە.

– ساکا، مەتران لویس (٢٠١٣). مەسیحیەت لە کەرکووك دا مێژوو و مانەوە. وەرگێڕان: جەمیل عیسا. هەولێر، وەزارەتی ڕۆشنبیری و لاوان.

– سرفراز،عەلی ئەکبر و فەیروزمەندی، بەهمەن(٢٠٠٩). دێرینەناسی و هونەر لە سەردەمە مێژووییەکانی دەوڵەتی ئەشکانی و ساسانی. وەرگێڕان: وریا قانع، هەولێر، بڵاوکراوەکانی چاپخانەی هێڤی.

– شاهرۆخ، کەیخەسرەو (٢٠١٦). ئاوێنەی باڵانوێنی ئایینی یەکتاپەرەستی. وەرگێران: فەرهاد عەبدولحەمید. سلێمانی، ناوەندی توێژینەوەی مێژوویی جەمیل رۆژبەیانی.

– شێرۆکی، بەدر ئیسماعیل(٢٠١٩). ناسنامەی دزراوی نەتەوەیەك. هەولێر، بڵاوکراوەی تۆڕی میدیایی رووداو.

– عبدالواحد، کەلسومە جەمیل (٢٠١٢). مێژووی دێرینی کورد، هەولێر، چاپخانەی ڕۆژهەڵات.

– فرج، عثمان عبدللە (٢٠١١). ڕەهەندی مۆسیقی لە شیعرە کوردییەکانی (صافی)دا. ماستەرنامەی چاپ نەکراو، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر.

– ققنوس، جەلیل عەباسی (٢٠١٨). ژوانی یەسنا. سلێمانی، ماڵی سوهرەوەردی و ناوەندی غەزەلنوسی ئایین و ئەفسانەناسی.

– قەقنەس، جەلیل عەباسی(٢٠١٨). ئاڤێستا مێژینەترین سروودی کوردی (یەشت)ەکان، سلێمانی، ماڵی سوهرەوەردی بۆ توێژینەوە لە ئایین و ئەفسانەناسی.

– کالێج،مالگۆم(٢٠١٠). ئەشکانییەکا(پارتەکان).وەرگێران:سەلاحەددین ئاشتی.سلێمانی، بنکەی ژین.

– کامیرۆن، جۆرج گلێن(٢٠١٩). ئێران لە بەرەبەیانی مێژوودا.وەرگێران: سەلاحەددین ئاشتی .سلێمانی ،بنکەی ژین.

- کۆمۆن ، ن : فرانتس (٢٠٠٨). نهێنیەکانی ئاینی میترایی.وەرگێران: فەرهاد عەزیز خۆشناو، هەولێر، دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی.

- گریشمن، رۆمەن(٢٠١٣). مێژووی ئێران لە سەرەتاوە هەتا هاتنی ئیسلام. وەرگێران: سەلاحەددین ئاشتی. سلێمانی، بنەکەی ژین بۆ بڵاوکردنەوەی کەلەپوری بەڵگەنامەیی ورۆژنامەوانی کوردی.

- گێرشێڤیچ، ئیلیا(٢٠١٢). مێژووی ئێران سەردەمی هەخەمەنشییەکان. وەرگێران: سەلاحەددین ئاشتی. سلێمانی، بنکەی ژین.

- محەمەد، ئاکۆ برهان(٢٠٢١). مێژووی کۆنی کوردستان و شوێنەوارەکانی، هەولێر، دەزگای چاپ وپەخشی نارین.

- میران، رەشاد (٢٠١٧). رەوشی ئایینی و نەتەوەیی لە کوردستان.هەولێر، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی رۆژهەڵات.

- میخایلۆفیچ، دیاکۆنۆف ئیگەر (٢٠٢١) مێژووی میدیا. وەرگێران: پێشەوا خالید. سلێمانی، دەزگای رۆشنبیری جەمال عیرفان.

- ماریژان مۆڵە و هێرتزفێلد و گێرشمن (٢٠١٤). مێژووی میزۆپۆتامیا و زاگرۆس پێش ماد تا کۆتایی ساسانییەکان. وەرگێران:ئەردەڵان مام وسو دزەیی. هەولێر، خانەی موکریانی بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە.

-لیدمان، سڤێن ئێرك (١٩٩٧). رێگوزەری بیری سیاسی. وەرگێران: ئاسۆس شەفیق. سلێمانی، دەزگای سەردەم.

- نراقی، حەسەن(٢٠١٠). چەردەیەك لە مێژووی ئێران. وەرگێران: رێبوار سەرتیپ زەندی. سلێمانی، چاپخانەی سیڤا.

- وحیدی، حوسێن(٢٠١٣). شاری روناکی زەرەشت لە راپۆرتی گاتاکانەوە. وەرگێران: حەمەی کەریمی. سلێمانی، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای رۆشنبیری جەمال عیرفان.

– اليوسـف، زيـاد عبـدالعزيز(٢٠١٦). چەنـد وانەيەك ل دۆر جوگرافييا سياسى. وەرگێڕان: مسعود خالد گولى. دهۆك، دەزگاهێ نالبەند يێ چاپ و وەشانێ،.

– ئەفلاتون (٢٠٠٦). كۆمار . وەرگێڕان : سۆران حەمە و ڕێبوار قارەمانى و مەهدى حەسەن چۆمانى. هەولێر، چاپخانەى پەروەردە.

_AMIR AND VAIDYA , USHA ,KHAN(2019) . Inscription As A Source of History. Vaichariki . ISSN 2249-8907 ,Vol .8Issue III, pp 194-197

_AITCHISON , JEAN(1992) .Teach yourself linguistics . 4thedition . London

-AMIN,NARMIN ALI AND DEROCH , VINCET (2016) . The site of Bazyan historical and archaeological investigations ,Erbil.

_ALPHA C.CHIANG AND WAINWRIGHR, KEVIN(2006). Fundamental Methods Mathematical Economics.Boston,mass,McGraw-Hill /Lrwin

- AFKHAMI, BAHROUZ AND PARVIN, SAMAD (2020). SASANID MUSIC (FROM HISTORICAL TEXTS TO ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE.

_APTE .D.G (?). Universities in Ancient India. Baroda ,University of Baroda.

_AKMAJIAN , ADRIAN et AL (1997) .linguistics . London

_ BRIANT, PIRIERRE(2002). From Cyrus to Alexander, translated from French Peter T. Daniel S. Indiana : Winona Lake, Indiana Eisenbrauns.

_BASHAM .ARTHUR LLEWELLYN (2004). The wonder that was india,Picador ,Kundli ,India.

_BEAL,SAMUEL(1884).Buddhist Recods the Restern western world. Transatd form the Chinese of Hiuen tasiang (A.D629)London.

_BAUM,WILHELM ;DIETMAR.W. WINKLER (2000). The Church of the East,a concise history ,London & New York :Routledge Curson.

_ BAE ,CHUL-HYUN(2017). Aramaic as a Lingua Franca During the Persian Empire (538-333 B.C.E.).*Journal of Yniversal Language* .5,p1-p20.

_BRIANT, PIRIERRE(2002). From Cyrus to Alexander, translated from French Peter T. Daniel S. Indiana : Winona Lake, Indiana Eisenbrauns.

_BOWERSOCK,GLEN.W (1994) .Roman Arabia .Harvard Universty Press.

-CALDWELL,ROVERT (1998). A Comperative Grammar of the Dravidian or South Indian Family of Languages .Newdelhi ,Madras

- CARTER ,ELIZABETH AND STOLPER ,MATTHEW W(1943). Elam Surveys of Political and Archaeology .University of California publications Near Eastern studies.

_CERETI ,G,CARLO AND TERRIBILI ,GANFILIPPO (2014) .The Middle Persian Parthian inscriptions on the Paikuly Tower ,New Blocks and Preliminary.

_CRYSTAL , DAVID(1992). A Dictionary of Linguistics and Phonetics . London : Blackwell

_CMERON ,G,GEORGE (1936). History of the early Iran. University of Chicago press.

_CARTER ,ELIZABETH AND STOLPER ,MATTHEW W(1943). Elam Surveys of Political and Archaeology .University of California publications Near Eastern studies.

_CAWASGI KATRAK, JAMSHID(1965).Marriage in Ancient Iran. India ,Bombay

_CUDDON ,J.A(1999). Dictionart of Literart Term& Literary Theory.U.S,A,Penguin Reference.

_CERETI,CARLO .G , TERRIBILI ,GIAN (2014). The Middle Persian and Parthian inscriptions on the Paikuli tower new blooks and preliminary studies. Iranica Antiqua ,vol ,XL IX,PP 348-412

_DARYAAEE , TOURAJ(2009) .Sassanian Persia : the Rise and Fall of

an Empire.London.

_EVANS ,JAMES (1998) .The Histoy and Practice of Ancient Astronomy.Oxsford

University Press, New York.

_ELLIS,LINDA (2000). Archaeological Method and theory.An Encyclopedia .New york,Routledge.

_EBRAHIMI, N. (1999) .What is art. Qom: Center of Institutional Research

_ EDWARDS , MICHAEL (1986) ."Urmia Ware" and Its Distribution in North-

_Western Iran in the Second Millennium .Vol. 24.p p. 57-77.

_EHRMAN ,BART,D(2005) .Misquoting Jesus:The stoey Behind who changed the Bible and why .HarpCollins.

_EGGEBEEN, ARRON T(2007). Gout:an update.Pubed.ncbi.nlm.nih.gov.

_ERNEST,F,(1955). Undersanding the Talmud. U,S,A.

Sassanide (224-632). Paris.

_FEDDES, DAVID (2002) .Christianty and edocation . wep .archive ,org

_FINCH , GEOFFREY (2000) .Linguistic Terms and Concepts . New York.

_GROUSSET ,RENE(1970). The Empire of the Steppes . Rutgers Unversity Press

_G. GNOLI (1987) .Avestan Geography .iranicaonline.org

Ghirshman-Roma (1976) . LIran-Origines des a-LIslam. Paris: Albin Michel

_GORING , ROSEMARY (1992). Dictionary of Beliefs and Religions . Edinburgh : Wordsworth Editions Ltd.

_GHIRSHMAN ,ROMAN (1954). Iran from the Earliest times

to the Islamic conquest , London.

_GROUSSET ,RENE(1970) .The Empire of the Steppes . Rutgers Unversity Press.

_ HERZFELD , ERNEST(1924) . paikuli : monument and Inscription of the Early History of the Sassanian Empire , Berline, Ernst Vohsen

_HARMATTA, JÁNOS(1994(. History of civilizations of Central Asia, v. 2: The Development of sedentary and nomadic civilizations, 700 B.C. to A.D. 250.

_HEDAYATI , MARYAM (2020). Iran After the Death of Alexander and Its Resistance to Hellenism. Iran Chamber Society , pp.1-8.

_HORSEY , RICHARD(2001). Teach Yourself IOI Key Ideas Languistics . London

_HARRAK, AMER (1992). The Ancient Name of Edessa.*Journal of Near Easterm Studies*,University of Chicaho, no 3 , JNES 51,p 209-p214

_HUDSON , GROVER(2000). Essential Introductory Linguistics . London : Blackwell.

_HERDENDORF,C.(1962) .Large lakes of the world.*Journal of Great lakes*.

_ IFRAH,GEORGES (2000) .The Numbers From Pre History to the Invention the Computer.United States of America

_ IZDEBSKI ADAM(2010). The school of Nisibis an ancient religious community. Orientalia christiana cracoviensia 2,university of Warsaw.

_IZADY,MEHRDAD R(1992) .The Kurds :a concise handbook .London

_ ISAC , DANIELA AND REISS , CHARLES(2008) I-

Language . Oxford : Oxford university Press.

_JAVADI , SHOHREH AND NIKOEI , ALI (2016). Investigatig the Anahita myth in anciet Iran and Armemia . *The Turkish Online Journal of Design*, Art and Communication - TOJDAC , Special Edition, pp 884-890.

_ JACKSON,A.V. WILLAMS (1906).Persin past and present .a book of trvel and reserch . London .The macmllan company, sekandar and the idea of Iran.

_JAYA - LIEBRSOHN ,AHARON (2009). World Wide Agora . Lulu . com.

- KARL,HOFFMANN (1987). Avestan language .Encyclopeda Iranica ,London, PP47-62..

_ JAVADI , SHOHREH AND NIKOEI , ALI (2016). Investigatig the Anahita myth in anciet Iran and Armemia . *The Turkish Online Journal of Design*, Art and Communication - TOJDAC , Special Edition, pp 884-890.

_KLEINER ,FRED. S(2009). Gardner's Art Through the Ages.The Western Perspective .Volume

_KOKKINIA , CHRISTINA)2008(The Inscriptions and Archaeological Remains A Survey 2004-2006 Balboura ' Pazar . Athen.

_KUNKEL,W(1966). An introduction to legal and constitutional history ,Oxford,Clarendon Press.

-KIRK, GRAYSON (1987) . Assyrian Rulers of the Third and Second –Millenia B.C (to 1115 b.c) Lndon, University

_KUIPER ,k (2010) .Ancient Egypt from Prehistory to the Islamic Conqest. New Yoek ,Rosen Publishing .

_LARSON ,GREGER AND FULLER ,DORIAN Q (2014 .The Evolution of Animal Domestication.

-LOSEV ,ALEXANDAR (2012). Astronomy or astrology a brif history of an apparent confusion.*Journal of Astronomical*

History and Heritage (ISSN 1440-2807)vol 15, No.1 ,p.42-46.

_ LENDERING, JONA (2020) Alexanders City Foundations.Livus.org.

Lockwood ,W,B (2018). Apanorama of Indo-European Langues.London,Hutchinson University Library.

_LIGHTFOOT ,C,S (1981). The eastrn frontier of the roman empire with

LOEB.LAURENCE D(2011). Outcate Jewish life in southern iran.London.

_LABOURT,J.(1904). Le Christianisme dans Leempire Perse ,sous la Dynastie

_MITCHELL, STEPHEN (2007). A history of the later Roman Empire,AD2874 -641 . Wiley -Blackwell .

_MCGINNIS ,MAURA (2004). Greece aprimary source cultural guidi.New york ,power plus book.

-MESHORA,YA. AKOV (1982). Ancient Jewish Coinage .volume 1,New York,Amphlora Books

_NASSON ,BILL (2018). History The Meaninh and role of history in human Development .Encyclopedia of life Support Systems eolss

_NOVAK , LUMBWAR(2013). Problem of Archaism and Innovation in the Eastern Iranian Languages (dissertation)

-OLMSTEAD .A.T (1963). History of the Persian emoire. Chicago ,U.S.A

_PROKOPOWICZ .DARUSZ (2018). will the development of science improve the living conditions of people in the future?.cardinal Stefan Wyszynski university .researchate .net.

_PINCH ,GERALDINE (2004). Efyptian Mythology ,a guide to the gods ,Goddess and Traditions of Ancient Egtypt. Oxford University pres2:

_PALAN. N (2001). Ancient India in Historical .Delhi ,Manohar Puplishers.

_ PARRYV,KEN(2009) Eeastern christianity .London ,wiley-vblackwell.

_POTTS,D,S(1999).The Archaeology of Elam formatiom and Transformation of an Ancient Iranian State.Cambridge University Press.

ROISMAN , JOSEPH AND WORTHINGTON(2010). A companio to Ancient Macedonia lan .oxford : wiley-Blackwell publication.

. _RASSAM,HORMUZD(1879) .Asshur and the Land of Nimrod. New York,Eaton and Mains.

_RIVES.B,JAMES (2007) Religion in the Roman Empire.Oxford ,Blakwell.

_RUNION ,MEREDITH L (2007) .The history of Afghanistan, Londom,Greenwood Press

_SASSON,H.H.BEN (1997).Ahistory of the Jewish People . Harvard University Press.

_SALIMI , DARIUS (2013). The Idea of Iran: Nationalism, Identity and National Consciousness among Diaspora Iranians , unpublished MA.special reference to cnmstimim II. Oxford .university press.

_SCHMIDT, ERICH F. (1970) .Persepolis 111 the royal and other monuments. The University of Chicago Press.

_SYKES , PERCY (1951) .History of Persia .London :Macmilan Co . ltd.

_ STRECHIE , MADALINA(2018). Alexander the Great and the 'Clash ' of Ancient Civilization .De Gruyter , vol xxiv , No 2

SHAYEGAN , M. RAHIM(2012). Arsacids and Sasanians. Political Ideology in Post-Hellenistic and Late Antique Persia.

Cambridge press.

_SLEDAN , DANIEL .(2015) .Sekander and the idea of Ira.: Starostin, George .

_SPOONER, BRIAN (2012) . Persian, Farsi, Dari, Tajiki: Language Names and Language Policies. Language Policy and Language Conflict in Afghanistan and Its Neighbors: The Changing Politics of Language Choice (pp. 89-117). Leiden, Boston: Brill.

_STROOTMAN , ROLF (2020). Hellenism and Persianism in Iran Culture and Empire after Alexander the Great. .

_SHARP ,REVEREND RALPH (2002) .The Inscriptions in old Persian cuneiform of the anhaemenian emperors.

_SPENCER ,ROBERT (2005). The Politically incorrect guide to Islam

_ SAHBAZI . A. SHAPUR.(2012). Goneshapur in encyclopdia Iranica R ,vol .x1, fasc. pp,131-135.

_ SOYLEMEZ , MEHMET MAHFUZ (2005) .the jundishpur School ,its History ,Structure and Functions.*American Journal of Islamic Social Sciences.*Vol 22 No. (2):1.

_ SHARP ,RALPH NORMAN (2018).The Inscriptions I Old Persian Cuneiform of the Achaemenian Emperors.Mazda Publishers.

_SKJARVE , PRODS(1983). The Sassanian Inscription, . part 3-1. Restored text and translation. Germany, Munic

_SHOJA ,MOHAMMADALI ,TOBBS ,RAHANE (2007). The History of Aanatomy inpersia..*Journal of Anatomy* . 210(4): P359-378.

_JANSSON , DAVID J(2002). The Clash of Ideologies.Xulon Press

_ TALUAH , A. R AND MUSAH , A . A (2015). Moving Poetics: A Linguistic Analysis Of Inscriptions On Vehicles.

https://www.researchgate.net/publication/327894719.

_WEST , FRED(1982). The Way of Language . London

_WITZEL, MICHAEL(2015) The home of the Aryans .Harvard University.

_WRIGHT, WILMER ,CAVE (2018).The works of the Emperor Julan .Vol.2 of 3,Cambridge ,Girton Colleg.

پاشکۆکان

پاشکۆی ١ لیستی پاشایانی ساسانی

ئەردەشێری یەکەم	٢٢٤-٢٤١ز
شاپووری یەکەم	٢٤١-٢٧٢ز
هورمزدی یەکەم	٢٧٢-٢٧٣ز
بەهرامی یەکەم	٢٧٣-٢٧٦ز
بەهرامی دووەم	٢٧٦-٢٩٣ز
بەهرامی سێیەم	-٢٩٣ز
نەرسی	٢٩٣-٣٠٢ز
هورمزدی دووەم	٣٠٢-٣٠٩ز
شاپووری دووەم	٣٠٩-٣٧٩ز
ئەردەشێری دووەم	٣٧٩-٣٨٣ز
شاپووری سێیەم	٣٨٣-٣٨٨ز
بەهرامی چوارەم	٣٨٨-٣٩٩ز
یەزگوردی یەکەم	٣٩٩-٤٢٠ز
بەهرامی پێنجەم	٤٢٠-٤٣٨ز
یەزدگوردی دووەم	٤٣٧-٤٥٧ز
هورمزدی سێیەم	٤٥٧-٤٥٩ز
فەیروز	٤٥٧-٤٨٤ز
بلاش	٤٨٤-٤٨٨ز
قوبادی یەکەم	٤٨٨-٤٩٧ز
جاماسب	٤٩٦-٤٩٩ز
قوبادی دووەم	٤٩٩-٥٣١ز

کیسرای یەکەم(انۆشێروان)	٥٣١-٥٧٩ز
هورمزدی چوارەم	٥٧٩-٥٩٠ز
کیسرای یەکەم(خوسرەو پەروێز)	٥٩٠-٦٢٨ز
بهرامی شەشەم	٥٩٠-٥٩١ز
بەسطام	٥٩١-٥٩٥ز
قوبادی دووەم	٦٢٧-٦٢٨ز
ئەردەشێری سێیەم	٦٢٨-٦٣٠ز
بوران	٦٢٩-٦٣١ز
هورمزدی پێنجەم	٦٣١-٦٣٢ز
کیسرای سێیەم	٦٣٢-٦٣٣ز
یەزدگوردی سێیەم	٦٣٣-٦٥١ز

(باقر واخرون،١٩٨٠: ١٩٣-١٩٤)

http:// iranatlas.info main,iranian httpt

پاشکۆ ٤ نەخشی رۆستەم

پاشکۆ ٥ وەرگرتنی دەسەڵات لە (ئەردشێر کوڕی بابەک) لە نەخشی رۆستەم (raeeka.wredpress.com؛ ١٣٢ :١٣٩٠ گریشمن،)

(مجید ۲۰۱۰: ۱۹٤) پاشکۆ٦ بن خانە

(گریشمن، ۱۳۹۰:۱۳۵؛ (https//Persepolis.infoپاشکۆ، ۷ موبید کارتیر

(گریشمن، ۱۳۹۰: ۱۹۰) پاشکۆ۸ تاق بوستان وەرگرتنی دەسەڵاتی شاپوری سێیەم

پەیکۆلی ٩ پاشکۆ (kherada.com ؛٣٦ ،٢٠١١ ،احمد)

(گریشمن، ۱۳۹۰: ۱۹۵) پاشکۆ۱۰ تاق بوستان ، تابلۆی ڕاوکردن و ئاهەنگی مۆسیقای بە کۆمەڵ

(گریشمن ۱۳۹۰: ۱۳۲؛www.kojaro.com) پاشکۆ ۱۱ شاری دارابگردی بازنەیی

(گریشمن ، ۱۳۹۰: ۱۲۲ ؛www.irna.ir) پاشکۆ۱۲ فیروز اباد —قەڵای کچ

پاشكۆ١٣ طاق كيسرا (www.zamenpress.com ؛١٣٦ :١٣٩٠ ،گریشمن)

پوخته

دەوڵەتی ساسانی ماوەی تەمەنی زیاتر لە چوارسەد ساڵ وەکو زلهێزی ڕۆژهەڵات خاوەنی شارستانیەتێکی دیار بووە، ئەم توێژینەوەیە لە ڕەوشی ڕۆشنبیری و زانستی دەوڵەتی ساسانیدا (٢٢٤- ٦٥١ز)دەکۆڵێتەوە، سەرەرایی هەبوونی کێشەی ناوخۆیی و هەرەشەی دەرەکی، خەریکی پرۆسەی پەروەردە وفێرکردن و نوژنکردنەوەی ناوەندە ئایینی و زانستیەکان بووە .

دەوڵەتی ساسانی، وەك کۆمەڵگەیەکی فرە نەتەوە، چەندین زمان و ئایینی جیاوازی تێدابووە، لەگەڵ ئەوەش دەوڵەت خاوەنی زمانی فەرمی و ئایینی تایبەت بوو، کە کاریگەری هەبووە لەسەر بارودۆخی رۆشنبیری و زانستی، جگە لە ئەدەبی ئاڤێستایی، ئەدەبێکی تر هەبوو، بریتی بوو لە شیعر و داستان و بەرهەمی مێژوویی و پەند و ئامۆژگاری و مۆسیقا، ئەو بەرهەمانە کارگەریان بۆ سەردەمەکانی دواتریش هەبووە، بەتایبەتی لەسەردەمی عەباسی، کە زۆربەیان وەرگێڕدراوون بۆ زمانی عەرەبی.

لە دەوڵەتی ساسانیدا ئایینی زەردەشتی بوو بە بناغەی حوکمڕانی و هەڵێنجانی زانیاری و ئاراستە کردنی کۆمەڵگا، پەروەردە و فێرکردن لە سەرهەمان بنەمای ئایین و سیستەمی کۆمەڵایەتی بووە، مەبەستی دەوڵەت پێگەیاندنی کەسانێك بوو کە لە خزمەتی دەوڵەت و کۆمەڵگادا بن، لە ئەنجامی وەرگێڕانی بەرهەمەی نەتەوە پێشکەوتووەکان و هەبوونی ئایینێکی تایبەت، بووە هۆی سەرهەڵدانی بزافی رۆشنبیری و زانستی لە دەوڵەتی ساسانییدا و سەرهەڵدانی چەندین ناوەندی زانستی ئاست بەرز، کە فێرخوازان نەك لە دەوڵەتی ساسانی بەڵکو لە دەرەوەش روویان تێ دەکرد، جگە لە بابەتی ئایینی، زانستەکانی تری پزیشکی و ئەستێرەناسی و بیرکاری هیتد...دەخوێندرا، پەرستگاکان ناوەندی خوێندن وفێربوون بوونە، بە تایبەتی ئاتشگاکان پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەوە هەبووە و لە ژێر چاودێری دەوڵەت بووە، ناوەندێکی گرینگی فێربوونی ئایین و فەلسەفە بووە، جگە لە ئایینی دەوڵەت ئایینی تر هەبوونە، کەم و زۆر کاریگەریان هەبووە لەسەر ڕەوشی ڕۆشنبیری و زانستی دەوڵەتی ساسانی.

Abstract

The sassanide (Sassanian) state had been for four centuries the great power in the east , It held great civilization as well . This PHD dissertation handles ' the cultural and scientific situations of the Sassanian State 224-_651AD ' . Beside the main threatens internally and externally , the state was preoccupied with the process of education and rebuilt the religious and scientific centers .

The Sassanian state was a multi-_community, it had different languages and religions . But it had also its own official language and religion . Their religion had an impact on the development of the cultural and scientific aspects . Furthermore, the State had both religious and non-_religious literary texts . the Avesta literature covered all religious literary outcomes while nonliterary ones included poetry , prose , proverb , history and music . They were great piece of works that had their influence on later centuries (most of them translated into Arabic in Abbasside caliphate periods).

Moreover, at that time education organized on religion and social classes , the State paid much attention about the education to build the individuals to serve the country in the future . The curriculums (programs) were spiritually set due to the interests of the state : The programs were mainly Avesta and interpretations and Each social had its program . The religion , the State and the process of translating works of progressive nations led the appearance of many scientific centers there . that phenomena in the area made many students not only in the Sassanian state but also in the neighboring countries to attend such centers . In that centers beside religious books , other scientific books about medicine , astronomy , and biology ...etc were taught . The fire temples of Zoroastrians were under the control of the State , were the main places in spreading sparkles of the science , philosophy and education and other religions had their centers to contribute the sassanian renaissance.

ناوەڕۆک

بەشی دووەم

بەشی سێیەم

بەشی چوارەم

بەشی شەشەم

بارودۆخی ڕۆشنبیری و زانست

لە دەوڵەتی ساسانیدا

پێشکەوتنی ڕۆشنبیری وزانست ڕەنگدانەوەی ئاستی پێشکەوتنی شارستانێتی هەر میللەتێک دەردەخەن، دەوڵەتی ساسانی ماوەی تەمەنی زیاتر لە چوارسەد ساڵ وەکو زلهێزی ڕۆژهەلات خاوەنی شارستانیەتێکی دیار بووە، ئەم توێژینەوەیە لە ڕەوشی ڕۆشنبیری و زانستی دەوڵەتی ساسانی (٢٢٤- ٦٥١ ز) دەکۆڵێتەوە.

بزاڤی ڕۆشنبیری و پێشکەوتنی زانستی لەو ماوەیەدا، گەیشتبووە ئاستێکی بەرز بەجۆرێ کاریگەری بۆ سەردەمەکانی دواتریش هەبووە، کەچی نەبۆتە جێگای بایەخی توێژەرانی کورد، بەڵکو گرینگی زیاتریان بە لایەنی سیاسی وسەربازی و ململانێیەکان داوە، بۆیە گرینگی ئەو توێژنەوەیە لەوەدایە بە تەواوی تاوتوێی ئەو بوارەی کردووە و ئەو لایەنە شاراوەی پێشکەوتنی ڕۆشنبیری و زانستی دەوڵەتی ساسانی دەخاتەڕوو، لەم ڕوانگەیەوە ئەم بەرهەمە دەبێتە سەرچاوەیەکی سەرەکی و گرینگ بۆ توێژەرانی بەشی مێژوو و شوێنەوار.

نوسینگەی تەفسیر
بۆ بڵاوکردنەوە
هەولێر - شەقامی ،٣٠مەتری تەنیشت منارەی چۆلی

+964 750 818 08 66
www.al-tafseer.com
tafseeroffice@yahoo.com